

AZƏRBAYCAN TARİXİ ÜZRƏ QAYNAQLAR

İkinci nəşrin tərtibatçısı və redaktoru:
tarix elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi
Süleyman Əliyərli

“ÇİRAQ” NƏŞRİYYATI
BAKI-2007

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, “Çıraq”, 2007. 400 s.əh.

A 0502000000-01 2007

0-67

ISBN 5-8025-0002-6

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Öns öz.....7

I Bölmə **AZƏRBAYCAN QƏDİM TARİXİ** (Miladın IV yüzilinədək)

MİXİ YAZI PARÇALARI

I.III Salmanasarın Kahlı (Nimrud) “Qara xatirə daşı” üzərindəki salnaməsi.....	16
2.IISarqonun “Təntənəli yazı”sı.....	16
3.Aşşurbanipalın “B” silindirindəki yazısı.....	18
4. I Argıştinin salnaməsi.....	20
5. II Sardurinin Cənubi Azərbaycanın Qarabağ vilayətində tapılmış kitabəsi.....	20
6. II Argıştinin Sərab şəhəri yaxınlığındakı tapılmış kitabəsi.....	21

ANTİK DÖVR QAYNAQLARI

7. Strabon. “Coğrafiya”.....	21
8. K. Ptolemey “Coğrafiya dərsliyi”.....	30
9. Böyük Plini “Təbiət tarixi”.....	32

II bölmə. **AZƏRBAYCAN IV-XII YÜZİLLƏRDƏ
İLKİN ORTA ƏSR QAYNAQLARI**

KİTABİ-DƏDƏM QORQUD	36
10. Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyını bəyan edər, Xanım hey	37
11. İç Oğuz Taş Oğuz asi olub Beyrək öldigi boyı bəyan edər.....	40
12. Fəzlullah Rəşidəddin. “Cami ət-tavarix”.....	45
13. Moisəy Kağanqatlı. “Aqvan tarixi”.....	49

ƏRƏBDİLLİ QAYNAQLAR

14. “Übeyd in Şəriyyə əl-Cürhuminin əxbəri ”.....	67
15. Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Ə`səm əl-Kufi “Kitab əl-fütuh”.....	69
16. Əl-Bəlzuri. “Kitab-fütuh əl-buldən”.....	70
17. Ət-Təbəri. “Tarix ər-rüsul və-lə mü luk”.....	90
18. Əl-İstəxi. “Kitab məsalik əl-məmalik”.....	125
19. Əbu-duləfin ikinci risaləsi.....	132
20.Sadrəddin əli-əl-Hüseyni. “Əxbar əd-dövlət əs Səlcuqiyyə”.....	137

III bölmə. AZƏRBAYCAN XIII-XVIII YÜZİLLƏRDƏ

MONQOL BASQINLARI ÇAĞI VƏ SONRAKI DÖVRÜN QAYNAQIARI

21. İbn əl-Nasir. “Əl-kamil-fi-t-tarix”.....	154
22. Gəncəli Kirakos. “Ermənistan tarixi ”.....	178
23. Yaqut əl-Həməvi. “Mu`cəm əl-buldən”.....	182
24. Həhdullah Qəzvini. “Nüzhətül-Qülub” əsəri.....	186
25. Rəşidəddinin oğlu Şihabəddinə məktubu.....	194
26. Kastiliya (İspaniya) elçisi Klavixonun gündəliyi.....	196
27. Əbd ər-Rəşid əl-Bakuvı “Kitab təlxis əl-əsər və əcaib əl-malik əl-qəhhar”.....	198
“28. Venesiya elçisi Ambroco Kontarini “Yol gündəliyi”.....	202

**SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN DÖVLƏTLƏRARASI
YAZIŞMADA VƏ FƏRMANLARDA İŞLƏNDİYİNİ GÖSTƏRƏN
QAYNAQLAR.....**

29. I Şah İsmayılın Musa Dürğüt oğluna I fərmanı.....	206
30. Cahanşahın nəvəsinin I Sultan Səlimə ərizəsi.....	207
31. II Şah Abbasın Şirvan bəylərbəyi Hacı Məniçöhr xana	

Hicri 1070 (1659/60) –cı ildə məktubu.....	208
32. Sultan Süleyman Qanununin I şah Təhmasibə məktubu.....	209
33.Zeynalabidin Əli Əbdi bəyin “Təkmilatül-əxbar” əsərinin yazılması haqda I Təhmasibin fərmanı.....	210
34. Zeynalabidin Əli Əbdi bəy. “Təkmilatül-əxbar”.....	212
35. Şah İsmayıl Xətai. “Divan”dan bir qəsidə.....	216

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR FARS DİLİ QAYNAQLAR..... 219

36. Ənbəd kədinin soyurğal verilməsi haqqında Uzun Həsəninin hökmü.....	220
37. I Şah İsmayılın Dizmar vilayətində ruhanilərin vergilərdən azad edilməsi haqqında hökmü.....	221
38. I Şah İsmayılın Təbrizdə Xanəəhməd bağının bağışlanması haqqında hökmü.....	223
39. I Şah Təhmasibin Zığ kəndinin Bibiheybət məqbərəsinə vəqf olunmasını təsdiq edən fərmanı.....	224
40. Şəki ölkəsinin sədrliyi vəzifəsi haqqında I Şah Təhmasibin fərmanı.....	225
41. Bibiheybət Məqbərəsinin mütəvəlliliyi vəzifəsi haqqında, I Şah Təhmasibin fərmanı.....	228
42. Bakı limanına nazir təyinin olunması haqqında fərman.....	228
43. Kiş, Nuxu və Şəkərqənd kəndlərinin tiul verilməsi haqqında Şirvan bəylərbəyi Xosrov xanın hökmü.....	229
44. Şəki ölkəsi kəndxudaların şikayəti ilə bağlı olaraq II Şah Abbasın fərmanı.....	230
45. Şəki ölkəsinin hakiminə II Şah Abbasın göndərdiyi fərman.....	231
46. Şəki məliyi Səfiqulunun şikayəti üzrə II Şah Abbasın fərmanı.....	232
47. Şəki qışlaqları haqqında Şah Səfinin fərmanı.....	234
48. Şirvandakı siyasi hadisələr haqqında Şah Sutan Hüseyninin fərmanı.....	235
49. Şəki ölkəsinin məlikliyi vəzifəsi haqqında Nadir şahın fərmanı.....	237
50. Bibiheybət məqbərəsinin gəlirinə yiyələnmək uğrunda gedən münaqişə dair.....	238

AVROPA, RUSİYA, YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ MÜƏLLİFLƏRİNİN YAZILARI

51. Antoni Cenkinson. “Gündəlik”.....	240
---------------------------------------	-----

52. Adam Oleari “Moskoviya və Moskoviyadan keçməklə İrana, oradan da geriyə səyahətin təsviri”.....	248
53. Evliya Çələbi. “Səyahətnamə”.....	255
54. Yan Streys. “Səyahət”.....	264
55. Təbrizli Arakel. “Tarixlər kitabı”.....	268
56. Elçi Volnskinin Şamaxı xanının görüşünə gəlməsi haqqında yaddaş.....	275

AZƏRBAYCAN TARİXÇİLİK İRSİNDƏN

57. Mirzə Adıgözəl bəy. “Qarabağnamə”.....	283
58. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. “Qarabağ tarixi”.....	292
59. Kərim Ağa Fateh. “Şəki xanlarının müxtəsər tarixi”.....	297

IV bölmə XIX YÜZİLİN SƏNƏDLƏRİ

60. Kürəkçay müqaviləsi (“Andlı öhdəlik”).....	301
61. Türkmənçay müqaviləsi.....	307
62. A.S. Qriboyedov, P. D.Zavəlski. “Rusiya –Zaqafqaziya Şirkətinin yaradılması haqqında qeydlər”.....	317
63. 13 iyul 1930-cu il qanunu (“Əlahəzrət buyuruğu”).....	332

RUSİYANIN QAFQAZ ARXASINDAKI ƏYALƏTLƏRİNİN STATİSTİKA, ETNOQRAFİYA, TOPOQRAFİYA VƏ MALİYYƏ BAXIMDAN TƏSVİRİ.....

64. Yelizavətpol dairəsi.....	336
65. Şirvan əyaləti (Azərbaycan dili haqqında).....	338
66. A.A. Bakıxanov . “İzahat” (1837-ci il Quba üsyanı haqqında).....	339
67.6 dekabr 1846-cı il torpaq qanunu.....	343
68.14 may 1870-ci il kəndli “Əsasnaməsi”.....	348
69. Əlavələr.....	359

ÖN SÖZ

Humanitar elmlərlə bağlı bəgünkü tələblər ali məktəbin işinin, elmi işlərin bütönlüklə yenidən qurulması, ümumiyyətlə, mütəxəssis hazırlanmasının köklü şəkildə yaxşılaşdırılması ilə bağlıdır. Bu baxımdan gənc mütəxəssislərin elmi təfəkkürü və dünyagörüşünün yüksəldilməsi, onlara qaynaqlar və ədəbiyyat üzərində müstəqil yaradıcı iş aparmağın öyrədilməsi başlıca vəzifə olaraq qalır. Təcrübə göstərmişdir ki, mühazirələrin problem səciyyədə, yəni keyfiyyətcə yenidən qurulması ilə yanaşı, praktiki məşğələlərin metodikası kökündən yaxşılaşdırılmalı, ilk növbədə qaynaqlar üzərində yaradıcı iş aparmaq vərdişi aşılanmalıdır.

Bu məsələ ilə bağlı olaraq, keçmiş SSRİ-nin qabaqcıl universitetlərində müxtəlif tarix fənlərinin programına uyğun qaynaqların toplu şəkildə çap edilməsi işi başlanmış idi. Bu baxımdan Moskva Dövlət Universitetinin çap etdirdiyi qaynaqlar toplusu* indi də örnək ola bilər. Onun müəllifləri yazırlar ki, tarix dərsləklərində “slavyan olmayan xalqların tarixi bir qayda olaraq qısa şərh edilir və dərsləklərin müvafiq bölmələrində ən yeni tarixşünaslığın nəticələri həmişə kifayət qədər nəzərə alınmır. Buna görə də toplumun tərtibçiləri hər bölmə üzrə qabaqca qısa tarixi oçerk vermişlər; bu oçerklər dərsləklərin müvafiq bölmələrini əvəz etməyib ancaq onları genişləndirir”(s.4). Müəlliflərin haqlı olduğunu qeyd etməklə yanaşı, göstərmək lazımdır ki, o zamankı bu toplu da Azərbaycan tarixi üzrə “qaynaq açlığını” əsla aradan götürmürdü, çünki həmin kitabda üç Zaqafqaziya ölkəsi ilə bağlı 55 qaynaqdan parçalar verilmişdir. Onlardan yalnız 6-sı Azərbaycanca aiddir.

BDU-nun Azərbaycan tarixi kafedrası tərəfindən hazırlanmış bu kitab məhz həmin kəsiri müəyyən mənada aradan qaldırmaq və ümumiyyətlə, respublika ailə məktəblərində tarixçi mütəxəssislərin hazırlanması sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsi yolunda atılmış ilk addımlardandır.

Oxucuların ixtiyarına verilən bu kitab müntəxabat tiplidir. Kitabda verilən qaynaqlar Azərbaycan tarixinin qədim çağlarından başlamış, XIX əsrin son otuz ilinədək böyük bir dövrünü izləmək imkanı verir. Bəlli olduğu kimi, 1870-ci ildə Azərbaycanda keçirilən kəndli islahatından sonra kapitalizmin sürəklı inkişaf yolu başlamış, bununla da ölkə öz tarixinin yeni mərhələsinə keçmişdir. Beləliklə, bu kitabdakı qaynaqlar qədim dövrə düşən quldarlıq ictimai quruluşu IV-XVIII yüzilləri əhatə edən tarixi, nəhayət, Şimali

* Материалы по истории СССР. Для семинарских и практических занятий. Вып. 1, Учебное пособие (Сост.: Арапов Д.Ю., Новосельцев А.П., О. М.) –«Высшая школа», 1985.

Azərbaycanın Rusiya işğallarından sonra feodal münasibətlərin dağıldığı və kapitalist münasibətlərin yarandığı dövrün tarixini əhatə edir.

Kitabda verilən qaynaqlar bir-birindən istər mənşəcə, istərsə də mahiyyətcə seçilir. Onların yalnız bir qismi Azərbaycanın mənəvi mühitinin yetişdirməsidir, böyük bir hissəsi ayrı-ayrı ölkələrdə, tarixin ayrı-ayrı dövrlərində yazılmış tarixi-coğrafi əsərlər, gündəliklər və b. məxəzlərdir. Buna görə də, topludakı qaynaqlar tariximizə baxışda bir-birindən seçilən iki yanaşma məyarinə əsaslanan şərti qruplara bölünür. Bunlardan birincisi indiki tarixşünaslıqda “özünü təsviretmə” adlanan üsulla bağlıdır yəni Azərbaycan tarixinin acılı-sevincli hadisələrinə sanki bu ölkənin vətəndaşının gözü ilə baxaraq, bu tarixi və onu təmsil edən xalqı sanki “ev güzgüsündə” görürük. İkinci qrup qaynaqlar “özlərinin boyası ilə” yaranıb, yəni bu qaynaqlar başqa ölkələri və xalqı təmsil edən müəlliflərin yazıdır. Söz yox ki, hər iki qrup qaynaqların obyektiv və subyektiv üstünlükləri və çatışmazlıqları var, buna görə də bunların hamısının indiki mənbəşünaslıq elminin tənqidi gözü ilə baxmaq olur.

Qaynaqları bir-birindən ayıran başlıca amillərdən biri də onların dilidir. Mixi və çivi yazı parçaları indi də “ölü” sayılan qədim şərq dillərindəndir, antik dövr yazıları yunanca və latınca, orta əsr qaynaqlarının çoxu isə ərəb və fars dillərindədir. Bu qaynaqların çoxu bugünkü Azərbaycan dilinə çevrilmədiyindən onların rusca çapları əsas götürülmüşdür. Biz bu sahədə şərq və qərb dilləri mütəxəssislərindən V.V.Latışevin, Q.A.Stratanovskinin, P.K.Juzenin, Z.M.Bünyadovun, A.D.Jelyakovun və b. tərcümələrinə arxalanmış, onlardan geniş istifadə etmişik. Bu sözləri kitabın üçüncü bölümünə salınan Avropa səyyahı, diplomat və tacirlərinin gündəlikləri haqqında söyləmək olar. Ancaq bu sonuncu qaynaqların rus dilinə çevrilib çap edilməsi başlıca olaraq XIX yüzilin başlanğıcında həyata keçirilmişdir.

Kağanatlı Moiseyin “Alban” tarixi kitabı haqqında ayrıca bir neçə söz söyləməliyik. Bu kitabı hələ XIX yüzilin ikinci yarısında (1861-ci ildə) ermənişünas K.P.Patkanyan rus dilinə çevirib Peterbuqda çap etdirmişdir. Keçmiş SSRİ-də, demək olar ki, bütün ədəbiyyatda məhz bu çapdan istifadə edilirdi yalnız ayrı-ayrı hallarda mütəxəssislər kitabın əlyazmalarına üz tuturdular. 1985-ci ildə tədqiqatçılardan biri həmin nəşrdən istifadəni qəti şəkildə yararsız elan etmişdir (bax: Материалы по истории СССР, вып. 1, с. 5; 77). Fikrimizcə haqqında danışılan nəşr bütünlükdə nöqsan və çatışmazlıqları ilə yanaşı, bir sıra üstünlükləri hələ də saxlamaqdadır, buna görə də onu tarixşünaslığı “zibil qutusu”na tullamağa tələsmək üçün heç bir əsas yoxdur. Məsələn, həmin nəşri 1984-cü ildə Yerevanda buraxılan rus tərcüməsi ilə qarşılaşdırdıqda, yeni çapda bir çox yanlışlıqlara, təhriflərə və qeyri-obyektiv izahlara rast gəlinir (bu kitabda qaynaq № 13 üzrə verilən qeydlərə baxın). O,

biri tərəfdən 1861-ci ilin nəşrini tam yararsız sayan müəllifin rusçaya çevirdiyi parçalarda da, prinsiplial düzəlişlərə rast gəlinmir (bax: Материалы по истории СССР, вып. 1, с. 78-80). Bütün bunlara görə “Alban tarixi” kitabının 1861-ci il nəşri əsas götürülmüş, lakin topluda verilən parçalar təcümələrlə tutuşdurulmuş, yeri gəldikcə düzəlişlər edilmişdir. Bununla yaənşı, “Alban tarixinin 1993-cü ildə Azərbaycan dilinə çevrilməsi (mərhüm Z.Bünyadov tərəfindən) tarixçiliyimizin uğuru sayıla bilər

Bir sıra qaynaqları (İbn-əl-Əsrinin “Əl-kamil-fi-t-tarix” əsəri. əbu Duləfin ikinci risaləsi və b.) ərəbcədən azərbaycancaya şərqşünaslarımızdan M.Əfəndizadə və N.M. Vəlixanlı çevirib çap etdirmişdir. Farsdilli qaynaqların azərbaycancaya çevrilib çap etdirilməsində T.M.Musəvinin xidməti xüsusi yad edilməlidir. 60-70-ci illərdə o, Azərbaycan tarixi üzrə farsdilli qaynaqların böyük və çox mühüm hissəsini tutarlı elmi qeyd və izahlarla üç dildə çap etdirmişdir. (bax: qaynaq № 36-50). Yeri gəlmişkən qonşu Ermənistan və Gürcüstan respublikalarında əcnəbi dillərdəki qaynaqları ana dilinə çevirib çap olunması çox geniş planlı şəkildə aparılır, bu nəşrlər ardıcıl seriya üzrə buraxılır. Gürcüstanda “Georgika”, Ermənistanda “Xarici ölkələrin qaynaqları Ermənistan və ermənilər haqqında” başlığı ilə çıxan kitabları buna misal göstərmək olar.

Azərbaycan dilində olan qaynaqlar “Kitabi-Dədə Qorqud”, Xətai “Divan”ı və bir sıra başqa sənədlərlə təmsil olunmuşdur. Səfəvilər dövlət sistemində Azərbaycan dilinin dövlətlərarası yazışmada və fərmanlarda işləndiyini kitablara salınması tarixi mənbəşünaslıq baxımından onlara araşdırma səciyyəli izahların verilməsi kitabın uğuru sayıla bilər. Şah İsmayılın Musa Dürğüt oğlu adına fərmanı, Cahanşah Qaraqoyunlunun nəvəsi Sultan Hüseyinin I Sultan Səlimə şikayəti, Sultan Süleyman Qanununun I Təhmasibə məktubu, Əbdü bəyin “Təkmilatül-əxbar” əsərinin yazılması haqqında I Təhmasibin fərmanı və II Şah Abbasın Şirvan bəylərbəyi Məniçöhr xana məktubu və bu qəbildən olan başqa qaynaqlar indiyədək tarix ədəbiyyatımızda istifadə olunmadığından oxucularımıza bəlli deyildir.

Qaynaqların yaranması və məzmunu ilə bağlı verilən qeyd və izahlara gəldikdə, tarixşünaslıqda qəbul olunmuş qaydalar əsas götürülmüşdür. Topluda gətirilən qaynaqları tarixi mənbəşünaslıq tələblərinə uyğun gələn qeydlərsiz geniş oxucu auditoriyası qarşısına çıxarmaq olsa da, onların məzmununu bugün elmi tarixşünaslığı səviyyəsində qavramaq üçün müəyyən hazırlığın azlığı unudulmamalıdır. Kitabda verilən qeydlərin çoxu tarix elminin son nəticələrinə arxalanır. Bununla yanaşı, bu və başqa qaynağın çapını hazırlayan mütəxəssislərin qeyd və arayışlarında da geniş istifadə olunmuşdur.

Qaynaqların yeri aydın edilərkən, onlardakı tarixi məlumatın vaxtı və dövrü nəzərə alınmışdır. Örnək olaraq, XIII-XIV yüzillərdə yaşamış Rəşidəddinin “Cami-ət-tavarix” əsərindəki “Oğuznamə” parçaları oğuzların

əsətiri tarixi ilə bağlı olduğundan II bölümün başlanğıcına, birbaşa “Kitabi Dədə Qorqud” boyları verilən yerdə verilmişdir.

Hər sənəd (qaynaqdan gətirilən parça) üzrə kiçik giriş verilmişdir. Burada bütövlükdə qaynaq haqqında, onun əlyazması, çapları, saxlandığı yer haqqında arayış verilir. Başlıqlar qaynaqların özündən alınmışdır, ancaq bu və ya başqa qaynaqlar qrupu üzrə birləşdirici başlıqlar kitabın redaktoruna məxsusdur. Qaynaqların məzmunu, oradakı yer və şəxs adları qeyd və izahlar hər mətn üzrə ayrılıqdan sıra qaydası ilə, oxunmasına və bitkin anlaşılmasına və kömək məqsədilə qaynağın mətnində çatışmayan sözlər düz mötərizədə [...] verilmişdir. Söz və ifadələr müəllif, tərcüməçi, redaktor, və b. tərəfindən verilən izahlar əyri mötərizədə (...-Red.), onlardan bu nəşrə qədərki *Red.* İşarəsi olmadan göstərilmişdir. Qaynaqlardakı mətindəxili və abzasdaxili qısaltmalar bucaq mötərizələrlə <...> bildirilmişdir.

Kitabın ikinci nəşrinə əlavələr edilmişdir. Bu qaynaq və sənədlərin sayı daha çox olmalı idi. Lakin, eyni zamanda “Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər” kitabın yeni nəşri üzərində gərgin qrafik üzrə çalışmaları buna imkan vermədi. Bu səbəblə adı çəkilən “Azərbaycan tarixi”nin giriş bölümü üçün nəzərdə tutulan yeni qaynaqca məlumatını buraya əlavə etməyə lüzum vardır. Belə qaynaqlar sırasında 1940-cı ildə Parisdə çap olunan antik mənbələr toplusunun adını birinci çəkmək gərəkdir¹. Topluda m.ö.VI yüzilin sonundan başlayaraq milladdan sonrakı V yüzilə kimi, yəni minillik bir zaman içərisində Oğuz boylarından üçünün (əfşarların, kayıların və karkınların) adı çəkilir. Bununla yanaşı Dədəm Qorqud boylarında “Ayqır gözlər suyu” adlı kiçik bir çay burada Hippopotamos (Ayqır suyu) yazılışında qarşıya çıxır. Tarixçiliyə bu toplu indiyə kimi bəlli deyildi.

Məhəmməd Aqdaşinin [Əvvabi] qələmindən çıxmış “Dərbəndnamə” də dəyərli qaynaqlardan biridir. XIX əsr tarixçiliyində bu orta çağ qaynağı böyük yer tuturdu. **Abbasqulu Ağa Bakıxanovun** “Gülüstani-İrəm”, **Həsən Əfəndi əl-Qadirin** “Asar-i-Dağıstan”² kitablarının yazılmasında “Dərbəndnamə” böyük yer tutur. Artıq prof. **Mirzə Kazım bəy** “Dərbəndnamə”nin altı türkçə (Paris, Berlin nüsxələri, iki Sankt-Peterburq

¹ Alexandre Baschkoff. La Periples. Paris, 1940 toplusunun bir qaynaq kimi dəyərləndirməsi üçün baxın: M.Fahrettin Kirzioqlu. Yukarı-Kür və Çoruk boylarında Kıpçaklar. Ankara, 1992 s.201.ş 205-206. Birbaşa toplumun özü ilə tanış olmaq imkanı yaratdığı üçün Prof. Dr. Fahrettin Kirzioqlu qarşısında minnətdar və borclu olduğumuzu bildiririk.

² “Asari-i Dağıstan” V.F.Minorskinin fikrincə, “yerli türkçədə”, yəni Azərbaycan dilində yazılmışdır. (bax: В.Ф.Мирский «История Ширвана и Дербенда». М., 1963, с. 26. Orjinalının dilində kitab şəklində Bakıda 1902-ci ildə. Rusca isə 1929-cu ildə çap edilmişdir).

kütləvi kitabxanası və Moskva Rummyantsev muzeyi nüsxələri, bir də alimin öz nüsxəsi), iki farsca əlyazması bəlli idi.

Abbasqulu ağa və Mirzə Kazım bəy türkcə əlyazmalarını orjinal sayıb onlara üstünlük vermiş, farscanın isə yanlışlıqla dolu çevirmə olduğunu bildirmişdilər. “Dərbəndnamə”nin iki bölümünü ilkin olaraq Abbasqulu Ağa “Tiflisskie Vedomosti” qəzetində rusca çap etməyə başlamış, ancaq bu işi başa vurmamışdır¹ “Dərbəndnamə”nin üç tam çapı var. Biri Avropa şərqşünası Y.Klaprotin fransızca 1829-cu il çapıdır². İkincisi on iki il sonra prof. Mirzə Kazım bəyin türkcə faksimilə ilə birlikdə ingiliscə çapıdır, elmdə çox yüksək dəyərləndirilməkdədir. Üçüncüsü, XIX əsrin sonunda Qori seminariyasının müəllimi Səfəri bəy Vəlibəyovun rusca çevirməsidir. M.Əlixanov-Avarlının redaktəsi ilə buraxılmışdır³.

Göründüyü kimi XIX əsrdə “Dərbəndnamə” üzərində Azərbaycanın üç elm adamı çalışma aparsa da, əlyazmanın Azərbaycan çapı hələ də yoxdur. Onun tezliklə çapa hazırlanması dəyərli bir iş olardı.

Son illərdə oxucuya ingiliscədən ruscaya çevirmədə çatdırılan qaynaqlardan biri **Oruc bəy Bayatın** kitabıdır⁴. Qızılbaş **Bayat** boyundan olan Oruc bəy Şah Abbasın tapşırığı ilə böyük bir heyət tərkibində Xəzər dənizindən Rusiyanın quzey limanı **Arxangelskə**, oradan dənizlə **Quzey Almaniyanın Emden** şəhərinə, buradan da İtaliya və İspaniyaya vardı. 1601-ci ildə buraya çatan Səfəvi elçisi tezliklə dönüb katolik oldu. (711-ci ildən İspaniyaya gətirilən islam, 1502-ci ildə kral Ferdinand və kraliça İzabellanın ayrıca bir fərmanı ilə yasaq altına alınmışdı). Varlı ispan əyanlarından birinə çevrilən **“İranlı Don Xuan”** 1604-cü ildə yazdığı hekayələri ispan dilinə çap etdi. Bu kitab Azərbaycan və İrannın orta çağ tarixi üzrə dəyərli qaynaqlardan biri sayılmaqdadır. Onun 1926-cı ildə **London**da ingiliscə, 1946-cı ildə **Madrid**də yenidən **ispanca** və 1959-cu ildə **Tehrand**a farsca çap olunması təsadüfi deyildir.

Farsca əlyazması ingiliscəyə, ingiliscədən isə ruscaya çevrilən qaynaqlardan biri də **Fəzlullah ibn Ruzbihan Xünəcinin** “Tarix-i-alam-ara-yi-Əmini” əsəridir⁵. Müəllif Ağqoyunlu tarixçisidir. Onun kitabı Ağqoyunlulara həsr olunan yazılar içərisində bəlkə də çox dolğun bilik verən qaynaqlardan

¹ Бакъханов А.К. Сочинения. Записки. Письма. Сост. Е.М.Ахмедов. Баку, 1983, с. 322. Geniş bilgi üçün bax Минорский, adı çəkilən əsəri, s. 21-24

² Derbend-nameh, of Historu of Derbend, from a selected Turkish version and Published with the texts and with notes illustrativə of the Historu geographi by Mirza Kazem-beg. SPB, 1881

³ Tarix-i Dərbənd-name. Пер. С тюркского, арабского, персидского и французского, Tiflis, 1988.

⁴ Книга Орудбека Баята- Дон Жуана Перидского. Пер. с английского О.Ефендиева и А.Фарзалиева. Баку, 1988

⁵ Fəzlullax ibn Ruzbixan Xundji tarix-i-alam-I Amioni Pers persidskoqo na anqlayskiy V.F. Minorsoqo, per. S anqlisyskoqo ra russkiy T.A.Minorskiy, Baku 1987.

biridir. Dövlətçilik qurumlarını öyrənilməsi baxımından kitabdakı bilgilər çox maraqlıdır. Farsca yazılmış bu kitabda Azərabycan dilindən alınmış onlarla yalnız və sözcüklər işlənmişdir (**Qızılbörk, yuriş, ordu, qışlaq, yurd, Qala ulus, ölkə, gəngəş, qoşun, tuq, elçi, baş, qul, toy** və s.). görünür, müəllif Ağqoyunlu Sultan Yaqubun qulluğundan olarkən yerli dilə yaxşıca yiyələnmə bilmişdi. Kitabda Səfəvi dövrləri haqqında da geniş məlumat verilir. Ancaq bu dövlətin tarixini boyalı səpkidə işıqlandıran tarixçilərdən fərqli olaraq Xünəci, Səfəvilərə yağı gözü ilə yanaşmaqdadır. Ağqoyunluların süqutundan sonra Orta Asiyaya köç edən Xünəci, Şeybani xanı Səfəvilərə qarşı cihad savaşına səsləməkdən çəkinmir. (“Sizə yaraşarmı, qeyrət qılıncını qınında saxlayasınız?”), 1514-cü il Çaldıran döyüşünə görə **Sultan Səlimi** alqışlayırdı. Bütün bunlar Fəzlullah Xünəci “Tarix”nin XV-XVII yüzilliklərin qaynaqları sırasında özünəməxsus bir yer tutduğunu göstərməkdədir.

Farsdilli qaynaqlar sayının seziləcək bir ölçüdə böyüməsi nəzərə çarpır¹. Mühazirə və seminarlarda Azərbaycan tarixini öyrənənlər yuxarıda adları çəkilən və “Azərbaycan tarixi qaynaqları” kitabında olmayan başqa qaynaqlar üzərində də çalışmalı olacaqlar. Bu baxımdan yenidən çapdan çıxmış “Qarabağnamələr”² ayrıca qeyd olunmalıdır.

Kitabın yazılması başa çatmaqda ikən Türkiyə Cümhuriyyəti Dövlət Arxivləri Müdirliyi Osmanlı-Azərbaycan bölgələrinin böyük bir toplusunu Ankarada çap etdi³. Yalnız xanlıqlar tarixi üçün deyil, ümumən Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri tarixini çox böyük bir zaman çərçivəsində (1575-1918) öyrənilməsi üçün bu dəyərli ikicildlik toplunun mühüm rol oynayacağına ümid bəsləyirik. Toplu üçün seçilmiş dövlət sənədlərinin fotofaksimilə ilə birlikdə çap edilməsi mənbəşünaslıq elminin çağdaş tələblərinə tam uyğun gəlir.

Kitabın yaranması üçün lazım olan sənədlərin toplanması işini Azərbaycan tarixi kafedrasının üzvləri prof. S.S. Əliyərli tarix elmləri

¹ Bax: Əbubəkr əl-Qübi əl-Əhəri. Tarix-e , Şeyx Uvəys. Farscadan tərcümə edənlər M.Kazımov və V. Piriyyəvdır. Bakı, 1984; Həmdullah Mustovfi qəzvinli. Zeyl-e tarix-e qəzide. Farscadan tərcümə M.Kazımov və V. Piriyyəvdır. Bakı, 1986; Zeynəddin ibn Həmdullah Qəzvinli, Zeyl-e tarix-e qəzide farscadan tərcümə M.Kazımov və V. Piriyyəvdır, Bakı, 1990

² Qarabağnamələr, 1-ci cild. Tərtib edən A.Fərzəliyev, Bakı, 1989; 2-ci cild, tərtib edən Axundov Bakı, 1991

³ Osmanlı devleti ilə Azərbaycan Turk hanlıqları arasındakı münasibətlərə dair Arxiv belgeleri. T.C.Başbakanlık Devlet Arxivleri Genel Müdürlüğü. I (1578-1914), Ankara, 1993, 483 s.

namizədləri F.R.Mahmudov, F.M. Əliyeva, L.L.Həsənova və K.K.Şükürov yerinə yetirmişdir. “Ön söz” ü S.S. Əliyərli yazmışdır. II və III bölmələrə düşən qaynaqları (10,11,12,14, 18, 19, 21, 29-33 və 35-50 saylı qaynaqlar çıxılmaqla) azərbaycancaya S.S. Əliyərli və F.R.Mahmudov çevirmişlər. Bu bölmələrdəki qeyd və izahların müəllifləri də onlardır (yuxarıda yazıldığı kimi, bəzi qaynaqların ilkin çapını hazırlayan mütəxəssislərin qeyd və arayışlarında istifadə olunmuşdur). IV bölmədəki parçaların Azərbaycan dilinə çevrilməsi üçün müvafiq qeydlərin hazırlanması işini S.S. Əliyərli, F.M. Əliyeva və L.L. Həsənova görmüşlər.

İkinci nəşr üçün mətn üzərində düzəliş və yoxlama işlərinin zəhmətini prof. Süleyman Əliyərli və tarix elmləri namizədi Lalə Əliyeva çəkmişlər.

I BÖLMƏ

AZƏRBAYCANIN QƏDİM TARİXİ (Miladın IV yüzilinədək)

MİXİ YAZI PARÇALARI

Erkən yazılı qaynaqların Cənubi Azərbaycan ərazisində qeydə aldığı ən böyük ilkin dövlət birləşməsi Mannadır. Urmiya gölü hövzəsindəki bu gölün tarixinə dair yazılı sənədlər başlıca olaraq e.ə. IX-VII yüzillərə aid Assuriya və Urartu mixi yazılarındadır. Həmin sənədlər Manna ilə qonşuluqdakı Assuriya və Urartu hökmdarlarının buraya hərbi yürüşlərini təsvir etdiyi üçün hərbi salnaməçi qaynaqlar kimi təsnif edilir. Bu qaynaqların çoxu Assuriya və Urartu ərazisindən tapılmış, bir neçəsi isə Urmiya gölü rayonunda qeydə alınmışdır.

Mixi yazılı mətnlərindəki məlumatları konkret olsa da, birtərəflidir. Onlar bir qayda olaraq Assuriya və Urartu hökmdarının Mannaya, onun qonşuluğundakı torpaqlara hərbi yürüş zamanı çaldığı qələbə haqqında ağızdolusu danışır, uğradığı məğlubiyyət haqqında isə susurlar. Lakin birtərəfli və qərəzli olmasına baxmayaraq bu yazılar Azərbaycan ərazisində ibtidai icma quruluşunun dağılması nəticəsində yaranmış “ölkələr” , onların vahid dövlət ətrafında birləşməsi, həmçinin həmin dövlətlərin əhalisinin etnik tərkibi-Manna tayfaları, onların məşğuliyyəti haqqında tutarlı məlumatlarla zəngindir.

Mixi yazı mətnləri əsasında Manna tarixi məsələlərinin araşdırılması işində Q.A. Melikişvili, İ.M.Dyakonov, S.M.Qaşqayın xidmətləri böyükdür, lakin bu işi görüüb-bitmiş hesab etmək yalınış olardı. Urmiyaətrafı torpaqlarda

tapılan hər bir yeni mixi yazı sənədi orada mövcud olmuş “ölkələrin” sayını artırır, onların və hakimlərin adları ilə bizi tanış edir, əhalini apardığı çoxsahəli təsərrüfatdan xəbər verir. Belə məlumatların xüsusilə onomastika materiallarının sayı artdıqca, onların ümumiləşdirilməsinə həsr olunan yeni araşdırmalara ehtiyac duyulur. Bu baxımdan mixi yazılı mətnlər öz elmi dəyərini bu gün də saxlayır.

Assuriya və Urartu mixi yazılarında aşağıda verilən parçalar Q.A.Melikişvili, İ.M.Dyakanov və S. M. Qaşqaym çaplarından götürülmüşdür. İzahlarda son araşdırmaların nəticələrindən istifadə olunmuşdur.

I.III SALMANASARIN¹ KALHU (NİMRUD)² ŞƏHƏRİNDƏ “QARA XATİRƏ DAŞI” ÜZƏRİNDƏKİ SALNAMƏSİ

Кашкаи С.Из истории Маннейского царства. Баку, 1977, с. 58,

<...> Mannalı Udakinin yaşayış məskənlərinə mən yaxınlaşdım³.Mannalı Udaki⁴ mənim silahımın parılıtısından vəhıməyə düşdü və öz həyatını xilas etmək üçün özünün hökmdar şəhəri Zirtani⁵ qoyub getdi. Mən onu təqib etdim; onun iribuynuzlu heyvanlarını, qoyunlarını, onun saya gəlməyən var-yoxunu mən apardım. Onun şəhərlərini mən viran qoydum, dağıtdım, odda yandırdım.

12. II SARQONUN⁶ “TƏNTƏNƏLİ YAZI” SI

VDİ, 1951, №3, s. 209-210

<...> Mənim boyunduruğumu daşıyan sadıq qul, mannalı İranzunu tale aparanda mən onun taxtına onun oğlu Azanı əyləşdirəndə urartulu Ursa⁷ Uışdışın

¹ *III Salmanasar*-Assuriya hökmdarı (e.ə.858-824).

² *Kalhu*- Assuriya şəhər, indiki Nimrud (İraqdadır).

³ III Salmanasarın Mannaya yürüşü e. ə. 829-cu ildə olmuşdur.

⁴ *Udaki* (Yalki, Ualki kimi də oxunur)-Mannanın Assuriya yazılarında ilk dəfə adı çəkilən hökmdarı.

⁵ *Zirta.İzirtu*- Manna dövlətinin paytaxtı. Xarabalığı Ziviyənin (Saqqız şəhərindən 40 km şərqdə) 5 kilometrliyindəki Qaplantu təpəsi hesab edilir. Вахт: Дандамаев М.А., Луконин В.Г.Культура и экономика древнего Ирана.М., 1980 с. 91.

⁶ *II Sarqon* –Assuriya hökmdarı (e.ə. 721-705).

⁷ *Ursa-I*Urusa, Urartu hökmdarı (e.ə. 730-714).

Uişdişin adamına, Zikertunun adamına, Misandiyanın¹ admına, Mannanın böyük canişinlərinə öz sözünü göndərdi və onlarla yalançı danışıqlar apardı; onlar öz ağaları Azanın meyitini ələçatmaz Uauş dağından² atdılar. Öz atasının taxtına oturan mannalı Ulusunu urartulu Ursaya arxalandı və özünün 22 qalasını ona təslim etdi. Ürəyimin qəzəbi ilə mən Aşşur allahının saysız-hesabsız qoşunlarını yaraqlandırdım; mən şir kimi nərilədim və üzümü bu ölkələrin fəthinə yönəltdim³. Mannalı Ulusunu mənim yürüşümün yaxınlaşdığı görüb, öz şəhərindən çıxdı və qorxu içərisində ələçatmaz dağıdakı gizli yerə yerləşdi. Onun hökmdar şəhəri İzirtunu, onun möhtəşəm qalalarını İzbiya və Armedi⁴ mən fəth etdim və alovla yandırdım. Mən ələçatmaz Uauş dağında urartulu Ursa ilə qanlı döyüş keçirdim. Ətrafına divar çəkilən 55 möhkəmləndirilmiş şəhərini, 9 ələçatmaz qalası ilə birlikdə onun 8 vilayətini fəth etdim və odda yaxdım. Mannalı Ulusunuya məxsus 22 qalanı mən onun əlindən aldım və Assuriya hüdudlarına daxil etdim. Andiyalı Telusinanın vilayətinə qədərki Tuaya ölkəsinin 8 qalasını mən fəth etdim, 2400 sakinini onların sürüləri ilə birlikdə mən əsir etdim. Zikertulu Mitatti mənim silahımdan bərk qorxdı və öz ölkəsinin adamları ilə birlikdə meşəlik dağlara qaçdı və onların yeri tapılmadı. Onun hökmdar şəhəri Pardanı mən alovda yandırdım və onun ətrafında 23 möhkəmləndirilmiş şəhəri fəth etdim və onların qoşunlarını əsir etdim. Mannalılar ölkəsinin Mitattiyə bel bağlayan Şuandahul və Zurukku⁵ şəhərlərini mən fəth etdim və onların qoşunlarını əsir etdim. Mən uişdişli Baqdattinin dərisini soydum; Dayukkunu⁶ ailəsi ilə birlikdə mən köçürtdüm və Amattu vilayətində yerləşdirdim; ələçatmaz dağlar arasındakı mannalı Ulusunu mənim etdiyim işlər haqqında eşidərək, quş kimi uçub gəldi və məni ayaqlarımı qucaqladı⁷. Onun saysız-hesabsız günahlarını günahlarını mən bağışladım, onun cinyətlərini unuttum, ona mərhəmət etdim və onu öz hökmdar taxtına əyləşdirdim. Ursa və Mittatidən aldığım 22 qala və 2 möhkəmlənirilmiş şəhəri mən ona verdim və onun əzilmiş ölkəsini bərpa etdim. Mən öz hökmdar təsvirini hazırlatdım, onun üstündə mənim hakimim Aşşurun

¹ *Uişdiş*, Zikertu, Misandiya (və ya Andiya)- Mannanın vilayətləri.

² Uauş dağı-indiki Səhənd dağı.

³ Sarqonun bu yürüşü e. ə. 716-cı ildə olmuşdur.

⁴ İzbiya (Zibia, Uzbia) Saqqız şəhərindən 40 km şərqdə, Ziviyyə dəfinəsinin tapıldığı zirvə hesab olunur; Armedi (Armat, Urmeyatə) isə Ziviyyə kəndi yaxınlığındakı Səhab kəndindəndir.

⁵ Şuandahul və Zurukku (Durdukka)- Mannanın şəhərləri. Dur-Şarrukindəki sarayın yazılarında möhkəmləndirilmiş şəhərlərin e. ə. 719-cu ildə İrənzuya qarşı qiyam etməklərini xatırladır.

⁶ Dayukku (Dayaukku)- Mannaya tabe olan Massi (Missi) vilayətinin hakimi sayılır. Başqa ehtimala görə, o, Midiya canişini olmaqla Mannaya tabe idi.

⁷ Sarqonun Urartuya qarşı e. ə. 714-cü ildə yürüşündə göstərilir ki, Ullusunun onun qarşısına "Özünün böyükləri və ağsaqqalları, müşavirləri öz nəslini, onun ölkəsini idarə edən canişinləri və rəisləri ilə birlikdə çıxmışdır" Вак: Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, с. 322.

qələbələrini haqqında yazdırdım, onu gələcək zamanlar üçün onun hökmdar şəhəri İzirtuda dikəltirdim.

3. AŞŞURBANİPALIN¹ “B” SİLİNDİRİNDƏKİ YAZISI

VDİ, 1951, №3, s. 238-239

[Beşinci yürüşümdə] mən [Mannalılar ölkəsinin hökmdarı] Ahşerin üzərinə yeridim. [.....] Ahşeri mənin yürüşümün irəlilədiyini eşitdi və öz qoşunlarını hiyləgərliklə gecə vaxt göndərdi; o, mənin qoşunlarımla vuruşmaq üçün ayağa qalxdı. Mənim döyüşçülərim onunla vuruşdu və onu məğlub etdi. Mən geniş düzənliyin 3 beru² uzunluqda sahəsini onların meyitləri ilə doldurdum. Mənə ümid verən hakimlərim, böyük allahlər Aşşur, Sin, Şamaşın hökmü ilə mən Mannalılar ölkəsinə soxuldum, qalibyyətlə keçdim və yürüşümün davamı olaraq Ayusias qalasını, Paşa [.....] su, Basutu³, Aşdiaş, Urkmiyamun, Uppiş, Sihua, Nazirini məntəqlərini- səkkiz möhkəmləndirilmiş şəhəri saysız-hesabsız kiçik yaşayış məntəqləri ilə birlikdə həyata keçirdim; İzirtunun özünə kimi gedib çıxdım, hamısını dağıtdım, uçurdum, od qoydum. Mən bu şəhərdən adamalrış, atları, eşşəkləri, iri və xırdaburnuzlu heyvan sürülərini çıxarıb əsir apardım.

Ahşeri mən im yürüşümün gedişini bildi, öz hökmdar şəhəri İzirtunu tərək etdi, özünün etibarilə [istehkam] şəhəri Atranaya qaçdı və orada sığınacaq qurdu. Mən onun möhkəmləndirilmiş şəhəri İzirtu, Urmetate və Uzbiani⁴ mühasirə etdim, buu şəhərlərdə yaşayan adamalrı mən dövrəyə aldım və onların ürəyini qopartdım, bu vilayəti mən fəth etdim, yaşayış məntəqlərini dağıtdım, uçurdum, yandırdım. [Bu] yeri 15 gün içində boşaltdım, xaraba qoydum.

Öz yürüşünü davam etdirərək, hökmdar ata-babalarımın vaxtında mannalılardan [Assuriyadan] qopardığı və özlərinə götürdüğü Şurdira⁵ şəhərinin şəhərinin ətrafındakı yaşayış məntəqlərini mən fəth etdim, oda yaxdım, qoşunlarını əsir etdim. Bu məntəqləri mən Assuriyanın hüdudlarına qatdım. Mən Harsi dağındakı Azakanani şəhəri ilə Mannalılar ölkəsinin içərisindəki kumirdinlər⁶ ölkəsinin başlanğıcına qədər [ərazidə] Arsiyanış şəhərinin olduğu vilayəti alt-üst etdim və oda yaxdım...

¹ *Aşşurbanipal*- Assuriya hökmdarı (e.ə. 669-631).

² *Beru*-unuzluq vahidi təxminən 7 km.

³ *Busutu*, *Buştu*-Manna ölkəsinin Parsua ilə hüdudunda qala. Adı Urartu yazılarında dəfələrlə çəkilib.

⁴ *Umeyate və Uzbiana*-II Sarqonun “Təntənəli yazısı”ndakı Armed və İzbiya.

⁵ *Şurdira*-Kiçik Zab çayının yuxarı axımında şəhər.

⁶ *Kumirdilər*- Manna tayfalarından biri.

...[Bu] hücumdan mən onun [Erişteyana şəhərinin] vilayətini xaraba qoydum, onun bütün ölkəsini kiçiltirdim, böyük qənimətlər və ağır bəxşislərlə sağ-salamat qayıtdım, Assuriya ölkəsinə gəlib çıxdım. Məni hökmdar atababalarımın vaxtında onların əlindən Mannalıların aldığı [Bi] rua, Şarruikbi, Qusune və [.....] rute kimi yaşayış məntəqlərini-Assuriya ilə qonşuluqdakı bu kəndləri mən fəth etdim, onlardan mannalıları qovdum, Assuriyaya atlar, silahlar, hərbi ləvazimat gətirdim. Mən yenidən bu şəhərləri məskun etdim və onları Assuriyanın hüduqlarına qatdım. [Aşşur] və İştar mənim hökmdarlığımıza hörmət etməyən Ahşerini onun qulların¹ əlinə verdilər. Onun [ölkəsinin adamları] ona qarşı qiyam qaldırdılar və onun meyitini küçəyə atdılar. Sonra onun oğlu Uallı onun taxtına əyləşdi...

4. I ARGİŞTİNİN² SALNAMƏSİ

Меликишивл Г.А.Урартский клинообразные надписи.
М.,1960, с. 247-249.

Argiştı deyir:Manna ölkəsi gəldi³ [hücumunu] mən dəf etdim, qalanı mən fəth etdim... ölkəni mən dağıtdım, şəhərlərini mən yandırdım, 3270 adamın hamısını mən öldürdüm, başqalarını diri yandırdım. 170 atı, həmçinin 62 dəvəni, 2411 baş iribuynuzlu heyvanı 6140 baş xırdabuynuzlu heyvanı mən sürüb apardım. Argiştı deyir: Xaldi⁴ allahı üçün bu şücaəti mən bir il ərzində göstərdim.

5. II SARDURİNİN⁵ CƏNUBİ AZƏRBAYCANIN QARADAĞ VİLAYƏTİNDƏ TAPILMIŞ KİTABƏSİ

Меликишивл Г.А.Урартский клинообразные надписи.

ВДИ.1960 №3,с.5

Xalidi Allah öz silahı ilə (?) yürüşə çıxdı⁶, dağlıq Puluadi ölkəsinin¹ hökmdarı Kadiauya² (?) qalib gəldi....

¹ Qulların daha doğrusu təbəələrinin.

² *I Argiştı-Urartu* hökmdarı (e.ə. 786-760).

³ *Manna hökmdarının* e.ə. 776-775-ci illərdə Urartu üzərinə yürüşü nəzərdə tutulur.

⁴ *Xali-Urartu* panteonunun baş allahı, hökmdar hakimiyyətinin himayəçisi.

⁵ *II Sarduri-Urartu* hökmdarı (e.ə. 760-730).

⁶ *II Sardurinin* e.ə. 747-45-ci illərdə Mannanın şimalına yürüşü nəzərdə tutulur.

Argiştinin oğlu Sarduri Yürüşə çıxdı. Saduri deyir: Mən 21 qala fəth etdim. 45 və yaxud 44 şəhəri mən bir gün ərzində fəth etdim. Möhkəmləndirilmiş hökmdar şəhəri Libliu [ni] şəhərini³ döyüşlə aldım.

6 II ARGİŞTİNİN⁴ SƏRAB ŞƏHƏRİ YAXLNLİĞINDA TAPLMIŞ KİTABƏSİ⁵

VDİ, 1971, № 3, S. 254.

Xalidi allahın böyüklüyü ilə Rusanın oğlu Argiştı deyir: Arxi ölkəsinə mən yürüş təşkil etdim; Uşulu ölkəsinə, Buku ölkəsinə mən qalib gəldim⁶, çaya çatdım; oradan döndüm [və] Qirduni (?) ölkəsi, Qituxani ölkəsi, Tuişdu ölkəsinə qalib gəldim³; Rutumni (?) şəhərini mən fəth etdim. Mən çoxlu ölkə fəth etdim və onları [özümün] bac verəni etdim, həmçinin bu qalanı döyüşlə mən aldım...

ANTİK DÖVR QAYNAQLARI 7. STRABON “COĞRAFIYA”

Antik dövr Azərbaycanın dolğun şəkildə ilk təsvirini tanınmış yunan coğrafiyaçısı və tarixçisi *Strabon* (e.ə. 64-b.e. 24) vermişdir. O, Amasiya şəhərində (Kiçik Asiya) doğulmuş, fəlsəfə təhsili almış, çoxlu səyahət etmişdi.

¹ Bu kitabə Arazbaran və Qaradağ vilayətindəki inzibati mərkəzdən 5 km. şərqdə, Sekindel kəndi yaxınlığında tapılmışdır. Puluadi dağlıq öləsi, görüldüyü kimi, yazının tapıldığı rayona düşür.

² “Kadiu” adı “Ultudiau” kimi də oxunub. Вак: Сальвини М. Уточнения в чтении двух уруарских надписей в Иранском Азербайджане-Сб. «Древний и мировая культура», М., 1981, с. 72.

³ *Libluma*-Puluadi ölkəsinin paytaxtı. Xarabalığı bu kitabənin yaxınlığındadır. Buardan arxeoloji qazıntıları zamanı şəhərin bürclü qala divarları, içərisində çoxotaqlı binalar və başqa tikililər üzə çıxarılmışdır.

⁴ *II Argiştı*-Urartu hökmdarı (e.ə. 713-685).

⁵ Bu kitabə Savalan dağını cənub əyində, Sərabdan şimal tərəfdə qeydə alınmışdır. Eyni məzmunlu başqa bir yazı Sərabdan təxminən 20 km şimal-şərqdə, Sərab-Ərdəbil yolunun sol tərəfində tapılmışdır.

⁶ Yazıda adları çəkilən “ölkələr” görünür, kitabələrin tapıldığı yerlər də daxil olmaqla, Urmiya göülünü gündoğar səmtində yerləşirdi.

17 kitabdan (bölmədən) ibarət “Coğrafiyası” nı o, Roma sərkərdələri Lukul, Pompey və Antoninin Qafqaza yürüşlərindən az sonra təxminən e.ə. 7-ci ildə yazmışdır. Bu əsər onun itmiş “Tarixi qeydləri” nin davamıdır. Strabon “Coğrafiya” kitabında oykümeni öz zəmanəsinin bəlli olan bütün dəlillərinin müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi əsasında təsvir etməyə çalışmışdır. Buna görə də həmin əsər tarixişünaslıqda antik dövrün coğrafi biliklərinin toplusu kimi qiymətləndirilir. Kitabın başlıca qaynaqları, həm Strabondan qabaq yazan coğrafiyaçı və tarixçilər (xüsusilə Pompeyin müşayiətçiləri), həm də daha qədim dövrün –IV-II yüzilliklərinin müəlliflərini, o sıradan Kaspi dənizi ətraflarına Makedoniyalı İskəndərin və I Selevkin göndərdikləri ekspedisiyaların başçıları, Heraklid (e.ə. 323) və Patroklun (e.ə. 283) hesabatları, Eratosfen, Polibi və başqalarının əsərləri olmuşdur. Strabonun düşündüyünə görə, “Coğrafiya” Romanın dövlət xadimlər sərkərdələrin, inzibati idarələrin, tacirlərin və b. tarixi-etnoqrafik məlumatlar vermişdir. Qafqaz haqqında, o cümlədən Azərbaycanın qədim dövlətləri Albaniya və Atropatena haqqında tarixi-coğrafi arayışlar “Coğrafiya”nın XI kitabındadır.

Strabonun bu kitabını bütövlükdə Q.A.Stratanovskini rus dilinə çevirmişdir. (Страбон. География. М., 1964) Azərbaycana aid verilən məlumatlar da həmin çapdan götürülmüşdür.

XI; 3

2. ...İberiyanın mərkəzindəki düzənlikdən çaylar axıb keçir. Onlardan ən böyüyü Kürdür. O, başlanğıcını Ermənistandan götürür və iti axarla yuxarıda xatırladılan düzənə çıxaraq, Qafqazdan axıb gələn Araq [çayını]¹ və başqa qolları qəbul edir, sonra isə dar vadidən [keçərək] Albaniyaya axır; çay bu vadi ilə Ermənistan arasında otlarla çox zəngin olan düzənliklərdən əzəmətlə axaraq, daha çox şayları, o sıradan Alazan, Sandoban, Retak və Xanı² (hamısı gəmiçiliyə yararlıdır) qəbul edir və nəhayət, Kaspi dənizinə tökülür. Əvvəllər o [çay] Kor adlanırdı.

6. Bu ölkədə [İberiyada] 4 təbəqədən ibarət əhali yaşayır. Birinci təbəqə ən başlıcasıdır- ondan qohumluğa və ya yaşa görə böyüyünü hökmdar seçirlər; nüfuzuna görə isə sonrakı şəxs ali hakim və sərkərdədir. İkinci təbəqə-kahinlərdir, bundan başqa qonşularla çəkişmələrinə baxanlar da [onlardandır]. Üçüncü təbəqə döyüşçülərdən və əkinlərdən ibarətdir. Nəhayət, dördüncüsü- işləri görən

¹ *Araq çayı*-Araqvi ilə eyniləşdirilir.

² Albaniya ərazisində Kürə tökülən bu çayların indi hansılar olması hələ öyrənilməyib.

padşah qullarıdır. Onların əmlakı icmada ümumdür, hər [icmanın] əmlakını başçı idarə edir və qoruyur¹.

XI; 4

1. Albanlar məldarlığa daha çox meyillidirlər və köçərilərlə yaxındırlar; lakin onlar vəhşi deyillər və bu görə də o qədər də döyüşkən deyillər. Onlar İberiyalılarla Kəsp dənizi arasında yaşayırlar; şərqə onların ölkəsi dənizə bitişir, qərbdə isə İberilərlə həmsərhəddir. Qalan tərəflərə gəldikdə, (ölkənin) şimal [tərəfi] Qafqaz dağları ilə əhatələnib (bu dağlar düzənliklər üzərində yüksəlir onların xüsusilə dəniz yaxınlığındakı hissəsi Kəravn dağları² adlanır), sonuncu [cənub] tərəfi isə onunla həmsərhəd olan Ermənistandır; Ermənistan qismən düzənliklərdən ibarətdir, başqa hissəsi isə dağlıq ölkədir, Kambisən³ kimi, orada ermənilər həm İberiyalıları həm də albanlarla qonşudurlar.

2. Albaniyadan tökülən Kür çayı və başqa çaylar torpağın məhsuldarlığını artırır, amma o biri yandan onu dənizdən uzaqlaşdırır, həqiqətən, [çayın] ona gətirdiyi çoxlu töküntülər keçidləri tutur, buna görə də yaxınlıqdakı adacıqlar materiklə birləşərək, hər tərəfdən, çıxıntılı dayazlıqlar yaradır ki, bunlardan [gəmini] qorumaq çətinidir. Bu dayazlıqların daimi olaraq öz yerlərini dəyişməsi [dənizin] çəkilməsi zamanı dalğaların sahili döyücləməsi ilə daha da güclənir. Doğrudan da çayın mənsəbi, deyirlər 12 qoldan ayrılır; onların bəziləri qapalıdır, başqaları isə sahilə çarpan dağlalar üçün tamamilə açıq olduğundan, gəmi dayanacaqları üçün yararlıdır. Sahil 60 stadi⁴ məsafədə hət tərəfdən dəniz və çaylarla yuyulsa da, onun hər parçası keçilməzdi: öküntüləri hətta 500 stadi məsafəyə yayılır və sahili qumsal edir. Yaxınlıqda Ermənistandan coşqunluqla axıb gələn Araz [dənizə] tökülür. Lakin Arazın öz mənsəbinə gətirdiyi çöküntülər onun yatağını gəmiçilik üçün yararlı etməsə də, Kür öz yatağını [ondan çox] doldurur.

3. Bununla belə, ola bilər ki, bu cür adamlara dəniz ümumiyyətlə heç lazım deyil. Axı, onlar hətta torpaqdan onun qədər-qiyətinə görə istifadə etmirlər, belə ki, bu torpaq cürbəcür bostan məhsulları həm də hər cür bitkiləri

¹ Bu paraqrafta İberiya haqqında deyilənləri Qonşu Albaniyaya da aid etmək olar.

² *Kəravn dağları*- Qafqaz dağlarının dənizə yaxın şimal-şərq ətəkləri. B.A.Dori Şimali Dağstandakı Kəramay dağları ilə eyniləşdirilib. Vax: дорн Б. Каспии. О походах древних и Табаристан. СПб., 1875

³ *Kambisəna*- Albaniyanın İberiya və Ermənistanla qonşuluqdakı vilayəti.

⁴ *Stadi*-qədim Yunanlarda təqribən 190 m uzunluğunda ölçü vahidi. Arazın müstəqil olaraq dənizə axması XI kitabın 14-cü fəslində də (s. 497) qeyd edilib.

yetişdirir, həqiqətən orada, hətta həmişəyaşıl bitkilər yetişir. Həm də yarpaq heç bir xırda qulluq tələb etmir, ancaq bütün həyat nemətləri, bu tərəfə yürüş edənlərin xəbər verdiyi kimi¹ onların “kiklop” sayacağı həyat tərzindən danışır². Bu yazıçıların (*müəlliflərin-Red.*) dediyinə görə, bir dəfə əkilən torpaq 2-3 dəfə məhsul verir və birinci məhsul səpiləndən hətta 50 dəfə artıq alınır: həm də tarla dincə qoyulmur və dəmir kətanla deyil, ağac şıxla şumlanır. Bütün bu düzənlik öz çayları və başqa suları ilə Babilistan və Misir (torpaqlarından) daha yaxşı suvarılır, buna görə də o, həmişə sıx otlu görünüşünü saxlayır və otlaqlarla doludur. Üstəlik, burada iqlim də o ölkələrdən olduğundan daha əlverişlidir³.

Üzüm tənəklərinin dibini orada heç vaxt axıradək belləmirlər və yalnız 5 ildən bir budayırlar. Cavan tənəklər artıq ikinci il məhsul verir, yetkinliyə çatanda isə o qədər məhsul gətirir ki, onların çox hissəsini şaxlarda saxlamaq lazım gəlir, eləcə də mal-qaraq, ev heyvanları da, çöl heyvanları da onların ölkəsində yaxşı çoxalır.

4. Orada adamlar gözəlliyi və hündür böyu ilə seçilir, eyni zamanda onlar ürəyiaçıqdırlar, xırdaçı deyillər. Onlardan zərb olunmuş pullardan, adətən istifadə olunmur və yüzdən artıq say bilməyən, onlar yalnız mübadilə ticarəti ilə məşğul olurdular⁴. Başqa həyat məsələrinə münasibətdə onlar laqeydlik göstərirlər. Dəqiq ölçü və çəki onlara məlum deyildir. Müharibə məsələlərində, dövlət quruculuğu və əkinçiliyə onlar qayğısız yanaşırlar. Amma onlar ermənilər kimi, piyada halda, at belində yüngül və ağır silahlarla vuruşurlar.

5. İberiyalılara nisbətən onlar [döyüşə] daha çox coşqun çıxarırlar. Məhz onlar 60 min piyada və 22 min atlı⁵ silahladırlar; bu qədər çoxsaylı qoşunla onlar Pompeyə qarşı çıxmışdılar. Köçərilər Albanlara, eləcə də iberiyalılara yadellilərlə müharibədə köməklik edirdilər. Burası da var ki, köçərilər çox vaxt bunların üzərinə hücum edir, beləliklə, əkinçilik işlərinə mane olurdular.

¹ O cümlədən Miləti Feofan (müqayisə edin: Strabon, XI, II, 2).

² Odisseyada” mifik kikloplar haqqındakı məlumatlar əsasında cümləyə belə düzəliş verilmiş: “...lakin bütün həyat nemətləri...şumlamadan və əkmədən yetişir”. Вак: Матеріаль но історій СССР вып. 1. М., 1985, с. 33.

³ Mətni 3-4 paragraflarında əkinçilik barəsində Strabonun dedikləri təzadıdır. Əvvəlcə, Albanların torpağın qayğısına qlandıqları söylənilir, sonra torpağın ağac şıxla şumlanması və Kür boyu düzənliyini əla suvarmasından danışılır, nəhayət, əkinçiliyə albanların qayğısız münasibəti qeyd olunur. Görünür, Strabon Labriya haqqında götürdüyü materiallarla sonrakıları müqayisə etməmiş, bəzən faktları qarışıq salmışdır.

⁴ Bu məlumatları Strabon görünür, daha qədim qaynaqlardan götürmüşdür. Çünki, hələ e.ə. III yüzilliyin birinci yarısında Albaniyada gümüş pullar zərb edilirdi. Təkcə Qəbələ dəfinəsində yerli Albanların pullarının sayı 500-dən artıqdır; onlarla birlikdə Makedoniyalı İskəndər Lisimax, selevki hökmdarları və b. -nın pullarının tapılması Albaniyanı beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynadığını göstərir.

⁵ Plutarxa görə 12 min atlı.

Albanlar cida ox və yayla silahlanırlar; onlar dəmir zireh və böyük uzunsov qalxan gəzdirir, həm də iberiyalılar kimi vəhşi heyvan dərisindən dəbilqə qoyurlar¹. Albanların ölkəsinə Kaspianan ilayəti² də daxildir, onun və dənizin adı indi itib getmiş tayfanın adından götürülüb. İberiyadan Albaniyaya yol susuz və daşlıq Kambisəna vilayətinin içindən Alazan çayına doğru gedir. <...>

6. Onların hökmdarları da çox gözəldir. İndi, onlarda bir hökmdar bütün tayfaları başçılıq edir, qabaqlar isə, hər tayfanı öz hökmdarı idarə edirdi. Onlarda 26 dili vardır, belə ki, onlar bir-biri ilə ünsiyyətə çətin girirlər. Bu ölkədə bir çox zəhərli sürünənlər, həmçinin əqrəblər və zəhərli hörümçəklər³ vardır. Bəzi zəhərli hörümçəklərin sancması adamı gülə-gülə ölməyə, başqalarının sancması isə [adamı] həlak ola qohumlarını qüssəsindən ağlaya-ağlaya ölməyə məcbur edir.

7. Onlar allahlardan Helios, Zevs və Selenaya⁴, xüsusilə məbədi İberiya yaxınlığında yerləşən Selenaya sitayiş edirlər. Kahin vəzifəsini onlarda hökmdardan sonra ən hörmətli adam yerinə yetirir. O, böyük və sıx əhalisi olan müqəddəs vilayətə başçılıq edir, həm də məbədin qullarını işlədir; onlardan bir çoxu özünü ilahəyə qovuşmuş hiss edərək üzəqgörənlik edirlər. Onlardan kimi ilahəyə qovuşduğunu hiss [etdirərək] müşədə sərsəri həyatı keçirirsə, kahin əmr edir ki, onu tutsunlar və müqəddəs zəncirə bağlayıb, bütün ili bolluq içərisində bəsləsinlər; sonar ilahəyə qurban hazırlanan [qula] ətirli yağlar sürtüb, başqaları ilə birlikdə qurban verirlər. Qurban vermə aşağıdakı qaydada görülür: bu işi yaxşı bilən bir nəfər, mərasimə görə insan qurban vermək üçün yararlı ola müqəddəs nizə əlində, izdiham içərisindən qabağa çıxır və nizəni qurbanın böyrünün ortasından ürəyinə sancır. Qurban yerə yığılanda, onlar onun yığılmasını uyğun işarələr ilə bildirir və hamiya bəyan edirlər. Sonra cəsədi lazımi yerə götürür və hamı təmizlənmə mərasimi yaparaq, onun üstündən adlayır.

Albanlar qocalığa, nəinki valideynlərinə, həm də yad [qoca] adamlara həddindən artıq hörmət edirlər. Mərhumun dərdini çəkmək və hətta onu yada salmaq şəərəfsizlik sayılır. Mərhumla birlikdə onun bütün əmlakını basdırırlar və buna görə də ata malından mərhum olub, kasıb yaşayırlar. Mənim albanlar haqqında bildiklərim bunlardır.

¹ Arxeoloji materillər sübut edir ki, albanların tunc dəqbilqələri də vardır. Bax: *Osmenov F.L.* Qafqaz Albaniyasında maddi mədəniyyət. Bakı, 1982, s. 71-75, VI tablo.

² *Kaspiana*-Albaniyanın Kürdən sağ tərəfdə, dəniz sahili torpaqlarındakı vilayəti.

³ Müəllif, görünür, bövəni (böv) nəzərdə tutur.

⁴ Strabonun vətəninə Helios Günəş Allahı, Zevs göy allahı, selena ay ilahəsi idi. Bu allahların albanca adları məlum deyil. Bu dövrdə albanların dini görüşləri haqqında bax: *Алиев К. Кавказская Албания* (1 в. Дон. Э.- 1 и. Н. Э.) Бфку, 1974, с. 325-356.

Deyilənlərə görə Albaniyadan yuxarıdakı dağlarda amazonkalar yaşayırlar. Pompeyi¹ yürüşdə müşayiət edən və albanaların ölkəsinə gələn Feofa² söyləyir ki, skif tayfaları olan bel və lehlər amazonkalar və albanalar arasında yaşayırlar; bu ölkədə həmin tayflarla amazonkalar arasında Mermodalida çayı axır. Bu yerlərə yaxşı tanış olan başqa yazıçılar onların içərisində Skepsiyalı Metrodor və Qipsikrat³ isə iddia edirlər ki, amazonkalar Qafqz dağlarının Keravn adlanan şimal ətəklərində qarqarlarla⁴ qonşuluqda yaşayırlar. Bütün qalan vaxtlarını⁵ amazonkalar yalnız özləri üçün istifadə edir, yer şumlamaq, bağçılıq, mal-qara xüsusilə atlara qulluq etmək kimi müxtəlif işlər görürlər; amazonkaların daha güclüləri başlıca olaraq at belində ovla və hərbi təlimlərlə məşğul olurlar. Onların sağ döşünü uşaq vaxtında yandırırırlar ki, hər cür iş görəndə, xüsusilə nizə atanda sağ əldən sərbəst istifadə etsinlər. Onlar həmçinin ox-yay, döyüş baltası və yüngül qalxanda çox işlədirdilər; onlar vəhşi heyvan dərisindən dəbilqə, bürüncək və kəmər hazırlayırlar. Yazdakı 2 xüsusi ayda onları qarqarlardan ayıran qonşu dağa qalxırlar. Çox qədim bir mərasimə görə isə, qarqarlar da həmçinin bu dağa çıxırdılar ki, qadınlarla birlikdə qurban verib, uşaq doğmaq üçün onlarla yaşasınlar; kim-kimlə düşdü, onlar xəlvət, qaranlıqda görüşürlər; qadınları hamilə edərək, qarqarları onları evlərinə buraxırlar. Qadın cinsindən olan bütün körpələri amazonkalar özlərində saxlayır ki, kişi cinsindən onları tərbiyə olunmaq üçün qarqaralara verirlər. Hər bir qarqar ona gətirilən hər bir körpəni görmədən-bilmədən öz oğlu sayıb onu qəbul edir.

2. Mermoda⁶ çayı dağlardan gurultu ilə axaraq amazonkalar ölkəsindən, Sirankena və onların arasında yerləşən bütün səhradan keçir və Meotidaya tökülür. Deyilənlərə görə qarqarlar amazonkalar ilə birlikdə bu yerlərə Femiskiradan⁷ qalxmışlar; ancaq sonra üsyan edib öz köçəriləri ilə bu yerlərə gəlib çıxmış frakiyalılar və evbeylərlə birlikdə amazonkalara qarşı vuruşurdular; nəticədə müharibəni dayandıraraq; onlar aşağıda göstərilən şərtlərlə müqavilə

¹ *Qney Pompey* – Roma sərkərdəsi (e.ə.) 106-48; e.ə. 66-65-ci illərdə Zaqafqaziya ölkələrinə, o cümlədən Albaniyaya yürüş etmişdi.

² Yəni Miletli Feofan.

³ *Skepsiyalı metrodor* və *Qipsikrat* – Strabondan bir qədər əvvəl yaşamış müəlliflər.

⁴ Starbonun qarqarlar haqqında bu yazısı onların Aranın nəslindən olması və artıq XIX yüzillikdə Qarqar (Qarabağ) düzündə yaşamaları haqqında M.Xorenatsinin vədiyi məlumatlarla müqayisəsi göstərir ki, qarqarlar ən qədim laban tayfalarında biridir. Тревер К. Очерки..., с. 48-49

⁵ Yəni ilin 10 ayı.

⁶ *Memoda*, *Memodalida* – Azov dənizində tökülən çaylardan biri.

⁷ *Femiskarı* – Kiçik Asiyada ölkə.

bağladılar: bir-biri ilə yalnız ondan ötrü ünsiyyətədə olacaqlar ki, uşaqları olsun, hər tayfa ilə müstəqil yaşasın.

Amazonkalar haqqında rəvayətdə nə isə bir anlaşılmazlıq var. İş burasındadır ki, bütün başqa rəvayətlərdə mifik və tarixi ünsürlərə ad qoyulub. Axı dastan, əfsanə və möcüzələr mif adlanır, tarix isə istər qədim və ya yeni olsun həqiqəti tələb edir, möcüzəyə onda yer yoxdur və ya ona az rast gəlinir. Amazonkalara gəldikdə isə onlar haqqında həm əvvəllər, həm də indi söylənilən rəvayətlər tamamilə ağılasığmaz və dumanlıdır. Məsələn, ki inanar ki, nə vaxtsa qoşun, şəhər və yat tayfa kişilərsiz, yalnız qadınlardan ibarət olub? Bundan başqa hələ kim [inanar ki], [bu tayfa], hətta özgə torpaqlara basqınlar edərək, təkcə qonşu tayfaları məğlub etməklə kifayətlənmiş, bu qoşun indiki İnoniyaya qədər gəlmiş hətta dəniz arxası yürüşlə Arktikaya kimi gedə bilmişdir?..

6. İndiki Qafqazın daha yüksək hissələri Albaniyada, İberiyada, kolxlar və qenioxlar ölkəsindəki ən cənub yerlərdir. Yuxarıda göstəriləyi kimi, orada elə tayfalar yaşayır ki, Dioskuriadaya¹ gedirlər, onlar başlıca olaraq ora duz üçün gedirdilər. Bu tayfalardan bəziləri dağın zirvəsində yerləşir, başqaları isə meşəlik dərələrdə yaşayır, əsasən vəhşi heyvan əti, cır meyvə və süd ilə qidalanırlar. Qışda dağ zirvələri əlçatmazdır, yayda isə adamlar qar və buza görə, çıxıntılar bərkidilmiş xam gönün iri parçalarını ayaqlarına bağlayıb ora çıxırlar. Aşağı düşəndə isə, Atropat Midiyasıdan və Ermənistan Masiy dağında deyildiyi kimi, öz yükləri ilə dəri üzərində uzanıb bu zun üstü ilə sürüşürlər. Lakin orada çəkmələrin altına dişli çarxlar bağlayırlar. Qafqazın zirvələri belədir.

XI; 13

1. Midiya iki hissəyə ayrılır. Bu hissini Böyük Midiya adlandırırlar ki, baş şəhəri Midiya dövlətinin paytaxtı olmuş böyük şəhər Ekbatandır. (Hələ indi də o parfiyalıların paytaxtıdır, onların hökdarları isə ən az yayı burada kerçirirlər, çünki Midiya soyuq ölkədir; qışda onlar Dəclə üzərində, Babilin yaxınlığındakı Selevkiyada qalırlar). İkinci hissə- Atropat Midiyasıdır. O öz adını sərkərdə² Atopatdan alıb, hansı ki bu ölkənin, Böyük Midiya kimi Makedonyalılara tabe olunmasına yol vermədi. Doğrudan da, təntənə ilə çarla edilən Atropat öz hökmü ilə bu ölkəni müstəqil elan etdi və indi də varsilik onun ailəsində qalır; çünki onun nəsilərə erməni və suriya çarları, sonaralar isə Parfiya [çarları ilə] nikah əlaqələrinə girdilər.

¹ K. V. Dioskuriadanı (Очерки..., 92) Suxumi ilə bağlayır.

² Qavqamel (Arabela) döyüşündə (e.ə. 331) Atropatın Misdiya atlı korpusuna başçılıq etməsi (III Daranın sərkərdəsi olması) nəzərdə tutulur.

2. Bu ölkə Erməsitən və Matiandan¹ şərqdə, Böyük Mitianadan qərbdə və hər iki ölkədən şimalda yerləşir; o cənubdan Matianaya və Hirkan dənizin çuxurunun yanındakı vilayətlərə qonşudur. Bu ölkə hərbi qüvvə baxımından kifayət qədər böyükdür, belə ki, o Apollonidin dediyinə görə, (döyüşə), 10.000 atlı və 40.000 piyada çıxara bilir. Midiyadakı Kapavta gölündə duzun kiritallaşması və çökməsi baş verir. Bu duz gicişmə və xəstə əhval-ruhiyyəsi törədir. Bu xəstəliyin şəfəverici vasitəsi zeytun yağıdır; Əgər bilmədən paltarını göldə yuyublarsa, duzla çirklənmiş paltarını şirin su təmizləyir. Doğrudur, atropatənlilərin güclü qoşunları var idi: ermənilər və parfiylilər tez-tez onun ölkəsini viran edirdi. Lakin onlar müqavimət göstərirdi və zəbt edilmiş torpaqları geri alırlar; məsələn ermənilər romalıların hakimiyyəti altına düşdükdə atropatənlilər, onlardan Simbakanı zəbt edərək Sezarla dostluq münasibətlərinə girib sülh bağlayırdılar; eyni zamanda onlar parfiyalıları da qane etməyə çalışırdılar.

3. Onların yay paytaxtı düzənlikdə yerləşən Qazakadır, qış paytaxtı isə güclü Vəra qalasıdır ki, parfiyalılar üzərinə yürüşü² zamanı [onu] Antoni mühasirə etmişdi. Bu qala, Antonini parfiya yürüşünü təsvir edən və həmin yürüşlərdə sərdar kimi iştirak edən dostu Dellinin verdiyi xəbərə görə, Ermənistanı Atropatənadan ayıran Araz çayından 2400 məsafədə yerləşir. Bu ölkənin bütün vilayətləri məhsuldardır, şimalı isə dağlıqdır və sərt soyuqdur; burada dağlı tayfalar olan kadusilər, amardlar, tapirlər, kirtilər və başqa köçəri və quldurluq edən xalqlar yaşayır. Axı bu xalqları Zaqrü və Nifatu dağları boyu səpələnilər...

4. Kadusilər piyadaların miqdarına görə arianlardan bir az geridə qalırlar; onlar əla cidaatandılar; dağlıq yerlərdə onlar atlıların yerinə vuruşurlar. Lakin Antoninin yürüşü onların təbii şəraitinin deyil, onun bələdçisi, erməni çarı Artavasd çətinləşdirdi, hansının ki, Antoni düşünmədən onun məsləhətçisi öz hərbi planlarını həyata keçirən etdi. (Amma o gizlində ona qarşı qəsd hazırlamışdı). Doğrudur, Antoni çarı cəzalandırdı, lakin, çox gec, romalıları üçün bir çox fəlakətin günahkarı olandan sonra, həm də tək-cə Artavasdı deyil, həmçinin Fərat üzərindəki Zaqmadan Atropatən sərhədlərinə kimik 800 stadi uzunluğunda yolu dağlarla, yolsuz yerlər və dolamalarla, daha doğrusu, düz yoldan iki dəfə uzun yolla Antonini gətirən başqa bir bələdçinin də [cəzalandırdı].

¹ Matiana (Matiana)- Antik müəlliflərə görə matienlərin (qədim xurrəmilərin) yaşadığı ölkə. Başqa ehtimala görə Urmiya gölünün günbatanında yerləşirdi.

² Tanınmış Roma sərkərdəsi Mark Antoninin (e.ə. 83-30) Parfiya yürüşü e. ə. 36-cı ildə olmuşdur.

8. K.P. PTOLEMEY. “COĞRAFIYA DƏRS LİYİ”

Antik dövr Qafqaz Albaniyası haqqında yazan müəlliflərin biri də II yüzilliyin tanınmış coğrafiyaçısı və astronomu Klavdi Ptolemeydir (70-147). O, imperator Mark Avərlinin (161-180) müasiri olmuşdur. K.Ptolemey özündən qabaq Albaniya haqqında məlumat verən yunan-roma müəlliflərinin, xüsusilə I yüzilin coğrafiyaçısı Marin Tirlini quru və dəniz yolları ilə topladığı məlumatlardan istifadə etmişdir. Əsərdə Albaniyanı hüdudları göstərilmiş, onun gözə çarpan 29 şəhər və kəndi, dağ aşırımları və başqa coğrafi koordinatları verilmişdir. “Coğrafiya dərslində” Albaniya haqqında materillərin araşdırılmasını çətinliklərinə baxmayaraq, həmin əsər ilk növbədə Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını öyrənmək üçün dəyərli mənbədir.

Əsərdə Skifiya və Qafqaz aid verilən məlumatları V.V. Latışev yununa dilindən rus dilinə çevirmişdir. Müəllifin albaniya haqqında yazdıqları əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir.

V KİTAB. 8-Cİ FƏSİL

<...>

Kaspi dənizi yaxınlığında udlar, olondlar, isodlar və qerrlər yaşayır¹.

V KİTAB, 11-Cİ FƏSİL

[1] Albaniya şimalda Sarmatiyanın təsvir edilən hissəsi ilə, qərbdə göstərilən xətt boyu İberiya ilə, cənubda, İberiya hüdudlarından Hirkan dənizinin², Kürün $79^{\circ} 40' - 44^{\circ} 30'$ koordinatlarındakı mənsəbinə doğru Böyük Erməsitanın bir hissəsi ilə, şərqdə isə -Hirkan dənizinin buradan [Kürün mənsəbindən' Soana çayına kimi uzanan hissəsi ilə aşağıdakı təsvirə uyğun olaraq [həmsərhəddir].

¹ Bu tayfalar cənubdan şimala doğru istiqamətdə yerləşdiklərinə doğru sadalanıb. Elmi ədəbiyyatda udları BPilinin adını çəkdiyi udinlərlə eyniləşdirmək fikri var, lakin müəllif onların Kaspi dənizinin şimal-qərb sahilində yaşadığını söyləyib. Herrlər görünür, K.Ptolemeyin Albniyada qeydə aldığı Herr çayı vadisində yaşayırdılar; oxşar etnonim, Stabon və Plutarxin yazısına görə, albanlarla amazonkalar arasında yaşayan hellərlə bağlıdır.

² *Hirkan dənizi*- antik müəlliflərin, dənizin şimal- şərq sahilində yaşayan hikranların adına uyğun olaraq, Xəzər dənizində verilən ad dəniz sahillərinin kaspilər və albanlar yerləşdikləri hissələrinə müvafiq olaraq, həmin dənizin BPilini Kaspi dənizi və Alban dənizi adlandırmışdır.

[2] Soana çayının 86⁰-47⁰ koordinatları olan mənsəbinin ardınca:

Telayba şəhəri.....	85	-	46 ⁰ 40'
Herr çayının mənsəbi.....	84 ⁰ 30	-	46 ⁰ 30'
Gelda şəhəri.....	83 ⁰	-	46 ⁰ -30'
Kaysi çayının mənsəbi.....	82 ⁰ 30'	-	46 ⁰
Albana şəhəri.....	81 ⁰ 40'	-	45 ⁰ 50'
Alban çayının mənsəbi.....	80 ⁰ 30'	-	45 ⁰ 30'
[və]Qaytara şəhəri.....	79 ⁰ 30'	-	44 ⁰ -45'
Ondan sonra Kür çayının mənsəbi.....	79 ⁰ 40'	-	44 ⁰ 30'

[gəlir];

[3] Albaniyadakı şəhərlər və kəndlər bunlardır: İberiyadan və Qafqzadan axıb gələn və Kürə (O bütün Albaniya və İberiya boyu axaraq Erməsitani onlardan ayırır) tökülən çay¹ arasında:

Taqoda.....	77 ⁰ 30	-	46 ⁰ 50'
Bakriya.....	77 ⁰	-	46 ⁰ 30'
Sanua.....	77 ⁰ 40'	-	46 ⁰ 40'
Dehlane.....	77 ⁰ 20'	-	45 ⁰ 45'
Niqa.....	77 ⁰ 20'	-	45 ⁰ 15'

[4] Göstərilən çay və həmçinin Qafqzadan axan Alban çayı arasında:

Moseqa.....	79 ⁰	-	47 ⁰
Samunis.....	79 ⁰	-	46 ⁰ 40'
İobula.....	78	-	46 ⁰ 20'
İuna.....	79 ⁰	-	46 ⁰
Embolaya.....	78 ⁰ 30'	-	45 ⁰ 40'
Adiabl.....	79 ⁰	-	45 ⁰ 30'
Mame xiya.....	79 ⁰ 45'	-	45 ⁰ 40'
Ossika.....	77 ⁰ 30'	-	44 ⁰ 45'
Sioda.....	78 ⁰ 15'	-	44 ⁰ 40'
Baruka.....	79 ⁰ 20'	-	44 ⁰ 40'

Bundan başqa Alban qapıları, deyildiyi kimi, 80⁰-47⁰ altındadır.

¹ Ptolemeyin bu anonim çay haqqında yazdığını Pilin in etdiyi təsvirlə (“...Qafqaz dağlarında axıb Kür çayına [tökülən] Okazan çayı...”) müqayisə etdikdə onun Alazan çayı olduğu aydınlaşır.

[5] Alban çayı və Kür çayı arasında:

Xabala.....	80 ⁰	-	47 ⁰
Xobata.....	80 ⁰ 30'	-	46 ⁰ 45'
Moziata	80 ⁰	-	46 ⁰ 20'
Misia.....	81 ⁰	-	46 ⁰ 20'
Xadaxa.....	81 ⁰	-	46 ⁰

Kaysi çarı və Herr arasında:

Tiblis.....	84 ⁰ 15'	-	46 ⁰ 50'
-------------	---------------------	---	---------------------

[6] Albaniya yaxınlığında iki bataqlıq ada vardı: aralarındakı boğazın koordinatları belədir: 87⁰30' – 45⁰1

9. BÖYÜK PİLİNİ “TƏBİƏT TARİXİ”

Böyük Plini (Qay Plini Sekundi) b. e. ə. I yüzildəki Albaniya və albanlar haqqında yazan antik müəlliflərin ən tanınmışıdır. Römza yazıçısı, alim və dövlət xadimi B.Pilini (23-79) imperator Tit Falvi Vəspasianın (69-79) himayəsində olmuş, Narbon Qalması və İspaniyada imperator prokuratoru vəzifəsini daşımış, kampaniya vilayətindəki Mizenda donanma başçısı ikəm, Vəzvi vulkanın püskürməsi zamanı həlak olmuşdur.

B.Pilinin tarixə aid əsərləri (Taist adları çəkib) zamanəmizə gəlib çatmamışdır. Yalnız 37 kitabdan ibarət “Təbiət tarixi”- “Naturalis historia” müstəsna. Təbiət elmləri üzrə antik dövr ensiklopediyası sayılan bu əsərdə (327 yunan və 146 latındilli əsərdən istifadə edilib) tarixi üçün də qiymətli məlumat tapılır. O cümlədən, Albaniyanın baş şəhəri, ölkənin təbiəti əhalisi, albanların məişəti haqqında maraqlı parçalar vardır.

Əsərdəki Skifiya və Qafqaza aid materialları V.V. Latışev latın dilindən rus dilinə çevirmişdir. (bax: Известия древних писателей, греческих и

¹Qədim Albaniyanın hüdudları, onun şəhər və kəndlərinin tarixi, Albaniyada şəhərsalma və başqa problemlərinin həll edilməsi üçün Ptolemeyin göstərdiyi coğrafi adların öyrənilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu işə ötən yüzilin ortalarından başlanmasına baxmayaraq, tədqiqatçılar (A.Yanovskiy, B.A.Dom, S.V.Yuşkov, K.V.Terevər, S.N. Muravyov və b.) söylədikləri fikirlərdə uyğunsuzluq çoxdur. Bunun səbəbi odur ki, Ptolemeyin göstərdiyi coğrafi enlik və uzunluqlar indiki meridian və paralellərdən kəskin şəkildə fərqlənir, ona görə də həmin tədqiqatçılar çıxardıqları nəticələri ehtimallardan almış, tarixi-filoloji səpkidə araşdırma aparmamışlar. Beləliklə, Ptolemey xəritəsi tarixşünaslıqda problem olaraq qalır və öz elmitutarlarını gələcək üçün saxlayır.

латинских, о Скифии и Кавказе т. II, вып. 1, СПб, 1904, с. 16-200), Albaniya haqqındakı aşağıdakı parçalar həmin çevirmədən götürülmüşdür.

VI KİTAB

§ 26. Kür çayı öz başlanğıcını Henio x dağlarından (başqaları onu Koraksi adlandırırlar) götürür, Araz və Fəratın başladığı dağdan, ondan (Fəratdan) 6000 addım məsafədən [babaşlayır]; o Uzi çayını özünə qəbul edir və özü, yazıcıların (müəlliflərin.- Red.) əksəriyyətinin fikrincə, öz sularını Kürün yatağından Kaspi dənizinə aparır...[29]. Kürdən başlayaraq, bütün düzənlikdə Alban tayfaları, sonra İberlər yerləşir; onlar birincidən Qafqaz dağlarından axıb Kür çayına [tökülən] Okazan çayı¹ ilə ayrılırlar. Albaniyada baş şəhər Kalabakdır....² Albaniya sərhədlərindən başlayaraq, dağların bütün sinəsi boyu silvlər³ adlı vəhşi tayfa, aşağıda isə lupenilər⁴, sonra didurlar⁵ və sodlar yaşayır.

§ 30. Onların arxasında çoxlarını səhvən Kaspi [qapıları] adlandırdığı Qafqaz dağları yerləşir...

§ 36. Dənizə giriş sağ tərəfdəki boğazın kənarında skif tayfası olan [udinlər] yaşayır. Sonra sahil boyu, rəvayətə görə, Yasondan törəyən albanlar [yaşayır]; dənizin onların qarşısındakı hissəsi Alban dənizi adlanır. [39]. Qafqaz dağları boyu yerləşən bu tayfa[lar], deyildiyi kimi, Ermənistan və İberyanın sərhədlərini təşkil edən Kür çayına kimi gəlib çatır. Onların dəniz sahili torpaqları və udin tayflarından yuxarıda sarmatların, dorsların torpaqları uzanır, onların arxasında isə artıq xatırladılan amzonkalar və savromatlar [yerləşir]. Kas və Alban, sonra başlanğıcını Qafqaz dağlarından götürələn Kambis, sonra yuxarıda deyildiyi kimi, Koraksi dağlarından axan Kür Albaniyadan keçərək

¹ Okazan çayı- Alazan çayı, I yüzilin sonunda Albaniyanın (İberiya) ilə qərb sərhəddi.

² *Kabalaka- Qəbələ, e. ə. IV- b.e. V yüzillərində Qafqaz Albaniyasının paytaxtı. Xarabalığı Qəbələ rəyonunun Çuxur kəndi yaxınlığındadır.*

³ *Silvlər- Albaniyanın şimal sərhəddi yaxınlığında tayfa, eməni mənbələrindəki çilblər.*

⁴ *Lupenilər- (eməni mənbələrində İpinlər, İbinlər)- Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində K.V. Trevəre görə, Alazan vadisində yaşayan Alban tayfalarında biri.*

⁵ *Didurlar (eməni mənbələrində didoylar) müasir didoyların (Dağıstan) ulu babaları sayılırlar.*

Pilini həm də qədim türklərdən yazan antik müəlliflərdən biridir. Herodatda ürk və türreket (Strabonda- ürk?) adlandırılan bu etnoslar Plinidə və Pomponi Mələda türklər (Turcae) kimi yad edilir. Bu məlumat Dionisi Periegetin aşağıdakı arayışı ilə əsləşir: "Kaspi dənizi mənsəbinə yaxın skiflər, sonra hunlar, onlardan sonra kaspilər, dah sonra isə döyüşkən albanlar və kadusilər..., yerləşmişlər."

dənizə tökülür. Aqrippanın¹ verdiyi məlumata görə, [Kas] çayından başlayaraq bütün sahil çox yüksək qayalardan ibarət olduğu üçün 425 min addım boyu keçilməzdir. Kürdən sağda dəniz Kaspi adını daşıyır; sail boyu kaspilər yaşayır.[40] Burada çoxlarını hətta son vaxt Korbolunun Ermənistana yürüşündə iştirak edənlərin səhvini düzəltmək lazımdır; onlar İberiyadakı qapları Kaspi qapıları adlandırır ki, bizim dediyimiz qafqaz qapıları adlanır; həmin ad oradakı vəziyyətə dair göndərilən xəritələrdə var.

İmperator Neronun² hədə-qorxusu da guya Kaspi qapılarına aid imiş, halbuki orada o qaplar nəzərdə tutuldu ki, İberiyadan sarmatların torpağını aparır... doğrudur, kaspi dənizi xalqlarını başqa qapıları da var, yalnız bu bərədə böyük Aleksandrın müşayiətçilərinin söylədiklərindən məlumat almaq olar.

§ 50 Bütün Kaspi dənizi boyu çoxlu adalar səpələnib, onlardan biri Zizata daha məşhurdur.

VII KİTAB

§9. Nikeyli İsiqon yazır ki, ... Albaniyada aləgzözlü adamlar doğulur ki, uşaqlıq çağlarında çal saçlıdırılar və gecələri gündüzdən daha yaxşı görürlər.

VIII KİTAB

§ 149 Böyük Alkesandrın Hindistana yürüşü³ zamanı Alban çarı ona qeyri-adi böyüklükdə bir köpək bağışladı. Onun görkəmindən xoşlanan çar onun üstünə ayların, sonra qabanların, nəhayət, xallı maralların buraxılmasını əmr etdi, ancaq o [it] nifrətlə, tərənəmzə halda uzanıb qaldı. Bu nəhənglikdə heyvanın belə süslüyündən kefi pozulan cəsur çar onun öldürülməsini əmr etdi. Bu haqda xəbər alban çarına⁴ çatdı. Beləliklə, o başqa bir it göndərərək üstəlik də bidirmişdi ki, Aleksandr onu xırda heyvanlarla deyil, şir və ya fillə sınaqdan keçirsin...

XXXI KİTAB

¹ *Aqrippa (Mark Vipşani Aqrippa e. ə. 63-12)- Roma imperatoru Avqustun silahdaşı, sərkərdə. Onun coğrafi izahatlarında (zəmanəmizə çatmayıb) Strabon və Pilini də istifadə etmişlər.*

² *Neron b.e. 54-68 –ci illərdə Roma imperatoru.*

³ *Makedoniyalı İskəndərin e.ə. 327-ci il yürüşü.*

⁴ *Mətnin iki yerində "Alban çarı" ifadəsi işlədilib. Bu hekayət (III yüzilin Roma yazıçısı Yuli Solinin əsərində də vardır.) Albaniyada hökmdar hakimiyyətinin hələ e. ə. IV yüzilin ikinci yarısında mövcud olduğunu göstərir.*

§ 74. Kaspi qapıları yaxınlığında duz çayları deyilən (çaylarda) çay suyunun üzü duz halında elə qatılaşır ki, qalan su sanki buz qalığı altında axır...

II BÖLMƏ AZƏRBAYCAN IV –XII YÜZİLLƏRDƏ İLKİN ORTA ƏSR QAYNAQLARI

KİTABI –DƏDƏM QORQUD

“Kitabi Dədəm Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatını ilkin və şah əsəri olmaqla yanaşı, Azərbaycan tarixinin ana qaynağıdır. İndiki elmi biliklərə arxalanaraq, Kitabın aparıcı və başlıca mövzularının çox-çox uzaqlara, hələ ibtidai icma quruluşunun dağıldığı və “hərbi demokratiya” inistitutlarını yaşadığı zamanlara gedin çıxdığını söyləmək olar. Bir çox yüzillər boyu Ozan sənətinin kürəsindən keçərək, bu mövzular artıq VI-VII əsrlədə yazıya alınmış, fars (pəhləvi) və ərəb dillərinə də “Oğuznamə” (Oğuz kitabı) adı ilə çevrimsizdir. Kitabın iki əsrə yaxın öyrənilmə tarixində böyük xidməti olan rus türko loqu V.V. Bartoldun ilk dəfə yazdığı kimi, o, islamın yü zilliyində yəni VII əsrdə qafqaz mühitində- Dərbənd keçidi ilə Ermənistan yaylası arasındakı torpaqlarla bəstələnib yaranmışdır. Ancaq kitabın yaşının açarı onun özündədir, boyların öz yarpaqlarındadır. Kitabın əlyazmasında oğuzlar dönə-dönə müsəlman adlandırılısalar da, bu oğuz cəmiyyəti əslində islam və şəriət qaydalarından kənarında durur. Bu oğuzlar hələ də “allah” yerinə dah çox “tanrı” (tenqri) işlədirlər. Kitabda “tanrı” sözü 73, “allah” sözü isə (“Allahu-Səməd”) variantı ilə 54 yerdə işlənmişdir. Hətta bir neçə yerdə Qurandakı “allah-taala” yerinə “tanrı-taala” yazılmışdır, yəni “taala” sözü sözü saxlanmaqla klişedən “allah” sözü götürüb yerinə tanrı sözü qoyulmuşdur. Halbuki klassik islam mühitində yaranan abidələrin heç birində allah anlayışı islamqdanqabakı yerli ilahi adları ilə əvəz olunmamışdır və oluna da bilməzdi. Deyilənlər yanaşı, oğuz igidləri bütün oğuzlar hələ ruhani xidməti nə olduğunu bilmirlər, onalrın özlərinin molla, seyid və müəzzinləri yoxdur: hardanda gəlmiş “saqqılı uzun” bir tat əri azan “banlamaqdadır”. Onlar uşaqlarına anadan doğulan kimi ad qoymurdular. Yeniyetmələr yalnız 15 yaşına dolduqda və igidilik göstərüb “ərlik işlədəndə” ad

ahırdılar, bu adla islamdan çox-çox qabaqlarda Oğuz dədələrin yaşatdığı türk adları idiş Halbuki, şərıtə götə uşaqlar doğulan kimi onlara Allahın, peyğmbələrin ,imamların adları vərıməli idi. Oğuzların qadınları bütün “qız-gəlinləri” çadra, yaşmaq nə olduğunu belə bilməyirlər; kişilər isə yalnız bir qadınla ailə qururlar. İslam və şəriətin əksinə olaraq, onların hamısı təkəravadlıdır, heç bir nə bir və ya iki arvad saxlayır. Oğuz ərləri “ağ üzüm” dən sıxılmış çaxır içirlər, “igidlərlə yeyib-ıçirlər”, yeniyetmələrə ad vərildikdə də “yeyib-ıçmə” aparılır. Kitabın filoloji baxımdan araşdırılması da bunu göstərir: boylardakı nəzm parçaları artıq X-XI yüzillərdə kök salmağa başlamış “əruz” və “heca” vəznlərindən götürülmüşdür. Bu parçalar əruz və heca şeir ölçüsünün minillik hücumlarında qabaqlar yaranıb yayılmış olan qəbilədə biçilmişdir. Kitabın ədəbi qəhrəmanları da, onu yazıya alan bilik ərənlər də hələ “nəzm”, “şeir”, “şaiir” kimi sözləri tanımır və işlətmirlər. Onlar hələ şeir, bayatı da qoşmurlar, “sor soylayır” (soylama qoşur) , “bor boylayayırlar”. Beləliklə, “Kitabi Dədəm Qorqud” islamın ilkin çağına düşən yazı sənət abidəsidir.

Aşağıda gətirilən parçalar Kitabın Drezden əlyazmasının fotosuratından alınmışdır. Parçalarda əlyazmasının üslub və yazılış qaydasını olduğu kimi saxlamağa çalışmışıq.

7 DUXA QOCA OĞLU DƏLİ DOMRUL BOYINI BƏYAN EDƏR, XANIM HEY

“Kitabai Dədəm Qorqud”. Drezden əlyazması, s. 154-170

Məgər xanım, Oğzuda Duxa Qoca oğlı Dəli Domrul derlərdi bir ər vardı. Bu quru çayınq üzərində bir körpi yapırmışdı. Keçəndən otuz üç akça¹ alurdi, keçməyənindən döğə-döğə qırk akça alurdu. Buna neçün belə edərdi? Anunq çun ki, məndən dəli, məndən güclü ər varmıdır ki, çıqa mənimlə savaşa deyirdi. Mənim ərligim, bahadurligim, cılasunligim, yigitligim Ruma, Şama gedən çavlına deyirdi. Məgər bir gün körpisinin bir yamacında bir bölkü oba

¹ Akça-tarixi qaynaqlar üzrə türki, kimik, qaraim, qaraçay-balqar, qazax, qırğız və tatr dillərində tərkibindən asılı olmayaraq, “metal pul”, “pul”, özbəkçə və azərbaycanca isə “gümüş pul” çalarında işlənmişdir. Ancaq “Koroğlu” dastanındakı “axçasız-ppullsuz aşığam, pulum yoxdur alan səni” (Koroğlu, Bakı, 1965. S. 37) sözləri dilimizdə “akçanın” “pul” sözü ilə yanaşı ona sinonim kimi işləndiyini açıq-aydın göstərir. Hə də semantika baxımından “akça” metalın dümağ, ağappaq olduğunu deyil onun yalnız ağımtıl, açıq rəngə çaldığını, yəni metaldan rəng xüsusiyyətlərinin bütöv, tam olmadığını bildirir. Belə xüsusiyyət isə təkcə gümüşə yox, qalay qatılmış misə və bürüncə də məxsusdur.

“Akça” nın bir termin kimi türk dillərində XI-XII yüzillərdən işləndiyi bəllidir. Yeni araşdırmalar üstündə Yenisey run əlifbası ilə “akça” yazılmış bürünc pulun da yayıldığını sübut edir. XIII yüzildən Tabzon imperiyasında aspar (akça), 1728-ci ilədənsə Osmanlı dövlətində bilavasitə akça adlına gümüş pul buraxılırdı.

qonmuş idi. Ol obada bir yaxşı, xub yığıt sayru düşmüş idi. Allah əmri ilə o yigit öldü. Kimi oğul deyü, kimi kartaş deyü ağladı. Ol yigit üzərinə möhkəm qara şivən oldı. Nagahandan Dəli Domrul çapar yetdi. Aydır: Mərə qavatlar, nə ağlarsız, mənim körpim yanında bu qovğa nədir, niyə şivə edərsiz, dedi. Ayıtdılar: xanım, bir yaxşı yigidimiz öldi, anqa ağlarsız dedilər. Dəli Domrul aydır: Mərə, yigidin qizi kim öldürdi? Ayıtdılar: Vallah, bəy yigit, allah təaladan buyruq odı. Al qanatlı Əzaril ol yigidin canın aldı. Dəli Domrul aydır: Mərə, Əzarail dedüğün qüz nə kişidir kim adamınq canın alır? Ya qadır Allah birliginq, varlıgıncı haqçün, Əzaril mənim gözümü göstərgil. Savaşayım, çəkişəyim, dirəşəyim, yaxşı yigidinq canın qurtarayım. Bir dəxi yaxşı yigidinq canın almaya dedi¹. Qayıtdı döndi Dəli Domrul evinə gəldi. Həq təalaya Domrulunq sözi xoş gəlmədi. Bak, bak, mənə dəli qavat. Mənim birligim bilinməz biriligümə şükr qılmaz. Mənim ulu dərğahıma gəzmənlik eyləyə dedi. Əzarailə buyruq elədiyi kimi, ya əzrail var, o dəxi dəli qavatın gözinə görüngil, bənzini saratğıl dedi;

Canım xırlatğıl alğıl dedi². Dəli Domrul qırq yigidinən yeyüb-içüb oturarkən nahagandan Əzaril çıqa gəldi. Əzarili nə çavuş, gördi, nə qapuçı Dəlu

¹ Oğuz alpı Dəli Domrulun İzrailini tanınaması, “Əzrail deyilən kişinin kimliyi” bilməməsi oğuzların həyatında islam dini ilə bağlı təssəvvür və anlayışların hələ geniş yayılmaması ilə bağlıdır. Boyun yazılışında bir anlaşılmazlıq gözə çarpır: Dəli Domrul “qadır allahı” tanıyır, ancaq onun buyruğu ilə adamların “canın alan” Əzaril haqqında heç bir şey eşitməmişdir. Real həyat da da belə ola bilməzdi. Görünür, Kitabın üzünü köçürənlər islam qanunuyğunluqlarına uyğun olaraq: “qadır allah”, “haqq-taala” obrazını mətnə salmağa özlərinə borc bilmışdilər. Buna baxmayaraq, Domru, əslində onu da yaxşı tanımır, onunla da saymazyana davranır: “Haqq taalaya Domrulun sözü çox gəlmədi..Mərə dəli qavat mənim birligim biməz, birligümə şükr qılmaz” sözləri bunu aydın göstərir.

² Dəli Domrulun canın “xırladıb” almaq barədə verilən amansız buyruq islam allahından daha çox, türkdilli xalqların qədim tarixindən olan tanrı anlayışına uyğun gəlir. Onların panteonunda *tenqri-tanrı* dünyanı idarə edən başlıca qüvvə kimi sayılmışdır. Yazılı qaynaqlarda tanrı suçu olanlara (günah işləyənlərə) cəza verən, yaradan, insan taleyini yönəldib nizamlayan real güc, iradə və hakimiyyət sahibi kimi verilmişdir. “Dədəm Qorqud” kitabında tanrının (haqq taalanın) Əzrail ilə danışıq aparması, dialoqu buna misaldır. Kitabın VII boyun da tanrını dörd başlıca epik səciyyəsi də bunu göstərir:

1. Urduğun unıtmayan ulu tanrı.
2. Basdıgün bəlitməyə bəllitənri.
3. Götürdüyün yerə yetirən görklü tanrı.
4. Qaqdıgün qəhr edən qəhhar tanrı.

Adı ilk dəfə miladdan qabaq III yüzillikdə yazılı qaynaqlarda çəkilən tanrı (Tenqri) şumerlərdəki Anu (An) kimi, baş allah sayılırdı. VII yüzilliyin alban tarixçisi onu Tanqrixan, XII yüzilliyin Suriya tarixçisi Qantanqri (Xantanqri) adlandırmışdır. Hər iki halda qn-xan “ata”, “kaqan” (xaqan) deməkdir və nəticədə “ata-allah” mənası alınır. “Tanrı” sözünün göy sözü ilə sinonimi olması, bir çalar daşması haqqında yayılmış fikir elmi baxımından tutarlı deyil. Orxon abidələrində adətən, **uza kök tanrı** (yuxarıda gör tanrı), **üza türk tanrısı**, (yuxarıda türk tanrısı) kimi parçalardan aydın olur ki, “gör” sözü mənaca “tanrı” sözünə bərabər deyidir, əksinə bu sonuncunu

Dömrülünq görər gözü görməz oldu, tutar əlləri tutmaz oldu. Dünya ləam Dəkim Dömrulu göüznə qaranqu aldı. Dünya aləm Dəli Dömrul soylar görəlim, xanım, nə soylar aydır: Can, nə heybətli qocasn, qapuçilər səni gormədi, çavuşlar sənu tuymadı, mənə görər gözlərim görməz oldu. Tutar mənəm əllərim tutmaz oldu. Ditrədi mənəm canım cuşə gəldi. Altun ayağım¹ əlümdən yerə düşdi. Ağzım içi buz kibi, sünüklərim tuz kibi oşdı. Mərə, saqqalcığı ağca qoca, gözcügəzi çöngə qoca. Mərə, nə heybətli qocasan, degil manqa. Qadam balam tox qunar bu gün sanqa dedi. Böylə digəc Əzarilinq açığı tutdu., aydır: Mərə dəli qavat, gözüüm çöngə igidin bə bəgənməzsən. Gözi göçə qızlarunq gəlinlərinq canın çox almışam. Saqqakım ağarduğun nə bəgənməzsən, ağ saqqallu, qara saqqallu yigitlərin canı çox almışam. Saqqallum ağarduğınınıq mənisi budur dedi. Mərə də qavat ögünürdünq, deirdinq al qanatlu Əzaril mənəm əlümə girsə öldürəydim, yaxşı, yigidinq canın onunq əlindən qurtaraydım deirdinq. İmdi mərə dəli qavvat gəldim ki, səninq, canınq alam, vərəmişən, yoxsa mənimlə cəng edəmişən dedi. Dəli dömrul aydır: mərə al qantlu əzaril sənmişən dedi. əvət, mənəm dedi. Bu yaxşı yigitlərinq canın sənmi alursan dedi. Əvət, mən aluram dedi. Dəli dömrul aydır: mərə qapuçular, qapunu qapanq (qapayım- *Red.*) dedi. Mənə əzrail, mən səni genq yerdən istərdim., tar (dar –*Red.*) yerdə eyü əlümə girdinq almı. Dedi mən səni öldürəydim, yaxşı yigidinq canın qurtaraydım. Qara qılınçı sıyırdı əlinə aldış, Əzarili çalmağa həmlə qaldı². əzaril bir göyərçin oldu, pəncərədən uçdı getdi. Adəmilər Əvrəni Dəli Dömrul əlin əlinə çaldı, qas-qas güldü, aydır: yigitlərim, Əzarilinq gözünü elə qorxutdum ki, genq qapuyu qadı (qodu-*Red.*), tar bacadan qaçdı. Çünki mənəm əlümdən gögərçin kibi kuş oldu uçdı. Turdı atına mindi, toğanın əlinə aldı, ardına düşdi. Bir-iki gögərçin öldürdü, döndü, evində gəli yürürkən Əzaril atınınq gözünə göründü. At ürkdü, Dəli Dömruli götürdi yerə vurdı qara başı bunqaldı, bunqlu qaldı. Ağ köksününq üzərinə Əzaril basub qındı. Bəmırlardı, şimdə xırlamağa başadı. Aydır: mərə Əzrail aman, tanqırınınq birliginə yoqdur güman. <...>

təyin edib səciyyələndirən bir anlayışdır. Bununla yanşı tanrını bir növ etnik mənsubiyyəti vardır- o, türk xalqlarının tanrısıdır. Ancaq göy baş ilahə tanrıya bərabər olsaydı, ona da “türk xalqlarının göyü” deyilərdi. Run yazılarında belə söz birləşməsi işlənməmişdir və işlənə də bilməzdi, çünki göyün (səmanın) etni mənsubiyyəti, “milli pasportu” ola bilməz- gör həminədir, ümumbəşəridir.

¹ *Altun ayaq*- qızıl bədə, içki qabı deməkdir. Oğuzların islamdan qabaqkı dolanışığında tez-tez adları çəkilən üzüm şarabı, “yemə-içmə”, “meyxanə” məclisləri, toyları adi hal idi.

11. İÇ OĞUZA TAŞ OĞUZ ASI OLUB BEYRƏK ÖLDÜĞÜ BÖYİ BƏYAN EDƏR

Kitabi Dədəm Qorqud. Drezden əlyazması, s. 291-304

Üş Ok, boz Ok, yığnaq olsa Qazan evin yağmalardı. Qazan geyi evin yağmalatdı¹. Ama Taş Oğuz belə bulunmadı. Həmin İç Oğuz yağmaladı. Qaçan

¹ «Qazan evin yağmaladırdı», «Qazan gözü evin yağmalatdı» sətirlərinin mahiyyətə nə demək olması hərdə elmi ədəbiyyatda aydın fikir yoxdur. V.M.Jimmunskiye görə, bu sətirlərdə nəslə kollektivin öz fərdi mülkiyyət hüququnu hərbi başının əmlakını bölüşdürmək yolu ilə təmin etməsi ifadə olunmuşdur. X.Koroğlu bu boyda bəylərbəyinə evinə toplaşan qənimətin bölüşdürülməsi ehtimalını irəli sürmüşdür. O.Ş.Göyay burada Amerika hindularının davranışında qeydə alınmış «Potlac» ədəsinə oxşar bir şey ifadə olunduğunu yazmışdır. Gökyay O.S. Dədəm Korkudun kitabı, 1973, S. CCCXXII - CCCXV). Ancaq «Potlac» həy-küylü bir qonaqlıq etmək yolu ilə qarşı tərəfə - rəqiblərə meydan oxumaq üçün yapılırdı, başqa sözlə, yaxın, ya uzaq tayfa ilə qarşıdurmaya, savaşa çağırış bildirirdi. Oğuzdakı ev yığması isə bambaşqa bir tarixi institutdur.

Qazan xanın öz evini yağmalatması oğuzların tarixində hərbi demokratiya çağrı ilə bağlıdır. O zaman daimi hakimiyyət orqanı olan hərbi şura - ağsaqqallar və ya «qocalar» şurası (Oğuz alplarından Aruz Qoca, Qazılıq Qoca, Kanqlı Qoca, Duxa Qoca, Usun Qoca, Ənsə Qoca, Qaragünə oğlu Qarabudaq, Qıyan Selcuq oğlu Dondar bəy və Bamsı Beyrək məhz bu orqanı təmsil edir) yaranmışdı. Bununla yanaşı, hərbi başçı daimi vəzifə adamına çevrilir. «Dədəm Qorqud» kitabında «xalqın hərbi başçısı» (F.Engels) Qazan xandır. Homerin «İlliada»sında «erlər hökmdarı» adlanan Aqamemnon kimi, «albanlar başı», bəylərbəyi Qazan xan müttəfiq qoşunlar başçısıdır, yeni İç Oğuzla Daş Oğuzun, albanların, bəkdüzlərin və başqalammın birgə qoşununun başçısıdır. Oğuz elinin bütün hərbi-dövlət işini o aparır, xanlar xanı Bayandır ilə ali hakimiyyəti bölüşdürür, ancaq vəzifəsinə seçki ilə qoyulur. Sırası bir işə çevrilən müharibələrin verdiyi sayız qəniməti xalq özü püşk qaydası ilə bölüşdürürdü. Hərbi başçının bu bölgüyə qarışmaq haqqı yox idi. F.Engels yazmışdır ki, Homerin təsvir etdiyi Troya xalq yığıncağında «çox demokratik qaydalar hökm sürür. Axilles hədiyyələrdən, yəni qənimətin bölüşdürülməsindən danışırkən, bu vəzifəni heç də Aqamemnona və ya hər hansı başqa bir basilevse deyil, hətmişə «axeyilərin oğullarına» yeni xalqa tapşırırdı» (F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. - Marks K. və Engels F. Seçilmiş əsərləri, 2 c. Bakı, 1953, s. 260-261). Beləliklə, hərbi demokratiya qaydaları olarkən, «hanımın» qənimət bölgüsündə iştirak etməsi və hərbi başçının bölgüyə qarışmaması (yağna zamanı Qazan xanın qadını Burla xatunun «əlin alıb dışarı çıxması» bununla bağlı idi) bir qanun olmuşdu. Ancaq XII boyda bu qanun pozulmuşdu. Daş Oğuzun bütövlükdə yağmada (bölgüdə) iştirakı təmin olunmamışdı. İlk feodalizm dövründə hərbi başçı hakimiyyətinin getdikcə real siyasi hökumətlığə («kral hakimiyyətinə») çevrilməsi şəraitində hərbi demokratiya quruluşuna xas olan «çox demokratik qaydalar» artıq tez-tez pozulmada idi. İctimai bərabərsizliyin yaranması, qənimətin döğürdüğü acğözlük oğuzların da ictimai həyatı içərisinə nifaq toxumu sala bilmış, Daş Oğuz İç oğuzə asi düşüb ədavət bağlamışdı. Nəticədə Oğuz elinin birliyi pozulmuşdu və bu birlik yenidən ancaq qılınc gücünə, qan bahasına yaradılmışdı.

Qazan evin yağmalatsa halalının əlin alur tışarı çıxardı, andan (sonra. –Red.) yağma edəri[lər]. Taş Oğuz beglerinden Aruz, Omen və qalan begler buna eşitdilər, ayıtdılar ki: bak, bak şimdiye dekin Qazanın evin belə yağma edərdik, şimdi neçün bele olmayavuz dedilər. İttifaqi cəmi Taş Oğuz bəgləri Qazana gəlmədilər, edavət eyledilər. Qılbaş derlər bir kişi vardı. Qazan aydır: mere Qılbaş, bu Taş oğuz egləri, dayim belə gəlürlərdi. Şimdi neçün gelmedilər dedi. Qılbaş aydır: bilməzmişən neçün gelmedilər? Evin yağma-latdığı dem Taş Oğuz bele bulunmadı, sebab oldur dedi. Qazan aydır: edavət bağladılar hemi? - dedi. Qılbaş aydır: Xanım, mən varayın onların dostluğın, düşmənlərin biləyin dedi. Qazan aydır: sən bilürsən, var dedi. Qılbaş bir qaç adam ilə binüb Qazanın tayısı Aruzun evinə gəldi. Aruz dəxi Altun günliğin dikmişdi. Oğlanları ilə oturmuşdu. Qılbaş gelüb Aruzla salam verdi aydır: Qaxan bunqlı oldı, əlbəttə tayım Aruz menqe gelsün dedi. Qara başım bunqaldı, üzərümə yağ gəldi, dəvələrim bozlatdılar. Qaraqoçda qazlıq atlarım kişnətdilər. Qaza bənqəzər qızımız gəlinümüz bunqlı oldı. Mənim qara başıma gör nələr gəldi, tayım Aruz gelsün dedi. Aruz aydır: mərəə Qılbaş, ol vaqt kim Üç, Boz Ok yığnaq olsa ol vaqt Qazan evin yağmaladırdı. Suçumuz nə idi ki, yağmada belə olmadıq dedi. Həmişə Qazanın basma bunqlı gəlsün, tayısı Aruz daim ana tursun. Biz Qazana düşməünüz, bəlli bilsün dedi. Qılbaş burada soylamış, görələn, xanım, ne soylamış. Aydır: mərəə qavat, qalqubanı Qazan xan yerindən tun gəldi. Ala tağdan çadırın, otağın dikdi. Üç yüz altmış altı alp ərənlər yanına yığnaq oldı. Yemək içmək arasında beglər seni andı, üstümüze yağ nəsnə gelmedi. Mən səninq dostluğın düşmənlərin sınağı gəldim. Qazana düşmən imişsən bildim, dedi. Qalqıb xoş qal deyüb gətdi Aruz gayet səxt oldı. Taş Oğuz beglərinə adam saldı. Omen gəlsün, alp Rüstəm gəlsün, Dönəbilməz Dülək Əvrən gəlsün, gerü qalan bəglər həm gəlsün, dedi. Taş Oğuz bəgləri həp yığnaq oldı. Ala bargah otaqların düzə dikdi. Atdan, ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. Taş Oğuz bəglərinə ağırlıq edib toyladı. Aydır: bəglər, mən sizi niyə qağırdım bilürmisiz? Ayıtdılar: bilmezüs. Aruz aydır: Qazan bize Qılbaş gəndərmiş, elüm günüm çapıldı, qara başım bunqlı oldı, tayım Aruz menqe gəlsün demiş. Qılbaş ayıtdım ki, qaçan ki Qazan evin yağmaladırdı Taş Oğuz bəgləri belə yağmalardı. Bəglər gəlür Qazanı salamlar gedərdi. Omen aydır: ya sen ne cavab verdin? Aruz aydır ki: mere qavat, biz Qazana düşməünüz dedim. Əmən aydır: eyü demişsən. Aruz aydır: bəglər, ya siz nə dərsiz? Bəglər aydır: nə deyülüm, çün sən Qazana düşmən oldun, biz də düşmənz dedilər. Aruz araya müşhəf gətürdi, həp bəglər əl urub and içdilər. Sənin dostunqa dost, düşməninqə düşməmiz dedilər. Aruz cümlə

bəgləri xələtlədi, döndi aydır: begler, Beyrek bizden qız almışdır, göygümüzdür. Amma Qazanınq inağıdır. Gelsün bizi Qazanla barışdırsun deyelim, getürəlim, bize muti olursa xoş, olmaz isə mən saqqalını tutayım, siz qılınc aşuraraq, paralanq aradan Beyrəgi götürəlim, andan sonqra Qazan ilə işimiz xeyir ola dedi. Beyrəgə kağıd göndərdilər. Beyrək odasında yığıtlərlə yeyüb içirdi. Aruzdan adam gəldi salam verdi. Beyrek eleyk aldı. [Elçi] ayıtdı: xanım, Aruz size salam edər, kərəm etsün Beyrək gelsün Qazanla bizi başdırsun der. Beyrək xoş ola dedi. Atın çekdilər bindi, qırq yigidle Aruzunq evinə gəldi. Taş Oğuz bəgləri otururken girib salam verdi. Beyrəgə Aruz aydır: bilürmisen seni niye qağırdıq? Beyrek aydır: niye qağırdınqız? Aruz aydır: hep şol oturan bəglər Qazana asi olduq, and içdik. Müshef getürdilər: sen dexi and iç dedilər. Qazana mən asi olmazam deyü and içdi, soyladı aydır: mən Qazanınq nemətin çox yemişəm, bilməzsəm gözümə tursun. Qara qoçda qazılıq atına çox binmişəm, bilməzsəm manqa tabut olsun. Yaxşı qaftanların çox geymişəm, bilməzsəm manqa zindan olsun. Mən Qazandan dönməzəm, bəllü bilgil dedi. [Aruz qaçdı qarvayub]* Beyrəgin saqqalını tutdı. Begle Beyrəgə qıymadı. Beyrek Aruz qaçduğun burada bildi, soylamış aydır: Aruz manqa bu işi edəcəginq bilsəydim, qaraqoçda qazılıq atuma binərdim. Əgni berk dəmir tonum geyərdim. Qara polad üz qılıncım bəlimə bağlardım. Alın başa qond işiğim urardım. Qağudalı altmış tutam süngümü elümə alurdım. Ala gözülü bəgləri yanuma salardım. Qavat mən bu işi tuysam sənqə böylə gəlürmidim? A ldayuban ər tutmaq övrət işidir, örətindənqmi ögrəndinq sen bu işi, qavat dedi... Aruz gənə qaçdı. Beyrəgin saqqalını bərk tutdı, bəglərə bakdı, gördü kimsə gəlməz. Aruz qara polad üz qılıncın tartub Beyrəgin sağ oylluğın çaldı, qara qana bulaşdı. Beyrəgin başı bınqlı oldu. Begler həp dağıldı. Hər kişi atlı atına bindi, Beyrəgi dəxi bindirdilər, ardına adam bindirib qucaqladılar, qaçdılar, Beyrəgin odasına yetürdilər, cübbəsin üzərinə örtüdülər. Beyrək burada soyladı aydır: yığıtlərim yerinqizdon uru turunq, ağ boz atumınq quyruğunu kesinq. Orqu beli Ala tağdan dünnen aşunq, akmdılı göklü suyu delüb keçünq, Qazanınq divanına çapub varınq, ağ çıxarıb qara geyünq, son sağ ol, Beyrok öldi deyinq. <...> Yarın qiyamot günündə mənim elüm Qazan xanınq yakasında olsun, mənim qanıq Aruz qo[ya]rsa dedi. Bir dexi soylamış aydır: yığıtlərim, Aruz oğlı Başat gəlmədim, əlüm, günüm çapılmadın, qaytabanda devəlerim bozaltmadın, qara qoçda qazılıq atım kişnətmədin, ağca qoyunlarınq mənqrəşmədin, ağca yüzülü qızım gəlünim ekşəşmədən, ağca yüzülü görklümü Aruz oğlı Başat gelüb almadın. Elim, günim

*Mötərizəyə alınmış sözlər Drezden əlyazmasında olmadığından Vatikan əlyazması üzrə verilmişdir.

çapmadın... Qazan mənə yetişsün. Menim qanım Aruza qomasun, ağca yüzlü görklümü oğluna alı vərsün <...> Cəmi begler bindi. Qazanın qonur atın çəkдилər bindi. Boru çalındı, küs unldı. Gecə gündüz demədilər, yortma oldu. Aruza və cemi Taş Oğuz begle-rinə xeber oldu, işdə Qazan geldi dedilər. Anlar dexi çeri deyüb Böriagızdan¹ qazana qarşı gəldilər. Üç Ok Boz Ok qarşılaşdılar. Aruz aydır: mənim iç Oğuzda qırımım Qazan olsun. Omen aydır: mənim qırımım Tərsuzamış olsun. Alp Rüstəm aydır: menim qırımım Ənqə Qoca oğlu Okçı olsun dedi. Her biri bir qırım gözətdi. Alaylar bağlandı, qoşunlar düzüldü, borular çalındı, tavullar döğüldü. Aruz Qoca meydana at təpdi, Qazanı çağırıb: mərə qavat, sən mənim qırımımsan, sən gəl bərü, dedi. Qazan qalqan yapındı, sürgüsün əlinə aldı, başı üzərinə çevirdi, aydır: mərə qavat, müxənnətlə ər öldürmək necə olur mən sənqə göstəryim dedi. Aruz Qazanın üzərinə at saldı. Qazanı qılıcladı, zərrə qədər kəstirmədi, ətə keçdi. Növbət Qazana dəğdi. Altmış tutan ala göndərin qoltuq qəsdi, Aruza bir göndər urdı. Köksündən yalabıdaq ətə keçdi. At üzərindən yerə saldı. Qarındaşı Qaragünəyə işarət atdı. Başın kəs dedi. Qaragünə atdan endi, Aruzun başın kəsdi. Taş Oğuz begləri bunu görüb hep atdan endilər, Qazanıq ayağına düşdülər, suçların dilədilər, əlin öpdülər. Qazan suçların bağışladı, Beyreg in qanın tayısını-dan aldı. Aruzunq evini çapdırdı, elin günün yağmalatdı, yigüt bəglər toyum oldu <...>

12. FƏZLULLAH RƏŞİDDƏDİN. “CAMİ ƏT TAVARİX”.

(“Tarix-oğuz və türkan və ekayəti-cahangiri”)

¹ Böriagız- “Qurdağız”, “qurdağzı” çalan bildirir, çünki, qədim türkdilli yazılarda “böri”, qurd, canavar deməkdir, “ağız” isə sərhəd, keçid, qapı anlayışına uyğun gəlir (məs: “Doqquz tuman Gürcüstan ağzında”, yəni doqquz vilayətli Gürcüstan sərhəddində, qapısında). Ola bisin, “Böriagız” söz birləşməsi Fəzlullah Rəşiddədinin Azərbaycanda yazıya aldığı “Ağzıböri” dağı ilə sıx bağlı bir yer adıdır: Oğuz xanın qoşunları “Səbalan dağlarına”, Aladağ və Ağzıböri dağlarına qədər tamamilən işğal etdilər”. Rəşiddədinə görə, Aladağ, və Savalan adlarını oğuzlar qoymuşlar, hər ikisi də bir dağ aiddir. Deməli, “Kitabi Dədəm Qorqud” kitabındakı “Aladağ” və “Ağzıböri” dağları savalan silsiləsi ilə bağlı, ya da bir-biri ilə qonşudurlar.

Böriagız/Ağzıböri birləşməsində sözlərin yerdəyişməsi orta əsr qaynaqlarında tez-tez gözə çarpır. Məsələn, “Kitabi Dədəm Qorqud”da A.A. Bakıxanovun “Gülüstanı İrəm” və Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə” əsərlərində Gürcüstanın adı “Başqaç”, Övliya Çələbi “Səyahətnamə”ində və Vəqif yazılarında isə “Açıqbaş” işlənmişdir. (bax: Əliyarov S. “Dədəm Qorqud” kitabında “Böriagız”, “Şiröküvəz” anlayışları. – Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi tədqiqatlar. B, 1987, s. 10-23)

Rəşiddədin Fəzullah ibn Əbil-Xeyrə Əli Həmədəni (1247-1318)-qabaqlar həkim sonralar isə Qazan xanın və Olcaytu xanın divan başçısı (vəziri) olmuşdur. “Cami-ət-tavarix” (“Tarixlər toplusu”)* əsəri sözüün əsl mənasında bir sıra xalqların tarixi üzr toplanmış biliklər toplusudur. Farsca yazılmış bu kitabın yaranmasında həmin xalqların tarixini, salnamə və epik abidələrini yaxşı bilən mütəxəssislə, bu sıradan çinlilər, moqollar, kəşmirli və avropalı rahiblər iştirak etmişlər. Əsərin “Tarixi-Oğuz” və türkan və hekayəti-canagiri” adlanan bölməsi onun ikinci kitabındandır, şərti olaraq “Rəşiddədin oğuznaməsi” kimi tanınır. Farscaya çevrilmə sayılan bu “Oğuznamə” də yüzdən artıq türk mənşəli söz və yer adları işlənmişdir. “Rəşiddədin oğuznamə” sində elə parçalar var ki, olduğu kimi Dədə Qorqud kitabından götürülmüşdür. 1972-ci ildə İstanbulda ayrıca kitab kimi çap olunan bu “Oğuznamənin ” nəşri yazır: “Kəskinliklə anlaşıdır ki, Rəşiddədin ona təsbit edilib verilən “Tarixi Oğuzan”ı dəyişdirməmiş, yalnız qurandan ayələr, bəzi tarixi qeydlər, İran dəbiyyatından və “Şahnamə” dən şeirlərlə bəzənmişdir. Hər halda bu Oğuznaməni tərtib edənlər, ona çox oxşar Dədə Qorqud kitabın yazanlar kimi indiki Azərbaycanda, ümumiyyətlə Ön Asiyada yaşayan türklər (azərbaycanlılar- Red.) olmuşdur.” Oğuz dəstani. Rəşiddədin oğuznaməsi. Tercümə və təhlili A.Z.Toğan, İstanbul. 1972, s. 118-120

Əfsanəvi Oğuz xanın zamanını yada salan aşağıdakı parçalar sonuncu kitabdan gətirilir. (s. 29-32)

Oğuz xanın Şirvan və Şamaxını el etməsi

Oğuz Dərbənd vilayətindəki işlərini tamamladıqdan sonra Şirvan və Şamaxıya elçi göndərüb xəbər verdi: “Buraya gəldiyimizi hər halda eşitmiş olacaqsınız. Vardığımız hər ölkə bizdən əmr edilmişsə, yerinə yetirdi. Keçdiyimiz yerlərdə almadığımız bir ölkə, boyun əyməyən və itaət yolunu tutmayan bir hökmdar qoymadıq qalsın. Əgər siz öz istəyinizlə bizə el

* Azərbaycan SSR EA 1957-ci ildə kitabın başlıca hissəsinin elmi-tənqidi mətnini hazırlayıb çap etdimişdir. Rəşiddədin Fəzullah Cami-ət-tavarix, III cild. Elmi-tədqiqi mətn akademii Ə.Ə.Əlizadəninidir. Bakı, 1957. Rusca kitabın iki çapı var: Рашид-ад-дин. Сборник летописей, т. III. Перев. С. Перс. А. К. Арндса. М. –Л., 1946; т. I, кн. 1-2. Перев. С. Перс. А. А. Хетагурова, О. И. Смирнов. М.-Л., 1952

olursunuzsa¹, caba göndərərək qulluq göndərməyiniz gərəkdir. Yox, əgər dikbaşlıq və üsyanda inad edəcəksinizsə, savaşa hazır olun. Biz də bu elçilərin həməm ardınca gələrik”. Bu xəbər onlara yetincə, Oğuzun elçisinə hər cür hörmət göstərirdilər. İtaət və qulluq yolunu tutub, hədiyyə olaraq doqquz qır at göndərdilər. Özləri şəhər dışarısına Oğuzu qarşılamağa çıxdılar. Oğuzu görüb qulluq şərtlərini gərəyincə göstərdilər. Oğuz Şamaxıya gəlib 14 gün orada qaldı. O gündən Şaberan əhalisi xəzinə vergisini gətirib ödədi Ancaq Şamaxı əhalisi vergilərin ödənməsini gecikdirdi. Anlaşma yolundan ayrılıb yenidən düşməçilik yolunu tutdular və qarşıdurma həvəsinə düşdülər. Oğuz hər kəsin bir neçə odun gətirib Şamaxı qapısına və divarına yığmasını əmr etdi. Bütün əsgərlər gedib hər biri bir qucaq odun yığdılar və od vurdular. Qapı və bürclər qorxunc alovlar içində yandı. Savaşıaraq şəhəri aldılar və yağma etdilər. Bu yağmada şamaxılıların qadın və uşaqlarının əsir alıb apardılar. Onlar tutduqları işdən peşiman olaraq, başbılən böyüklərini yenidən Oğuzunun hüzuruna göndərib bağışlanmalarını dilədilər. Vergilərini ödəyib heç bir şəkildə düşməçilik və dikbaşlıq göstərməmək şərtilə qadın və uşaqların geri qaytarılmasına qərar verildi. Ancaq oğuz onların çarəsizlik və imkansızlıq içində olduğunu görəncə acıyib qadın və uşaqları geri qaytardı. Vergi aldı, şihnəsini² təyin etdi və oradan Arran və Muğan tərəfinə yola çıxdı.

Oğuz xanın Arran və Muğan tərəfinə hərəkəti

Oğuz Şirvan tərəflərində qalxıb Arran və Muğana gəldiyi zaman yaz mövsümü idi. Hava son dərəcə çiskin idi və bu çiskinin üzündən orada qalmaq mümkün olmadığından, razılığa gəlib yaylaq olan dağlara getdilər. Qış gəlincə yenidən bu vilayətləri alar, yağma edərək dedilər. Yaz aylarında bu vilayətlərin

¹ “Bizə el olusunuzsa” cümləsi “el” anlayışının çoxçalarlı olduğunu göstərir. Qədim tarixə “el” tayfa birliyi, xalq, dövlət və ölkə anlamına işlənmişdir. Burada isə “el” siyasi anlayışdır. Oğuz xanın bizə el olun tələbi, bizə tabe olun, bizim dövlətimizə qatılın demək idi. Beləliklə, siyasi baxımdan “el” anlayışı üç başlıca çalarda işləndi: 1. Qədim Orxon yazılarında və “Kitabi-Dədəm Qorqud” boylarında (misal üçün: “Görürmüsən ay oğul, nələr oldu?”... Eldə yağı yox ikən sənin babanın üstünə yağı gəldi”) bu anlayış dövlət bildirir. 2. Orxon yazılarında “ellek edən el”, “ellekle el” kimi söz birləşməsi asılı (vassal) dövlətlər üzərində hökmranlıq edən “el” eli olan el, başqa sözlə desək, imperiya bildirir. 3. Yenə Orxon yazılarında “sadiq ellər” söz birləşməsi başqasına el olan ellər, asılı ellər anlamında işlənmişdir. Deyilənlərdən aydın olur ki, Rəşiddədin “Oğuznaməsi”ndə Oğuz xanın dövləti ikinci bölgüyə düşən “ellikli el”, Şirvan isə bu dövlətdən, asılı olub onun vassalına çevrilən “el” kimi qələmə verilir.

² *Şihna*- hakim, canişin.

yayla və dağ yerlərini Səbələn dağlarına, Aladağ və Ağdiböri¹ dağlarına qədər tam ələ keçirirdilər. (rəvayətlərə görə Aladağ adını onlar qoymuşlar və Səbələn² deyə də onlar adlandırmışlar. Türk dilində ortaya çıxıb dik duran bir şeyə səbələn deyirlər). Yaylaqda qaldıqları zaman bu ölkələri ələ keçirib tutdular.

Azərbaycan vilyətini də aldılar. Özlərinin xas atlarını otlaqları çox gözəl və geniş olan Ucan³ əhrasının qoyununda bəslədi. Orada olduğu sırada bir gün (Oğuz) hər kəsin toplanıb bir ətək torpaq gətirərək burada bir tərəp yapmalarını əmr etdi. Qabaqca özü bir ətək torpaq gətirib tökdü. Lütfnən özü bir ətək torpaq tökdüyü üçün əsgərləri gətirib ətək-ətək torpaq tökdülər. Böyük bir tərəp oldu. Bu tərəpin adına Azərbaycan dedilər. (Azər.- türkcə yüksək deməkdir, “baynan” da varlıların, uluların yeri mənasındadır⁴. Bu ölkə bu şəkildə məşhur oldu. Bu gün də Azərbaycan deyilməsini səbəbi budur). O yaz mövsümündə Oğuz Aladağda yaylaqda qaldı. Oradan, Bağdad, Gürcüstan, Diyarbəkir və Rəqqa tərəflərinə elçilər yollayaraq, “gələcəyəm” deyə xəbər göndərdi. Gəlişindən xəbərdar olacaqları və buna necə vərəcəklərini bilmək istədi. Əgər baş əyib el olur və vərgilərini hər il müntəzəm olaraq öz xəzinəmizə gətirirlərsə, çox yaxşı, oraya əsgər getməz, əgər Oğuzun fikrinə uyğun cavab verməzlərsə, onları itaətə alıb, hərəkət keçib, üzərlərinə yürüyəcəkdə. Elçiləri bu yerlərə göndərdikdən sonra qışda Arran və Muğan tərəfinə gəldi. Kür və Araz çayları arasını yurd və qərargah olaraq seçib qışı orada keçirdi. O diyarın bütün xalqını [özünə] el eylədi.

¹ Ağdiböri- bu coğrafi ad haqqında 11 №-li qaynaqda verilən 2-ci izaha baxın. Lakin, “Oğuz dastanı”nı çapa hazırlayan Z.V. Toğanın bu dağın və Aladağın “van gölünün quzeyində geniş yaylaqlar olacaq” ehtimalı kitabın mətni ilə uzlaşmır; kitabda hər iki dağın Savalan silsiləsində olması, qərbdə- Bağdad, Gürcüstan, Diyarbəkir və Raqqa doğru yürüşlərin isə sonra baş verməsi yazılmışdır.

² Savalan haqqındakı rəvayətə uydurma sayılır; Seblin, Sebelan uğurcadə sevinc, sevinmək bildirir.

³ Azərbaycanda “Ucar” mahalı və şəhəri haqqında Yaqut Həməvi və Həmdullah Qəzvini də yazmışlar. Əfsanəvi zamanlarda Ucan yaylasında yaxşı at yetişdirilməsi haqqında yazı fransızca səyyahı Şardenin və başqa əsr müəlliflərinin məlumatı ilə əsləşir.

⁴ “Azərbaycan” sözününün “ənənəvi” olmayan belə bir izahı başqa bir orta əsr qaynaqlarında da var. XVIII yüzillikdə Türkiyə basqınları qarşısında vətəni Təbrizi tərk edib Hindistana köçmüş Azərbaycan alimi Hüseyn Xələf oğlu Bürhanın “Bürhane-qate” əsərində də biz bu izaha rast gəlirik: Guya Oğuz xanını döyüşçüləri tökmə torpaqdan ucaldılmış tərənə “Azərbaycan” adlandırmışlar, çünki, türk dillərində “azər” sözü “hündür”, “Bayqan” sözü isə “ulu adamlar”, “əyanlar” deməkdir. (bax: Короглы X. Огузский героический эпос. М., 1976, с. 102-103). Bu izahın elmi tutarı hələ öyrənilməmişdir.

3. MOİSEY KAĞANQATLI. “AQVAN TARİXİ”

“Aqvan tarixi” bənzərsiz tarixi yol keçmiş əsərlərdən biridir. Onun hansı xalqın tarixi-ədəbi fikrinin bacarığının məli olması haqqında qızcım mübahisələrin arası kəsimir və yəqin ki uzun zamanlı kəsilməyəcək. Ancaq onu məmismək istəyən, onu başqa xalqın adına çıxmaq istəyənlər isə əsərin öz yazısı, öz ruhu, heç bir çeyə uyusub qarışmayan öz “dəst-xətti” göstərir ki, o, yalnız bir xalqın tarixinin məlidir; yalnız bir xalqın altı tüz, yeddi üz içərisində yaşadığı ağ günlərə sevinən, bunlardan qat-qat çox olan acılı-ağrılı, qanlı-qadalı günlərə isə göynəyib ağramayan bir əsərdir. Bu xalq şərqə Zaqafqaziyada yaşamış, indiki azərbaycanlıları yaradıb dünyaya gətirən köklərdən biri olmuş albanlar idi. Buna görə də “Alban tarixi” kitabı bizə qədim erməni (qrabar) dilində gəlib çatsa da, ona sahib sayıla biləcək yeganə tarixi varlıq yalnız və yalnız albanların özüdür. Tarixdə bu və ya başqa dillərdə yaranmış əsərlər çoxdur, misal üçün (Orta Asiya xalqlarının Əbu Əli İbn Sina, Biruni və Fərabə əbəcə yazıb-yaratmışlar), ancaq belə bir fakt həmin əsərlərin milli-tarixi ünvanı üçün göstərici deyildir və ola da bilməz. Azərbaycan tarixşünaslığında belə bir fikri var: bu əsərin qabara çevrilməsi VIII yüzildə ərəb xilafətinin köməyi ilə qriqoryan kilsəsinin Albaniyanlı öz nüfuzuna tabe etməsi ilə bağlıdır. (bax: Буниятот 3. Азербайджан в VII-IX в. В. Б., 1965, с. 6-12, 94-102),

“Alban tarixi” nini birinci və ikinci kitablarını, görünür bir müəllif yazmışdır, VII yüzilə, xüsusilə Cavaşirin hakimiyyəti illərinə düşən bu hadisələri o öz gözləri ilə görmüşdür. Lakin ikinci kitabda hadisələrin izlənilməsi X yüziliyə çatdırılır. Kağantalı Moisey VIII-IX yüzillərdə yaşaya bilməzdi, deməli sonuncu bir kitabın başqa bir adamın əlindən çıxması sözsüzdür. Başqa sözlə, üçüncü bir kitab, əslində bitmiş bir əsərə sonralar qatılmışdır. Bu bir daha göstərir ki Alban kilsəsi ətrafında gedən mübarizə ilə bağlı olaraq, bu dövrdə “Alban tarixi” artıq siyasi əhəmiyyət kəsb etmiş bir əsərə çevrilmişdir.

Aşağıda göstərilən parçaların qaynağı “Alban tarixi” nin 1861-ci ildə Sankt-Peterburq çapıdır. İndi bu çap köhnəlmiş və naqis sayıldığından, biz Azərbaycancaya parçaları kitabın yaxınlarında Yereavanda buraxılmış rusca yeni çapı* ilə tutuşdurmuşuq bəzi oxunuşlar üzərə son rus çapının redaktəsi də nəzərə alınmışdır.

* Bax: Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, bu çapı haraylayan müəlliflər kitabın bir çox yerlərini öz istədiyini kimi dəyişmiş, bəzən isə bilərəkdən kəsib atmışdır. Buna görə də yeni çapı bir sıra hallarda əski 1861-ci il çapı qədər və bəlkə dah naqis qərəzli və nöqsanlıdır. Yeni çapın müəllifi öz qeydlərində Albanların iqtisadi və mədəni cəhətdən geridə qalmış, yarımköçəri, primitiv bir etnik toplum kimi verərək yazır ki, guya onlar xalq ola bilməmiş, VII yüzillikə kimi öz etnik varlıqlarını itirərək erməni xalqına qarışmışlar. (s. 176-177). Bununla o “Alban tarixi” ni alban dilində yazılmasının mümkün olmadığını, bir növ, sübuta yerinə yetirməyə çalışır, kilsə qrabaranı isə əsəri ana

I KİTAB

V fəsil. Aqvan ölkəsi haqqında

Aqvan ölkəsi öz variyyəti və [onu quzeydən qoruyan] qafqaz dağ sisiləsi ürəkoxşayan və gözəldir. Ulu Kür çayı araməl axraaq [buryaöz dalğları qoynuna] çoxlu böyük və kiçik balıqlar gətirir, qıvrıla-qıvrıla böyüyüb Xəzər dənizinə tökülür. Onun axarı boyu uzanb gedəb düzənlər taxıl və üzüm (məndə: çaxır. -Red), neft və duz, ipək pambıq və saya gəlməyən zeytun ağacları ilə doludur. Dağlarında qızıl, mis, gümüş və sarı qum çıxarılır. Yırtıcılarında aslan, xallı pələng, bərbir və qulan, uçanlardan isə qartal, şahin və başqa bu kimi heyvanlar yaşayır. Partav şəhəri paytaxtdır¹.

XXVI fəsil. Aqvan hökmdarı Vaçaqanın Aqvan kilsələri məclisində bəynilmiş qanunları.

Aqvan hökmdarı Vaçaqanı vaxtında dindarlar və yepiskoplar, ruhanilər və köməkçilər, azatlar və ramiklər (qara camaat)* arasına narazılıq düşmüşdü. Belə olduqda, hökmdar məreri² ayının on üçündə [kilsə] Yığıncağı: böyük bir divanxana arzusuna düşdü. “Mən Aqvan çarı Vaşaqaq, partav arxiyepiskopu Şubhaliş, qapaq yepiskopu Manas³, Haşu yepiskopu Yunan,

Euta⁴ yepiskopları Anani və Saak, Kaqanqat kəndinin keşişi İosif, Partav keşişi Mate, Bed keşişi Abikaz, Ayırmanuş keşişi Urbat, Arsaq azatları və tayfa başçıları⁵, keşişlər: İovəl, Parmide və İakov, Kaqanat başçısı Bakur və bir çox

dili kimi qələmə verməyə çalışır. Halbuki sovet tarixşünaslığında albanlar ermənilər və gürcülər ilə yanaşı Zaqafqaziya yüksək maddi-mənəvi həyat yaratmış qədim bir xalq sayılır və nəinki VII yüzillikdə, hətta X yüzillikdə bellə Arrandan aran (alban) dilinin qalıb işlənməsi göstərilir.

¹ Alban tarixçisinin yazdığına görə, Patrav şəhərini (ərəbcə yazılışı Bərd'a) Sasani hökmdarı Peroz (459-484) tikdirmiş, buna görə də o, ilk vaxtlar Perozapət adlanmışdı. VIII-X yüzillərdə Zaqafqaziyanın ən böyük şəhəri olmuş, 944-cü ildə dağıldığı üçün əhəmiyyətini itirmişdi (bax: Материалы по истории СССР, вып. 1, с. 78).

* Azatlar və ramiklərin kimliyi haqqında

² K. Patkanaya görə məreri, romalıların may ayına uyğun gəlir.

³ Alban tarixi”ində Qapaq (Qapala, Qəbələ) yepiskopu Manas, habelə Qor (Qorqud adının başlanğıc komponenti), Qazan kimi tarixi adların işlənməsi Albaniyanın etnik tarixinin öyrənilməsində yeni bir istiqamət açmış olur. Bununla bağlı aşağıdakı araşdırmaları gözdən keçirmək olar.

⁴ Utı.

⁵ Tayfa başçıları- nahapətlər haqqında bax: Məmmədova F. Göstərilən əsəri. S, 102-108

başqları bizim yalaq yerimiz Aquendə hamılıqla mənim qarşıma toplanaraq qərar verdik:”

1. Kənd keşişləri ildə iki dəfə yepiskopun ayağına gəlin diz çökməli, onddan [müqəddəs] kitablar üzrə dini qaydaları öyrənməli və adət üzrə ildə bir kərə ona par verməlidirlər.

2. Ruhani və ya dyakon təyin olunduqda, ruhani [yepiskopa] dörd, dyakon isə drahma¹ pul verməli idi.

3. Azat və hökmdar nəslindən olan adam isə öz ruhunun xilasını üçün öz əli ilə yəhərli, yüyənli atı və ya vərə biləcəyi baqa şey bağlamalıdır. Əgər sağlığında bunu etməmiş olsa, o öləndən sonra ailəsi ödəməlidir.

4. Xalqdan keşiş üçün aşağıdakı pay düşür: hər il 4 ölçü buğda, 6 ölçü və 16 dolça [üzüm] şirəsi. Kasıblar qoy taxılın yarısını və bacardıqları qədər çaxır vərsinlər. Ancaq kimin əkinliyi və ya üzümlüyü yoxdursa, ondan heç nə almırlar. Bu göstərilənlərdə artıq verənlər öz ruhu qarşısında xeyirxahlıq yapır. Pavəl demişkən: “Kim səpində əliaçıqlıq edirsə, biçini də bol olur. Kimin qoyunları var, bir qoyun, üç əlçim və bir kərpic pendir vərsin, kimin atı varsa – bir dayça, kimin malı varsa-bir buzov vərsin.

5. Hər bir azat, kəndli (şinakan) və ya hər hansı dinə inanan şəxs il boyu bir dəfə dəfn ehsanı verməli, yəni bacardığı kimi ölən adamı yad etməlidir ki, onu öz zəhmətinin bəhrəsindən məhrum etməsin. Onun (ölənin.-Red) atları var idisə, rəhmətliyin ruhu şad olsun deyə-kilsəyə bir atı bağışlasın, mal-qarası var idisə, bir cöngə bağışlasın.

6. Monastrda olan keşiş və ya şagird öz nəfsini boğmayıb bir şey aparmış olsa və bunu üstü açılarsa, biabırılıqla buradan qovulması, oğlu (xostak) isə kilsə [işləri] üçün götürülməlidir.

7. Əgər bir kilsənin keşişləri çox, icması isə kiçikdirsə, başqa bir kilsənin isə adamı çox, keşişləri azdırsa, çox olan yerdən adamları götürüb, keşişləri çox olan yerə köçürmək olurdu.

8. Xaçpərəst adam dava-dalaş salarsa və ya qan tökərsə yepiskopun qarşısına gətirilməli və qanun ilə cəzalandırılmalıdır.

9. Böyük bir kəndə baxan yepiskop başqalarına göz dikməməlidir. İki kənd bir-birinə yaxındırsa, qoy onların bir ruhanisi olsun. Qoy ruhani, rəhbər ola biləcəyi icmaya başçılıq etsin.

10. Heş kəs qohumu ilə, qardaşı arvadı ilə evlənə bilməz.

11. Bir səbəb olmadan arvadını atıb gedən və başqa qadınla nikahsız evlənən ər yaramaz və qatildir; yaxud bütələrə sitayiş edən kimsəni əl-ayağı bağlı halda hökmdarın qarşısına gətirməli və ölüm cəzası verməli.

¹ Qədim yunanlarda alınma pul vahidi, çəkisi 3,4 qram.

12. [Ölünün üstündə] yas qurub ağlaşanları ağıcılarla birlikdə əl-qolunu bağlayıb çarın qarşısına gətirmək və cəza vermək lazımdır. Belələrinin ailəsi birdə göz yaşını tökməyə cürət etməməlidir.

13. Bir kilsə ölü əti yeyirsə və ya 40 günlük yasağı¹ pozun ət yeyirsə və bazar günü işə çıxır və kilsəyə getmirsə, qoy ruhani camaatla birlikdə ona cəza vərsin.

14. Kimsə üçüncü gün və ya beşinci gün böyük yasaq qabağı ət yesə, qoy bir həftə ət yeməsin; başqa bir şəxs isə onun ruhani qarşısında belə etmədiyini sübuta yetirərsə, qoy kəndin böyüyü ondan bir cöngə alıb ruhaniyə vərsin.

15. Əgrə kənddə yaşayanlardan iri, ruhanilərin günahını üzə çıxarsa və onlar da bunu boyunlarına alsalar, qoy yepiskop onları mühakimə edib peşimançılıq çəkmək üçün səhraya qovsun. Yox, onlar həqiqəti boyunlarına almasalar və başqalarının dedikləri düz çıxıb sübuta yetərsə, qoy onara dini qanunlar isə cəza vərilsin və kənddən qovulsunlar. Əgər günah çıxmayıb, açılmamışdırsa, qoy ruhaniyə nahar xeyratı keçirmək buyrulsun.

16. Əgər ruhaninin yoldaşları, özləri olduqları halda, onu günah işləməkdə ittiham edirlərsə, qoy ruhani müqəddəs xaç qarşısında, xəbərçilər və camaat qarşısında dayanıb [cavab] vərsinlər. [Onu suçlu olması sübuta yetərsə], qoy onu müqəddəs merabdan ayırıb kənddən qovsunlar. Əgər şagirdlər içib keflənirlər və camaat onları qabaqlar bir-biri ilə çəkişmələri olduqlarını bildirirlərsə, onda qoy ruhani nahar duası oxusun və camaat isə [yalançıları] lənət ilə qarıdan qovsun. əgər onlar imana gəlib söyləyərlər ki, “biz yalan demişik”, qoy onlar məbəddən çıxmadan peşimançılıq duası oxusunlar. Əgər bundan sonra da şagirdlər böhtan atsalar, onlar [dini] qanunlar ilə ittiham olunacaqlar.

17. Sonra, yepiskop və keşişlər çara şikayət etlər ki, azatlar kənddə iki və ya üç kilsəni monastra çevirmişlər; [qoy onda] azatlar da öz şərtlərini bildirsinlər. Çünki çar yepiskoplara və əyanlara buyurmuşdur ki, işləyən kilsələrə dəyməsinlər, kilsənin əmanətlərini və gəlirlərini isə Birinci və ya Baş kilsəyə vərsinlər.

18. [Kilsə üçün] ondabir ödənc verən azatlar, qoy yarsın bu kilsəyə, başqa yarsını isə öz kilsələrinə vərsinlər.

19. Bazar günləri qoy ağa da, qul da, baş kilsəyə getsinlər və önlər üçün yad etmə mərasimi yapsınlar. Yadellilər ruhların saitliyi üçün kilsəyə pul ödəməlidirlər.

¹ Xaçpərəstlər üçün burada nəzərdə tutulan “yasaq” islamdakı “oruc tutma” qaydasına uyğun gəlir.

20. A zatlar öz malikanələrində dini [xidmətlər üçün] yepiskopun razılığı olmadan keşişi tutmasınlar və ya xidmətdən qovmasınlar. Keşişləri isə, zadəganlar və ya xalq onları istəməzsə, yepiskopun icazəsi olmadan çıxıb getməsinlər.

21*. Əgər zadəgan öz ölkəsində xaç taxtı qoymaq istəyirsə, yaxud müqəddəslərin cəsədlərini saxlatmaq, yaxud qurban vermək istəyirsə, bunu yepiskopun icazəsi ilə etməli, imkanlarını nəzərə almalıdır. Kim bi işi icazə ilə edərdisə, qoy ona mərhəmət olsun və kim bu işi belə etməmişsə, qoy kilsədən uzaqlaşsın və yepiskopa imkanı içərsində cərimə ödəsin: onun nəq qədər cərimə ödəmisindən asılı olaraq din qanunları ilə qoy günahı bağışlasın.

Bu qanunları yepiskolar, keşişlər və ruhanilər atzlar ilə birlikdə çar qarşısında qəbul etmişlər. Qoy çara arvadı ilə, oğlu ilə və bu məbəd də onlar ilə birlikdə, biz yepiskopların, kilsə xadimlərinin dilində deyilən xeyir-dua nəsib olsun... Aqvan hökmdarını bütün zədəganları bu fərmana möhür vurmuşlar. (s. 65-69).

II KİTAB

IV fəsil. **Aqvan Patriaxt taxtının və kilsə idarəsinin Çoladan böyük Partav şəhərinə- ölkəmizi yağma etmiş yirtici xəzərlərin təzyiqi ilə köçürülməsi**

Sonra ölkəmiz xəzərlərin hakimiyyəti altına keçdi, kiləslər və müqəddəs kitablar oda qalandı. O vaxt şahlar-şahı Xosrovun ikinci ilində¹, erməni təqvimini başlanğıcında tanrı xaçı yağlıların yirtici basqınları üzündən patriarx taxtı Çola şəhərindən-paytaxta Partav şəhərinə köçürüldü. (s. 90).

XIV fəsil. **Baş Aqvan katalikosu Viro haqqında; tanrının göndərdiyi böyük ələm və onun mərhəmti haqqında**

* K. Patkanovun çevirməsində Aqvan kilsə qanunlarının sayı doqquz almır. Ancaq o, yalnız olaraq parçanın sonuncu abzasının iyiminci qanunu kimi verilmişdir. Yeni ədəbiyyatda qanunların sayı düzgün olaraq 21 göstərilir. (Bax: мамедова Ф. «История Албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Б., 1977, с. 160-165)

¹ Xosrov Ənüşərayanın hakimiyyətinin ikinci ili 532-33-cü ilə düşür. Elmi ədəbiyyatda aşkar edilmişdir ki, bu fəslin sonradan qurşadırılıb II kitabə salınmışdır, çünki bu dövrdə erməni təqvimini mövcud deyildi və işlənmirdi; erməni təqviminin başlanması 551-52-ci ildir, buna görə bu hadisə Xosrov şah hakimiyyətinin "ikinci ilinə" yəni 532-33- cü illərə uyğun gələ bilməz. (BaxI Məmmədova F. Göstərilən əsəri, s. 51-52).

Bundan sonra hökmdar Qavat¹ hamını bağışladı, dustaq onlara və böyük sarayda nəzarət altında saxlananlara xoşa gələn başqa yaxılıqlar etdi. Onlar isə hər biri öz ölkəsinə. Öz doğduğu torpağa qayıtmaq ümidini çoxdan itirmişdi. Şah onların hamısını tezliklə yola saldı və böyük diləklər ilə ata yurduna qayıtdılar. Onların arasında böyük aqvan knyazlığının katalikosu, ulu və müdrik bir ər olan , himət (fəlsəfə.- Red.) bilicisi Viro da qayıtdı; onun dili ağılı məsləht vəilməsində , böyük və şəhanə işlərin həllində, kəskin yazan qələ kimi ydi, mülayim danışığı sadə adamlara və qara camaat da xoş gəlirdi....O, Xosrosvun sarayındakı 25 illik dustaqlığı zamanı öyrəndiyi fars dilinə etdiyi tərçümələrdə xüsusilə seçilirdi. O, Aqvandan böyük əsilzadələrin qiyam qaldırmasında² ittiham olunurdu; onlar İran çarına qarşı ayağa qalxmış, bir çox məhv olmuşdu: bir parçası qılıncdan keçirilmiş, başqaları aldıqları yarıdan ölmüşdü. Vira isə şah sarayına düşə bilmişdi; orada onun bəxti gətirmişdi, çünki müqəddəs xaçın mərhəməti ilə onun üzünə məlikə³ sarayı açılmış və çox çalışdıqdan sonra məlikə onun həyatını şahdan bəxş almışdı. Ancaq şah bərk and içmişdi ki, bütün ömrü boyu o Bira, öz ölkəsinə qayıtmayıb sarayda qaravul altında qalacaqdır. Şah onun patriarx gəlirlərini əlindən almamış, katalikos sanından məhrum etməmişdi...

Budur [İran] paytaxtından çıxıb öz vətəninin hüduduna gəlib çatdıqda, [Viro] əyilib öz yeparxiyasından olan kilsənin qapılarını və döşəmələrini öpür, dizləri üstə çöküb, sel kimi göz yaşları tökərək torpağı isladırı, ayağa qalxaraq özünə və onunla olan adamlara təskinlik verir, şir ağzından qurtarıb, Tanrının ona müqəddəs kilsənin tağlarını bir də görmək səadətini bəxş etdiyini söyləyirdi. O istəyirdi ki, bir az dincəlib özünə gəlsin və uzun illərin ayrılığından sonra çəkdiyini həsrəti soyuda bilsin. Ancaq onu bəxtinə dəhşətli kədər, əzab və əziyyət ilə qarşılaşmaq, ölkəsində yaxınlarda baş vəərə biləcək bir dağmtını da görmək yazılmışdı.

O, sevgi ilə öz vətəninə ayrı-ayrı yerlərini gəzməkdə ikən, gözlənilmədən ikinci kərə şimal küləyi qalxıb böyük Şah dənizinə⁴ çırıldı.

¹ 628-ci ildə II Xosrov öldürüldükdən sonra Sasani taxtına onun oğlu Şiriyə çıxmışdı. Şiriyə tarixdə II Qubad adını daşıyır. "Alban tarixi" də onu "Qavat" adı ilə tanıyır.

² Albaniyada Sasanilərə qarşı 603-4-cü il üsyanından söhbət gedir. Üsyanın başçısı Viro idi.

³ Burada hörmətlə yad edilən "məlikə", Nizami poemasını qəhrəmanı Sasani şahı Xosrov Pərvizin arvadı Şirindir. Nizamiyə görə Şirin Bərdə ("Alban tarixi" ndə-Partav) hökmdarı Məhin Banu-Şəmiranın qardaşı qızıdır. "Bütün ölkə Ərəndən Əməndək o qadını hökmünə tabedir", yəni hər iki qadın paytaxt şəhəri Bərdə olan Arran (Alban) dövlətlərindəndir. Belə olanda İran sarayında məlikə olan Şirinin alban katalikosuna himayəçilik etməsi təbii bir işdir. (bax: Bünyadov Z. Göstərilən əsəri, s. 47-47, Əliyarov S. "İskəndəmə" tarixi baxımından, "Azərbaycan" 1983, №8, s. 179).

⁴ Xəzər dənizi nəzərdə tutulur.

Şimal yırtıcısı öz qanıçən qartal balası Şad¹ ilə ortaya çıxdı. O, ilk növbədə İvəri və Tiflis üzərinə şığıdı. ...

...Öz diləyini aldıqdan sonra o böyük qəniməti özü ilə götürməyi əmr etdi və bu qənimət ilə gəlin çıxıb getdi, döyüşkən qoşunun isə oğlu Şad ilə birlikdə buarda qoydu; o, bir neçə igid ərləri oğluna başbیلən qoyub getmişdi. O, oğluna Aqvan sərhədlərinə getməyi əmr edərək, belə bir tapşırıq vermışdi: “əgər o ölkənin hakimləri və əyanları mənim oğlumı qarşılmağa çıxsalar, öz ölkələrini onun itaətinə vərsələr, şəhərləri, qalaları və ticarəti mənim qoşununun ixtiyarına buraxsalar, qoy onlar yaşasınlar və onlar mənə qulluq etsinlər; belə olmadıqda isə, onların on beş yaşından yuxarı kişilərinə qoy yazığımız gəlməsin, qalanlarını isə (15 yaşına çatmamış oğlanları-Red.) qadınları ilə birlikdə mənə və ya sizə qul kimi xidmət etmək üçün saxlayın”. Onlar bir-birindən ayrıldıqdan sonra qoşun onun səözlərini yerinə yetirib ,tapşırıqları yerə gəlib çıxdı. Şad atasını əmr etdiyi kimi, İran canişini-Aqvan mərzbanı Semavştınasın və yuxarıda yad etdiyimiz kimi həməən katalikos Vironun yanına elçilər göndərdi. Fars razılışmayaraq demışdi: “Sən kimsən və Aqvan nədir ki, mən onun ucbatından özü mü səni hömkdarına tabe edim”. O özünün əmlakını götürürək və ölkədən də bir çox şeylər oğurlayaraq, qaşib İran torpaqlarında gizləndi.

Ancaq müqəddəs Aqvan atası gözlənilən fəlakətin ağırlığını başa düşsə də, nə deyəcəyini bilmirdi, çünki İran şahına ürəyi qızdır və ondan qorxurdu, axı, olmayan bir qiyamçılıq üstündə uzun illər yad ölkəyə sürgün edilmişdi. Buna görə də ölkəni dağıtıdan və sürgündən qurtarmaq üçün danışıq aparmağa və yağının qarşısına çıxmağa razılıq verdi.

Uzaqgörən olduğu üçün, o bir də yağıların hədəsi haqqında İran şahına kağız yazıb göndərdi ki, yağıların xeyrinə bir iş etmiş olarsa, şah onu bağışlasın; bağışlamazsa, ölkədən çıxıb getməli olacaqdır. O, cavab gözləyə-gözləyə yağıların danışıq üçün göndərdiyi elçiləri öz yanında saxlayıb onları bir az gümüş pul ilə satın almışdı, onları öz yanında gəzdirərək müxtəlif bəhanələr uydururdu: “bir o deyirdi ki, qoy bütün vilayətlərin başçılarını çağırım. Onlarda sizin hökmdara mənim göndərəcəyim cavabı versinlər”; başqa bir gün isə deyirdi ki, “hamının razılığını gözləməyim üçün hacət yoxdur, hökmdarın cavabını mən özün yazacağam, layiqli bir hədiyyələrlə sizin sizin hökmdara ehtiram bildirəcəyəm”.

Belə olduqda elçilər onu tələdirərək deyirdilər: “Sən axı, nəyi gözləyirsən, nəyə görə tərpənmirsən; budur, bütün Aqvan ölkəsinə basqın

¹ Şimal yırtıcısı, Şimal knyazı “Cebu xaqan” adlandırılan bu şəxs Xəzər dövlətində “böyük xaqanın” (xaqan-əl-kəbir) qardaşı, “Şad” isə onun “Cebu xaqanın oğlu idi”. Beləliklə, Zaqafqaziyadakı döyüşlərdə xəzərlərin “böyük xaqanı” deyil, onun qardaşı və qardaşı oğlu iştirak edirdi. “Alban tarixi”ndə ancaq bu sonuncuların adları deyil, titulları verilmişdir.

dalğasını yaymaq günü gəlib çatmışdır. Biz öz knyazlarımızın və Ağamız Şadın niyyətlərini sənə açırıq. Əgər sən onun istədiyini yerinə yetirmək istəmirsənsə, heç olmasa qaçıb gizlənməyə tələsməlisən; biz sənənlə çörək kəsmişik, səndən bəxşişlər almışıq; biz öz Tanrımızdan qorxuruq, ona görə də sayca çox ola qoşunumuzun sənənin üzərinə, sənənin döyüşçülərinin və xalqının üzərinə əl qaldırmasına biganə bəxa bilmərik.”

Elə bu zaman, onlar danışan zaman torpağımız üzərinə duman və qaranlıq çökdü: biçənəklər və yaylaqlar, təpələr və dərələr tutuldu, ölkəmiz içərsində heç bir yurd, nə kəndlərdə, nə düzənlərdə bir qarış torpaq qalmadı. Evlərdə və küçələrdə hamının dilində bir yalavriş səsləndi: “Vay-vay!”. Barbarların səsi kəsilmirdi, acıqlı yağının ilğım gətirən hayqırısını eşitməyən bir adam yox idi və bunu hamısı bir gündə və bir saatda baş verdi. Ona görə ki yırtıcılar qabaqcadan bizim vilayətləri və kəndləri, suları və çayları, bulaqları və meşələri, dağları və düzənləri püşk atıb bölüşdürmüşdülər, təyin olunmuş vaxtda onları hamısı birdən dağıdıcı yürüşə atılıb torpaqlarımızı bir ucunda o biri ucunadək sarsıntıya saldırlar... (s. 117-123).

XVI fəsil. Böyük möcüzələr: Tanrının yağılardan öc alması.

İran şahı qavatın oğlu Ərdəşirin ikinci ilində¹, hələ o öz iradəsi ilə hökmdarlıq etdiyi vaxt Şimal knyazı² getdikcə güclənərək bütün dünya üzərinə qorxu və dəhşət gətirmişdi. O, qızıl, gümüş və dəmir çıxartmaq, mis ərtimək işində səriştəsi olan müxtəlif sənətkarlar üzərinə gözətçilər qoymuşdu. O, böyük çaylar olan Kür və Araz üstündəki böyük balıq vətəgələri və ticarət yolları üzərinə gömrük qoymuşdu. O, ölkəmizin varyiyətli olduğunu öyrənmişdi. Bununla da yəqin etmişdi ki, onun üçün heç bir şey gizli qalmamışdır...

Ancaq bu vaxt şimal knyazı acığını öz övladlarını üzrinə tökdü, onun qəzəbi aşırıb-daşırdı və bu dəhşətli qəzəb onun törəmələrinə qarşı çevrilmişdi. Bir əvəzinə min, iki əvəzi on min baş gedirdi. O tez-tez deyirdi ki, bizim yağılarımızın (xəzərlərin.-Red.) günahlarını dəhşətli əvəzi o lacaqdır...

Tanrı bizə qahmar durub ulu iş tutdu. Onlar (xəzərlər.-Red.) keçidlər ilə hər üç ölkəyə: Eermənistan, İvərə və Aqvana yürüməkdə ikən şimalın nəriləyən aslanı Cebu Xaqandan yırtıcı aslan balası Şada qorxunc xəbər gəlib

¹ II Qubadın (Şuriyənin) oğlu III Ərdəşirin hakimiyyətinin II ili 630-cu ilə düşür.

² Kitabdan əslində “Şimal knyazı” deyil, “Şimal Qazan” yazılmışdır. K.Patkanyan bunu xüsusi qeyd etmiş (s. 134), Ş.Smbatyan isə rusçaya “koter sevərea” çevirmişdir. (s.93).

çatdı: “Yırtıcılar mənim üzərimə gəldilər, sən bir də mənim üzümü görə bilməyəcəksən, çünki mən artıq bu yerdə qala bilmərəm, mənin üçün belə etmək layiq olmasa da, yad bir dövlətə qaçıb gedirəm. Məni qürur göylərə qaldırmışdı, ancaq mən bu yüksəklikdən yerə düşün yenidim. Sən yanında olan xalqı (qoşunu və qoşunun başçıları.-Red.) gecikmədən qılıncdan keçir və onlar baş verən fəlakəti eştiməmiş və sənə ölüm hökmü verməmiş onlardan yaxa qurtarmağa çalış; vay mənə, balalarımı itirib məhv oldum¹”. (s. 131-134) .

XIX fəsil. Aqvan hökmdarı Cavanşirin hökmdarlığı; iranlıların basılması

Ömrü nurla dolu cavanşir İran savaşlarında² ad çıxarıb geri qayıtdı. Və hökmdarın əmri ilə Aqvanı öz adı səviyyəsinə ucaltdı. O öz dəstəsini götürüb atası ilə birlikdə Perozapat şəhərini qüzeyinə doğru yürüş etdi. Cavanşirin qiyama qalxması [İrana qarşı] üzündən İran döyüşçüləri ölkəmizə basqın etdilər. Onların qabaq dəstəsi onun (cavanşirin. –Red.) vilayətini ucqar sərhədlərinə gəlib çatdıqda, cavanşir silaha qurşandı və qoşun başçıları arasında birini özü şəxsən öldürdü. O özü və onun qoşunu qılıncı döyüşündən onları (iranlıları.-Red.) qırıb tökdülər. Onlardan əsrlər ələ keçirib, atlar və çoxlu qənimətlər alıb geri döndülər. Ancaq iran qoşunu onların ardınca düşmüşdü. Dağlara çatdıqda onlar bir daha da toqquşdular və bu dəfə də tanrı ona (Cavanşirə.-Red.) uğur verdi. Bu vaxt ona xəbər gətirildilər ki, İran qoşunları Peroz şəhərinə girib onun anası və qardaşlarını əsir aparmışlar. Mən doğrusunu deyirəm: o (Cavanşir. –Red.), balaları itmiş ayı kimi qəzəblənərək, tezliklə öz diyarının sərhədlərindən Kürün o tayma Kəpıçan³ vilayətinə keçdi. Orada ehtiyatlı tərpnərək soyuqqanlıqla döyüşə girdi. Qorxmaz bir igid kimi dyüşə girərək başından yaralandı, tanrımız İsanın verdiyi güc ilə elə böyük igidliklər göstərdi ki, yağılar heç biri ölümdən yaxa qurtara bilmədi. Sonra o, böyük şərəf ilə İvəri sərhəddində istirahət etdi. Orada

¹ Alban tarixçisinin Şimal knyazı” sözlərindən sonra gələn bu parça olduqca qaranlıqdır. “Şimal Qazanı” kimdir və nə üçün acığını “özünkülərin” üstünə tökür?, “bir əvəzini min, iki əvəzini on min baş gedirdi?”nə deməkdir və kimlərə aiddir? Bütün bu sualların cavabı yoxdur. K. Patkanyan, V.Arakelyan, Ş.Smbatyanda bu sətirlərin açılışını edə bilməmişlər. Hələlik, bu söyləmək olar ki, sərkerdə Şad Zaqaqazıyanı talan etməkdə ikən onun atası Cəbu qağan hansı döyüşdə isə basılmış (ola bilsin, Oğuz hökmdarı Qazan xan ilə: belə olduqda Şimal Qazan sözlərinin sirri açılmış olur), onu gözləyən ölüm yaxasında qurtarmaq üçün xaricə qaçmışdı. Çünki, Xəzər dövlətinin qanunlarına görə döyüşdə basılan “canışın” ailəsi ilə birlikdə öldürülməli idi (bax: Büyüadov Z.M, Əliyarov S.S. “Qağan” titulu haqqında-Azerb. SSSR EA xəbərləri, tarix, fəlsəfə, hüquq, 1984, №4 s. 122-123).

² İran-ərəb müharibələri nəzərdə tutulur.

³ Patkanyan K. Kəpıçanı Strabondakı Kambisəna ilə eyniləşdirilir.

Atrmersex, çox hörmətli olan bir ər, Yunan qeysərindən¹ üçmərtəbəli titul almış ölkə hakimi onun görüşünə gəldi və qazandığı qələbəyə sevindiği üçün onun yaralarını öz əli ilə sarıdı. Cavaşir onunla qırılmaz dostluq andı içərək, kömək üçün İvər qoşunlarını özü ilə götürüb dayanmadan Uti vilayətinə getdi və qarşısına çıxan İran döyüşçülərinin hamısını qılıncdan keçirdi. Özünün qışlaq şəhərində də belə bir ağır işdən çəkinmədi, öz yaşdılarını və qardaşlarını əsirlikdən qurtarmayınca ürəyi soyumadı. Belə olduqda farslar Atrpatakanda oraya güclü dəstələr göndərdilər. Ancaq o (Cavanşir. –Red.) özünü itirmədi, çünki öz təbiətinə görə nəinki yağılar az olduqda, çoxlu yağ ilə döyüşə daha saymaz çıxırdı. Sakaşen² vilayətində ba vəmiş iki döyüşdə, on minlərlə yaği üzərində qələb çalib, amansız zərbələrlə onların həyatını puş etdi. Bundan sonra Cavaşirin başqa yerlərdə farslar üzərində çaldığı artıq qələbələrdən danışmayacağam. Bunlara görə ermənistandan və İvəri əyanları öz nəsilərindən ona qadın seçib [qohum olmaq istəyirdilər]. O isə Sünik əhalisini sonsuz sevindirərək, Qaruxçan nəslindən olan Sisakan knyazının qızı ilə evləndi.

İran ordusunun başçısı öz qoşunlarını məğlub olmasını eşitdikdə, dostluq fikrinə düşərək ona barışıq məktubu göndərdi. Onunla barışmaq üçün böyük Sünik knyazını andlaşma üçün onun yanına göndərdi. Bu vasitəçi onu güclü farslar ilə barışığa razı sala bildi; Onu qələbən barışmağa razı saldıqdan sonra geri qayıtdı, Aqvan hökmdarı öz anası və qardaşları ilə ölkəsinə qayıtdı. Böyük İran dövlətinin zəifləməsinə və keçmiş Aqvan hökmdarlarının müstəqilliyini bildiyi üçün onların dövrənini öz parlaq hakimiyyəti ilə yanaşı qoyaraq, o heç kəsə öz taleyini tabe etmək fikrində deyildi. İnan sərkərdələrinin iki tərəfdən təzyiq göstərməsinə baxmayaraq o, müstəqil həyat sürürdü və qardaşı ilə birlikdə öz ata yurduna dönmüşdü. İnan ordusunun baş komandanı onu xəyanətkarcasına onun atasını öz yanına çağırmış, o biri yanda isə alaylar göndərib Aqvan vilayətlərinə hökmdar təyin etmişdi. İgid Cavanşir və onun böyük qardaşı, bu iki qorxubilməz ər nə etməliyidilər? Öc almaq üçün onlar silaha qurşandılar, iti ayaqlarla ata minərək kəsə yol ilə Perozqavat şəhərini arxada buraxdılar, gizli meşəli bir yerdə öz yuxularını aldılar. Gün doğan kimi onlar bu iki şahin, şəhəri soyub orada və tərəfdar İnan sərkərdəsinin təbəələrinə amansız divan tuturdular. Öz qoşunları gəlib çıxdıqdan sonra o, farsları əzməkdə davam edərək öz atasına sağ-salamat geri qayıtdı.

Qaskert³ hakimiyyətini 21-ci ilində İnan səltənətinin varlığı tamamilə sona yetdi. Bu, aqaryanların⁴ dünyəvi qələbələrini 31-ci və Cavanşir

¹ Bizans imperatorundan.

² Bizans imperatorundan.

³ Qaskert- Sasani şahı III Yezdəgerd (632-641).

⁴ Aqaryanlar.

hakimiyyətinin 15-ci ilində oldu¹. Beləliklə, taciklər* quzey və gündoğar ölkələrinə basqın etdilər. Onlar nəsil başbilənlərindən güclü qalaları alıb ələ keçirir, onlar üsyan etməsinlər deyə, uşaqları və qadınları girov aparırdılar.

Cənubluların amansızlığını görən Cavanşir bir müddət onları aldadırdı; özü çayın o tayma keçmişdi. Onlar ilə döyüşə girərək atasının onların əlinə vərməmək üçün qorxmaz ürəyi alışıb yanırdı. Ancaq atası onu bu yoldan çəkindirərək, könüllü şəkildə özü yağlıların görüşünə getdi.

Ancaq ağıllı Cavanşirin erməni sərkərdəsi² ilə ittifaq bağlayaraq onu yenidən Yunan qeysərinə tabe olmaq yolunu çəkirdi, o, Yunan hökumdarına belə bir məktub yazmışdı. (s. 141-144).

XX fəsil. Cavanşirin Yunan hökmdarı Konstantinə³ məktubu

“Hökmü sonsuz olan, güclü və mərhəmətli Yunan hökmdarı Konstantin, Göyün dənizlər və quru üzərinə qoyduğu hakim, Avqan sparapeti və knyazı Cavanşir sidiq ilə səni alqışlayır, sənə baş əyərək öz gündoğar ölkəsi ilə sənə itaət bildirir. Qoy sənin xaç sevən dövlətin lütf edib uzaq bir xalqı da təbəəliyinə götürməyə razılıq vərsin ki, bizim göstərdiyimiz itaət qarşısında sənin ulu şöhrətinin ilahi xeyirxahlığın bizə də bağlanmış olsun”.

Bu yazı xeyirxah imperatora çatdırıldıqda, o sevinib şənləndi və o günü böyük şadlıq içində keçirdi. O, andlaşma bağlamağı əmr edərək onunla səmimi ittifaqa girdi. O, Cavanşirə dəbdəbəli bəxşislər, söykənəcəyi qızla tutulmuş bərbəzklil qızıl taxt, qızılı saplarla tikilmiş paltarlar, öz belindən açdığı mirvarilərlə örtülmüş qılınc göndərdi. O, Cavanşirə proton-patrissi rütbəsi verdi, 1200 [Avqan] ərlərinə bəxşis olaraq patrissi, ipat, opoiapat, stratelat və elist diplomları göndərməyi əmr etdi. O, öz boynundan açaraq İsanın həyatvərici xaçının bir parçasını, həmçinin öz sinəsində gəzdirmək üçün Cavanşirə göndərdi. (s. 144-145).

XXV fəsil. Fərmanım surəti

¹ Burada alban tarixçisi hadisələrin gedişini artıq üçqat təqvim üzərində izləyir: III Yezdəgerdin hakimiyyətinin 20-ci ili (İran təqvimi), ərəb savaşılarını 31-ci ili (hicri tarix) və Cavanşir hakimiyyətinin 15-ci ili, hər biri ayrılıqda 652-ci ilə düşür, (bax: Məmmədova F. Göstərilən əsər, s. 52-53).

* Taciklər-ilk in orta əsr qaynaqlarına ərəblərə verilən ad.

² Ermənistanda İran mərzmanı Smbat Baqratuni (644-654) ərəblər Zaqafqaziyyəyə yönələn kimi onlara “vassal” olub, hakimiyyətlərini qəbul etmişdi.

³ İmperator II Konstantin (641-668)

“Sənə Girdimanın hakimi və Avqanın knyazı sparapet və proton-patrisi hökmdar Cavanşirə, xilaskar xaçın xeyirxahlığı və iltifatı olsun və bizim Avqust hökmda adımızdan sənən sevgili barışıq salamı göndəririk. Biz sənin göndərdiyin salamlı-kəlamlı məktubu aldıq, o sənin tanrıya olan sevgisini göstərir, sən onun gündoğar ölkənlə bizə tabe olmağın üzərinə götürməyin bizi sevindirdi. Buna görə də biz və bizdən sonra gələn uşaqlarımız səninlə və sənin nəslə varislərinə səmimi, pozulmaz segi ilə nəsil-dən-nəslə yüzillər boyu mərhəmətdə bulunacağıq”.

Cavanşir məktubun məzmunu bildikdən sonra onu böyük sevinc bürüdü...

Bunu eşidən Aqvan katalikosu, yepiskoplar və bir çox əsilzadə adamlar ilə, gül-çiçəklə onun görüşünə gəlib, bu böyük şərəfət münasibətilə xeyir-dua vərərdilər. Orada onları vaxtı nizamsız söhbətlərdə, içki həvəsində və yaxud yüngül zarafatlar içində deyil, mülayim əyləncələrlə keçirdi. Cavanşir o gecəni keçirib öz vətəninə qayğısını düşünürdü. Dan ulduzu doğarkən o öz hökmdar paltarını geyinib taxta çıxdı, qapılar açıldı, yaraqlı döyüşçülər içəri keçərək onun hər iki yanında düzülüb, dayandılar. Bundan sonra əsilzadə adamlar qorxu içində bir-bir içəri gəldilər. Onun sarayında hər kəsə [öz payı] - ədalətli mühakimə və amansız cəza hökmü çatırdı. O, eyş-işrətə qatılmayaraq bütün günü öz ölkəsinin işləri ilə məşğul olurdu. O, Qafqazın [hələ] vəhşi kimi yaşaya tayfalarını ağı ilə haqq yoluna gətirirdi. Beləliklə, İvəri sərhədlərindən Hun qapılarını¹ qədər və Araz çayına kimi parlaqasına hökmranlıq edirdi. (s. 145-146)

XXIII fəsil. Xəzərlərin basqını və çayın o tayında Cavanşirin onları əzməsi.

O hadisədən iki il ötdükdən sonra xəzərlər qazanc və qənimət dalınca Aqvan üzərinə gəldilər. Belə olduqda Aqvan knyazı...öz əlayını götürərək böyük Kür çayının o tayına keçdi və onlarla döyüşə girdi...döyüşün qızğın çağında atını ayağı bürədiyinə görə onu yerə yıxdı. Ancaq o məhv olmadı. Tanrı ona əl uzadıb ayağa qaldırdığı üçün o, rəqibini qabaqlayıb [öldürdü]. O gün Cavanşir qələbə çaldığı üçün barbar xalqa belə dedi: “Get, Çola qapılarından² geri qayıt və bir də buraya gəlmə, çünki tanı sənin gücünü hiss etmişdir”. (s. 149-150).

¹ “Hun qapıları” beşbarmaq dağı yanında idi. Alban taxçisi Cavanşirin ölçüsüz bir məddahlıqda qiymətləndiriyi üçün onun hakimiyyətini Xəzər dənizindəkə aparıb çıxarır. Əslində isə Albaniyanın kilsə paytaxtı Çola çoxdan itirilmişdi və sonarqı fəsillərdən görəcəyiniz kimi, Cavanşir yalnız Kür-Arazarası torpaqlara hökm edirdi, Kürün sol sahilində isə “Hun dövləti” mövcud idi.

² “Çola qapıları”- Dərbənd keçidi.

XXVI fəsil. Cavaşirin hunlarla qohum olması və yağılarla dostluğa girməsi

İgid Cavaşir öz taxtında arxayın otuduğu vaxt, qışda gündüz ilə gecənin bərabər olduğu zaman (22 dekabrda.-Red.) hunları hökmdarları saysız-hesabsız basqınlar edib, gəldi. Cavaşir öz ölkəsinə hazır və ehtiyatlı olmağı əmr etsə də, hun akınçıları Kürün bu tayma və Araz sahilinə keçərək, təkcə yerli adamları deyil, Ararat vilayətindən və Sünik ölkəsindən qışlağa gəlmiş adamları, qoyun və mal-qaranı yağma edib öz düşərgələrinə əsəri apardılar. Bundan sonra hunların hökmdarı Cavaşirin üzünü görmək istədiyindən öz qardaşlarını onun yanına göndərərək onunla görüşməyi, qardaşlıq və dostluq ittifaqı yaratmağı təklif etdi. Ancaq igid ər və knyaz qorxmaq fikrində deyildi.

Deyin, İran şahlarından hansı Türkiyə hökmdarını üzbəüz görə bilərdi? Ancaq o (Cavaşir-Red.) qorxmadan xilaskar xaç qarşısında diz çöküb söylədi: “Mən ölümün gözü içinə baxacağam, ancaq mən pis bir şey olacağımdan qorxmuram, çünki, Sən, Tanrı mən imləsən”.

Bundan sonra o, hökmdar görkü ilə onların qarşısına çıxdı. Ancaq hunların hökmdarı da onların qarşılaşmağa çıxaraq, gəmi ilə çayın bu tayma üzüb gəldi və burulğan, dərin sulara [onunla görüşdü]. Onlar qarşılıqlı narazılıqı kəsmək və ikitərəfli dostluq yaratmaq üçün öz aralarında gənəşdilər. Onlar sülh bağlayıb hər biri çayı bir tərəfinə qayıtdılar. O biri gün mənim hökmdarım nə etsə yaxşıdır? O, on yeddi ər ilə birlikdə çayı keçib hunların düşərgəsinə gəldi və orada hun hökmdarının qızı ilə evləndi və həmin gündə 120 min davar və mal-qara, 7 min at və 1200 nəfər əsir alınmış kişini geri qayıtdı... (s.153-154)

XXVIII fəsil. Cavaşirin cənub hökmdarının hüzuruna İkinci¹ dəfə getməsi

Cənub hökmdar ikinci dəfə gündoğan knyazı şərəfətli Cavaşiri öz hüzuruna çağırmışdı..., çünki Konstantinopol şəhərinin əyanları da onun

¹ Alban tarixçisinin yazdığına görə Xəlifə I Müaviyə (661-680) ilə birinci görüşü “İsmayıl dövlətinin paytaxtının Assuriyaya” (Dəməşqə. -Red) köçürülməsinin 6-cı ilində, yəni 667-ci ilində olmuşdur. Bu zaman Aqvan üzərində “himayəçilik” edən Bizans dövlətinin qoşunları Xilafət orduları qarşısında basılmış imperator “öz qoşunlarının qalıqları” ilə quru və su mövqelərindən günbatarda yerləşən uzaq adalara çəkilib getməyə tələsirdi.

hüzuruna gələrək Aqari oğullarının (ərəblərin. –Red) hakimiyyətini öz üzərinə götürüb bac verməyə razı olmuşdular.

... Şərəfətli hakim (Cavanir.-Red) birinci dəfə olduğu kimi ora (Dəməşqə. -Red) gəldi. Xəlifə onun üçün öz doğma qardaşının sarayını hazırlamğı əmr etdi. O axşam yeməyinə onunla birlikdə oturdu. Sonra o Konstantinopoldan gəlmiş əsilzadə ərlər ilə sülh danışığı aparmığı Cavanşirə əmr etdi. Xəlifə onun dərin biliyinə heyran etdi. Yunan hökmdarının elçiləri də ondan çox razı idilər. Çünki o, hər vəchlə xəlifənin fikrini onların xeyrinə yönəltməyə çalışırdı.

Bunlardan sonra onun şöhrəti daha da artdığı üçün Cənub hökmdarı gündoğar knyazına, başına tac qoymuş bir hökmdar kimi ehtiram göstərməyi əmr etmişdi. Məsəl üçün, o, Cavanşirə Hindistandan gətirilmiş və yaxşı öyrədilmiş bir fil bağışladı. Bu fil xəlifə sarayının təmtəraqlı bəzəyi və möcüzəsi sayılırdı. Tarix başlandı bu günə qədər heç kəs eşitməmişdi ki, aşağı rütbəli kimsəyə belə hörmət göstərsin...Bununla yanaşı başqa bəxşislər [vərilmişdi], mirvarilər bəzədilmiş qızıl qımlı polad qılınc, qızılı sapla tikilmiş geyim [və] parçalar..., xəlifənin özünün mindiyi 52 iti yerləşli at... Xəlifə Süsestan (Sisakan- Sünik knyazlığı. –Red.) knyazlığını da ona bağışladı.

Xəlidə həm də Atrpatakan çayının¹ o tayındakı torpaqların da idarəsini zorla ona tapşırmaq istəyirdi. Ancaq Cavanşir qonşu ölkələr üzərində mütləq hakimiyyət almağa razı olmadı. O, artıq şöhrətdən boyun qaçırdı, öz mülayim və sülhsevər xüsusiyyətinə uyğun olaraq (yalnız) öz xalqının qayğısını çəkməyi üstün tutdu.

Bunlardan sonra öz ölkəsinin üzərinə qoyulmuş ağır vərginin yüngülləşdirilməsini xahiş etməyə başladı. Cənub hökmdarı buna üzərkdən razılıq verdi. O, bu vərginin ikiqat azaldılmasını əmr edərək, üçdən birinin ödənilməsinə istədi...²(e.ə.159-160).

III KİTAB

V fəsil. Erməni katalikosu İliyanın Əmir əl Möminun Əbd əl-Malikə Aqvan kilsəsi haqqında məktubu

“Hökmdar Əbd əl-Malik əl-Möminə erməni katalikosu İliyadan: Allah-taaladan buyruğu ilə bizim müti ölkəmiz üzərinə Sizə qulluq etmək və Avqanlarla birlikdə İsanın ilahiliyinə inanıb bir dində bulunmaq borcu qoyulmuşdur. Partavda oturan indiki Avqan katalikosu yunanların imperatoru

¹ “Atrpatakan çayı”- Araz çayı nəzərdə tutulur.

² Cavanşir xilafət hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur olarkən Albaniya öz xəzinə gəlirinin üçdə iki hissəsini ərəblərə verməli olmuşdu. İndi bu bac yarıqat azalaraq üçdə bir miqdarında ödənməli idi.

ilə sözü bir yerə qoyub oxuduğu dualarda onun adını çəkir və ölkələrimizi onunla bir dində birləşməyə məcbur edir¹.

Qoy bu hadisədən Sizin xəbəriniz olsun və bu hadisəyə siz biganə qalmayın, çünki, o (Aqvan katalikosu. –Red.), əyan bir qadınla² əlbir hərəkət edir. Əmr edin, Sizin böyük hökmünüz ilə, Allaha qarşı işlədikləri günahlara uyğun olaraq onlara cəza verilsin”.

VI fəsil. Əmir əl-Möminin Əbd Malikin Ermən katalikosu İliyanın məktubuna cavabı

“Mən sənin məktunubu oxudu, Allah bəndəsi olan İliya, erməni xalqını katalikosu sənə mərhəmət olaraq, öz sadıq nöqərlərindən birini çoxlu qoşunla göndərdim. Biz ona [əmr] etmişik ki, bizim ağalığımıza qarşı qiyama qalxmış Aqvanları sizin dini qanunlara tabe etsin”. Bizim qul (yəni xəlifənin Albaniyaya göndərdiyi qoşun başçısı.-Red), bu hökmü Partavada sənin iştirakınla yerinə yetəcək: o, Nersəslə onun əlbir olduğu qadını bir zəncirlə cələkləyərək xəlifə sarayının qarşısına gətirəcəkdir ki, qoy onların [cəzası] bütün qiyamçılar üçün biabırılığa çevrilməsin. (s. 239- 240).

ƏRƏBDİLLİ QAYNAQLAR

14 “ÜBEYD İBN ŞƏRİYYƏ ƏL-CÜRHUMİNİN ƏXBARI”

¹ Bu hadisə 704-cü ildə olmuşdur. Alban patriaxt taxtının sahibi katalikos Bakur (688-704) öz dualarında Bizans imperatorunun adını çəkməklə öz ölkəsini yalnız provaslav təriqətində saxlamağı deyil, həm də ərəblərə qarşı Bizans ilə ittifaqı qarşıya qoyurdu. Xilafət isə Albaniyanın bu ittifaqa qayıtmasını özü üçün təhlükəli siyasi addım saydığından və albanları Bizansdan uzaqlaşdırmaq üçün onları erməni kilsəsinə tabe etməyə çalışırdı. Çünki, bu kilsə Bizans ilə düşmən, Xilafətin əlində isə oyuncaq idi.

² Cavanşirin varisi knyaz Varaz Trdatın arvadı Sparam, katalikos Bakurun Xilafətinə qarşı “Bizans siyasətini qızgın müdaiə edirdi. “Əyan bir qadın” odur.

VIII-IX yüzilliklərdə yaşamış (828/29-cu illərdə ölmüşdür) *Əbuməhəmməd Əbdülməlik ibn Hişam* “Kitabül-tican fi mülük himyə” (“Himyə hökmdarları barədə taclar kitabı”) adlı tarixi əsərində beşinci ərəb xəlifəsi I Müaviyə (661-680) ilə çağdaş olan Übeyd ibn Şəriyyə əl-Cürhumi haqqında maraqlı yazı vərmişdir. Əl-Cürhumi, tarixçi Əbuməhəmməd ibn Hişam kimi, kökcə ərəb tayfasının başbilenlərindən biri olmuşdur.

Əbuməhəmməd ibn Hişamın adı çəkilən kitabı, əslində əl-Cürhuminin I Müaviyə ilə apardığı öhbətlərin yazısına həsr edilmişdir. Kitabın fəsilələrindən biri “Übeyd ibn Şəriyyə Əl Cürhuminin əxbarı” (xəbərləri) adlanır (yuxarıda başlığın bütövlükdə dırnaq içinə alınması bundandır) bu fəsildə Azərbaycan tarixinə aid olan parçanı ilk dəfə akademik Z.M. Bünyadov çap etdirmiş, onu ərəblərdən qabaqkı Azərbaycan və türkdilli əhalisi haqqında tutarlı bir qaynaq kimi qiymətləndirmişdir. (bax: Буниятов З.М. Обзор исторяников по истории Азербайджана. Источники арабский. Б., 1964 .ч. 54; yenə onun. Азербайджан в. VII-IV в.в. Б., 1965, с. 183) Sonralar həmin parçanı mərhum M.İ. Azərli azərbaycanca çap etdirmişdir. Azərli M. İ. IX əsrin ərəbdilli mənbəyi qədim Azərbaycan haqqında.- “Azerb. SSR EA Məruzələri”, XXX c., 1974, s. 86-89. Müəllif məqalədə ərəblərin Azərbaycan ilk yürüşləri haqqında yazını öz sözləri ilə, Übeyd ibn Şəriyyə Əl Cürhuminin və xəlifə Müaviyə arasında gedən danışıqı isə yağlı (qara) hərflərlə dırnaqda vərmişdir. Biz bu parçanı oradan olduğu kimi gətiririk:

Yəmən padşahı Raiş zamanında onu sərkərdələrindən biri Şimr ibn əl-Qəttaf əl-Müntab... yüz min nəfərlik ordu ilə türklərlə döyüşə-döyüşə Azərbaycana daxil oldu. Döyüş nəticəsində türklər məğlub oldular. Şimr ibn əl-Qəttaf həmin döyüşün və keçdiyi yolların keyfiyyətini iki daş üzərində yazdırdı. Əl-Cürhumi qeyd edir ki, onların hər ikisi bu gün Azərbaycan divarlarında saxlanılmaqdadır¹.

¹ Əbucəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri də ər-Rəiş adlı hökmdarın Şimr [Şammar] b. əl-Əttar adlı qoşun başçısının VII yüzilliyin birinci yarsında Azərbaycanda “terklər” ilə savaşı, azərbaycanlı döyüşçülərin basılması ilə bağlı “Azərbaycan ölkəsində bəlli olan” iki daş üzərində yazı həkk etməsi haqqında yazmışdır. Deməli, Əl-cürhuminin “Əxbar”ına həsr olunmuş. Fəsildəki bu parçanın artıq IX-X yüzillərdə sabit tarixşünaslıq ənənəsi yaranmışdır. Görünür, bu ənənəni yaşadan qədim kitablardan sonrakı yüzilliklərdə də olunmaqda idi. Məsələn üçün XV yüzildə yaşamış şair Ənvərinin “Dəstunmə” adlı poemasında ikinci ərəb xəlifəsi Ömər ibn əl-Xəttabın (634-644) sərkərdəsi Sə'd Vəqqasın yürüş zamanı “bir ulu şəhərdə” və onun ətrafında yüz mindən çox oğuz evləri görməsi yazılmışdır.

Anda qonmuşdu oğuzlar biədəd
Obalar başdan-başa, yox ana hədd.

Müaviyəni ibn Übeyd Şəriyyə ilə söhbətləri buraya çatdıqda Müaviyə Übeydə müraciət edərək, Azərbaycan haqqında onu fikrini öyrənmək istəyərk demişdir:

“Sən allah, Azərbaycan [haqqında] əlaqəniz, təlaşınız və xatirəniz nədir?”¹

Übeyd ibn Şəriyyə belə cavab verir: **“Ora türk torpağıdır. Onlar oraya cəmləşərək bir-biri ilə qarışmış və tək milləşmişlər”².**

Qara * evlərilə yüz bir artıq ev...” (Anar. Dədə Qorqud dünyası.- “Azərbaycan”, 1985, № 11? s. 102.

Poemada “Kitabi Dədəm Qorqud” boylarının qəhrmanı Bəkdüz Əmənin adının çəkilməsi Sə`d Vəqqas yürüşünün Azərbaycandan keçdiyini və VII yüzilin birinci yarısında baş verdiyini üzə çıxarır. Çünki, “Dədəm Qorqud” kitabının ikinci boyunda Əmən bəy “varuban peyğəmbərin yüzünü görən, gələbən Oğuzda (Azərbaycanda.-Red) səhabəsi olan” şəxs kimi, yəni Əl-Cürhumi də Məhəmməd peyğəmbəri görmüşdür (*Azərli M.İ. Göstəribən əsəri*).

¹ Bu söhbət ərəblərin Azərbaycan yeni yürüşlərindən qabaq baş verdiyi üçün I Müaviyə bu ölkə ilə bağlı geniş arayış əldə etməyə çalışır, öz qoşunlarının qarşılaşa biləcəyi çətinlikləri düşünürdü. “Azərbaycan” (haqqında) əlaqəniz, təlaşınız və xatirəniz nədir? sualı bununla bağlı idi. “Qara” anlayışı haqda bax: qaynaq №55, qeyd 14.

² Azərbaycan xalqının etnik birliyini artıq VII yüzildə yarandığını başqa xalqlar da sübut edir. “Kitabi-Dədəm Qorqud” boylarında bu birlik “Qalın Oğuz” (bütün Oğuz) adlandırılır. “Qalın Oğuz” iki boy siyasi-inzibati parçadan “İç Oğuz” və “Daş oğuzdan” (baçqa sözlə, “Üç Ok”, və “Boz Ok) dan ibarətdir. Ancaq bu sonuncularında tərkibində “qohum tayfalar” görünür. “Oğuz” etno tarixi toplumu və onun hərbi alayları ayrı-ayrı soylara bölünür: dövlətin bəylərbəyisi Qazan xan kitabda **“albanlar başı”**, yəni albanlardan yığılan qoşun başçısı, Əmən bəy **Bəkdüz** döyüşçülərinin minbaşısı (“min Bəkdüz başları”), Düyər bəy “qovum” **Düyər** döyüşçüləri (“min qovum başları” minbaşısıdır. Bununla yanaşı Oğuz toplumutərkibində “balqar bir ər” Əmin bəyin, **Dondar** bəyin və **Kanqlı Qocanın** eponimləri altında protobulqarların (islamdənqabakı oğuzların), Strabonun alban tayflarından biri saydığı dondarların və kəngərlərin adı keçir. Əl-Cürhumi “Əxbar”ndan gətirilən parçadan aydın olur ki, bütün bu qədim soylar Azərbaycanda çox qabaq yerləşərək “ bir-biri ilə qarışmış və tək milləşmişlər”, yəni inkişaf edərək etnik birlik yaratmışlar. “Kitabi Dədəm Qorqud”-dun son boyunda “Oğuz” elinin birlik idesinin qızğın müdafiə edilməsi də bununla bağlıdır. “Hərbi demokratiya dövründən başlayan bu proses İlkin feodalizmə kimi davam etmişdir. F.Engels yazmışdır: “Qohum tayfaların ittifaqı hər yerdə bir zərurət olur, tezliklə də bunların, hətta, birləşməsi və beləliklə də tayfların ayrı-ayrı ərazilərinin bütün xalqın ümumi bir ərazisi halında birləşməsi zəruri olur” (Marks K. Və Engels F. Seçilmiş əsərləri II c. B., s. 314)

15. ƏBU MƏHƏMMƏD ƏHMƏD İBN ƏSƏM ƏL-KUFİ. “KİTAB ƏL-FÜTUH”

Ərəb tarixçisi əl-Kufinin (926-cı ildə ölmüşdür) əsəri xilafət tarixinin ilk dövrü üzrə mühüm qaynaqlardan sayılır. Burada hadisələr xəlifə Əbu Bəkrin vaxtından xəlifə əl-Müstə`inin hakimiyyətinin sonunadək (632-866-cı illər) izlənməmişdir. Əl-Kufi bir sıra ərəb tarixçilərinin (əl-Bələzuri, əl-Yək`ubi, ət-Təbrizi və b.) əsərlərində olmayan tarixi məlumatları qələmə almışdır. O, Azərbaycan, Beyləqan, Ərdəbil, Qazax, Bərdə, Yunan, Bərzənd, Dərbənd kimi şəhərləri, onların əhalisini yaşayışı, ərəblərə qarşı Beyləqanda və Bərdə də baş vermiş xalq üsyanları, xüsusilə də Babək hərəkatı haqqında olduqca tutarlı yazı qoyub getmişdir. Əlbəttə, bu əsərdə ərəblərin Xəzər dövləti ilə, başlıca olaraq Azərbaycan ərazisində baş verən döyüşçüləri birinci yerdə qalmaqdadır. Aşağıda gətirilən parçalar akademik Z.M. Bünyadovun rusçaya çevirdiyi çapdan alınmışdır: Абу Мухаммед Ахмад ибе А сам ал-Куфи. Книга завешаний (извеличения по истории Азербайджана VII-IX вв.). Баку, 1981 Qeyd və izahatlar bu kitabdadır.

Salman ibn Rəbiyyə əl-Bəhilinin Azərbaycan ölkəsinə yürüşü və başqa ölkələrin zəbti haqqında¹ hekayə

[Əl-Kufi] deyir: Salman ibn Rəbiyyə və İran əhalisindən onunla olanlar Ermənistan ölkəsinə tərəf yola düşdülər. Ermənistan hökmdarları ərəblərin onların ölkəsinə basqını haqqında eşidən kimi qaçıb dağ, qala, vadi və meşəlik talalarda gizləndilər. Onlar bir-birinə deyirdilər ki, üstümüzə gələn tayfa, deyilənə görə, guya göylərdən enmişdir və guya bu admalar ölmür və silah onlara heç bir xətər yetirmir. [Müəllif] deyir: Salman ibn Rəbiyyə onun ordusuna ədavət bəsləyənləri məhv etməyə, qarşısına çıxan bütün şəhər və qalaları tutmağa başlandı və o, ölkəni düşmənlərdən təmizləyib, Aran ölkəsindən olan Beyləqan şəhərinə gəlib çatdı.

[Müəllif] deyir: Beyləqan əhalisi onun qarşısına aman vəhişi ilə çıxaraq, ordusu üçün düşərgə yerləri ayırdı; ödənilməli şərtlə onunla barışıq bağladı.

¹ Ərəblərin Azərbaycan ilk yürüşü hicri 18-ci ildə (639) olmuş yerli mərzban barışıq imzalamışdı. Salman ibn Rəbiyyənin yürüşü yeddi il sonra – hicri 25-ci ildə (645/46) olmuşdur.

O, bu şərtləri qəbul etdi. Bundan sonra o, Beyləqandan çıxaraq Bərdə qalasına basqın etdi. Onun əhalisi təzminat vermək şərtilə barışığa gəldi; o, pulları əsgərləri arasında bölərək onların döyüşə həvəsini artırdı. Sonra o öz atlıları ilə Cüzran (Gürcüstan) üzərinə yol aldı. Buranın əhalisi onunla hər il müəyyən təzminat ödəmək şərtilə barışıq bağladı.

Bundan sonra o və onun silahdaşları geriyə dönərək əl-kür (Kür) çayını keçənə kimi irəlilədilər. Onlar Şirvan torpaqlarına yaxınlaşıb düşərgə saldılar. Şirvan hakimini yanlarına çağırıb onunla təzminat vermək şərti ilə barışıq bağladılar. Sonra Şirvandan hərəkət edərək Şabran və Maskata çatdılar. Bundan sonra o, dağlardakı hakimlərin (mülük-əl-cibal) yanına öz elçilərinin göndərərək onları yanına gəlmək üçün dəvət etdi.

Onun yanına əl-Lazka, Filan və Təbəristan hakimləri (malik) gəldilər. Onlar hamısı ona pul, hədiyyələr gətirərək, hər il məlum təzminat verməyə razılaşdılar. Bütün bunlara o da razılığını verdi.

<...> Bundan sonra o, əl-Bab (Dərbənd) şəhəri istiqamətində hərəkət etdi.² Bu vaxt orada dinsizlərin (küffar) 300 minlik ordusuna başçılıq edən Xəzər hökmdarı xaqan yaşayırdı. Ərəblərin şəhərə yaxınlaşdığını eşidən xaqan şəhəri tərk etdi. Bu vaxt ona dedilər: “Ey hökmdar! Sənin hökmün altında 300 min [döyüşçü] olduğu halda, sən 10 minlik ordunun qarşısından geri çəkilsən?” Xaqan cavab verdi: “Mən bu qəbilə haqqında bəzi şeylər eşitmişəm, deyirlər onlar göydən enmişlər və heç bir silah onlar xələl gətirmir. Kim olara qarşı dura bilər?”

Bundan sonra o, şəhərdən çəkilməkdə davam etdi. Salman ibn Rəbiyyə şəhərə yaxınlaşdı və müsəlmanlar əl-Baba girdilər. Sonra o, xaqanı və onun ordusunu təqib etmək üçün şəhərdən çıxdı. O, Xəzər şəhərindən biri olan Bələncərə çatmağı qət etdi.

<...> Salman ibn Rəbiyyə o yerlərdə iti axan çay sahilində yerləşən meşəyə yaxınlaşdı. Burada xaqan qoşunlarından olan xəzərlər gizləndi. Onlardan biri yaxın gələrək müsəlman döyüşçülərini gözdən keçirməyə başladı... Onlardan biri dəstəməz almaq üçün çaya endi. Bu vaxt, o, yarağının döyüşçü müsəlman xətər gətirib-gətirməyəcəyini yoxlamaq üçün onu oxla vurub öldürdü. Sonra o yaxınlaşıb geyimini götürdü, başını kəsərək gətirib xaqanın qarşısına qoydu və dedi: “Ey hökmdar! Sən deyirdin silah onlara xətər gətirmir və ölümlə onların alınma yazılmayıb. Bu, onlardan biridir!...”

¹ Beyləqan həmin ildə tutulmuş, yerli əhali ərəblərə cizyə və xərc verməyi öhdəsinə götürmüşdü.

² İlk dəfə ərəblər Dərbənd hicri 22-ci ildə (642/43) tutub üzərinə bac qoymuşdur.

<...> Görən xaqan öz döyüşçülərini çağıraraq bir yerə topladı. Sonra 300 minlik ordunu başında geriye, müslimlərin üzərinə hücumə keçərək, onların hamısı qırılana kimi vuruşdu.

<...> Salman ibn Rəbiyyə əl-Bəhili və onunla olanların hamısı öldürüldü¹. Allah onlara rəhmət eləsin!.

Onların qəbirləri orada tanınır və həm də Bələncərdə hamı oranı “şəhidlər qəbirstanı” [qubur aş-şuhada] adlandırır... (s. 9-11)

Əl-Cərrah ibn Abdullahnın Azərbaycan ölkəsinə yürüşü və xəzərlər [ilə savaşa] onu başına gələnlər haqda hekayə

[Müəllif] deyir: [Xəlifə] Yezid ibn Əbd əl-Malik, əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkamini çağıraraq ona göstəriş verdi, böyük ordu ayıraraq azərbaycan hərəkət etməyi əmr etdi². Əl-Cərrah ibn Abdullah çoxlu qoşunla yola düşüb tezliklə Azərbaycan ölkəsinə gəldi.

Bunu eşidən xəzərlər Bab əl-Əvbab şəhərinə qaçdılar. Əl-Cərrah müslimlərə birlikdə hərəkət etməyi Bərdə şəhərinə çatdı, burada döyüşçülərin və atların dincini alması üçün bir neçə gün qaldı. Sonra o, Bərdədən çıxaraq əl-Kür çayında keçdi və Bab əl-Əvbab istiqamətində hərəkət etdi. Əl-Bab şəhərini iki fərsəxliyində³ axan Rubas çayına çatana kimi hərəkətdə oldu.

O, burada dayandı və dağlı hakimlərə elçi göndərdi. Tezlikə onun yanına bütün əyalətlərdən hakimlər gəlməyə başladı.

Əl-Cərrah xəzərlərin üzərinə hücumə keçməyə hazırlaşarkən sonuncular Əl-Bab şəhərindən öz ölkələrinə çəkilib sığındılar.

...Gecə düşüb gözlər yuxudan yumularkən əl-Cərrah ibn Abdullah qoşun Bab əl-Əvbab tərəfə yeriməyə əmr etdi.

Müslimlər gecənin qaranlığında yola çıxdılar. Onların döyüşçülərində üç məşəl var idi: Bir böyük məşəl var idi ön döyüş hissəsində, bir başqası ortada gedən döyüşçülərdə, üçüncüsü isə qoşunun arxa dəstəsində idi. Onlar Bab əl-Əvbab şəhərinə çatanadək hərəkətə etdilər. Şəhərdə bir nəfər belə qalmamışdı.

Müslimlər şəhərin bu başında girib o biri yandakı daravazalardan dışarı çıxdılar. Əl-Cərrah öz ordusu ilə Əl-Babın yarım fərsəxliyində olan əl-Cihad darvazaları qarşısında dayandı. Sübh çağı o öz adamlarından birini yanına çağırdı, ona üç min atlı verib dedi: “Haydak⁴ torpaqlarına çatana kimi gizlicə get, əhaliyə dəymə, ancaq onları qarət et! Yalnız sənə qarşı çıxanlarla vuruş və

¹ Salman ibn Rəbiyyə Bələncərdə hicri 32-ci ildə (652/53) öldürülmüşdür.

² Əl-Cərrah hicri 104-cü ildə (722/23) Azərbaycan hakimi qoyulmuşdur.

³ Bir fərsəx 6-7 km-dir.

⁴ Haytak (Qaytak) Dağıstanın quzey vilayətindədir.

çalış ki, gün doğmamış öz qoşunu ilə birlikdə ər-Ran çayı yanında mənimlə birləşsən”.

Əl-Cərrah öz qoşunu ilə birlikdə, qoşun 20 min idi, yola düşdü, əl-Bab şəhərinin altı fərsəxliyində ər-Ran çayına yaxınlaşdı.

Şəhər açılarkən gözlədiyi qoşun başçıları onunla birləşdi, özləri ilə 10 min atlı və piyada qoşun, həmçinin 3 min əsir gətirmişdilər.

Xəzər hökmdarının, Xaqanın oğlu Bars bəy öyrəndi ki, əl-Cərrah ibn Abdullah 25 minlik qoşunla ər-Ran çayı yaxınlığında dayanıb, əhalinin malını qarət edib, adamları öldürüb, hərbi qənimət əldə edib. O öz qoşunlarını topladı və 40 minlik ordu ilə ər-Ran çayına yaxınlaşdı.

Rəqiblər bir-birinə yaxınlaşırdı. Bu vaxt əl-Cərrah ibn Abdullah öz qara qatırının üstündə oturmuşdu. O qışqırdı: “Ey insanlar! Allahdan başqa sizin pənah gətirəcəyiniz sığınacaq yoxdur! Mən sizə bildirməliyəm ki, sizlərdən öldürülənlər cənnətə düşəcək, sağ qalanlara isə çoxlu qənimət və şöhrət çatacaq”.

[Müəllif] deyir: Əl-Xasin əhalisi onun yanına xahişə gəlib aman istədi. O, təzminat ödəmək şərtilə onlarla barışığa gəldi və onlardan tələb olunanları aldı. Sonra onları Xazyan adlı torpağa köçürdü. Bundan sonra o, əl-Xasindən çıxdı və tezliklə Barufa adlanan xəzər şəhərlərindən birinə çatdı. Şəhəri altı gün mühasirədən saxladıqdan sonra mühasirədə olanlar sülh xahiş etdilər və əl-Cərrah onların xahişinə razılıq verdi, ancaq onları Qəbələ əyalətinə (rustak)¹ köçürdü. Orada onlar əl-Qəniyyə adlı kənddə sakin oldular.

Sonra əl Cərrah Barufu tərk etdi və Bələncərə yaxınlaşdı, Burada xəzərlər qalaya daxil olmağı çətinləşdirmək məqsədilə 300-ə qədər arabanı bir-bimə bağlayıb qala ətrafında müdafiə dairəsinə bənzər bir maneə düzəltmişdilər.

Əl-Cərrahın döyüşçülərindən biri qılıncı çıxarıb, uca səslə çağırdı: “Kim öz ruhunu Allah fəda edir?” müsəlmlər onun sualına cavab verərkən dedi: “Mənim ardınca gəlin!” Yüzə qədər döyüşçü yalın qılınc onun ardınca getdi. Onlar bu arabalara yaxınlaşdılar. Dinsizlərin oxları qala üstündən onların üzərinə yağdı, ancaq onlar irəliləyirdilər. Onlar arabalara yaxınlaşdılar, qılıncı bütün ipləri kəsdilər və arabalar bir-birini ardınca eniş boyu müsəlman döyüşçüləri dayanan yerə kimi diyirləndilər.

Müsəlmlər və Bələncər döyüşləri arasındakı vuruş günortaya kimi davam etdi. Sonra xəzərlər geri çəkildilər və müsəlmlər güc göstərib qalanı tutdular.

¹ Xəzərlərin Azərbaycana köçürülməsinə yerləşdirilməsi Xilafətin buranın əhalisini gələcəkdə müsəlmanlaşdırmaq siyasəti ilə bağlı idi.

Bələncər hakimi 50 nəfər döyüşçü Xəzərlə Səməndər vilayətinə çatan kimi qaçdı. Bələncər isə öz var-dövləti, qadın və uşaqlar ilə müslimlər əlinə keçdi...

Əl-Cərrah hakiminin arvadını, uşaqlarını və nöqərlərini əsir aldı. Onların 30 min dirhəm qiymətləndirərək satışı qoydular. Əl-Cərrah öz pulunu onlardan aldı və istefaya çıxandan sonra onları özü ilə apardı. Adamlar bu barədə də bir sıra mülahizələr irəli sürdülər. Biri “hakimin arvadını o, gözəlliyinə görə alıb”-dedi, o birisi, “varına görə alıb”- söylədi, başqaları isə “kökcə xəzər əyanları nəslindən olduğuna görə alıb deyirdilər.”

Əl-Cərrah bu söhbətləri eşidib, həmin adamların yanına çağırdı və dedi: “o, qadın haqqında olan söz-söhbətləriniz mənə çatı. Mən onun nə gözəlliyinə, nə var-dövlətinə, nə də nəcabətli mənşəyinə görə almamışam. Mən onu ərinə qaytarmaq istəyirəm və bunu öz şəhərimdə edəcəyəm. Bu, bizim istəklərimizə uyğundur və bu məsələni möminləri əmiri Yezid ibn Əbd əl-Malika” yazdığım yazdığım məktubda eyni şəkildə bildirmişəm.

Onda adamlar dedilər: “Allah sənin xeyirxahlığının əvəzini vərsin, ey əmir! Sənin gördüyün iş çox xeyirxah işdir”

Sonra Əl-Cərrah Bələncər hakiminə aman vəriməsi haqqında fərman göndərdi və bildirdi ki, onun arvadını, var-dövlətini, uşaqlarını və qulluqçularını özünə qaytararaq, öz ölkəsinə hakim qoydu.

Sonra Əl-Cərrah müsliim qoşunlarının başında Bələncər torpaqlarından Vabandar torpaqlarına gəldi. Orada bu vaxt 40 min ev var idi.

Müsliim qoşunlarını yaxından görən əhali qorxdu və özləri üçün təhlükə hiss etdi. Bundan sonra sülh istədilər və Əl-Cərrah razılıq verib onlardan çoxlu pul təminat aldı.

Bundan sonra o, Səməndərə yürüş etmək qərara aldı. Bu vaxt ona Bələncər hakimindən məktub gəldi. O, yazırdı: “Ey əmir! Mən də sənə mənə etdiyən yaxşılığa yaxşılıq ilə cavab vermək istəyirəm...Sənə bildirirəm ki, sənə qarşı çox böyük xəzər ordusu gəlir ki, onu gücü qarşısında dayanmaq sənə çətin olacaq..” [Bundan başqa] dağ hakimləri də sənə qarşı çıxıblar. Mənim bu məktubum sənə yetiərsə, onu indi olduğun yerə qayıdanadək özündə saxla. Mən sənə üçün və sənənlə olan döyüşçülər üçün qorxu çəkirəm”.

Əl-Cərrah ibn Abdullah Bələncər hakiminin məktubunu aldıqda öz ordusunu topladı, yola çıxmaq haqda əmr verdi və onlar hərəkət etdilər. Qoşunlar onunlab birlikdə əl-Kil¹ dağının yamaclarına kimi geri çəkildilər.

¹ Əl-Küfünin “əl-Kil” adlıdır. Dağ Bil-bil çayının sağ yaxasında, Əfurca kəndi ilə Qonaqkənd arasında yerləşən Kilit dağının adına uyğun gəlir.

Sonra onlar bir vilayətdən başqasına keçərək, Şəki¹ adlanan vilayətə gəlib çıxdılar.

Burada qış onları yaxaladı və Əl-Cərrah qoşunu ilə burada qışlamalı oldu. Sonra o, Yezid ibn Əbd əl-Malikə Allahın onun əllərin ilə dinsizlərin hansı torpaqları alınıb olduğunu yazıb bildirərək xəlifədən kömək istədi.

Əl-Cərrahın məktubu Yezid ibn Əbd əl-Malikə çatdıqda, o atlı və piyada qoşunları ona kömək göndərmək qərarına gəldi ki, dərhal xəzərlərə qarşı yürüşə çıxsın. Əl-Cərrah ibn Abdullah Şəki torpaqlarında qalaraq Suriyadan ona göndəriləcək köməyi gözləyirdi.

Ancaq qış keçməmiş o, xəlifə Yezid ibn Əbd əl-Malikin ölüm xəbərini aldı. O, 105-ci il Şəban ayının sonunda (742-cü ilin yanvarında) vəfat etdi.

Onun qardaşı Hirşam ibn Əbd Əl-Malik xəlifə oldu. O, əl-Cərrah ibn Abdullaha Azərbaycanda qalması əmr edərək xəzərlərlə mübarizə üçün kömək göndərəcəyini vəd etdi.

Sonra Hişam ibn Əl-Cərrah əl-Malik bütün bu vaxt ərzində Şəki vilayətində olan Əl-Cərraha yazıb xəzərlərlə müharibəyə başlamağı əmr etdi. Məktubun sonunda Suriyada olan əsgər hissələrindən ona kömək üçün göndəriləcəyi vəd olunurdu.

Əl-Cərrah bu vədə inandı və Şəki vilayətindən çıxıb Bərdə qalasına gəldi. Oradan çıxıb Beyləqan adlı şəhərə, oradan da Varsana² gəldi. Sonra o, Bərcivana³ varıb, Ərdəbilə çatdı və burada yerləşdi. Bu vaxt burada çoxlu müsəlman qoşunu var idi.

Əl-Cərrah burada düşərgə saldı, buradan Muğan, Gilan və Talakan üzərinə dəstələr göndərirdi. Dəstələr yürüşə çıxıb döyüşür və Ərdəbilə qayıdırdı.

Xəzərlərin hökmdarı Xaqan öz elçilərini dinsizlər ölkəsini bütün vilayətindən göndərib, onlarla bir dindən olanları müsəlmanlarla savaşa çağırırdı. Onların hamısı razılıq verdilər. Onlardan axışıb gələnələrə o əmr etdi ki, onun oğlu Narstik (Bars bər. –Red.) ibn Qaqanın yanına toplaşsınlar, əl-Cərrah və onun qoşunu ilə döyüşmək üçün Azərbaycana yürüşə çıxsınlar.

Bars bəy ibn Qaqan xəzərlərdən və başqa dinsiz qəbilələrdən ibarət 300 minlik ordunun başında yürüşə çıxdı. Buradan o, Varsana gəldi; oranı tutdu, əhalisini qırdı. Varsandan çıxıb əl-Cərrah ibn Abdullah və onun Azərbaycana yayılmış qoşunlarına hücum etmək məqsədilə ilə irəlilədi.

Xəzərlərin bütün rast gəldikləri müsəlmləri öldürür, gördükləri hər şeyi yandırır və qarət edirdilər.

¹ Qədim Şəki vilayətindən söhbət gedir.

² Varsan şəhərini Arazın sağ sahilində, Altın qalanın xarabalığı yerində olması düşünülür.

³ *Bərcivan*-Varsandan Bərzənd və Ərdəbilə gedən yol üstünə yerləşən qala olmuşdur.

Bundan xəbər tutan əl-Cərrah ibn Abdullah hər şeyi xəlifə Hişam ibn Əbd əl-MalİKə yazıb bildirdi və ondan kömək istədi. Ancaq Hişam əl-Cərrah kömək göndərməyə tələsmirdi, xəzərlər isə irəliləyərək tezliklə Ərdəbilin özünə çatdılar.

[Müəllif] deyir: Belə olduqda Əl-Cərrah ibn Abdullah yürüşə qalxıb Sabalan dağın otlaqlarına çatdı, qoşunlar ilə burada düşərgə saldı...

... Bu dağın ətəyində çağlayan sulu bir bulaq var idi. Əl-Cərrah burada özünə düşərgə salıb yerini bərkitməmiş sel axını və gecə qaranlığı bənzəri olan xəzər [döyüşçüləri] yaxınlaşmağa başladılar.

... Və müsəlimlər ilə xəzərlər arasında döyüş alovlandı. Xəzərlər dəlicəsinə qızğınlıqla vurşururdular, müsəlimlərin də qəzəbi aşıb-daşırdı.

[Müəllif] deyir: O, Allahdan belə bir mömin əmrini görməmişdir! O (əl-Cərrah. -Red) müsəlimlərə üz tutub söylədi: “Cənnətə qovuşmağa çalışın, cəhənnəmə yox! Mō`minlik yoluna tələsin, cəhalətə yox! Rəhmədil [Allahın] iltifatına sığınmağa tələsin, ancaq şeytana uymağa yox! Cənnət bağına düşməyə tələsin, ancaq cəhənnəmə oduna düşməyə yox!...”

Sonra bütün xəzərlər döyüşə qalxdılar, müsəlimlər isə xəzlərdən bir çoxu qırılana kimi vuruşdular, ancaq onlar özləri də qılıncdan keçirildilər.

[Müəllif] deyir: Xəzərlər Əl-Cərrah döyüşçülərinin, demək olar ki, hamısının qılınca ilə qırdılar, yalnız 700 döyüşçü, bəlkə bundan da azı Sabalan dağına sarı geri çəkildi. Xəzərlər onları təqib edib-etmək istəməyib qənimət ardınca cumdular. Xaqan oğlu Bars bəy əl-Cərrahı axtarmağı əmr etdi və onu öldürülənlərin içində tapdılar. Bars bəy onun başının kəsilməsini buyurdu. Sonra onun əmlakına, arvadına, uşaqlarına, cariyələrinə, qulluqçularına və bütün adamlarına yiyələndi... (s. 16-25).

Xəlifə əl-Mō`təsim-Billahın¹ hakimiyyəti

[Müəllif] deyir: Xilafət onun əlinə keçəndə o, İshaq ibn İbarhim ibn Mə`abı xurrəmilərlə müharibəyə göndərdi. Xəlifə əl-Cibəlin hakimi təyin etdi. O, xurrəmilərlə vuruşdu və onlardan 60 min adam məhv etdi. Qalanları əl-Ruma qaçdılar.

Xurrəmilərlə döyüşlər ərzində o. Qadın və uşaqlardan başqa onların 100 min döyüşçüsünü məhv etdi. Düzünü Allah bilir.

[Müəllif] deyir: [Xəlifə] əl-Mō`təsimin işləri möhkəmlənən kimi o, öz vərği yığanlarını (umman) bütün ölkələrə göndərdi. Sonra o, əl-Afşini

¹ Abbasilər sülaləsindən olan xəlifə Mō`təsim-Billah 833-842-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.

Azərbaycan və Ermənistan hakimi təyin etdi və ona Babək əl-Xurrəmiyə qarşı müharibəyə başlamağı əmr etdi.

Əl-Afşin qabaqca Bərzənd şəhərinin yerləşdiyi yerdə mövqe tutdu. O, bu şəhəri bərpa edib yolların kəşis məsində çevirdi. Burada əl-Bəzzdən, Muğandan, Ərdəbildən və Varsandan gələn dörd yol birləşirdi. Əl-Afşin burada mövqe tutdu, ordu gəlib onun yanına çatdı və o, babək əl-Xurrəmi ilə müharibəyə başlamağı qərara aldı.

Əl-Afşinlə Babək arasında ilk döyüş Ərdəbil şəhərindən 7 fərsax aralıda yerləşən Arşak adlı yerdə baş verdi. Babək məğlub oldu və əl-Bəzzə qaçdı.

Əl-Afşin Məhəmməd ibn Süleyman əs-Səmərqəndi adlı adamı Arranın hakimi təyin etdi və onu Bərdəyə göndərdi. Əl-Afşin özü isə Babəklə döyüşmək üçün qaldı. o, onlarla fasiləsiz döyüş aparırdı. Xəlifə əl-Mö'təsim ona babəklə döyüşdə daha qəti olmağı və ondan göstəriş alana kimi tələs məməyi yazırdı.

Əl-Mö'təsim iki il Bağdadda qaldıqdan sonra 220 (835)-ci ildə əl-Kəturn adlı yerə gəldi və Samərrə şəhərinin tikintisinə başlamağı əmr verdi. Şəhərin tikintisi başa çatana kimi, o, dərhal oraya köçdü.

Bütün bu müddət ərzində Əl-Afşin Babəklə mübarizəni davam etdirirdi. O, müharibədə çox dözümlülük göstərdi və babəkə əl-Bəzzə şəhərinə sığışdırmaq, onu mühasirə etmək ona müyəssər oldu.

Babək görən də ki, müharibə üçün onun artıq gücü yoxdur, o öz şəhərindən çıxdı və 20 nəfər öz adamı ilə qaçdı. O, tanınmamaq üçün geyimini dəyişərək Qəzac adlı şəhərə çatdı.

[Müəllif] deyir: Qəzac şəhərini ailəsi Babəki görsələr də, tanımadılar, hətta saymaq üçün ona hücum etdilər. Babək onların üzərinə atıldı və soyğunçuları qırıb-çatdı.

Bu haqda xəbər şəhərin Səhl ibn Sumbat¹ adlı hakiminə çatdı. O, öz admaları ilə oraya yola düşdü, Banəkki görən kimi tanıdı və başa düşdü ki, o, hiyləgərlik edir. O, Babəkin qulluğunda durub ona yaltaqlanmağa başladı. Onun rəftarı Babəkin xoşuna gəldi və Səhl ibn Sumbat onu öz qalasına gətirdi. Sonra onu içkiyə qonaq etdi və Babək içki içib çörək kəsdi. O, sərxoş olanda səhl ibn Sumbat onun [ayaqlarına] qandal vurmağı əmr etdi və onun sağ əlini qulağına sarıdı. Sonra o, Babəki öz adamlarına verdi və onu əl-Afşin göndərdi.

Əl-Afşin Babəki görəndə çox sevindi. Sonra o, Səhl ibn Sumbata bir milyon dirhəm dəyərinə bəxşiş göndərdi.

¹ *Səhl ibn Sumbat* (Sunbat) haqda geniş məlumat üçün bax: qaynaq №17, Qeyd 46.

[Müəllif] deyir: əl-Mö'təsim Səhl ibn Sumbatın Babəklə nə etdiyində xəbər tutanda o mirvari və qızıl daşlarla bəzədilmiş qızıl tac göndərdi. Tacın dəyəri 500 min dirhəmə bərabər idi. Bundan başqa o. Səhl ibn Sumbatı bütün batriklərin başçısı qoydu. (s. 70-72)

ƏL-BƏLƏZURİ. KİTAB FÜTUH ƏL-BULDƏN”

Erkən ərəbdilli qaynaqların yaradıcılarından olan tarixçi və şəcərci *Əhməd əl-Bələzuri* Əbul-Abbas Əhməd ibn Yəhya ibn cabir ibn Davud əl-Bələzuri) “Ölkələrin fəthi kitabı” (“Kitab fütuh əl-Buldən”) və “Əsilzadələrin şəcərsi kitabı” (“Kitab ənsab əl-əşrəf”) adlı kitabların müəllifi kimi tanınmışdır. Təqribən 820-ci ildə Bağdadda doğulması güman edilir, 892-ci ildə ölmüşdür. “ölkələrin fəthi kitabı” xilafət sistemindəki ölkələrin ərəblər tərəfindən istila edilməsinin dəqiq təsvirini verir; əsərdə Xilafətin güclü tabe etdiyi xalqların iqtisadiyyatı ictimai münasibətləri və mədəniyyətləri barədə mühüm məlumat vardır. Buu kitabda bütövlükdə Azərbaycan və Arran haqqında verilən yazılar, o sıradan ərəb ordularının yürüşləri, ərəb sərkərdələrinin Azərbaycanın bir sıra vilayətə və şəhərlərinin hakimləri ilə bağladığı müqavilələr, ərəb tayflarının Azərbaycan köçürülməsi barədə məlumatlar tariximiz üçün qiymətlidir. Kitabın Azərbaycan və Arranın istilasına aid iki xüsusi fəsilini də De Quyenin Leydəndə nəşr etdirdiyi ərəb mətnindən (Livər expugnationus regionum, ed. M. Goeje, pt. 1-2, 1863-6) prof. P.K. Jüze rus dilinə çevirmişdir. (Баладзори. Книга завоевания стран. Текст и пер. С. Арабского проф. П.К.Жузе. Изд. Об-ваобследавания и изучения Азербайджан. Баку, 1927), aşağıda həmin fəsilərlə ixtisarla verilir.

Ərminiyyənin fəthi

...Curzan¹ və Arran xəzələrin əlində, Ərminiyyənin² qalan hissəsi hakim Armeniyakson idarəsi altında, rumluların (bizanslıların) əlində idi. Xəzərlər tez-

¹ Curzan-Ərəblərin Gürcüstana verdiyi ad

²Ərminiyyə-Əməvilər sülaləsi dövründəki inzibati bölgü üzərə Xilafət sistemindəki 4-cü əmirlik (cənişinlik). Zaqafqaziya ölkələrini əhatə edirdi. Paytaxtı Dəbil (Dvin) şəhəri idi. Abbasilər sülaləsi dövründə 3-cü əmirlik (paytaxtı 789-cu ildən Bərdə) idi. Ərəb müəllifi (Əl-İstəxi, ibn havqəl, əl-Müqəddəsi və b.) çox vaxt Azərbaycan Arran və Ermənistanı bir inzibati vahiddə birləşdirərək, onu gah Ərminiyyə, gah da Azərbaycan adladırıblar.

tez ölkəsindən çıxır və qoşnu vilayətlərə hücum edir, bəzən Dinavərə¹ kimi gedib çatırdılar. Bu, Şah Firuzun oğlu Qubadı özünün böyük sərkərdələrindən birini on iki min döyüşçü ilə onlara qarşı göndərməyə məcbur etdi; o, Arran vilayətinə daxil oldu və ar-Ras (Araz) çayı ilə Şirvan arasındakı vilayəti tutdu. Onun [sərkərdənin] ardınca Şah Qubad² yola düşdü; o, Arranda Beyləqan şəhərini, bütün ölkəni [baş³] şəhəri Bərdəni və Qəbələ şəhərini, burası Xəzərdir, tıkdirdi. Sonra o, Şirvan vilayəti və Alban qapıları³ arasınca bisməmiş gildən sədd çəkdi; gil divar boyu 360 şəhər⁴ saldı ki, [onlar] Bab əl-Əvbab⁵ tikildikdən sonra dağıldılar. Qubaddan onra taxta oturan oğlu Kəsrə Ənuşirəvan⁶ Şəbiran şəhəri və Məsrək şəhəri, sonra isə Bab əl-Əvbab şəhərini tıkdirdi; Əvbab [qapıları] ona görə deyilirdi ki, dağda, yol boyu tikilmişdi⁷.

...Dəbil⁸ ilə [bağlamış] sülh müqaviləsinin mətni budur. “...Mərhəmətli və və rəhmətli Allahın xatirinə. Bu fərman Həbib ibn Məsləm⁹ tərəfindən Dəbil şəhərinin xristianlarına, onu məcus (atəspəst) və yəhudilərinə, onun şahid və qaidlərinə verilir ki, mən sizə, sizin şəxsiyyətinizin və mülkiyyətinizin, sizin kilsələrin və məbədlərin, sizin şəhərin divarının toxunulmazlığı üçün zəmanət verirəm. Sizə aman verilir və biz sizinlə olan müqaviləni o vaxtdək yerinə yetirməyi öhdəyə götürürük ki, siz də ona əməl edəcək, cizyə və xərac ödəyəcəksiniz; bu deyilənlər üçün Allahın şahidliyi ən etibarlı şahidlikdir. Fərman Həbib ibn Məsləmənin möhürü ilə təsdiq edildi”.

Sonra Həbib, Nəşavə¹⁰ şəhərin qabağına gəldi, onu fəth etdi, dəbil əhalisi ilə olduğu qaydada [onun əhalisi ilə] müqavilə [bağladı].

Buraya, Həbibin yanına Busfurracanın¹¹ batriki gəldi, özünü bütün ölkəsi və vilayətlərinin [əhalisi] adından Həbiblə müqabilə bağladı...Bu müqaviləyə görə, təyin olunmuş vergini batrik hər hər il ödəməyi öhdəsinə

¹ Dinavər-Cibəl (qədim Midiya ərazisi) vilayətindəki mühüm şəhərlərdən biri. Xarabalığı Bisutın dağının yanında caması-ab çayı sahilindədir.

² Şah I Qubad- Sasanilə sülaləsindən olan İran hökmdarı (488-531).

³ Allan qapıları(Ban Allan)- Dəryal keçididir. Osetiyaya yol.

⁴ 360 şəhər (rəqəm şişirdilib) –İbn Xordadbehə görə, 360 qəs (bax: Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyasına sayıahları..., Azərbaucan haqqında. Bakı,1974, s. 18.

⁵ Bab əl-Əvbab, əl-Bab, Bab-Dərbənd şəhəri.

⁶ I Xosrov Ənuşirəvan–Sasani hökmdarı (531-579).

⁷ Daha doğrusu, “dağın kənarında” (düzəliş P.K.Jüzenindir).

⁸ Dəbil-dvin şəhəri, 428-ci ildən Ermənistanın paytaxtı; 640-cı ildə Ərəblər işğal etdilər.

⁹ Həbib ibn Məsləmə-xəlifə Osmanın vaxtında (644-656) Zaqafqaziyanın fəthində iştirak edən sərkərdə və Ərmaniyənin hakimi.

¹⁰ Nəşavə-Naxçıvan şəhərini orta əsrlərdə adı (bax:13-cü qeyd).

¹¹ Busfurracan, basfuran (erkən orta əsr qaynaqlarında Vapurakan)- Arranını əyaləti. Yaqut əl-Həməviyyə görə, Basfuran (Arran ərazisində əyalət (Kura), əsas şəhəri Nəşavə, bura həmçinin Nəşavədir” (Naxçıvan). Bax: Vəlixanlı N.M.Göstərilən əsəri. S.30-31.

götürdü. Daha sonar Həbib Sisəcana¹ yollandı, onun əhalisi ilə vuruşdu, onları onları qaçmağa məcbur etdi, sonra isə Vaysı zəbt etdi və Sisəcandakı qalada yerləşənlərlə müqavilə bağladı; (müqaviləyə) görə onlar vergi verməyi öhdəyə götürdülər. Bundan sonar o, Cürqaza getdi.

...Deyirlər ki, həmin Həbib... Kisalı, Hunanı², Cardamanı³ Kuştascını⁴ [Quştasfını]...sülh müqaviləsi üzrə tutdu; onların əhalisinin qanını tökməməyi və onların ibadət xanalarına və [şəhərlərinin] divarlarına toxunmamağı öhdəsinə götürdü., lakin bu şərtlə ki, onlar torpaq və can vergiləri ödəsinlər.

Daha sonar, deyirlər ki, Salman ibn Rəbiyyə əl-Bəhili⁵ xəlifə Osmanın əmri ilə Arrana hərəkət etdi və Berləqan sülh müqaviləsi üzrə tutdu; müqaviləyə görə o, torpaq və can vergisi verməyi onların boynuna qoyur, onun əhlisi həyatı, mülkiyyəti və onların şəhər divarlarını himayə edirdi. Sonra Salman Bərdəyə gəldi və şəhərdən bir fərsəx aralıdakı Tuttur (Tərtər) çayı [yaxasında] düşərgə saldı. Şəhər əhalisi daravazaları onun üzünə bağladı və o, onunla (şəhərlə) bir neçə gün əlləşməli oldu. Eyni zamanda o, onun [ətrafındakı] kəndlərə basqın etdi, o yerlərdə məhsulu artıq yığılmışdı. Bu (vəziyyət) ionları onunla Beyləqan əhalsinin (müqaviləsi) qaydasında sülh bağlamağa [məcbur etdi]. Onlar şəhər darvazalarını onun üzünə çadılar; o, şəhər daxil oldu və [bir müddət] orada qaldı. O özünün atlı dəstəsini buradan irəlilətdi və Arrandakı Şakşin (Şakaşen), Meskean (Meskuenk), Ud (Uti) Mesiran (Meseran), Xarxılıyan (Xarcityan), Təbər (Teri) və başqa yerləri tutdu. O, Balasican⁶ kürdlərinə islam dinini qəbul etməyə təklif etdi, lakin onlar buna müharibə ilə cavab verdilər; ancaq o, onların üzərində qələbə çaldı və bir hissəsini can vergisi verməyə məcbur etdi, qalan az (hissəsi) islamı qəbul etdi və sadaqat [zəkat] ödədi.

Bərdə sakinlərinin bəziləri mənə bildirdi ki, Salman ibn Rəbiyyə əl-Bəhili qədim şəhər hesab edilən Şəmkurə ordu göndərdi və onu tutdu. O vaxtdan sanarilər⁷ onu dağıdana kimi şəhər sıx əhalisi olan və çiçəklənən (şəhər) olaraq qaldı Bu həmin xalq idi ki, yezid ibn Usayd əl-Sulami⁸ Ərməniyyəni tərk

¹ Sisəcan (və ya Sünik) –Araz çayı ilə selcan gölü arasında vilayət (eyni adlı şəhər-indiki Sisyanla bağlanır).

² Human-Arranın qərbində, Xosrov Ənuşiravanın vaxtında hun-sabirlərin yerləşdiyi şəhər. Xarabalığı tovuz şəhərində 20 km şimal-şərqdə, kürün sağ sahilindədir. Şəhərin ətrafındakı düzənliyi yerli əhali indi də “Xunam düzü” adlandırır.

³ Cardaman-Arranın Girdiman vilayəti.

⁴ Kuştəsci (Kuştasfi, Qştasfi)- Kür çayının Xəzər dənizinə töküldüyü yerə deyilirdi. Orta əsrlərdə bura Şirvan dövləti ilə bağlı ayrıca mahal sayılırdı.

⁵ Salman ibn Rəbiyyə əl-Bəhili- Arranını erkən fəthində iştirak etmiş ərəb sərkərdəsi.

⁶ Balasican (Balasacan, Balasakan)-Kürün aşağı axımında, çayın sağ sahilində (Muğan düzündə) vilayət.

⁷ Sanarilər (gürücə “tsanar”)- Alazandan şimalda və Şəkiden şimal-şərqdə yaşayn dağlı tayfalar.

⁸ Yezid ibn Usayd əs-Sulami-752/3-768-ci illərdə Arranın hakimi.

etdikdən sonar hərə tərəfdən axışib gəldi, gücləndi və ağzınlıq etdi. Lakin 240 [854] – cü ildə Mö'təsim Billahın¹ nümayəndəsi Buğa², allah onu əfv etsin, Ərməniyyə, A zərbaycan və Şimşatın³ hakimi olmaqla onu (şəhəri) bərpa etdi və xəzərlərin bir hissəsini oraya köçürdü; onlar himayəçilik adlı xahişlə onun yanına gəlmişdilər, çünki onlar islami qəbul etmək arzusunda idilər. O, Bərdədən tacirləri də oraya köçürdü və şəhəri Mütəvəkkiliyyə adlandırdı.

Daha sonar deyirlər ki, Salman Bərdicdən⁴ o tərəfə, ar-Rasim (Arazın) kürə qovuşduğu yerə yollandı. Kürü keçdi, Qəbələni tutdu, Şəkkan⁵ və Kəmbəran⁶ hakimləri ilə vergi ödəmək şərtilə sülh bağladı. Onunla (Salmanla) Xazyan⁷ əhalisi, Şirvan hakimi və dağların o biri hakimləri, Məskətin⁸, Şəbiranın Şəbiranın və Bab (Dərbənd) şəhərinin sakinləri belə şərtlərlə sülh bağladılar. Lakin [Salman] şəhərdən çıxan kimi əhali onu (şəhərin) onun arxasınca bağladı. [Xəzər] xaqanı isə öz atlı qoşunu Bələncər çayından o tərəfdə onun qabağına çıxdı. Burada Salman dörd min müsəlmanla [birlikdə] öldürüldü...

Deyirlər ki, Məsləmə ibn (ibn Əbd əl-Malik)⁹ Xazyan əhalisi ilə sülh bağladı və şəhər qalasının dağıdılmasını əmr etdi; o, orada özünə mülk götürdü, bu günə kimi "Xəuz Xazyan" adı ilə tanınır. Onunla (Məsləmə ilə) dağlı hakimlər sülh bağlamağa tələsdilər; belə ki, onun yanına Şirvanşah, Lianşah, Təbəsrəranşah, Filanşah, Caşanşah, həmçinin Məskət hakimi gəldilər. Bundan sonra Məsləmə Bab şəhərinə yönəldi və onu tutdu. Bab qalasında bu vaxt min xəzər ailəsi vardı; o, onları mühasiyə aldı və onların üzərinə daş və sonar daş şəklində düzəltirdiyi dəmir tamağa başladı. Lakin bununda köməyi olmadı, onda Məsləmə Ənuşiravanın onlar üçün su (kəməri) çəkdiyiyi bulağa yollandı, çoxlu inək və davar kəsdirdi, onların içərisindəki bağırsaqları və peyini ora [tökürdü]. Bir gecə keçəndən sonra su korlandı iylənməyə başladı və içində qurd görüldü. Gecə düşəndə onlar (əhali) qalanı tərk edib qaçdılar. Bundan sonra Məsləmə ibn Əbd əl-Malik bab əl-Əvbəbə (Dərbəndə) Suriyadan iyirmi

¹Mö'tsim- Billah haqqında bax: qaynaq №15? Qeyd 13.

²Buğa əl-Kəbr (Böyük Buğa)-Mö'təsim və sonrakı xəlifələr zamanında görkəmli sərkərdə. 868-ci ildə edam edilib. Kökcə türk şpyundan olan "Böyük Buğa" görüldüyü kimi, Xilafət qulluğunda öz türk adını saxlaya bilməmişdi.

³Şimşat-Fərat çayı üzərində Bizans şəhəri.

⁴Bərdic əl-İstəxri, ibn Havqəl və əl-Müqəddəsinin Kür üzərində yerləşdiyi mülahizə etdikləri Bərzəncəyə eyni şəhər olmalıdır. (kürün sağ sahilində, Bərdədən, təqribən 34 km şərqdə).

⁵Şəkkan- (Şəki, Şəkki)- indiki Şəki rayonunun ərazsinə düşən vilayət.

⁶Kəmbəran-antik dövrdə Kambisəna, erkən orta əsrlərdə Kambək-İspaniyanın İberiya ilə sərhəddindəki vilayət.

⁷Xazyan (Xaydan)-Dərbənddən şimaltərəfdə, qaytaqların yaşadığı vilayət.

⁸Məskətin -Azərbaycanın şimal-şərq hissəsində, adı Şəbiranla yanaşı çəkilən şəhər; erkən orta əsrlərdə bu ərazilərdəki dövlətin adı.

⁹Məsləmə ibn Əbd əl-Malik- Əməvilər sülaləsindən olan xəlifə Əbd-əl-malikin (680-705) oğlu. 725/6, 732/3- cü illərdə Ərməniyyə və Azərbaycan hakimi.

dörd min [əsgər] köçürdü və onlara artırılmış maaş vərməyi öhdəsinə götürdü. Buna görə də Babın əhalisi bu günə kimi heç bir hakimi, əgər onun onlara paylamağa pulu yoxdursa, şəhərə girməyə qoyurdular.

Və Məsləmə [şəhərdə] ərzaq anbarı, arpa anbarı və silah anbarı tikdirdi; o, [şəhər] çəninin təmir etdirməyi əmr etdi, şəhərdəki dağılmış yerləri düzəltdi və onu bəzədi. Mərvan ibn Məhəmməd də Məsləmə ilə birlikdə idi; onunla yanaşı xəzərlərlə rəşadətə vuruşmuş, [onların surlarında] dəhşətli dağıntılar törətmişdi. Məsləmədən sonra Hişam¹ Sə'id əl-Curaçını [Ərməyyənin] hakimi təyin etdi; o, [cəmi] iki il bu ölkədə oldu. Ondan sonar Ərvban ibn Məhəmməd² (hakim) təyin olundu; o, Kisal [vilayətində] yerləşdi və orada Bırdədən qırx fərsəx və Tiflisdən 20 (fərsəx məsafədə) şəhər saldı³. Sonra o, Allan qapları tərəfdən xəzərlərin torpaqlarına daxil oldu. Əsəd ibn Zəfər əs-Sulamiyə, Əbi Yezidə və onunla bağlı dağ hakimlərinə əmr etdi ki, Bab əl-əvbaba tərəfindən girsinlər. Mərvan [o vaxt] xəzərlərin torpağında olan slavyanların üzərinə atıldı və iyirmi min ailəni əsir aldı, onları (Kaxetə) köçürdü. Sonra [bu slavyanlar] öz [müsəlman] başçılarını öldürüb qaçdılar, ancaq [Mərvan] onları haqladı və qırdı.

Deyirlər ki, xəzərlərin böyük [xaqanı]⁴ onun ölkəsinə Mərvanla (birlikdə) (birlikdə) girən adamların sayı, onların silahları və hərbi qüvvələri haqqında xəbər alanda onun ürəyi qopdu və dəhşətə gəldi. Buna görə də [Mərvan] onun yaxınlığında olanda, ona eçli göndərmiş, ya islamı, ya da müharibəni seçməyi təklif edəndə o, cavab verdi: “mən islamı qəbul edirəm, mənə ona (islama) yönəldə bilən adam göndər”. [Mərvan] elə də etdi və xaqan islamı qəbul etdi və Mərvanla dostlaşdı o, isə onu öz vilayətində hakimlikdə saxladı. Sonra Mərvan xaqan və çoxlu xəzərlə birlikdə geriyyə yollanda və onları (xəzərləri) Sumrla Şəbiran arasındakı düzənliklərdə, lakaların [lakların] vilayətində yerləşdirdi.

...Sonra Mərvan Şirvan hakimini dəniz sahilində yerləşən və “Xirşə” adlanan qalasına hərəkət etdi. [Qalanın sahibi] öz üzərində [Mərvanın]

¹ Əməvilər sülaləsindən olan xəlifə Hişam ibn Əbd əl-malik 724-743-cü illərdə hakimiyyətdə olub.

² Mərvan ibn Məhəmməd əl-Həkəm-xəlifə Hişmanı Azərbaycan, Arran və Ermənistana təyin etdiyi hakim. Xəzərlərə qarşı yürüşdə (732-733) ilə məşhurdur. Əməvilər sülaləsindən sonuncu xəlifə (745-750) olmuşdur.

³ Kisal (Kasal) – Mərvan ibn Məhəmmədin saldırdığı şəhər. Əl-Bəlxurinin məlumatına üz tutan F.B. Minorski Kasalı Qazaxla bağlayır. Ancaq əl-Kufi də Qazağın adı (Kasal) deyil, “Kasax” yazılmışdır. (bax: qaynaq №15).

⁴ Xəzərlərdən böyük xaqan-Xaqan əl-Kəbir iə yanaşı onun “canışını” və ya “müavini” sayılan hökmdar idi. Bu sonuncu Cəbğü (yabqu), şad və b. titulları daşımaqla, “xaqan” adlanırdı. Belə bir sistem ədəbiyyatda qədim türk iki hakimiyyətliyi adlanır. (bax: Büyardov Z. m., Əliyarov S.S. “Xaqan” titulu haqqında). –Azerb. SSR EA Xəbərləri tarix, fəlsəfə və hüquq., 1984, №14, s. 121-129).

hakimiyyətini tanımağa tələsdi və düzənliyə endi. Mərvə [Şirvan] əhalisi üzərində ildə 10 min ölçü 35 taxıl (vergi) qoydu və Şirvan hakiminə müsəlman ordusu xəzərlərin torpağına yürüş etdikdə onun önündə ondan geyi qayıdanda I sə arxasında yer tutmağı tapşırı. Həm də Filanşaha yalnız müsəlmanlarla yürüşdə iştirak etməyi buyurdu. Təbərsəranşahi öhdəsinə qoydu ki, müsəlman ordusu başqın etdikdə arxada, yürüşdən qayıtdıqda isə qabaqda olsun.

..Mənsur¹, Allah onu əhf etsin, xəlifə olanda, Yezid ibn Useyd əs-Sulamini Ərməniyyənin hakimi təyin etdi. O, Ban-Allahı fəth etdi və orada Divanda qeyd edilmiş² [əsgərlərdən] ibarət qormizon yerləşdirdi; o, sanariləri məğlub etdi; hkmədarın qızı ona oğul doğdu, ancaq o, öldü; doğuşdan sonar uşağın anası da öldü.

Yezid öz adamlarını Şirvanda neft və duz çıxaranların üzərinə göndərdi və onlardan vergi alındı; sonrakı [illərin vərgilərini] toplamağı o, [xüsusi vərgi yağlara] tapşırı. Yezid, Kiçik Arcil şəhərləni tikdirdi və fələstindən olan adamları oraya köçürdü. (s. 193-212).

Azərbaycanın fəthi

Ərdəbilli Hüseyin ibn Əmrü ərdəbilli Vaqidin dilindən [və] onun sağ gördüyü bəzi qoqların dilindən bizə söylədi ki, Muğirə ibn Şu`bə xəlifə ömər ibn Xəttabın³ adından Kufəyə hakim kimi gələndə hüzeyfə ibn əl-Yəməna⁴, onun Azərbaycan hakim olması haqqında əmri özü ilə gətirdi. O, bu əmri Nihazəndə⁵ və ya ona yaxı başqa bir yerə [Hüzeyfəyə] göndərdi. Hüzeyfə xəlifənin əmrini alıb yola düşdü və Azərbaycanın [baş] şəhəri Ərdəbilə gəldi; orada vergilər toplamaq hüququ mərzabanın əlində idi. Mərzban ona [Hüzeyfəyə] qarşı Bacərvan, Meynəd, Neriz, Sərat, Şiz, Meyənic və başqalarını əhalisindən döyüşçülər tolaya bildi və onlar müsəlmanlarla bir neçə gün ərzində şiddətlə vuruşdular.

¹ Abbasilər sülaləsindən olan ikinci xəlifə əl-Mənsur 754-775-ci illərdə hakimiyyətdə olub.

² “Divanın adamları”- dövlət xəzinəsindən, orada saxlanılan siyahı üzərində rəqəd alan şəxslər (Əl-Bələzuri, s. 448).

³ *Ömər ibn Xəttab*- ikinci “haqq” (rəşidun) xəlifə (634-644).

⁴ *Hüzeyfə ibn əl-Yəmən*-ərəb sərkərdəsi, Azərbaycanın ilk ərəb hakimlərindən biri.

⁵ *Nihavənd*- İranda qədim şəhər. 642-ci ildə ərəblər Sasni qoşunlarını burada damadağın etdilər.

Lakin mərzban¹ Azərbaycanın bütün əhalisi adından Hüfeyzə ilə sülh müaaviləsi bağlamağa məcbur oldu; (müqaviləyə görə) o, səkiz [karat] ağırlığındakı (dirhəmlə) 800 min dirhəm vərməyi öhdəsinə götürdü. Hüfeyzə isə və'd etdi ki, heç kəsi öldürməyəcək və əsir almayacaq, o məbədləri dağıdırmayacaq, Balasacan, Sabalan, və Şətrulisinin öz baramaları vaxtı rəqs etməsinə və qabaqlar orda da yapılan işin² açıq şəkildə icra edilməsin əmanə olmayacaqdır. Bundan sonra o, Muğana və cilana (Gilana) yürüş etdi, onların əhalisi ağır məğlubiyyətə uğratdı və vergi vərməyi öhdələrinə qoymaqla onlarla müqvilə bağladı.

Vaqidi³ məlum şəxslərə istinadla bildirir ki, Muğirə ibn Şubə⁴ (hicri) 22-ci ildə Kefədən Azərbaycana yürüş etdi. O, ölkəyə girib [hərbi] güclə onu turdu və onun üzərində torpaq vergisi [xərac] qoydu.

İbn əl-Kəlbi Mehnəfin dilindən söyləyir ki, Muğirə Azərbaycana 20-cil ildə girdi və onu əhalisi islamdan döndü; bu, əl-Əş`as ibn Qeysi⁵ ora yenidən güclə girməyə məcbur etdi. O, Bacarvən qalasını tutdu və onun əhalisi ilə Muğirə kimi sülh bağladı. Əl-Əş`asın sülh müqaviləsi bu günədək qüvvədə qalır.

Abdullah ibn Qasımın dilindən, Fərvi ibn Ləkitin dilindən əl-Mədəini mənə söylədi ki, osman ibn Əffan⁶, allah ondan rəsı olsun, xəlifə olanda o, Ütbə (ibn Fərhadı)⁷ Azərbaycandan geri çağırırdı və Valid əbu Mü`eyti [ora hakim] təyin etdi; onun vaxtında Azərbaycan əhalisi sülh müqaviləsini pozdu. Bu, Validi 25-cu ildə onlara qarşı öz dəstəsinin başında Abdullah ibn Şibl olmaqla yürüş etməyə məcbur etdi. Valid Muğan, Babər, Təyləsan əhalisinə hücum etdi, qənimət aldı, çoxlarını əsir etdi və Azərbaycan vilayətinin əhalisini xahişi ilə Hüzeyfə sülh bağladı.

¹ Mərzban İsfəndiyar ibn Fərruxzad, qardaşı Bəhramla birlikdə başçılıq etdikləri Azərbaycan qəşunlarını ərəblərin ilk yürüşünə (hicri 18/639) davam gətirmədi: nəticədə İsfəndiyar ərəblərlə müqavilə bağlamağa məcbur oldu. Müqavilənin mətni haqqında bax: Буниятов З. Азербайджан в VI-IX вв. Баку. 1965, с. 80.

² Əl-Bəlazuri, görünür burada oqfərəstlərin Zərdüş qanunları ilə qardaşın bacıya evlənməsi, habelə ildə bir dəfə qarışıq nikah keçirilməsi kimi ayınları nəzərdə tutub.

³ *Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Ömər* əl-Vaqidi (747-823) - ərəb tarixçisi, ərəblərin yürüşünə aid bir neçə əsərin müəllifi. Ət-Təbəri, əl-Bəlazuri, ibn əl-Fəqih, əl-Yəqubi və başqa müəlliflər onun verdiyi məlumatlara dəfələrlə istinad etmişlər.

⁴ *Muğirə ibn Şu`bə əs-Səqafi* (602-670) – erkən ərəb istilalarının görkəmli sərkərdələrindən biri.

⁵ *Əl-Əş`as ibn Qeys*-Azərbaycanın ilk ərəb hakimlərindən biri.

⁶ *Osman ibn Əfşan*- üçüncü "haqq" xəlifə (644-656).

⁷ Ütbə ibn Fərhəd əs-Sulami- xəlifə Ömər in canişini. Ərəblərin Azərbaycana ilk yürüşünün (h. 18-639) iştirakçısı. Azərbaycanla birinci müqavilə onun adı ilə bağlanmışdır.

İbn əl-Kəlbə deyir ki. [xəlifə] Əli ibn Əbu Talib¹, allah ondan razı olsun, Sə`id ibn Sariyəni ondan sonar isə əl-Əş`as ibn Qeysi Azərbaycanın hakimi yətin etdi.

Abdullah ibn Mü`əz öz atasını dilindən, Əs`əd ibn əl-Hakim ibn Ütbənin dilindən, Zeyd ibn vahabın dilindən mənə bildirmiş ki, allah Nihavənd yaxınlığında çoxallahlıları qaçmağa məcbur edəndən sonra² Hicazın sakinləri Hicaza, Bəsərin sakinləri isə Bəsrəyə qayıtdılar, ancaq kufəlilər hüfeyzə ilə Nihavəndə qaldılar və o, onlarla [birlikdə] Azərbaycana yürüş etdi, əhalisini [ildə] səkkiz yüz dirhəm vermək iltihamı ilə sülh bağlamağa məcbur etdi.

Hüseyn ibn Əmru və Əhməd ibn Muslih Azərbaycanın qocalarını dilindən mənə dedilər ki, Valid ibn Ükbə əl-Əş`as ibn Qeyslə birlikdə Azərbaycan gəldi, ölkəni tərk etməli olduqda, onu öz yerinə hakim qoydu.

[Valid] getdikdən sonra əhali üsyan etdi və əl-əş`as kömək üçün Validə müraciət etdi; (Valid) ona Kufə əhalisindən böyük ordu göndərdi, onun (ordunun) köməyi ilə, o bir bağdan o biri bağa köçərək (azərbaycanlıların dilində “hən” – “bağ” deməkdir)* bütün ölkəni yenidən tabe etdi; onlarla Hüfeyzə və Ütbə ibn Fərhadin [qabaqlar] təklif etdiyi şərtlərlə sülh bağladı. O. sonra bu ölkəyə dövlət təqaüdü və maaş alan rəbləri köçürdü: onlara əmr etdi ki, adamları (Azərbaycan əhalisini) islama döndərsinlər.

Əl-Əş`asdan sonra Sə`id ibn əl-Ası hakim təyin olundu; o, Azərbaycan əhalisinə qarşı yürüş etdi və Muğan və cian (Gilan) əhalisini böyük məğlubiyyətə uğratdı.

Urma (Urmiya) vilayətində və Bəlühəkdə əl- Əş`asa qarşı ermənilər və Azərbaycan əhalisindən çoxlu camaat tolandı və onlara qarşı Cərib ibn Abdullah əl-Bəcalini göndərdi; o (əl-Bəcali) onları qaçmağa məcbur etdi və onların başçısını tutub Bacəran qalasında çarmıxa çəkdi.

Sonralar, Əli ibn əbu Talibin vaxtında əl-Əş`as Azərbaycanın hakimi təyin olundu; o, oraya gələrkən gördü ki, əhalinin yarısı islamı qəbul etmişdir və Qu`an oxuyur. O, təqaüd və xəzinədən maaş alan ərəblərin müəyyən hissəsini ərdəbilə köçürdü, onu tikdirib abad etdi və orada məscid tikdirdi; sonralar o (məscid) genişləndirildi.

Hüseyn ibn Əmru vahidin dilindən deyir ki, ərəblər Azərbaycanı işğal edəndə iki vilayətdən [Bəsrə və Kufə] və Suriyadan çoxlu tayfalar ora yeridi. Həmm də onlardan biri nəyi ələ keçirdisə, onu ələ keçirdi, bəziləri isə yerli

¹ Əli ibn Əbu Talib – dördüncü “haqq” xəlifə (656-661).

² 642-ci ildə Sasanilərin məğlubiyyəti nəzərdə tutulur.

* Əl- Bəlazurinin yazdığına görə.

əhalidən pulla torpaq aldı; bundan başqa, kəndlər onlara mühafizə olunmaq üçün verilmişdi.¹

Həmin Hüseyin deyir ki, Varsan bu yaxınlarda, Babəkin üsyanı zamanı qurulmuş vaxş və ərşak kimi müşahidə məntəqəsi idi. Bu məntəqəni mərvan ibn Məhəmməd Mərvan ibn əl-Həkəm tikdirdi, onun özünün şəxsi mülkünə çevirərək, onun torpaqlarını canlandırdı və möhkəmləndirdi. Sonrlar bu əməvilərin bütün mülkləri ilə birlikdə müsadirə edildi və Cəfərin anası möminlərin əmiri Cəfər ibn Mənsurun qızı Zübeydəyə verildi.

Sonra o (Hüseyin) deyir ki, Bərzənd kiçik şəhər idi, möminlərin əmiri Mö'təsim-Billhanı Azərbaycan, Ərməniyyə və Cibəldəki canişini Afşin Heydər ibn Kvus dınsız Babək Xürrəmi ilə müharibə zamanı öz qoşunları ilə orada yerləşdi və onu olduqca möhkəmləndirdi.

Marağanın əhalisi öz şəhərini Mərvana verdi, o, orada tikinti [işini] qurtardı, onu idarə edənlər isə cammatı hər vasitə ilə ora çəkib gətirdilər; camaat bura qarşılıqlı kömək xatirinə kütləvi halda köçdü və onu abad etdi. Sonralar əməvilərin bütün mülkləri kimi Marağa da müsadirə edildi və möminlərin əmiri [Harun] ər-Rəşidin² bir neçə qızının ixtiyarına keçdi. [Harun] ər-Rəşidin vaxtına burada Vacie-Əl Əzdi və Əzdlərin nümayəndəsi Sadaqa ibn Əlinin törətdiyi iğtişaş və qarışıqlıq baş verəndə, Xüzeymə¹⁵ ibn Xəzim Xüzeymə³ Ərməniyyə və Azərbaycana hakim təyin ediləndə o, şəhərin ətrafına divar çəkdi, onu möhkəmləndirdi, abadlaşdırdı və orada çoxlu qoşun yerləşdirdi. Sonra, Babək əl- Xürrəmi Bəzzdə üsyan edəndə bir çox müsəlman ora (Mağaraya) qaçdı, orada yerləşib kök saldı.

Məmunun xəlifəliyi vaxtı onun canişinlərindən bir çoxu, o sarıdan Əhməd ibn Cüneyd ibn Fərzəndi və Əli İbn Hişam onun (Mağaraların) divarını təmir etdilər. Bir qədər sonra onun ətrafları məskunlaşdı və möhkəmləndirildi.

Urmiyaya gəldikdə bu qədim şəhərdir, [Zərdüş] kahinlərin fikrinə görə, onların müəlimi Zərdüş buralı olmuşdu. Bu şəhərin əhalisi ilə əzdlərin nümayəndəsi Sadaqa ibn Əli ibn Sadaqa ibn Dinar şəhərini ələ keçirənə və nail olana kimi vuruşdu. O, qardaşları ilə birlikdə orada bir neçə qəsri tikdi.

¹ İbn əl-Fəqih əl Həmadani bur barədə yazır: "Vaqid mənə xəbər vərmişdir ki, ərəblərə Azərbaycanda məskən saldıqlarında burada Əl-Müdiri və Ər-Şəmi qəbilələrindən olanlar axışib gəldilər. Bunlar mümkün olan nə varsa zəbt edir və yerli əhali onların rəiyyəti olurdu" (bax: Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyasının səyyahları..., s. 36).

² *Hanun ər-Rəşid* Abbasilər sülaləsindən beşinci xəlifə (786-809). Üçüncü xəlifə əl-Mehdinin vaxtında (775-785) Azərbaycan və bütün qərb torpaqlarının hakimi (778-786).

³ *Xüzeymi ibn Xəzim ət-Təmmam* i-Harin ər-Rəşid dövründə, 803-806-cı illərdə Azərbaycan və Ermənistan hakimi.

Təbrizə gəldikdə orada əvvəlcə Ər-Rəvvad əl-Əzdi¹ yerləşmişdi, sonra isə Vacnə ibn ər-Rəvvad; o, öz qardaşları ilə birlikdə orada müxtəlif binalar tikdirdi və onu divarla möhkəmləndirdi; onunla (Rəvvadla) birlikdə onun tayfasının başqa adamları da burada yerləşdi.

Məyanic və Xalbas həmdanilərin qərargahlarıdır, [onlardan biri] Abdullah ibn Cəfər Məyəcində özünə məhəllə saldı, sultan (xəlifə) isə minbər düzəltirdi.

Bərzə mahalına gəldikdə, o, audilər tərəfindən tutulmuşdu, onun baş şəhəri isə onların birinə məxsusdur. O [adam] oraya çoxlu [mühacir] çağırırdı və orada möhkəmləndirilmiş qəsir tikdirdi. 239-cu ildə Audinin istəyinin əksinə olaraq, burada minbər ucaldıldı.

Nerir (Neriz)- köhnə , uçulmuş qəsirin olduğu şəhərdir. Bu şəhərcikdə Murr ibn əl-MAvsili ət-Tai² yerləşdi, orada müxtəlif binalar ucaldı və öz övladlarını yerləşdirdi. Vaxt keçdikcə Murrun övladları orada qəsirlər tikdilər, onu abadlaşdırdılar, Cəbrəvanda bazar tikdilər, onu abadlaşdırdılar, Cəbrəvanda bazar tikdilər və onu genişləndirdilər. Sultan Nerir şəhərini tamamilə onların ixtiyarına verdi, belə ki, onlar Azərbaycanın hakimdən asılı olmayaraq onu idarə edirdilər.

Nəhayət, Sərata (Səraba) gəldikdə, orada kəndlilərin bir hissəsi yerləşdi; onların bəzilərini mənə bildirdiyi kimi, onlar əl-Əş`as ibn Qeys əl-Kindi ilə birlikdə onların övladlarıdır. (s. 325-331).

17. ƏT TƏBƏRİ. “TARİX ƏR-RÜSUL VƏ-L-MÜLÜK”

Əbu Cəfər Məhhəmd ibn Cərir ət-Təbəri (839-923) ərəbdilli erkən qaynaqların müəlliflərindən biri olub, tarixçi, ilahiyyatçı, müsəlman, hüquq bilicisi kimi tanınmışdır; poeziya, qrammatika, riyaziyyat və təbabət sahəsində də xidmətləri vardır. Təbəristanda (indiki Mazandaranda) Amul şəhərində doğulmuş, əsasən Bağdada yaşayıb-yaratmışdır. ət-Təbərini ümumi tarix səpkisində yazdığı çoxcildli “Peyğəmbərlər və hökmdarlar tarixi” (“Tarix ər-rusul və-l-mülük”) adlı əsəri də onu daha çox tanınmışdır. Verdiyi məlumatın

¹ *Ər-Rəvvad ibn əl-Musanna əl-Əzdi* – Azərbaycan hakimi Yezid ibn Xatəm əl-Mühəlləbi tərəfindən Azərbaycan köçürülən yəmənli. Ona “Təbrizdən Bəzzədək” olan yerlər verilmişdi. (əl-Yə`qubinin məlumatı).

² Murr ibn Əmr əl-Mavsili ət-Ta`i – Yəzid ibn Xatim - əl- Mühəlləbi tərəfindən Nerizə köçürülmüş rəhbərlərdən biri.

dolğunluğu, həmçinin onların şərhinin dəqiqliyi baxımından bu əsər 915-ci ilə qədərki Xilafət tarixini öyrənmək üçün əvəzədləməz qaynaqdır.

Ət-Təbəinin Azərbaycan tarixi üzrə verdiyi məlumat ona görə etibarlı sayılır ki, o özündən qabakı müəlliflərin, həm də başlıca olaraq ərəblərin işğalçılıq yürüşlərində iştirak edənlərin ərəslərinə istinad edir, bu və ya başqa hadisələri yadda saxlayan şahidlərin şifahi məlumatlarına əsaslanır. O, Babəkin başçılığı altında azadlıq müharibəsinin baş verdiyi vaxtdan az sonra (həmin yüzillikdə) yaşadığı üçün, tariximizin bu parlaq səhifələrini dolğun luğu ilə şərh etmişdir. Buna görə də həmin əsər Babək haqqında yazan sonrakı orta əsr tarixçiləri üçün çox tutarlı qaynaq olmuşdur. Bunu nəzərə alaraq, azadlıq müharibəsi haqqında materialları Nizami əl-Mülk və ya İbn əl-Əsirdən deyil, məhz Ət-Təbəinin əsərində vərməyi məqsədyönlü sayırıq. Əsərin bu hissənin mətnini rus dilinə çevirmək akademik Z. M. Büyadovun kitabındakı əlavəni (bax: Буниятов З. Азербайджан в VII-IX в. Баку., с. 287-318) aşağıda bəzi qısaltmalarla veririk.

Bu ildə [192/808] Azərbaycanda xürrəmilər hərəkatı başlandı. [Xəlifə] Harun Ər-Rəşid Abdullah ibn Malikin başçılığı altında onlara 10 min süvari göndərildi. O, çoxlu əsir alıb, Harunun yanına Qarmanın¹ keçirməyi, qalanlarını isə satmağı əmr etdi.

Bu ildə [201/816/7] Babək əl-Xürrəmi² Bəzz³ qalasını hakimi Cavidan ibn Səhlin ardıcılıarı olan Cavidanla birlikdə hərəkatə gəldi. Babək Cavidanın ruhunun ona keçdiyini söyləyərək hücum və qarətə başladı.

Bu ildə [204/819] Yəhya ibn Müəzz Babəklə vuruşurdu, lakin onlardan heç biri qalınb gələ bilmədi.

Bu ildə [205/820] [Xəlifə] Məmun Babəklə müharibə etmək üçün İsa ibn Məhəmməd ibn Əbu Xailidi Ərməniyyə və Azərbaycan hakim təyin etdi.

Bu ildə [206/821] Babək İsa ibn Məhəmməd ibn Əbu Xalidi məğlub etdi.

Bu ildə [209/824] Məmin Züreyq ibn Əli ibn Sadaqan⁴ Ərməniyyə və Azərbaycan hakimi təyin etid və Babəklə müharibə etməyi ona tapşırıd. O, Əhməd ibn əl-Cüneyd ibn Fərzənd əl-Əskafini ona köməyə göndərdi. Bir

¹ *Qarmanın* – Dinavər vilayətində, Həmədanını 30 fərsəxliyində şəhər. S.Nəfisi ibn Xəldunun əsərində həmin adı Kirmanşah oxumuşdur. (bax: Nəfisi Səid. Babək.B., 1960, s.85)

² “Xürrəmi” sözünün tarixi kökü haqda. bax: Məmmədov Z.C. Azərbaycanda XI-XII əsrlərdə fəlsəfi fikir.B., 1978, s. 14-15

³ Bəzz qalası (şəhəri)-Babəkin iqamətgahı. Ərdəbildən 21 fərsəx şimal-qərbdə, Arazın cənubunda, indiki Qarabağ mahalındadır. Xarabalığı Qırxsu-Peyvənçay hövzəsində qeydə alınmışdır.

⁴ Züreyq ibn Əli ibn Sadaqa xürrəmilərlə bacarı bilmədiyi üçün xəlifə Məmun onu ərəb qoşunlarının başçısı vəzifəsindən götürərək, əvəzində Məhəmməd ibn Humeydi təyin etmişdi. Buna görə də Züreyq Mavsildə xəlifəyə qarşı çıxmış, xəlifə isə Məhəmməd ibn Humeyd vasitəsilə onun üsyanını yatırmışdı (Bax: İbn-əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-tarix. B., 191 59, s. 41-42)

müddətdən sonra ... o, xurrəmilərin üzərinə yürüş etdi və Babək onu əsir aldı. Onda Mə'mun İbrahim ibn əl-Leys ibn əl-Fəzli Azərbaycana hakim təyin etdi.

[Mə'munun Mötəsinə nəsihətindən]

“...Xurrəmilərə qarşı ən fəal, ən qətiyyətli və dəyanətli adamı göndər. Onu pul, silah, süvari və piyada qoşunla təhciz etdir. Əgər xurrəmilərə qarşı mübarizə uzanarsa, onda onların üzərinə bütün dostların və köməkçilərin ilə birlikdə özün get.”

Bu ildə [218] rəcəb yayının 19-da, cüm axşamı [10 avqust 833-cü il] Əbu İshaq Məhəmməd ibn Harun ər-Rəşid ibn Məhəmməd əl-Məhdi ibn Abdullah əl-Mənsur [Mötəsim] xəlifə elan olundu.

Deyirlər ki, həmin ildə Cibəldə* Həmədan, İsfahan, Masabazan¹, Mihrıcaqazax² şəhərlərindən külli miqdarda adam xurrəmilərin etiqadını qəbul etdi. Onlar bir yerə toplanaraq Həmədan rayonunda düşərgə saldılar. Mötəsim onlara qarşı ordu göndərdi və onun sonuncu dəfə göndərdiyi İshaq ibn İbarhim ibn Məsəbin³ başçılıq altında idi. Zülqədə ayında o onlara doğru yola düşdü və qələbə haqqında ona verdiyi xəbər (Bağdada)Tərbiyə günündə⁴ [25 dekabr 833-cü ildə] oxundu. Həmədan o, 60 min adamı qılıncdan keçirdi, qalanları isə Bizans ərazisinə qaçdı.

220/835-ci il. Bu ilin hadisələri

Bu ildə Mötəsim Afşin Heydər ibn Kavusu⁵ Cibəlin hakimi təyin etdi və onu Babəklə müharibəyə göndərdi. Bu hadisə 11 cümədə ayında cümə axşamı günü [iyunun 3-də] oldu. O, Bağdadın yaxınlığındakı Müsəllədə⁶ düşərgə saldı, sonra Bərzəndə⁷ yola düşdü.

Babək və onun üsyanı haqqında hekayət

* Cibəl-Qədim (Böyük) Midiya ərazisini əhatə edən vilayət.

¹ Masabazan, Mihrıcaqazax-Ərəb İraq sərhəddində şəhərlər.

² Yəne orada bax: Буниятгов З.Азербайджан в VII-IX вв., с. 288

³ İshaq ibn İbarhim ibn Məsəb 833-cü ildə Cibəlin hakimi və ərəb qoşunlarının baş komandanı təyin edilmişdir. 849/50-ci ildə ölmüşdür.

⁴ Tərbiyə günü zülhəccə ayının 12-ci ayı) 8-nə, qurban bayramından 2 gün qabağa düşür. Həmin gün zəvvarlar Məkkədən Mədinəyə gedirlər.

⁵ Afşin ibn heydər Kavus –xəlifə Mötəsimin sərkərdələrindən biri, ərəb ordularının baş komandanı. 835-ci ildə Ərməniyyənin, 837/8-ci ildən ölənə kimi 840/1 Sınd vilayətinin hakimi olmuşdur.

⁶ Müsəllə-böyük bayramlarda səlat (məəsim duası) icra olunan yer.

⁷ Bərzənd şəhəri ərəbdəndən 14 fərsəx şimalda idi.

Deyirlər ki, Babəkin [ilk] çıxışı 201 [816/7-ci ildə] oldu, onun vilayəti və şəhəri Bəzz olmuşdur. [Həmin vaxtadək] o, bir neçə sultan¹ ordusunu qaçmağa məcbur etmiş, xəlifənin çoxlu sərkərdələrini öldürmüşdü. Xilafət Mō təsimin əlinə keçərkən o, Əbu Sə'id Məhəmməd ibn Yusifi Zəncar və Ərdəbil arasında, Babək tərəfidən dağıdılmış istehkam məntəqlərini bərpa etmək və Ərdəbilin təhcizatını heç kəs təhlükə altına almasın deyə, yollara qarnizon düzmək barədə sərəncamla Ərdəbilə göndərdi. Əbu Səid bu məqsədlə yola düşdü və Babəkin dağıtdığı istehkamları bərpa etdirdi. Sonra Babək öz həmlələrinin birində Müaviyə adlı sərkərdəsini başçılığında ona qarşı qoşun dəstəsi göndərdi; o ətraf əyalətlərə yürüş etdikdən sonra öz iqamətgahına yönəldi. Bu barədə Əbu Səid ibn Məhəmmədə xəbər çatdıqda, o adamlarını toplayıb ona qarşı hücumla başladı. Yolların birində onu saxlayıb, silahdaşlarının bir qismini qılıncdan keçirdi, az bir hissəsini əsir etdi, həmçinin yürüş zamanı Müaviyyənin [özünün] əsir aldığı adamları azad etdi. Bu, Babək tərəfdarlarının ilk məğlubiyyəti idi və Əbu Səid öldürülənlərin başlarını və əsirlərinin Mō təsime göndərdi.

Babəkə sonrakı zərbəni Məhəmməd ibn əl-Bəis vurdu.

Məhəmməd ibn əl-Bəis Azərbaycan əyalətində, özünün Şahi² adlanan əlçatmaq qalasında olurdu. O, həmin qalanı Vacnə ibn ər-Rəvvadın əlindən almışdı. O, iki fərsəxlikdən görünürdü. Onun Azərbaycanda Tibriz³ adlı başqa bir qalası da var idi, lakin Şahi daha yaxşı müdafiə olunurdu. İbn əl-Bəis babəklə müttəfiq idi və Babəkin dəstələri buradan keçərkən qəbul olunmuş adət üzrə burada qalırdılar. İş elə gətirdi ki, Babək özünün ispahbedlərindən⁴ İsmət adlı birini göndərdi, o, dəstənin müşayiəti ilə ibn əl-Bəisin yanına düşdü. Müəyyən edilmiş adətə görə, əl-Bəis ona qoyun, yemək-ıçmək və başqa azuqə göndərdi və buyurdu ki, öz məiyyəti və dəstə başçıları ilə birlikdə onu yanına qalxmasını ona desinlər. Buna görə də İsmət yuxarı qalxdı və o, (İbn əl-Bəis) onları kelləninəyə qədər yedirdib-ıçırtı. Bundan sonra o, İsmətin üstünə atılaraq onu əsir etdi və yanındakı adamları öldürdü. Sonra o, ona (İsmətə) əmr etdi ki, öz silahdaşlarının adı ilə bir-biri yuxarı ardınca çağırınsın. Adı çəkilən şəxs yuxarı (qalaya) qalxdıqca Məhəmməd ibn əl-Bəisin əmri ilə boynu vuruldu. Yerdə qalanlar budan xəbər tutub qaçanadək belə davam etdi. Bundan sonra

¹ Sultan, yəni xəlifə.

² Urmıya gölündə ada. Bu adadakı dağda böyük qala vardı.

³ Tibriz (Təbriz)-Urmıya sahilindən 10 fərsəx şərqdə qala; sonralar görkəmli şəhər, bir sıra Aazərbaycan feodal dövlətlərinin paytaxtı. İbn əl-Fəqif əl-Həmədani 902-903-cü illərdə yazırdı: "Təbriz (Burada əvvəlcə) -Ər Rəvad əl-Əzadi, sonra isə Vacnə'u ibn ər-Rəvvad məskən salmış, (evlər) tikdimiş, (qala) divarları möhkəmlətməmiş, burada əhali yerləşdirmişdir.(bax: Vəlixanlı N.M.IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünasi-səyyahları haqqında. B., 1974, s. 37)."

⁴ İspahbed-pəhləvi sözüdür. Spahpat –"sərkərdə", "qoşun başçısı", "komandan" çarlarındandır.

Məhəmməd ibn əl-Bəis İsməti Mö'təsimə göndərdi. Mö'təsim İsmətdən Babəkin ölkəsi barədə sorğu-sual etdi və o, xəlifəyə onun yolları və həmin yollarda müharibə etmək üsulları haqqında danışdı. İsmət Vasiqin¹ [xəlifəliyi] zamanınadək əsirlikdə qaldı.

Afşin Bərzəndə gələrək orada düşərgə saldı və Bərzəndlə Ərdəbil arasındakı qalaları bərpa etdirdi. O, Məhəmməd ibn **Yusif** Xuşş² adlanan yerə göndərərək orada səngər qazdırdı. O, əl-Cəzirədən³ olan sərkərdəsi Heysəm əl-Qənəvini Ərşak⁴ adlanan kəndə göndərərək oradakı qalanı pərba etdirdi və ətrafına səngər qazdırdı. O, həmçinin Əbna⁵ başçılarından biri olan Əlviiyə əl-Əvəri Ərdəbil yaxınlığındakı Hisn ən-Nəhr adlı qalaya göndərdi.

Bu ildə Ərşakda Babəklə Afşin arasında baş verən toqquşma zamanı Afşin Babək tərəfdarlarının bir çoxunu, deyirlər ki, mindən artığını qılıcdan keçirdi. Babək Muğana qaçdı, oradan isə özünün Bəzz adlanan şəhərinə yollandı.

Babəklə Afşin arasındakı bu toqquşmanın səbəbi

Deyirlər ki, bunun səbəbi Mö'təsimin Buğa əl-Kəbir vasitəsilə Afşinin ordusuna xərcləmək üçün pul göndərməsi olmuşdur. Həmin pulla Buğa Ərdəbilə yola düşmüş, lakin Babək və onu silahdaşlar bundan xəbər tutub Afşinin yanına çatıncayadək yolda ona pusqu qurublar. Afşinin yanına Salih adlı casus gəlmiş, Buğa əl-Kəbirinin pul gətirdiyini, Babək və onun adamları tərəfindən bura çatıncayadək yolda ona pusqu qurduğunu xəbər vermişdi.

Babək müxtəlif yerlərdə pusqu qurdu. Bununla belə Afşin Əbu Səidə məktub yazaraq Babək haqqında [vərilən] məlumatların yoxlanıb təsdiq olunması üçün fənd işlətməsini əmr etdi. Əbu Səid özünün bir dəstə adamı ilə geyimlərini dəyişib yola düşdü və Salihin təsvir etdiyi yerlərdəki tonqal işıqlarına kimi getdi. Eyni zamanda Afşin Buğaya məktub yazıb, növbəti göstərişlər alanadək Ərdəbildə qalmasını ona tapşırırdı. Əbu Səid Salinin verdiyi məlumatın doğru olmasını yazıb bildirdi ki, Afşin və'd etdiklərini verdi və onu öz səxavətinə qərq etdi. Sonra, o Buğaya yazıb bildirdi ki, yük dəvələri əldə edərək pul tayalarını onlara yükləyib çatdıqdan sonra karvana qoşsun və guya

¹ Əbu-Cəfər Harun əl-Vasiq-xəlifə Mö'təsimin oğlu, vəlihəd, xəlifə [842-847]

² Xuşş-Ərdəbildən 8 fərsəx şimalda yerləşirdi.

³ Əl-Cəzirə-Mesopotamiyanın Dəclə və Fərat çayları arasındakı şmail hissə.

⁴ Ərşak –Qarasu çayının qolu, Gündül çayının aşağı axımında,"Babək əl-Xürrəminin şəhəri Bəzzin yaxınlığında dağ [və kənd]" (бах-Йакум ал-Хамави. Муджам ад-булдан (сведения об Азербайджане), Б., 1983, с. 12

⁵ Əbna-Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə taxt-tac varislərini övladları.

Bərzənd istiqamətində geydirmiş kimi Ərdəbildən çıxmın. Lakin Məsləh ən-Nəhrə¹ çatdıqdan, yaxud iki fərsəx yol getdikdən sonra pulu müşayiət edən səyyahların irəli keçib Bərzəndə yetənə kimi karvanı dayandırın, sonra karavan salıb pulla birlikdə Ərdəbilə qayıtın.

Buğa buna əməl etdi və və karvan yola düşün əl-Nehrəyə yetişdi. Bunu izləyən Babəkin casusları onu Babəkin, yanına yollayaraq pulun yola salındığını və əl-Nehrə yetişdiyini öz gözləri ilə gördüklərini ona xəbər verdilər. Lakin, əslində Buğa pul ilə birlikdə Ərdəbilə qayıtmışdı.

Babək və yanındakılar Heysəmi qalasına² yaxınlaşıb dayandılar. Onun üçün kürsü qoyuldu və o, qalanın qarşısındakı çıxıntı üzərinə oturdu. O, Heysəmə çaparla məktub göndərdi: “Qalana tərək edib, get, yoxsa mən onu dağıdacağam”. Lakin Heysəm imtina etdi və bunun əvəzində onunla döyüşə girdi. Qalada Heysəmlə birlikdə 600 nəfər süvari və 400 piyada var idi, bundan başqa, o, həm də çox möhkəm səngərə malik olduğundan hücumu keçdi. Sonra Babək öz məsləkdaşlarının arasında əyləşdi və onun qarşısına şərab qoyuldu. Döyüşdən əvvəl şərab içəyi o, adət etmişdi.

[Heysərin göndərdiyi] iki nəfər atlı Ərşak qalasından bir fərsəxadək aralıda Afşinə rast gəldi. O, atlıları uzaqdan görün kimi, öz qoşununun qabaq dəstəsinin başçısına dedi: “Mən sürətlə çapan iki atlı görürəm. Təbillərinizi çaldırım və bayraq qaldırıb onlara doğru çapın”. Onun adamların buna əməl etdilər. Onlar addımlarını yeyinlətdilər və o dedi: “Onların hər ikisini haraylayın: Sizə köməyə gəlirik”. Adamlar dördnala çaparaq, hələ də otumaqda olan Babəki yaxaladılar. O, ehtiyatlı tərənməyə və sıçrayıb ata minməyə vaxt tapa bilmədi. Onun yanına atçəkənədək və piyadlar qaçıb onun yanına yaxınlaşanadək vuruşma onu yaxaladı. Babəkin piyadalarında bir nəfərdə salamat qalmadı lakin onun özü isə az bir qüvvə ilə xilas ola bildi və atını çaparaq özünün silahdaşlarından ayrı düşdüyü Muğana çatdırdı. Afşin gecəni burada keçirib, sonra Bərzəndə, öz düşərgəsinə qayıtdı.

Babək bir neçə gün Muğanda qalandan sonra Bəzz qalasına adam göndərdi. Gecə onun yanına tərkibində piyada olan qoşun gəldi. O, qoşunla birlikdə Muğandan Bəzzə yollandı.

Afşin Bərzənddə möhkəmlənməyi davam etdirdi.

Bir neçə gündən sonra onun (Babəkin) yaxınlığından-Xuşşdan Bərzəndə doğru bir karvan keçirdi. Karvada Əbu-Səidin adamlarından Salih Abkəş (Sudaşıyan) adlı birisi də vardı. Babəkin ispahbedi karavana hücum edib onu tutdu və karvandakıları da öldürdü. Salih qaçıb xilas ola bilənlərin içində aradan çıxdı, lakin karvanın bütün adamları qılıncdan keçirildi və onların əmlakı qarət

¹ Məsləh ən-Nəhr və ya Husn ən-Nəhr-Ərdəbil yaxınlığında qala.

² Karvan hisn ən-Nəhrdən çıxıb Heysəm əl-Qənənin qalasına getməli idi.

olundu. Bu, Afşin ordusunu su qıtlığından korluq çəkməyə düşər etdi. Belə ki Abkeşdən qəsb olunmuş karvan ərzaq aparırdı. Bundan sonra Afşin Mağara qornizonunun rəisinə məktub yazıb, aclıqdan və susuzluqdan əziyyət çəkən adamlara ərzaq çatdırmağı və onun yanına tələsməyi mər etdi. Marağa qornizonunun rəisi ona böyük karvan göndərdi. Karvanda minə qədər ərzaq daşıyan yük heyvanı (uzunqulaq və b.) vardı. Karvan mühafizə edən ordu da onunla birlikdə hərəkət edirdi. Lakin, Tərhan, yaxud Azinin başçılığı altında Babək qoşununun bir hissəsi karvanın üzərinə hücum edərək ordakıların hamısını və və hər şeyi məhf etdi. Afşin adamları fiziki və mənəvi cəhətdən düşkün halda idi. Afşin əs-Sirvan¹ qornizonu rəisinə məktub yazıb ona azuqə çatdırmağı [əmr etdi]. Buna görə də o, küli miqdarda azuqə göndərərək [Afşinin] adamları bu ildə xilas etdi.

Buğa pul və ərzağı Afşinə çatdırdı.

221 (835/6)-cı il. Bu ilin hadisələri

Bu ildə Babəklə Buğa əl-Kəbir arasında Həştadsər ətrafında vuruşma baş verdi; vuruşmada Buğa məğlub olub qaçdı və ordusu darmadağın edildi. Bu ildə Afşin Babəklə vuruşdu və onu qaçmağa vadar etdi.

Döyüş və onun səbəbləri haqqında hekayət

Deyirlər ki, əvvəlcə xatırladıldığı kimi, Buğa əl-Kəbir Mō`təsimin Afşinə onun qoşunu, öz xərcəri və bu yaxınlarda ona kömək məqsədilə ilə göndərilən pulla gəlib çıxdı. Afşin pulları öz döyüşçülərinə payladı və Novruzdan [Yeni ildən] sonra hücum əməliyyatlarına hazırlaşmağa başladı. O, Buğaya əmr etdi ki, qoşunları ilə Həştadsərin arxasına keçib, Məhəmməd ibn Hümeydin² xəndəyində dayansın, onu dərinləşdirib möhkəmləndirsin. Buğa Məhəmməd ibn Hümeydin xəndəyinə yetiincəyə qədər irəliyə doğru tələsdi: Sonra Afşin Babəki

¹ Sirvanı akad. Z.M.Büyüadov Şirvanla eyniləşdirir. (bax: Буниятов З.Азербайджан в VII-IX вв., с.259)

² Məhəmməd ibn Hümeyd Babəkə qarşı 827-ci ildə müharibəyə başlamış və 2 il müddətində olan döyüşlərdə qələbə qazanmasına baxmayaraq, 3 iyun 829-cu ildə Həştadsər vuruşmasında darmadağın edilmiş, 30 min döyüşçüsü tələf olmuş, özü də öldürülmüşdür. Moisəy Kağanqat hıya görə, xürrəmilər qarşı Məhəmməd ibn Hümeyd 150 min döyüşçü çıxarmışdı.

axtarmaq üçün Xuşsu tərək etdi və onlar* Dərvaz¹ deyilən yerdə rastlaşdılar. Afşin burada səngər qazdırdı və ətrafına divar çəkirdi, sonra isə o, Əbu Səid və onunla birlikdə gələn könüllülərlə² Bəzzdən 6 mil məsafədə olan həmin səngərdə yerləşdi.

Buğa hazırlıq işlərini tamamladı. O, Afşinə yazıb tapşırıqlarında fərqli olaraq özü ilə müxtəlif növ ərzaq götürmüşdü. O, həştadsərin yanından dolan Bəzz kəndinə gəldi və bir gün orada qaldı. Sonra o, alaf toplamaq üçün 1000 nəfər əsgər göndərdi. Lakin Babək birləşmələrinin biri qabağa çıxıb, alaf toplayanlardan [təslim olmayıb] onlarla düşünləri məhv etdi, qalanlarını əsir aldı. Onlar bir neçə əsiri ayıraraq onlardan Afşinlə bağlı olan iki nəfəri seçib dedilər: “Afşinin yanına gedin və yoldaşlarımızın başına gələnləri ona danışın”. Bu iki nəfər yola düzəldilər və dağlıların³ başçısı onları görüb həyəcan qaldırdı. Düşərgədəki adamlar dərhal qışqırıq saldılar: “Silahlanın! Silahlanın!” və atalara sıçrahyın Bəzz tərəfə çapdılar. Onlar geyimləri soyundurulmuş həmin iki nəfəri gördülər və qabaq dəstinin başçısı olan Afşinin yanına apardı. Onlar vəziyyəti danışdıqda Afşin dedi: “Buğa bizim ona buyurmadığımızı eşitmişdir”.

Tar-mar edilmiş Buğa tələsik Məhəmməd ibn Humeydin xəndəyinə qayıtdı və Afşinə yazıb başına gələnləri ona təsvir edib və qoşunun darmadğın edildiyini izah edərək ondan hərbi yardım istədi. Afşin öz qardaşı Fəzl ibn Kavusu, Əhməd ibn Xəlil ibn Hişami, ibn Cauşanı, Cənab əl-Avar əs Suqarını və polis rəisi əl-Həsən ibn Səhli, həmçinin Fəzl ibn Səhlin⁴ qohumu olan iki qardaşın birini ona göndərdi. Onlar Həştadsərin arxasına keçdilər və onun [Buğanın] düşərgəsindəki olan adamlar onun gəlişinə sevindilər. Bundan sonra Afşin Buğaya yazıb bildirdi ki, təyin etdiyi gün, o Babəkə qarşı yürüş edəcək və əmr etdi ki, həmin gün Babəkin üzərinə iki tərəfdən hücum etmək üçün oda yürüşə çıxsın.

Buna uyğun olaraq şərtləşilən gün Afşin Dərvazı tərək edərək Babəkin üzərinə yeridi, Buğa isə Məhəmməd ibn Humeydin xəndəyindən bir ox mənzili aralıda qərar tutdu. Lakin soyuq külək qalxdı, güclü yağış yağdı və admlar sərt soyuğa və küləyə tab gətirə bilmədilər. Buğa öz düşərgəsinə qayıtdı.

Buğa öz düşərgəsinə qayıtdıqdan sonrakı gün səhər Afşin hücum edib, Babəki mühasirəyə aldı, onun düşərgəsi və çadırını, habelə düşərgədə onun

* “Onlar” yəni Afşin və Əbu Səid (bax: İbn əl-Əsir, s. 48)

¹ Dərvaz- “Azərbaycanda yer” (Иакум ал-Хамави, с. 24)

² Könüllülər (“mutəvəyyə”) - dövlətdən maaş almayan döyüşçülər. Lakin başqa imtiyazları vardı, o cümlədən qənimətlərin bölüşdürülməsində iştirak edirdilər. Onlar müntəzəm xidmətdə olmur, ordunu istədikləri vaxt tərək edə bildirdilər. Əbu Səidin ordusu belə döyüşçülərdən ibarət idi.

³ Dağlılar- (“kubahiyyə”), yəni dağ yollarının mahir bələdçisi.

⁴ Fəzl in Səhlin -xəlifə Məmunun vəziri. Ali mənsəbə xəlifənin vaxtında çatmış, onun əmiri ilə də öldürülmüşdür.

yanında olan qadını ələ keçirdi. Sonra o Babəkin düşərgəsində qaldı, lakin gördü ki, Həştadsər yanında onun qarşısında düşərgə salmış qoşunlar artıq Babəkin yanına qayıdır. Onda Buğa [düşərgə yerinə] yollandı. Orada o, talan edilən var-dövlətin miskin qalıqlarına və müxtəlif xırdavata təsadüf etdi. Onda o, Həştadsərdən Bəzzə doğru enməyə başladı.

Sonra Buğa xidmətçisini Davud Siyahın yanına göndərüb bildirdi: “Hal-hazırda biz elə bir pis yerdəyik ki, onu yaxşı tanıyırsız (yəni biz artıq orada olmuşuq). İndi daha axşamdır və piyada qoşun yorulub. Ona görə də düşərgəmizi yerləşdirmən və orada gecələmək üçün kifayət qədər möhkəm bir dağ axtar”. Davud Siyah [münasib] bir yer axtarmağa başladı. O, dağlardan birinə qalxdı və onun uca zirvəsinə çıxmaq istədi. Sonra o, yaxınlıqda Afşinin [verdiyi] işarəni və onun [düşərgəsinə] görüb dedi: “Səhər açılanadək bura bizim yerimiz olacaq, sonra isə Allahın izni ilə işıqlaşanda biz o kafirin (Babəkin. - Red) üstünə atlarıq”.

Lakin, gecə duman gəldi, soyuq oldu, yağış və çoxlu qar yağdı. Səhər açılarda heç kəs şaxta və boranın ucbatından içmək və heyvanları sulamaq üçün aşağı enə bilmədi. Qaranlıq və qatı dumandan adamlara elə gəlirdi ki, qatı dumandır. Üçüncü gün əsgərlər Buğaya dedilər: “Özümüzə götürdüyümüz azuqə qurtarıb, şaxta bizi əldən salmışdır. Biz isə nə olursa-olsun yaşa aşağıya enməli, ya geri qayıtmalı, ya da irəli, kafirin (Babəkin) üstünə getməliyik”.

Gündüzlər dumanlı olurdu, gecələr isə Babək Afşinin müdafiə mövqeyini yararaq onu narahat edir və öz düşərgəsini çəkilməyə məcbur edirdi.

Bundan sonra Buğa Bəzzi axtarmaqda ikən əvvəlki kimi təbillərlərin çalınmasını əmr etdi və düzəliyə çatana kimi aşağı endi. Burada, o, göyü buludsuz və açıq gördü, onun keçdiyi dağı çıxmaqla qalan hər yerdə hərəkatın asan olacağına yəqin edib, öz əsgərlərini öndə və cinahlarda düzməklə döyüş vəziyyətin gətirdi və Afşinin öz düşərgəsində olacağına şübhə etməyərək Bəzzə doğru hərəkət etdi. O irəlində Bəzzin yerləşdiyi dağın yamacalra tələsdi. Onun çatdığı yerdən yuxarıda olan Bəzz evlərinə yalnız yarım mil uzunluğunda dağ yamacı qalırdı. Onun öz dəstəsində onların arasın Əl-Bəysin adamlarında Bəzzdə qohumları olan bir nəfər yeniyetmə oğlan da vardı. Babəkin kəşfiyyətçiləri onlarla rastlaşanda yeniyetmə oğlan onlardan birini tanıdı: “Bəs belə!” Həmin adam ondan soruşdu: “Bu adamlar kimdir?” onda yeniyetmə özünü tanımaq üçün həmin adama onların arasındakı qohumlarını adını çəkdi. Sonra o adam dedi: “Yaxın gəl, çünki mən sənənlə danışmaq istəyirəm”; yeniyetmə ona yaxınlaşanda o, dedi: “Geri qayıt və öz ağana de ki, geri qayıtsın. Çünki gecə biz Afşini öz səngərinə geri oturtmaq üçün həmlə edəcəyik. Sizin üçün isə iki ordu hazırlamışıq. Odur ki, dərhal qayıtsanız, siz, bəlkə də xilas ola bilərsiniz”.

Gənc geri dönüb əhvalatı İbn əl-Bəisə söylədi və həmin adamın adını ona dedi. İbn əl-Bəis o adamı tanıdı və bu bardə Buğaya xəbər verdi, Buğa öz adamları ilə məsləhətləşdi və onlardan biri dedi: “Bu yalan və hiylədir, Heç də belə deyil!”. Onda dağlılardan biri dedi: “Bu dağın zirvəsinə mən yaxşı bələdəm. Onun zirvəsinə kim qalxsa, Afsinin düşərgəsini görə bilər”. Onda Buğa, Fəzl ibn Kavus və bir yığın zirək adamla birlikdə Afsinin dayandığı yerə qalxdı. Lakin onlar Afsinin düşərgəsini görmədilər və əmin oldular ki, o, çıxıb getmişdir. Öz adamlarını da yenidən məşvərət edib, qərara gəldilər ki, hələ işiqkən adamlar geri dönməlidilər. Onlar yola düşdülər. Bu baxt Buğa (on dəstənin başçısı), Davud Siyaha əmr etdi ki, geri dönsün; o, dərhal əmri yerinə yetirdi. O, dar keçidlərdən və dağ cığırlarından ehtiyar edərək birbaşa Həştadsərə gedən yolla getmədi. O, bunun yerinə Həştadsərin ətrafından dolanıb keçən yola ilk dəfə hərəkətə başladı. Çünki, həmin yolda bir yer çıxılmaqla dar dərələr yox idi. O dəstələr ilə irəliləyirdi və piyada qoşuna xəbər göndərmişdi ki, [sürətlə irəliləmək üçün] öz nizələri və digər silahlarını yolda atsınlar. Onların hamısını böyük vahimə və dəhşət bürümüşdür.

Buğa və Fəzl ibn Kavus bir qisim böyük başçıları ilə arxada getdilər. Babəkin kəşfiyyatçıları göründü. Və onlar [ərəblər] dağdan aşağı enərəkən Babəkin kəşfiyyatçıları onları izləmək üçün yuxarı qalxdılar. Onlar bəzən ərəblərə görünür, bəzən də gizləndilər, onları izləməkdə davam edirdilər. Ona qədər atlıdan ibarət idilər və ilkindi namazı vaxtında getdilər. Sonra Buğa dəstəməz alı namaz qılmağa tələsdi. Babək kəşfiyyatçıları onlara doğru enib açıq sahəyə çıxdılar. Buğa onlar görünənədək ibadət elədi, onlar onu gördükdə dayandılar. Buğa fikirləşib təşvişə düşdü ki, kəşfiyyatçılar onun dəstəsinə o biri tərəfdən hücum edəcək, başqaları isə dağlarda və dərələrdə onların arxasına keçəcək. O, yaxın adamları ilə məsləhətləşib dedi: “Ancaq mən əmin deyiləm ki, onlar bizi yolda aldadıb tələyə salmaq niyyətindədirlər, onlar yalnız bizimkilərin dərələrdən çıxış yolunu tapmaq üçün öz adamlarını irəli göndərəcəklər”.

Fəzl ibn Kavus onlara dedi ki, (Babəkin döyüşçüləri-Red) gündüz döyüşümlər. Gənclər həvəslə döyüşürlər və əsilərindən kimsə adamlardan kimsə gecə təhlükəsizliyi qayğısına qalmalıdır. Davudun Siyaha [xəbər] göndərdi ki, tələsin və ləngiməsin. Əgər o dərəni keçənə kimi qaranlıq düşsə, biz burada gözləyərək, çünki onlar bizi öz yolunda gördükcə uzağa getməyəcəklər və biz onların hücumlarının qarşısını bir az alıb qaranlıq düşənə qədər ləngidərik. Qaranlıq düşəndən sonra onlar bizim möqeyimizdən baş amayacaqlar və bizimkilər bir-birinin ardınca keçib gedəcəklər, əgər dərədə bizim qabağımızı kəsmiş olsa, onda biz Həştadsər yolu və başqa yolla [gedib] xilas olmalıyıq”.

Lakin, başqaları Buğaya belə məsləhət gördülər: “Ordu uzanıb yatmışdır öndə gedənləri və geri qalanları bir yerə yığmaq mümkün deyil, adamlar öz silahlarını atıblar, qatırlara yüklənmiş silahlar və pullar müşayiətsiz qalmışdır və biz əmin deyilik ki, kimsə qabağa çıxıb pulları və əsirləri ələ keçirməsin”. Onlar əsir sifətilə yanlarda olan Əbd-ər-Rəhman ibn Həbib Babəkə əsir düşmüş mirzəsi və dəyişmək istədikləri ibn Cavidanı nəzərdə tuturdular. Pul, silah və əsirləri Buğaya xatırlatdıqda o, öz adamları ilə düşərgə salmağı qərara aldı və Davud Siyaha xəbər göndərdi: “Ölçətməz dağ görün kimi düşərgə sal”.

Bundan sonra Davud Siyah hər tərəfdə sıldırım olan qonşu dağa tərəf yollandı. Lakin sıldırım olduğundan orda adamların dincəlməsi üçün yer tapılmadı. Odur ki, dağın ətəyində qərar tutub, [bu] dağın yaxınlığında gediş-gəliş olmayan divara bənzər sıldırım bir yerdə Buğa üçün çadır qurdu. Sonra Buğa gəlib çıxdı. Və adamlarına dayanmağı buyurdu. Çünki, onlar çox yorulmuşdu və azuqələri tükənmişdi. Onlar yoxuşa hər yandan gözətçilər düzün gecəni həri hazırlıqda keçirdilər, ancaq düşmənlər müxtəlif istiqamətlərdən basqın edərək Buğanın çadırına çatana kimi dırmaşdılar. Burada onlar [Buğanın] qoşununu dövrəyə alıb, döyüşə girdilər, Buğa pay-piyada qaçıb özünü xilas etdi. Fəzl ibn Kavus yaralandı, Canax əs-Suqarri isə ibn Cauşan və Fəzl ibn Səhlin qohumu olan iki qadaşdan biri kimi öldürdü. Buğaya gəldikdə, o, həqiqətən düşərgəni piyada tərək etmişdi, sonra isə at tapıb minmiş, yolda ibn əl-Bəisərast gəlmişdi, hansı ki, ona Həştadsərin zirvəsinə qalxmaqda kömək etmiş, oradan da onlar birgə aşağı düşün gecəyansı özlərini Məhəmməd ibn Hümeydin düşərgəsinə çatdırmışdılar. Xürrəmilər pulları, düşərgəni, silahları, həmçinin əsir etmiş ibn Cavidanı ələ keçirdilər, ancaq onlar, iki ayrıca toplum halda qaçıb canını qurtarmış, amma hələ özlərini Məhəmməd ibn Hümeydin xəndəyinə sığınmış Buğaya çatdırıb bilməyən [ərəb] qoşunlarını izləmişdirlər. Buğa Afşindən Marağaya qayıtmaq və kömək üçün ona göndərilən əlavə qoşunu geri qaytarmaq haqqında sərəncam məktunu alanadək, 15 gün müddətində burada qaldı. Buğa Marağaya yola düşdü, Fəzl ibn Kavusun və Afşinin ordusundan onunla birlikdə gələnlərin hamısı isə geriye, Afşinin yanına qayıtdı. Sonra o, (Afşin) qoşunları qış mənzillərində yerləşdirdi və onlar növbəti ilin yazınadək orada qaldılar.

Bu ildə Babəkin sərkərdəsi Tərxan öldürüldü.

Bunun səbəbi: Deyirlər ki, Tərxan Babəkin sərkədələrindən biri olub, onun ətrafındakılar içərisində nüfuzlu mövqe tutubdur. Bu ilin qışı gələndə o, qışı Mağara yaxınlığındakı kəndində keçirmək üçün Babəkdən icazə istədi. Bu vaxt, artıq, Afşin onu güdür və Babəkin yanında yüksək mövqeyə malik olduğu üçün onu ələ keçirməyə can atırdı. Babək ona [Tərxana] icazə verdi və o, öz kəndinə yola düşdü. [Bundan xəbər tutan] Afşin Marağada olan türkə-İshaq ibn İbarhim

ibn Məs'əbn müavləsinə¹ yazıb, gecə həmin kəndə gedəcək, Tərxanı öldürməyi, yaxud əsir alıb onun yanına göndərməyi əmr etdi. Ona görə də türk Tərxanın yanına yollanıb, gecəyarısı qəflətən ona hücum etdi və onu öldürdü. Sonra onun başını Afşinə göndərdi.

222 [836/37]-ci il. Həmin ilin hadisələri

Bu ildə Mö'təsim Cəfər ibn Dinar əl-Xəyyatı² əlavə qoşunla Afşinə köməyə göndərdi. Sonra o, Cəfərin ardınca xərclik və ordunun maaşını vermək üçün 30 milyon dinar pulla İtaxı³ yola saldı.

Bu ildə Afşinin döyüşçü başçıları ilə Babəkin Azin adlı sərkərdəsi arasında vuruşma oldu.

Afşin Əbu Səidin dəstə başçılarından ikisini –Zəfər ibn Ə'lə əs-Sədi və Hüseyin ibn Xalid əl-Mədaini bir bölük atlı və dağlılarla göndərdi. Onlar gecə ikən Kalanruddan⁴ hərəkət edib, tək atlının çətinliklə keçə bildiyi dəniz qalası dərəyə enən kimi getdilər. Adamların çoxu atlıları yedəkləyib bir-birini ardınca dalbadal gəzdirdilər, çünki Afşin əmr etmişdi ki, işıqlanan kimi Rud ər-Rudda⁵ çatsınlar. Dağlılar piyada sırası ilə keçdilər çünki, süvarilərin hərəkəti üçün imkan yox idi. Onlar dağa dırmaşdılar və [əmr edildiyi kimi] işıqlaşanadək Rud-əd Ruda çatdılar. Bundan sonra o, (Zəfər) onunla süvarilərə əmr etdi ki, yaxınlaşsınlar, atdan enib paltarlarını soyusunlar. Onlar hamısı atdan enib çayı keçdilər, dağlılar onlarla birgə dağa çıxdılar. Onlar orada Azinin ailəsini və oğlanlarının bir neçəsini ələ keçirib, onlarla birlikdə qayıtdılar.

Ailəsinin xəbəri Azinə çatdığı üçün Afşin ehtiyat etməyə başladı ki, piyada qoşun geyi qayıdıb dərəyə girərkən onların qarşısını kəsə bilərlər. Ona

¹ Mavlə- erkən xilafət dövründə azad edilmiş və əvvəlki ağasının himayəsində ola qul və ya əsir, həmçinin ərəblərin fəht etdiyi torpaqlardakı əhalidən islamı qəbul edən və hər hansı ərəbin himayəsinə keçən şəxs.

² Cəfər-əl Xəttat- Mö'təsimin sərkərdələrindən biri. Yəminin 838/9-cü ildə və 845/6 -ci ildə etibarən hakimi, "xəyyata" ərəbcə "dərz" deməkdir.

³ İtax (ərəbcə "aşpaz"), aşpaz qul kimi Mö'təsimə 814/5-ci ildə hədiyyə edilmişdi. Sonralar Mö'təsimin tanınmış sərkərdələrindən biri olub, Samirədə saray qaravolunun komandanı rütbəsinə çatmışdı. Mö'təsimin ölümünə həsr etdiyi adamları, öz evində öldürülürdü. Xəlifə Mütəvəkkil (847-862) əmri ilə 849/50-ci ildə öldürüldü.

⁴ Kalanrud-(farsca "Böyük çay")-Azərbaycanda, Bəzzin yaxınlığından keçən çay.

⁵ Rud ər-Rud (Davud ər-Rud-Bərzəndən 6 fərsəx, Bəzzdən 1 fərsəx məsafədə ola yer, burada Salançay boyunca arəb qoşunlarının üçüncü səngəri yerləşirdi. Birinci səngər Bərzəndən 2 səngər aralıdakı Sadarabda (Sumbur çayı sahilində), ikinci səngər isə buradan daha 2 fərsəx məsafədəki Zəhrəqəşda (qarasu çay boyunda) idi.

görə də, dağlılara əmr etdi ki, özləri ilə bayraq götürüb Zəfər ibn əl-Ə`la və onun adamlarına görünə bilən ən hündür dağın zirvəsində dayansınlar, əgər təhlükə törədə biləcə kimsəni görsələr bayraqları açsınlar, buna gör də dağlılar gecəni dağların başında keçirdilər.

İbn Ə`la və Hüseyin ibn Xalid, Azinin əsir alınmış ailəsi ilə geri qayıdan vaxt, dərənin girəcəyindəki yol ağzında Azinin piyada qoşunu yamacla enirdi. Onlar (ərəblər) dərəyə girəcədən döyüş başlandı. Hər iki tərəfdən çoxlu tələfat oldu, lakin onlar bir neçə qadını xilas etdilər.

Afşinin yerləşdirdiyi dağlılar onları gördülər, Azin dərəni onların üzünə bağlamamaq üçün iki dəstə göndərdi. Dağlılar bayraqlara işarə verdikdə Afşin Müzəffər ibn Kəyzəri öz adamlarından ibarət bölüklə göndərdi və atlılar irəli çapdılar. Müzəffərin ardınca Əbu Səidi göndərdi, onların arxasınca isə Buxaradati¹ irəli verdi. Sonra onlar hamısı üz-üzə gəldilər. Azinin dərənin üst tərəfindəki piyadaları onları gördükdə aşağı enib öz dəstləri ilə birləşdilər. Zəfər ibn Ə`la və Hüseyin ibn Xalid və onun adamları qaçdılar. Birinci döyüşdə ölən oldu, sonra heç kim öldürülmədi.

Bu ildən Babəkin şəhəri Bəzz alındı. Müsəlmanlar ora daxil oldular və 222-ci il ramazan ayının 20²-sində cümə günü onu dağıtdılar.

Bu hadisə haqqında məlumat, o necə olmuşdur və bunun səbəbi

Deyirlər ki, Afşin Kalanrudu tərk edərək Bəzzə doğru irəliləməyi qərara alıb, qabaqlar əyləndiyi yerlərə tərəf yavaş-yavaş hərəkətə başladı, lakin ilk yürüş zamanı keçdiyi yolla deyil, başqa yollara gedirdi. O, 4 fərsəx irəliləyib, Rud ər-Ruda ənən dərədə düşərgə saldı. O, səngər qazdırmadı, lakin tikanlı kollar³ arasında düşərgə qurdu. Mö`təsim ona yazmışdır ki, o, adamlarını bölüklərə ayırsın ki, onlar at üstündə, qaravolda gecələr edildiyi kimi, o yerdən gündüz də keçib gedə bilsinlər. Əsgərlərin bəziləri düşərgədə qalmadı, bəziləri isə onu gecə həmlələrindən qorumaq üçün düşərgədən bir fərsəx aralıda gecəgündüz at belində qaravol çəkməlidirlər. Xoşagəlməz bir hadisə baş verərsə, onda [süvarilər] döyüş vəziyyətində, piyadalar isə düşərgədə olsunlar...

Afşin Rud ər-Ruddan kənardə əyləndi. O, dağlılara əmr etdi ki, zirvəsi təbii istehkam ola dağlara qalxınlar və dağların zirvələrində piyadaların yerləşməsi üçün yer seçsinlər. Buna uyğun olaraq, onlar [köhnə] istehkam

¹ Buxaraxudat Mö`təsimin tanınmış sərkərdəsi idi. Mə`mun da xidmət etmişdi. Transoxeaniyadakı qoşunların başçısı olub. Onun adı məlum deyil, yalnız titulu qalmışdır. “Buxaraxudat”, yəni “Buxaranın hakimi”.

² 26 avqust 837-ci il bazar günü.

³ Mö`təsim Afşinə min xalvar dəmir tikan göndəmişdir. (bax: Səid Nəfisi. Babək, s. 109)

xarabalıqları olan dağ seçdilər. Afşin onlarla tanış idi və Əbu Səid in arxasında adam göndərdi, o da həmin gün geri qayıtdı. İki gündən sonra o özü ilə su doldurulmuş tuluqlar, həmçinin suxarı¹ ilə təhciz olunmuş işçi dəstəsi götürüb, öz düşərgəsindən Rud ər-Ruda endi. Onlar Rud ər-Ruda çatanda o, Əbu Səid in arxasında adam göndərin əmr etdi ki, yenidən irəlidə oldu, belə ki, birinci gün necə davranmaq haqqında o, təlimat vermişdi. O, həmçinin işçi alayına buyruq verdi ki, daş daşayıb, həmin dağlara gedən yollar istehkam halına düşənədək bərkitsinlər. O, üstəlik əmrlər verdi ki, hər bir yolda lap yuxarıya kimi daşların arxasında səngərlər qazsınlar və hər dağa yalnız bir yolu [açıq] saxlasınlar. Daha sonra o, Əbu Səidə qayıtmağı əmr etdi, əmri yerinə yetirərək o, öz düşərgəsinə qayıtdı.

Onun yanına Babək tərəfindən çapar gəldi və özü ilə xiyar, yemiş və b. tərəvəz gətirib söylədi ki, deyildiyinə görə indi Afşin yoxsul günlər keçirir, o və onun adamalrı yalnız suxarı və savik² yeyirlər, ona görə də Babək alicənablıq göstərib bu hədiyyələri ona göndərmişdir.

“Mən bilirəm ki, bununla mənim qardaşım nəyi nəzrdə tutur, deyərək Afşin çapara cavab verdi, - onun istəyi odur ki, ordunun sayını öyrənsin və mən, əlbəttə, onun səxavətli diqqətini razılıqla qəbul edirəm. Mən onun ən güclü istəyini anlayıram, o mənim ağır günlər keçirdiyimi söyləməkdə haqlıdır. Sənə gəldikdə isə, - deyə o, çapara üz tutdu, sən heç bir şeydən qorxmaya bilərsən. Sən yuxarı qalxıb bizim mövqelərimizə baxa bilərsən. Özü müzdə olanları səndən artıq görmüsən, indi isə arxada olanlara baxa bilərsən”. Sonra o, əmr etdi ki, çapara at vərsinlər, onların səngərlərini, həmçinin Kalanrud və Bərzənddəki səngərləri görə bilməsi üçün dağa çıxa bisin. O, səngərlərin hər üçünə baxıb onları yaxşıca gözdən keçirdi. Öz ağasına məlumat verə bilmək üçün ondan heç nə gizlədilməmişdi. Bu əmrlərin hamısına çapar Bərzəndə çatana kimi əməl olundu, o, Afşinin yanına qayıtdı, [Afşin] onu buraxıb dedi: “get və Babəkə məndən salamlar yetir”.

Afşin tələsmədən hərəkət edirdi; dağlılar onu [yeni] xəbər gətirdikdə o, bir az aralı dayandı, beləliklə, Rud-ər Rud ilə Bəzz arasındakı 6 fəşəxlik məsafəni hava işıqlaşandan günortayadək qət etdi. Ötən il döyüş baş vermiş sıldırım qayaqlara doğru yollanmaq istəyərkən, o, öz yolunu qorumaq və bir nəfərlə də olsun xürrəmini xilas olmağa qoymamaq üçün Buaraxudatı min nəfər, altı yüz piyada ilə dağın başında saxladı.

¹ Suxarı (ka'k)-qurudurmuş Misir çörəyi, il boyu saxlamaq olurdu.

² Savik –su və ya siylə qarışdırılmış qidalı içki; qayı maye şəklindədir, ona görə də onu qurtum-qurtum içirdilər. (bax: Буниятов З.Азербайджан в. VII-IX вв., с.300)

Babək ordunun yaxınlığından keçdiyini öyrəndikdə özünün [piyada] ordularından birini dərəyə, zirvəsində Buxaraxudat dayanan dağın ətəyinə göndərdi və xürrəmilər onların yolunu kəsmək istəyənlərdən gizlənə bildilər.

Afşin Buxaraxudatı bu dağ yolunu qormağ üçün saxladığı halda, Babək də öz növbəsində əsgərlərini Afşinə qarşı həmin yolu kəsməyə göndərmişdi. Buxaraxudatı Afşin Bəzz sıldırım qalxana kimi orada dayanmaq tapşırılmışdı. Afşin Buxaraxudata əmr etdi ki, onunla Bəzz arasındakı səngərə bənzər dərənin üstündə dayansın. Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusifə əmr etdi ki, öz adamlarından ibarət bölüklə həmin dərəni keçsin. Cəfər əl-Xəyyata əmr etdi ki, o da öz adamlarından ibarət bölüklə keçsin və Əhməd ibn əl-Xəlilə başqa bir bölüklə keçməyi tapşırdı; beləliklə, dərənin bu hissəsində 3 bölük Bəzz tikililərinin ətrafına çatdı. Babək A zin in başçılığı altında Bəzzdən kənarında, bu 3 alayın qarşısındakı tərəyə dəstələr göndərdi ki, Afşinin hər hansı bir dəstəsini şəhər qapılarına yaxınlaşmağa qoymasınlar.

Afşin Bəzz qapılarına yaxınlaşmaq niyyətində idi və öz qoşunlarına əmr etdi ki, [dərəni] keçsinslər, sonra isə xürrəmiləri təklmək üçün dayansınlar. Babək Afşin qoşunlarının artıq səngərlərdən ona doğru yerdiyini bildikdə öz adamlarını pusquda oturtdu və onun yanında yalnız az sayda [adam] qaldı. Bundan Afşin xəbər tutdu, lakin onların gizləndiyi yerləri bilmədi. Sonra ona xəbər verdilər ki, xürrəmilər [qalanı] tərk etmişlər və Babəklə çox az adam qalmışdır.

Afşin öz mövqelərinə qalxdı və oturmağ üçün dəri döşənək üzərində kürsü qoydular və o, Babək qalası qapılarının önündəki tərənin başında əyləşdi. onun sərəncamında olan süvari alaylar dərənin bir tərəfindən dayanıb gəzələyirdilər; o, əmr etdi ki, onlar dərənin o biri tayında olan Əbu Səid, Cəfər əl Xəyyat və onların adamları kimi atdan ensinlər, ancaq Əhməd ibn Xəlilin [adamları] düşməyə yazxın olduğu üçün özünün piyada dağlılarını göndərib, dərəni yo xlamağ əmr etdi.

Belə yo xlamalar [hər gün] günortaya kimi keçirilirdi, eyni zamanda xürrəmilər Babəklə birlikdə nəbiz¹ içir, zurna çalır və təbil döyürdülər. Sonra Afşin günorta namazını qurtarıb, aşağıya, özünün Rud ər-Rudakı səngərinə endi. Əvvəlcə Əbu Səid, onun ardınca Əhməd ibn Xəlil, axırda Cəfər in Dinar aşağı endilər. Sonra Afşin yenidən geri qayıtdı və onun gəlib-getməsi Babəkdə elə qəzəb oyatdı ki, onlar geri qayıdan vaxt xürrəmilər öz təbillərini döyüb, istehza ilə ucadan danışırıldı. Buxaraxudata gəldikdə isə o, bütün qoşun onun yanından ötüb keçəndək dağ yolunu əsla tərk etmir, yalnız onların arxasınca geri qayıdırdı. Bir dəfə xürrəmilər bu yeknəsəklikdən və onları güdənlərin axtarışından tənğə gəldilər, Afşin öz adəti üzrə geri qayıdarkən süvari layları da

¹ Nəbiz-tez kefləndirilən içki kimi istifadə edilmiş palma çaxırı.

bir-birinin ardınca qayıtmağa başladılar; dərəni əvvəlcə Əbu Səid, sonra Əhməd ibn Xəlil, həmçinin Cəfər əl-Xəyyatın adamlarından bir neçəsi keçdi. Xürrəmilər öz səngərlərinin qapısını açdı və on nəfər süvari çıxıb Cəfər əl-Xəyyatın orda qalmış adamlarına hücum etdi. Qoşun içərisində qışqırıq qopdu və Cəfər öz təşəbbüsü ilə bölüklərdən biri götürüb geri qayıtdı, atlılara hücum edib onları Bəzz qapılarına tərəf geri qovdu. Lakin düşərgədə qalmaqla və qışqırtı davam edirdi. Afşin geri döndü, Cəfər və onun adamları isə o biri tərəfdə döyüşü davam etdirirdi. Onun adamlarının böyük toplusu [ona qoşulmaq üçün] üzə çıxdı. Sonra Babək sayca çox olan süvari ilə irəli çıxdı. Tərəflərin heç birində, nə Afşinin adamları içərisində, nə də Babəkin adamları arasında piyadalar yox idi. Toqquşma oldu və hər iki tərəf tələfat verdi. Sonra Afşin geri qayıtdı, dəri döşənək onun üstünə səriltdi və onun üstünə kürsü qoyuldu, öz adəti üzrə o, kürsüyə oturdu. Ancaq onda Cəfərə qəzəb alovlandığından söylədi: “O mənim qoşunlarımızın nizamını və mənim planlarımı pozdu”.

Qışqırtılar daha da güclənməyə başladı. Əbu Duləfin¹ alayında Bəsrə və digər yerlərdə bir neçə fədai var idi, onlar cəfərin döyüşdüyünü görüb, Afşinin əmri olmadan aşağı endilər və dərindən o biri üzünə keçib Bəzzin yaxınlığımadək [irəlilədilər]. Orada onlar ona (Cəfərə) qoşularaq onun ardınca getdilər və onlar hamısı yuxarı qalxdılar; onlar Əl Bəzzə soxulmaq ərəfəsində idilər. Sonra Cəfər Afşinə xəbər göndərüb xəh iş etdi: “Mənə 500 oxatan göndər, allahın köməyi ilə mən Bəzzə soxulmaq ümidindəyəm. Mən sənənin ətrafında bu gördüyün bölükdən o, Azinin bölüyünü nəzərdə tuturdu, başqa ayrı bir [düşmən] görürəm”.

Afşin cavab verdi: “Sən artıq mənim planımı pozdun. Çalış onlardan bir az aralan, adamlarını qoru və geri qayıt”.

Fədailər Bəzzə yaxınlaşdıqda onların arasında səs-küy və qışqırtı başlandı və Babəkin pusquya göndərdiyi adamlar düşündülər ki, artıq döyüş qızışdı və onlar cəld üzə çıxaraq Buxaraxudatın əsgərlərindən aşağıdakı gizli sığınacaqlardan göründülər, eyni zamanda pusquda duran başqaları da Afşini dayandığı təpənin yanında irəli atıldılar. Xürrəmilər hər tərəfdən irəli cümdular, onlardan yuxarıda dayanan ərəb əsgərləri onları heç birini dayandırmadı və Afşin dedi: “Allaha şükür olsun ki, bizim üçün [pusqu] yerini də üzə çıxardı”.

Daha sonra Cəfər öz adamları və fədailəri ilə birgə qayıdıb Afşinin yanına gəldi və dedi: “Mənim ağam! Möminlərin əmiri məni sən gördüyün müharibəyə göndərib. O məni burada oturub gizlənmək üçün göndərmişdir. Sən mənim üçün ən məsul anda maneə oldun- Bəzzə daxil olmaq və onun [Babəkin]

¹ Qasim ibn İsa əl-İcli (Əbu Duləf adı ilə tanınmışdır.) Xəlifə Linin fanatikcəsinə tərəfdan olub; 839—40- ci ildə yaşamışdır. Afşin ona həsəd apardığı üçün, hətta bir dəfə onu həbs etmişdi, lakin o, ölümdən yaxa qurtara bildi.

mövqeyinə soxulmaq üçün mənim yalnız beş yüz piyadaya ehtiyacım vardı, çünki qarşımda kim olduğunu mən yaxşı bilirdim”.

Afşin ona cavab verdi: “Sən qarşımda dayananlara deyil, səni arxandakılara, bir də Buxaraxudat və onun adamlarına hücum edənlərə bax”.

Sonra Fəzl ibn Ksvus Xəfər əl-Xəyyata dedi: “Əgər iş təkcə səndən asılı olsa idi, sən dayandığın həmin bu yerə qalxa bilməzdin və deməzdin : “Mən burada belə, orada elə edərəm”.

“Bu müharibədir,-deyə Cəfər qışqırdı, -burada iz kənardan kiminsə gələcəyini gözləyərək dayanıb qalmış”.

“Əgər bu, əmirin məsləhəti olmasa idi, onda mən dərhal sənin dərsini verərdim”- deyərək Fəzl cavab verdi. Lakin Afşin onların hər ikisini nizam-intizama çağırırdı və onlar [mübahisəni] kəsdilər.

Sonra Afşin Əbu Duləfə öz fədailərini qala divarlarının dibindən geri çağırmağı əmr etdi. Ona görə də Əbu Duləf onları səslədi: “Geri qayıdın. Lakin onlardan biri əlində daş irəli gəlin dedi: “Doğrudanmı sən bizi indi geri çağırırsan. Mən bu daşı qala divarlarından götürmüşəm”. Lakin o, cavabında dedi: “Dərhal geri qayıt, onda başa düşərsən ki, sənin yolunu kim kəsib”. Bununla o, arxada Buxaraxudatın üstünə atılmış əsgərləri nəzərdə tuturdu.

Mənim inandığım adamlardan biri dedi: iki həftə sonra Afşin hazırlığı görüb, gecə yarısı min nəfərə kimi piyada atıcı çağırırdı, onların hər birinə su üçün tuluq və suxarı verdi, bəzilərinə isə qara bayraq və başqa əmlak təqdim etdi. O, gün batana yaxın onları bələdçiləri ilə birlikdə irəli göndərdi. Onlar bütün gecəni tanış olmayan, çətin [keçilən], yolsuz dağlarda dolanıb, Azinin yerləşdiyi təpənin arxasına çatana kimi hərəkət etdilər. Bu, hündür bir dağ idi. Afşin onlara əmr etmişdi ki, səhər namazından sonra onun Afşinin ijarəsini görünəndə öz yerlərini heç kəsə bildirməsinlər, toqquşma görsələr, yalnız o halda [onun verdiyi] bayraqları nizələrə keçirsinlər, təbil çalıb, dağda üzə aşığı ensinlər, xürrəmilərin başına ox və daş atsinlər. Əgər [onun] ijarəsini görməzlər, onda onun təlimatının alana kimi yerlərindən tərpənməsinlər. Buna əməl edildi. Hava işıqlananda onlar dağın başına çatdılar. Onlar dərdə tuluqları su ilə doldurub, dağın başına qalxdılar. Sonra bir dəfə gecə Afşin onların başçılarının yanına adam göndərib, silahları hazırlamağı xəbər verdi, çünki sübh çağı o, hücum etmək niyyətində idi. Eyni zamanda o, gecə türk Bəşiri fərqanəli¹ döyüşçü başçıları ilə birgə göndərin, əmr etdi ki, onlar dərinin su götürülən aşağı hissəsindəki təpənin ətəyində getsinlər, bu [yer] Azinin yerləşdiyi dağ-daş aşağıda idi; çünki o, (Afşin), qoşunlar gedən vaxt öyrənmişdi ki, dinsizlər həmin damın altında gilzənilər. Bəşir və fərqanəli Afşinin xəbər ala biddiyi kimi,

¹ “Fərqanəli”, “fərqanəli” dedikdə Mötəsiminq Fərqanədən topladığı türklərdən ibarət qoşunlar (və başçıları nəzərdə tutulur.)

xürrəmilərin pusquda qoşun saxladığı yerə yollandılar. Onlar gecə yarsı yola düşdüklərindən, düşərgədə adamların çoxu bundan xəbərsiz idi. Sonra o (Bəşir), dəstəbaşçılarna xəbər göndərdi ki, silahlarla döyüşə hazırlaşsınlar, çünki, əmr [Afşin] sübh çağı yola düşəcəkdir.

Hava işıqlananda Afşin əvvəllər etdiyi kimi, özü ilə əsgərə, neft yağdırınlar, neftatın manacaqlar və məş`əllər götürüb həqiqətən də irəli yeridi. Sübh çağı o, ibadət elədi. Sonra o, təbilləri çadırıb həmişə dayandığı yerə çatana kimi irəlilədi. Adət üzrə yenə də dəri düşənək səridi və kürsü qoyuldu.

Bu vaxtadək Buxaraxudatı hər gün dayandığı yerdə-damnı başında gözləyirdi. Lakin həmin fəvqaladə gündə o, Əbu Səid, Cəfər əl-Xəyyat və Əhəd ibn Xəlillə birlikdə qoşunun önündə gedirdi. Belə hərbi düzülüş qaydası bu dəfə adamlara qeyri-adi göründü və o, (Afşin) onlara əmr etdi ki, Azinin olduğu tərəyə yaxınlaşsınlar və onu mühasirəyə alsınlar, halbuki bu vaxtadək o, bunu onlara qadağan edirdi. Adamlar yuxarıda adı çəkilən həmin dörd dəstə başçılarını ilə tərə mühasirəyə alınana kimi irəlilədilər. Cəfər əl-Xəyyat Bəzzin giriş yolunun yaxınlığında idi, Əbu Səid onun yanında, Buxaraxudat Əbu Səidin tərəfində idi. Onlar bu cür birgə gəldilər və tərənin ətrafını dövrələdilər. Dərənin aşağı hissəsində səs-küy böyük idi. Azinin yerləşdiyi tərənin altındakı pusquçular artıq türk Bəşir və fərqanəliyərin üzərinə atılıb, bir müddət davam edən döyüşə girişmişdilər. Toqquşma böyüyüb qarışıqlığa çevrilmişdi. Düşərgədə adamlar onların qışqırıqlarını eşidib təşvişə düşmüşdülər, lakin Afşin əmr etdi ki, carçılar çağırınsınlar: “Ey adamlar! Onlar türk Bəşir və fərqanəliyərdir. Mən onları [qabağa] göndərmişəm,, onlar pusquda duranları aşkara çıxarınsınlar, buna görə də əbəs yerə narahat olmayın!”

İrəlidə olan piyada atıcılar bunu eşidib dağın zirvəsinə qalxdılar və Afşinin tapşırığı kimi işarə verdilər. Qoşunlar bir fərsəx məsafədə olanda onlardan aralı ola dağlardan qara bayrağı necə endiyini gördülər və onlar da yuxarısında Azin olan dağdan üzü aşağı enməyə başladılar, çünki verilən işarə onların qarşılınması üçün əsas idi. Adamlar Azinin düşərgəsində onları gördükdə, Azin xürrəmilərin bir qismini onlara qarşı göndərdi, [Afşinin] əsgərləri onları gördükdə çox qorxdular. Sonra Afşin onlar xəbər göndərüb bildirdi ki, bu bizim piyadalardır və Azinə qalib gəlməkdə bizə kömək edəcəklər. Ondən Cəfər əl-Xəyyat üz bəüz olduqları Azin və onu məsləkdaşlarına həmlə etdilər, lakin sonuncular (xürrəmilər) onların üzərin atıldılar və onları dərəyə tərəf geri çəkilməyə məcbur etdilər. Sonra Əbu Səidin yaxın adamlarından və onun davamçılarında olan Mü`əz ibn Məhəmməd və ya Məhəmməd ibn Mü`əz adlı birisi bir neçə nəfərlə onlara döyüşə girdi, lakin birdən onları atlarının dırmaqları altında çalalar əmələ gəldi və Əbu Səidin isə süvariləri bir-birinin ardınca yerə yıxıldılar. Belə olduqda, Afşin işçi alayına əmr etdi ki, onların evlərin daşlarını daşyıp bu çalaları doldursunlar. Onlar belə də etdilər, bundan

sonra adamlar daha bir hücum etdilər. A zin dağ başında arabalara dağ yığdırıb saxlamışdı və qoşunlar hücum edən zamanı o həmin arabaları onlara qarşı buraxdı. Lakin onlar aralandılar və arabalar diyirlənib aşağı ötdü. Sonra adamlar hər iki tərəfdən hücum etdilər. Babək öz adamlarının mühasirəyə düşdüyünü gördükdə Afşinin yaxınlığından, onun əyləşdiyi tərədən bir mil aralıda ola qapıdan çıxıb Bəzzi tərk etdi. Babək bir neçə tərəfdaşları ilə soraqlaşıb Afşini soraqladı. Əbu Duləfin tabeliyində ola adamlarından biri soruşdu: “Bu kimdir?” Onlar cavab verdilər: “Bu, Babəkdir o, Afşini axtarır”. Əbu Duləf bu bardədə Afşin əxbər çatdırdı, o isə təcili olaraq Babəki tanıyan adam göndərdi. Həmin adam ona baxandan sonra geri qayıdıb Afşinə dedi: “Bəli, o həqiqətən Babəkdir”. Onda Afşin irəliləyərək onunla və onu yoldaşları ilə üz bəüz danışmalar aparmağa yarıyan məsafəyə kimi qabağa gəldi, A zin olan yerin ətrafında döyüş uzanırdı və Babək Afşinə dedi: “Mən möminlərin əmirindən aman istəyirəm”.

“Mən bunu sənə artıq təklif etmişəm, -deyə Afşin cavab verdi, və bu, nə vaxt istəsən, sən öz ixtiyarındadır”¹ - dedi.

“Mən bunu indi istəyirəm, -deyə Babək cavab verdi, -bu şərtlə ki, sən mənə ailəmi hazırlamaq üçün möhlət verəsən”.

“Allaha and içirəm!-deyə Afşin dilləndi, -Mən artıq bir neçə dəfə sənə məsləhət görmüşdüm, sən isə mənim məsləhətimi qəbul etmədin. Mən sənə bir daha məsləhət bilirəm, sənə əmin-amalıq almaq üçün sabahkı məqamdan bu gün daha münasibdir”. Babək dedi: “Mən bunu qəbul edirəm, ey əmir. Mənim istədiyim də elə budur”.

“Yaxşı, -deyə Babək cavab verdi, -Filankəsə, filankəsə gəldikdə isə, onlar hazırda [döyüş gedən] bu tərələrdədirlər, ona görə də öz adamlarına əmr et, əl saxlasınlar”.

İnandığını adamlardan biri mənə dedi ki, Afşinin elçisi adamları gətirmək üçün yola düşdü, ona dedilər ki, fərqanəliyərin bayrağı artıq Bəzzdədir və qalaların üzərində qaldırılmışdır, buna görə də, adamları [arxasınca aparmaq üçün] haylayıb atını irəli çapdı. Sonra o, şəhərə daxil oldu, onlar da bunu etdilər və bayraq qaldırıb işarə verə-verə istehkamlara qalxdılar, Bəzzin küçə və meydanları adamlarla dolmuşdu. Sonra həmin pusquda duranlar istehkamların qapılarını açdılar və piyadalar [ərəb] qoşunu ilə döyüşə girdi. Bu vaxt Babək [şəhərdən] çıxıb Həştadsər yaxınlığında dərəyə girdi.

Afşin öz dəstə başçıları ilə istehkamların qapıları ağzında döyüşməkdə idi xürrəmilər fədakarlıqla vuruşurdular. Sonra o, neftyağdınları çağırıb

¹ Bu fakt və ondan sonra verilən yazı göstərir ki, Afşinlə Babək arasında əlaqə olmuşdur. (bu barədə Ə-Təbəri susur). Afşinin məhkəməsində xatırladılanların məktub da bunu sübut edir. Məktub haqqında bax: İbn Əl-Əsir. Əl-Kəmil fi-ti-tarix, s. 78.

[düşəmini] üzərinə neft yağdırmağa və onların başı üzərində nə varsa, hamısını yandırmağa başladı, adalar son[xürrəmi əsgər] öldürülənə kimi istehkamları uçurub dağıtdılar. Afşin Babəkin oğulları və Bəzzədə onların yanında qalmış ailə üzvlərini ələ keçirdi. Nəhayət, axşam düşdü və o, geri dönməyi adamlara əmr etdi, onlar belə də etdilər, xürrəmilərdən [salamat qalan] adamlar [əvvəlki kimi] öz evlərində qaldılar. Afşin Rud ər-Ruddakı səngərinə qayıtdı.

Deyərlər ki, Babək və onunla birlikdə dərəyə enmiş adamlar Afşinin öz səngərinə qayıtdığını bildikdə Bəzzə döndülər. Onlar istədikləri və apara biləcəkləri qədər ərzaq və şəxsi əmlaklarını götürüb Həştadsərə yaxın olan dərəyə endilər. Sonrakı günü səhəri Afşin yenidən hərəkət edib, Bəzzə gəldi. O, səhərdə ayaq saxlayıb istehkamları dağıtmağı əmr etdi və səhərin ətraflarını yoxlamaq üçün piyada qoşun göndərdi. Lakin onlar yerli əhalidən heç kəsi tapmadılar. Sonra o, işçi alayı göndərib istehkamları dağıtdırdı və yandırdı. Bu iş üç gün, Babəkin bütün xəzinəsi və istehkamları məhv olanadək davam etdirildi.¹

Heç bir ev, heç bir istehlak salamat buraxılmadı. O, onların hər birini ya yandırdı, ya da uçurub dağıtdı. Bundan sonra o, geri qayıdıb öyrəndi ki, Babək özünün bir neçə nəfər tərəfdarı ilə birlikdə aradan çıxıb. Buna görə də o, erməni çarlarına və knyazlarına aşağıdakıları yazdı: “Babək bir neçə adamla qaçıb dərəyə yetişmiş, oradan isə Ərməniyyəyə tərəf yollanmışdır. Sizin yanınızdan ötüb keçəcəkdir”. O, onların hər birinə öz torpaqlarına keşiş çəkməyi və yoldan keçən hər bir kəsi saxlayıb şəxsiyyətini müəyyən etmədən buraxmamağı əmr etdi.

Afşinin yanına casuslar gəlib, dərədə Babəkin gizləndiyi yerə ona xəbər verdilər. Bu, sıx ağalıq və koluq, bir tərəfi Ərməniyyə, başqa qurtaracağı isə Azərbaycana çıxan və atlıların hərəkətinə imkan verməyən bir dərə idi. Ağacların sıxlığından və bataqlıq olduğundan, orada gizlənən adamı tapmaq mümkün deyildi. Həqiqətən də ora əsl bataqlıq idi. Bu dərə “Batalıq” adlanırdı. Afşin [mümkün olan] hər tərəfə adam göndərdi ki, həmin bataqlığa imkan verən yolun, yaxud Babəkin həmin yoldan bataqlıqdan çıxmaq çarəsini olub-olmadığını öyrənə bilsin. Sonra o, hər bir yola və həmin ərazinin hər yerinə 400-dən 500-ə kimi əsgərlərdən gözətçi dəstələr qoydu. Yolları göstərmək üçün dağlıları da onlara qoşdu. O, əmr verdi ki, gecələr yolları qorusunlar ki, heç kəs onlardan keçə bilməsin. Sayı 15-ə çatan dəstəni hər bir əsgərinə öz düşərgəsindən azuqə göndərdi.

Bu vəziyyət təməninlərin əmiri Mö`təsimdən Babəkə aman verən və qızıl möhürlə təsdiqlənmiş məktub gəlincəyə kimi davam etdi. Bundan sonra Afşin ona sığınmış olan Babək tərəfdarlarına və onun onlarla olan böyük oğluna xəbər göndərdi. Afşin [ona] və ələ keçirilən başqlarına dedi: “Mən bunu

¹ Əl-Yə`qubinin (897-ci ildə ölüb), verdiyi məlumata görə, “Bəzzədə 7600 nəfər əsir alındı”.

möminlərin əmirindən gözləməyirdim və mən şəxsən onun indiki vəziyyətində aman verilməsi haqqında ona yazmaq istəmirəm. Sizlərdən indi kim bu [məktubu götürüb] ona çatdırıb bilər?”¹. Lakin onlardan heç biri bu işi üzünə götürməyə cəsarət etmədi və onlardan biri dedi: “Ey əmir! Bizlərdən heç kəs onunla üz bəüz dayanmağa razı olmaz”

“Bəlaya düşsən səni!-deyə Afşin qışqırdı, -Şübhəsiz o, buna şad olacaq”. Lakin bir başqası cavab verdi: “Allahın əmirə rəhmi gəlsin. Biz bunu səndən yaxşı bilirik”.

Bunu eşitdikdə Afşin dedi: “Sizin başqa çarəniz yoxdur. Siz tamamilə mənə tabesiniz və hökmən bu məktubu ona aparmalısınız”. Onda iki nəfər ayağa qalxıb dedi: “Təminat və ki, sən bizim aitemizi dolandıracaqsan”. Afşin bunu onlar vəd etdi və onlar məktubu götürüb, ona (Babəkə) yetişincəyə kimi bataqlığın arası ilə yol getdilər. Babəkin oğlu da onlarla məktub yollayaraq, yeni yaranmış vəziyyəti ona yazdı və aman üçün geri qayıtmasını xahiş edərək, bunun təhlükəsiz və ən yaxşı çıxış yolu olduğunu bildirdi. Həmin iki nəfər oğlunun məktubunun ona çatdırdı. O oxuyandan sonra soruşdu: “Siz nə etmişiniz?”

Onlar cavab verdilər: “Bizim arvad-uşaqlarımız bu gecə əsir alınıb və biz sənənin yanına qayıtmaq üçün harada olduğunu bilmirdik. Biz elə bir yerə düşdük və gördük ki, bizi əsir ala bilərlər, ona görə də aman istədik.”

Babək məktubu verən adam dedi: “Mən bu [adam] barədə heç nə bilmirəm. Bəs sən, əxlaqsız fahişə oğlu. Sən necə cəsarət edib, əxlaqsız, fahişə oğlunun (burada Babək öz oğlunu nəzərdə tutur.-Red) adından məni yanıma gəlmisən. Və [Babək] onun tutub başını kəsdi və [Mö təsinin] məktubun bağlı halda onun sinəsinə möhkəm yapışdırdı; o, [həttə] məktubun möhrünü də qoparmadı. Sonra o biri adama dedi: “Get, o əxlaqsız fahişə oğlundan soruş ki, nə məqsədlə bunu mənə yazıb?” o, həmçinin oğluna yazırdı: “Sən mənim yolumla getsəydin və öz sülalənin (xanədanın) varisi olsaydın, onda vərəsəlik sənə keçə bilərdi, onda bir neçə gün qabaq sən həqiqətən mənim oğlum sayılırdın. İndi isə sənənin fahişə ananın pozunluğu mənə aydın oldu, ey fahişə oğlu! Bəkə də mən bu gündən sonra çox yaşamadım, amma mən hökmdar [məlik] adını daşıyıram və mən harada olsam, yaxud mənim barədə harada nə danışsalar, yenə də mən hökmdar olaraq qalaram. Sən isə elə bir toxumdansan ki, ondan bir nəfər də olsun ləyaqətli [adam] törəməyib və mən [açıq] bildirirəm ki, sən mənim oğlum deyilsən, çünki qırx il miskin qul kimi ömür sürməkdənsə, bir gün ağa kimi yaşamaq daha yaxşıdır”. Sonra o öz sığınacağına tərək etdi və

¹ Bu parça bir qədər dolışıqdır, lakin, görünür, ə-Təbəri onu nəzərdə tutur ki, Afşin Babəkin qaçmasına yol verməsi müqabilində xəlifədən Babək haqqında aman kağızı gəlməsini gözləməyirdi, həmin gözlənilməz kağız onu çaşdırmışdır.

elçini müəyyən olunmuş yerə aparmaq üçün üç nəfər adam göndərdi. Sonra onlar onun yanına qayıtdılar.

Babək ərzağı qurtarana kimi bu bataqlıqda qaldı. Sonra o, əsgərlərin qoruduğu yaxın yola çıxdı. Bura dağda su tapımayan bir yer idi; su baradan uzaqda olduğundan istər-istəməz qoşun burada dayanmayaraq oranı tərk etmiş və su olan yerə getmişdi. Bununla belə, onlar iki nəfər dağlıni iki atla yolda keşik çəkməyə qoymuşdular. Yol ilə dəsətlərin olduğu yer arasında mil yarım kimi məsafə vardı. Hər gün iki atlı və iki dağlı yola nəzarət edirdi. Bir dəfə günorta üstü yolu yoxladıqdan sonra Babək və onun yoldaşları çıxıb, heç kəsinə iki atlıni, nə də iki dağlıni görmədilər. Buna görə də onlar belə düşündükləri dəsətlər yolda yoxdur. Odur ki, Babək özünü iki qardaşı-Əbdüllah və Müaviyə, öz anası, arvadlarından İbnət əl-Kalandaniyyə adlı biri ilə yola çıxdı və Ərməniyyə səmtə yollandı.

İki atlı və iki dağlı onları gördü, [bu barədə] Əbu Sacın başçılıq etdiyi dəsətlərə xəbər çatdırdılar: “Biz yolda atlılar keçdiyini gördük, amma onların kim olduğunu bilmədik”. Sonra bir neçə adam atlıların keçdiyini gördük, amma onların kim olduğunu bilmədik”. Sonra bir neçə adam atlarını səyirdib [onları] o vaxta kimi izlədilər ki, onların bulaq başında dayanıb çəraz yediklərinin uzaqdan gördülər. Lakin onlar adamları gördükdə, o dinsiz [Babək] və yanındakılar vaxt itimədən atları sızradılar və xilas ola bildilər. Lakin, Müaviyə, Babəkin anası və onunla birlikdə olan arvadı ələ keçirdilər. Onlarla birlikdə [həmçinin] Babəkin qulları da əsir alındı. Əbu Sac Müaviyəni və iki qadını geri, düşərgəyə göndərdi, Babək isə yoluna davam edərək Ərməniyyə dağlarına gəlib çatdı, orada [da] gözə görünmədən hərəkətini davam etdirdi. O, ərzağa çox ehtiyac duyurdu, lakin bütün erməni knyazları [batriklər] öz mülklərinin və öz hüduqlarını sayıq qoruyurdular. Onlar öz əsgərlərinə əmr etmişdi ki, tutub saxlamadan və şəxsiyyətini ayırdlaşdırmadan heçkəsin keçməsinə icazə verməsinlər. Bütün dəsətə başçıları sayıq idilər.

Babək acımışdı. O biri tərənin belində ikən birdən dərələrin birində öz fəddanını¹ şumlayan bir nəfər cütçü gördü. O, öz quluna dedi: “Aşağı, o cütçünün yanına en, özünlə dinarlar və dirhəmlər götür, əgər onun çərəyi varsa, pul verib ondan al”. Cütçünün [şərik] yoldaşı var idi, bu vaxt onun yanından hara isə aralanmışdı. Qul cütçüyüə yanaşan vaxt onun şəriki uzaqdan qulu görüb, əcnəbidən qorxaraq gözləməyə başladı ki, onun yoldaşına yaxınlaşan yadellinin nə etdiyini görsün. Qul cütçüyə tərəf nə isə uzatdı, o da yaxın gəlib uzatdığı çərəyi ona verdi. Onun [cütçünün] yoldaşı isə uzaqda da tamaşa etdi və öz-özünə düşündü: “Şübhəsiz, bu yad adam onun çərəyini zorla əlindən alır”, çünki, öz əvəzində qulun ona nə isə verdiyini bilmədi. O, əsgərlərə doğru tələsin onlara

¹ Fəddan-orta əsrlərdə sahə ölçüsü olub, 5 min 883,5 kv.m-ə bərabərdir.

dedi ki, onların yanına, qılıncılı, yaraqlı bir adam gəlib onun dərədəki yoldaşının çörəyini əlindən aldı. Dəstə başçısı dərhal atını çapdı və bu əhvalat ibn Sumbatın dağlarında baş verdiyindən o, Səhl ibn Sunbata¹ xəbər göndərdi ki, o da bir neçə nəfərlə tələsik atını çapıb özünü onlara yetirdi. O, cütçüyə çatanda qul hələ də onun yanında idi O soruşdu: “Burada nə baş verir?”.

Cütçü dedi: “Bu adam mənim yanımdan keçirdi, məndən çörək xahiş etdi, mən də verdim”.

“Sənin ağan hanı?”- deyə ibn Sumbat quldan soruşdu. O, cavab verdi: “Orada” və başı ilə həmin səmti göstərdi. İbn Sunbat onun ardınca gedib [dağdan] enən Babəkə çatdı, üzünə baxan kimi onu tanıdı və atdan düşərək ona yaxınlaşıb əlini öpdü. Sonra dedi: “Eyvah mənim ağam! Yolun hayandır”.

Babək cavab verdi: “Rum torpağına getmək istəyirəm”.

“Sən elə bir münasib yer və adam tapa bilməzsən ki, səni mənim kimi başa düşsün, -deyə ibn Sumbat cavab verdi, -başqa ibr kəs sənə mənim kimi qulluq göstərməyə layiq ola bilərdi ki, sən onun yanında qalasan. Sən mənim vəziyyətimi bilirsən. Mənimlə hökümət [xəlifə] arasında heç bir münasibət yoxdur. Sən hökümətə yaxın olanlardan heç birinin yanına gedə bilməzsən. Sən mənim işlərimlə, ölkəmlə və buradakı bütün batriklərlə tanışsan. Həqiqətən də, onlar sənə yaxın adamlardır, sənün onlardan oğlanların vardır”. O, bununla onu nəzərdə tuturdu ki, Babək batriklərdən hər hansı birinin gözəl qızı və ya bacısı olduğunu eşidəndə o, adam göndərüb onu istəyirdi. Batrik onun istədiyini göndərəydi, hər şey yaxşı olurdu, imtina etdirsəydi, onda Babək gecə ikən onun üzərinə hücum edib qadını, bütün əmlakını zəbt edir və onları zorla öz malikəsinə aparırdı.

“Mənimlə mənim qala gedək”, -deyə ibn Sumbat ona müraciət etdi. –Axı, bu sənin öz evindir, mən isə sənin qulunam. Bu qışı burada qalarsan, sonra nə edəcəyini özün bilərsən”.

Ehtiyac və yorğunluq Babəki əldən salmışdır; o, Səhl ibn Sunbatın təminatına inanıb dedi: “Yaxşı düşməz ki, mən və qardaşım bir yerdə qalaq, əgər kimsə bizim birimizə ilişərsə, o birmiz salamat qalsın. Mən özüm sənənlə qalara, qardaşım Abdullah isə ibn İstifanusun yanına gedər, çünki nə baş verə biləcəyini biz bilmirik və bizim sülaləni sonra davam etdirə biləcək varsimiz yoxdur”.

¹ Səhl ibn Sunbat-IX yüzilin birinci yarısında Arranla ərəblərin asılı feodal hökmdarlarından biri olan Şəkinin hakimi. M. Kağanqatlıya görə, aran şahlarından biri, kökcə alban padşah sülaləsindən olan Zəmixin nəslindəndir. Onun əsas iqamətgahı-Şəki qalası Sünikin şimal tərəfindən indiki Sisian rayonunda qeydə alınmışdır.

Səhl ibn Sunbat Babəkin mütəffiqi olmuş, hələ 822-ci ildə Araması qarət edən ərəblərin üzərinə qəflətən basqın edərək bir çoxunu qırmış, qalanlara qaçmağa məcbur etmiş, minə qədər əsiri azad etmişdi. (M. Kağanqatlı, s. 164)

“Sənin oğlanların çoxdur ki!” –deyə ibn Sunbat işarə etdi, lakin Babək cavab verdi ki, onların arasında bir nəfər də olsun yaralı yoxdur. Ona görə də o qərara alıb ki, qardaşını etibar etdiyi ibn İstifanusun qalasına göndərsin. Bunda sonra o, ibn Sunbatla onun qalasına yollandı, səhəri gün isə Abdullah ibn İstifanusun qalasına getdi.

İbn Sunbat Afşinə yazdı ki, Babək onun qalasında onunladır. Afşin cavab verdi: “Bu doğrudursa, onda mö`minlərin əmirinin [Allah ona güc vərsin] və mənim sənə etimadımız artacaqdır”. O, bunu da yazdı ki, o [ibn Sunbat], yaxşıca mü kafatlandırılacaq. Az sonra o, etibar etdiyi yaxın adamlarından birini onun yanına göndərir ki, Babəki görüb onun şəxsiyyətini tanıсын və qayıdıb ona məlumat vərsin.

İbn Sunbat Babəkdə şübhə oytarmamaq niyyəti ilə həmin adama dedi: “Sən onu yemək yeyəndən başqa vaxt görə bilməzənsən. O mənimlə çörək yeyir. Onu səhər yeməyinə çağırdıqımız görəndə bizim adamlara o xşamaq üçün palatarnı dəyişib bizim aşpazların paltarından geyərsən. Sonra, sanki yemək gətirirsənmiş, yaxud nəyisə aparısənmiş kimi yanımızda gəl, onun başı yeməyə qarışacaq, ona sən onu istədiyini kimi öyrənə bərsən, sonra qayıdıb öz ağana xəbər aparasan”.

Həmin adam səhər yeməyi zamanı elə də etdi, lakin Babək başını qaldırıb ona baxdı və tanımayıb soruşdu: “Bu adam kimdir?” İbn Sunbat cavab verdi: “Bu adam xorasanlıdır, xaçpərəstdir və çoxdan bizdə qalır”. Bununla o, nə demək istədiyini ona anladı. Sonra Babək həmin adamdan soruşdu: “Sən nə vaxtdan burdasan? O, cavab verdi: “Filan qədər ildir”. Həmin adam cavab verdi: “Mən burada evlənmişəm”. Babək ona: “Sən düzmü deyirsən?”, - birisi başqasından soruşanda ki, sən haralısan, o cavab verir ki, arvadım haralıdırsa, mən də ordanam”.

Həmin adam məlumatla Afşini yanına qayıtdı və Babəkədə müşahidə etdiklərinin hamısını ona danışdı. Bundan sonra Afşin Əbu Səidi və Buzranı məktubla ibn Sunbatın yanına göndərdi. O, əmr etdi ki, onlar göstərilən yola çatanda onun məktubunu yerli adam vasitəsilə ibn Sumbata çatdırılmalıdır. Daha sonra mər etdi ki, ibn Sunbat onla hər hansı təlimat verərsə, ona qulaq asmansınlar. Onlar onun buyurduğu kimi etdilər. İbn Sunbat onlar yazdı ki, onun elçisi onların yanına gələndə kimi onu bu iki adama təsvir edib göstərdiyi yerdə qalsınlar. Onlar onun təsvir edib göstərdiyi yerdə dayandılar. O, Babəkin ova çıxıb onların yanından keçəcəyi vaxta kimi bəs edəcək sursat və azuqəni onlara göndərdi. İbn Sumbat ona (Babəklə) dedi: “Burada, dərədə hava çıx təmizdir səni isə qala divarları sıxır. Odur ki, gəl mənim şahinlərimi və quşlarımla nə lazımdırsa, hamısını özümüzə götürüb buradan çıxacaq. Səhər yeməyini kimi qayğılarımızı ovda dağıdırıq”.

“Sən necə istəyirsən”, - deyə Babək cavab verdi.

Səhər qaladan onların birlikdə çıxması üçün ibn Sunbat lazımı hazırlıq gördü. O, nə etmək qərarına gəldiyini Əbu Səidə və Buzbara yazıb, biri dağın bu üzündə, o biri isə başqa üzündə olmaqla, qoşunların onu necə qarşılması barədə təlimat verdi. O tapşırırdı ki, səhər namazı zamanı gizlicə irəliləsinlər, sonra onun elçisi onların yanına gələndə, dərə boyu yuxarı qalxınsınlar və onları (Səhli və Babəki) gördükdə aşağı enib onları tutsunlar. Ertəsi gün ibn Sunbat və Babək qaladan çıxarkən ibn Sunbat bir nəgəri çaparı Əbu Səidin, başqasını isə Buzbarın yanına göndərüb çaparların hər birinə dedi: “sən filan yerə, sən isə filan yerə gedərsən, sonra bizdən yuxarıya qalxın, bizim ikimizdə görəndə qışqırın: Budur onlar! Tutun onları!” O, [bu yolla] Babəki tərəf çapırlar və bizi tutmaq istəyirlər”. O, bunu belə etməklə Babəki öz qalasında ərəblərin əlinə vermək istəmirdi*.

Hər iki çapar Əbu Səid və Buzbarın yanına gəldilər, onlarla birlikdə yola düşüb Babəklə ibn Sunbatdan yuxarıdakı yerə çatana kimi [getdilər]. Onlar aşağı baxıb Babəki gördülər. Sonra onlardan biri bir tərəfdən, başqası o biri tərəfdən öz adamları ilə aşağı endilər, onların hər ikisini və qarğılarını tutsular. Babək ağ dürrə, ağ çalma və qısa çəkmə geymişdi, onun əlində qırğı vardı. O, əsgərlərin onu mühasirəyə aldığı gördükdə dayandı və onlara baxdı. Onlar isə dedilər: “Atdan düş!”

“Siz kimsiniz?” -deyə Babək soruşdu. Onlardan biri cavab verdi: “mən Əbu Səidəm”, başqası isə: “Mən Buzmaram”, -dedi.

“Yaxşı, -deyə Babək cavab verdi və ayağını qatlayıb atdan düşdü. İbn Sunbat ona baxdı, Babək başını qaldırdı və ona baxaraq dedi, -Doğrudanmı, sən məni kiçik bir məbləğdə yəhudilərə (ərəblərə) satdın. Əgər sən pul istəyirdinsə, mən onların sənə verdiyindən daha çox verərdim!”

Əbu-Səid dedi: “Atı min və sür”. O cavab verdi: “Yaxşı!”

Onlar Babəki Afşinin yanına apardılar. Onlar düşərgəyə yaxınlaşan vaxt Afşin Bərzəndə yola düşmüşdü. Orada onun çadırı qurulmuşdu. O, qoşuna iki sıraya düzülməyi əmr etdi. Onlar Babəklə birlikdə gəlib çatanda Afşin böyük çadırında əyləşmişdi və əmr etdi ki, başqa heç kəsi yanına buraxmasınlar. Ehtiyat edirdi ki, Babəkin öldürdüyü və xətər yetirdiyi adamların dostlarında kimsə sıradan çıxıb onu öldürə bilər. Afşinin yanına çoxlu qadın və gənc gəlib dedilər ki, onlar azad adamlardır-ərəbdirlər və fars dehqanlarıdır, Babək onları əsir etmişdir. Afşin onlar barəsində sərəncam verdi. Onların yaşaması üçün hasarlanmış böyük bir yer ayrıldı və hamısına çörək paylandı. Sonra o, göstəriş verdi ki, müxtəlif yerlərdə olan yaxın qohumlarına məktub yazsınlar, kim gəlib arvadını, oğlunu, qızını tanısa və iki nəfər şahid təsdiq etsə ki, onu tanıyır, yaxud onlar onun evininin qadınlarıdır, onları azad edib həmin adama verəcəkdir.

* Bu deyinlərdən aydın olur ki, Səhli ibn Sunbat hər iki tərəfə işləyirdi.

Kişilər gəlib xeyli adam apardılar, lakin bir çoxları isə qalıb yaxın qohumlarını gəlməsini gözləməkdə idilər.

Həmin gün Afşin döyüşçülərə əmr etdi ki, Babəklə özü arasında yarım mil məsafədə sıralara düzülünlər. Babəki atdan endirib Afşinə çatanadək onu öz dürrə, çalma və çəkməsində sıraların arası ilə apardılar. Afşin onu gözdən keçirib onunla birgə aşağı getdilər. Lakin qadınlar və cavanlar hasarlı yerdənə onu gördükdə üzlərini cırmaqlayıb qışqırmağa və elə ağlaşmağa başladı ki, səsləri göylərə yüksəldi.

Afşin dedi: “dünən axşam siz çağırırdınız ki, o sizi əsir etmişdir, bu gün isə onun üçün ağlayırıq. Allahın lənətinə gələsiniz! Lakin onlar dedilər: “O bizə yaxşı münasibət bəsləyirdi”.

Bundan sonra Afşin göstəriş verib Babəki [xüsusi] evdə yerləşdirdi, onu mühafizə etməyə özünü yaxın adamlarına tapşırırdı.

Babək ibn Sunbatla olduğu vaxt onun qardaşı Abdullah İsa ibn Yusif ibn İstifanusun [qalasına] yollanmışdı. Afşin Babəki tutub öz düşərgəsinə apararaq dustaq edəndən sonra ona Abdullahın yerinə xəbər verib, ibn İstifanusun yanında olduğunu bildirdilər. O, təcili ibn İstifanusa yazdı ki, Abdullahı onun sərəncamına göndərsin. O belə də etdi. O, Afşinin əlinə keçəndən sonra onun qardaşı Babəkin qaldığı evə salib dustaq etdi və onları mühafizə etməyə adamlar qoydu. O, Babəkin və onun qardaşı Mö'təsimə məktub yazdı. Mö'təsim əmr cavab verdi ki, onların hər ikisini ona çatdırsan. O, İraqı qayıtmağa hazırlaşan vaxt Babəki çağırıb dedi: “Bir halda ki mən sənənlə birgə yola düşmək niyyətindəyəm, onda fürsətdən istifadə edib, de görüm, Azərbaycan torpağında son istəyin nədir?” Babək cavab verdi: “Mən öz şəhərimə baxmaq istərdim”.

Bunun ardınca aylı gecədə Afşin adamları ilə onu Bəzzə göndərdi. O, şəhərin ətrafına dolanıb səhərə kimi qırılanlara və evlərə tamaşa etdi, sonra isə Afşini yanına qayıtdı. Afşin onun mühafisəini öz admlarından biri tapşırırdı... ancaq Babək xahiş etdi ki, həmin adamı ondan uzaqlaşdırsın. Afşin soruşdu: “Nə üçün sən ondan uzaq olmaq istəyirsən?” Babək cavab verdi: Sonra da, o mənim baş tərəfimdə yatır, onun nəfəsindən iyənirəm. Afşin həmin adamı götürdü.

Babək Bərzəndə Afşinin yanına şəvval ayının 10-da (15 sentyabr 837-ci ildə) Buzbarın və Divdadın [Əbu Sacın] müşayiətilə gətirilmişdi.

Afşinin Babək və onun qardaşı ilə birlikdə Mō`təsimin yanına gəlməsi barədə söyləyirlər: o, Samirəyə səfər ayının 3-də (4 yanvar 838-ci ildə) cümə axşamının gecəsində gəlib çıxdı.

Afşin Hüzeyfə körpüsünə çatdıqda, Mō`təsimin ailə üzvləri və oğlu (Harun tərəfindən qarşılandı). O, Babəklə, Samirəyə yetişdikdə [xəlifə] Babəkə əl-Mətirədə¹, öz sarayında yer elədi. Gecə yarsı Əhməd ib Əbu Davud² paltarını dəyişib ora gəldi və Babəklə görüşüb, onunla söhbət etdi. Sonra o, Mō`təsimin yanına qayıdıb Babəki ona təsvir etdi. Bundan bir az keçməmiş Mō`təsim ata minib əl-Xeyrin³ iki divar arasından keçərək paltarını dəyişmiş halda içəri girdi, ona göz qoyub baxdı, lakin Babək onu tanımadı.

Ertəsi gün səhəri Mō`təsim [onun işinə] baxılma təyin etdi (bu, ya bazar ertəsi, ya da cümə axşamı olmuşdu)⁴ və əhalini Xalq Qapısında (Bab əl Əmma) əl-Mətirəyədək sıraya düzdürdü, çünki o, Babəkin gözə çarpmasına istəyirdi ki, hamı ona görsün. Ona görə də o soruşdu: “Bu adamı [nəyin üstündə] aparmaq olar və necə edək ki, hamı onu görə bilsin”

Hizam [ibn Qalib] cavab verdi: “Ey möminlərin əmiri, [Babəki] göstərə bilmək üçün fildən yaxşısı yoxdur”.

“Sən düz deyirsən”, - deyərək Mō`təsim cavab verdi və gətirilməsini əmr etdi. O buyurdu ki, Babəkin qayğısına qalsınlar, ona ipək kaba⁵ və samur xəzindən dəyirmi kalansuva⁶ geydirdilər.

...Əl-Mətirədən Xalq Qapısından əvvəl cammat ona baxmağa tökülüşdü. Onu qəbul sarayına, Mō`mmirlərin Əmirini yanına gətirdilər, onun əllərini və ayaqlarını vurma qüçün cəllad çağrıldı. Ancaq sonra Mō`təsim onun yerinə Babəkin öz cəlladını gətirməyi əmr etdi, saraya qulluqçusu Xalq Qapısından bayıra çıxıb qışqırmağa başladı: “Nudnud!” (Babəkin Cəlladının adı belə idi). Və “Nudnud” qışqırıqları o gəlin çıxana kimi hər tərəfə yayıldı. O, qəbul sarayına daxil olanda Mō`minlərin Əmiri əmr etdi ki, Babəkin qollarını və ayaqlarını kəsin. Cəllad onları kəsdi⁷ və Babək yıxıldı. Bundan sonra

¹ Əl-Mətirə-Samirədən iki fərsəx cənubda yerləşirdi.

² Əhməd ibn Davud xəlifə Mō`təsimin vəziri idi.

³ Əl-Xeyr-Samirədə içqalanın adıdır.

⁴ Xəlifə Qəbul Sarayında bazar ertəsi və cümə axşamı günləri məşvərət edirdi.

⁵ Kaba-ehlilə görə uzun köynək.

⁶ Kalnasuva-çalma altından parça və ya xəz.

⁷ E`dam zamanı Babəkin mənəvi dözümlüyü təkcə Mō`təsim və saray əhlini deyil, orta əsr müəlliflərini belə heyrətdə qoymuş, heyran etmişdi. Bu cəhətdən İbn əl-Cəvzi və Qazi Əbu Əli Möhsün ibn Məhəmməd ibn Əbi-İ Fəhm Tənuxinin yazıları ibratımızdır. Tənxi yazır: “Şəxsi iradə qüvvəsi haqqında olan dastanlardan biri də odur ki, Babək Xürrəmi... barəsində nəql edirlər. Babək Mō`təsimin hüzuruna yetişəcək, Mō`təsim ona dedi: “Ey Babək, sən bir iş gördün ki, heç kəs görə bilməmişdir. İndi də o qədər dözməlisən ki, kimsə elə dözü bilməmişdir. Babək dedi: “Tezliklə mənəim dözümlüyü görərsən”. Mō`təsim onun əllərinin və ayaqlarının öz hüzurunda kəsilməsini əmr etdi. Əvvəlcə Babəkin sağ əlini kəsməyə başladılar. Əlindən qan axmağa başladığıda onu bütün üz-

Mö`minlərin Əmiri əmr etdi ki, onun qarnını yarsınlar və ikisindən biri¹ buna əməl etdi. Daha sonra o, Babəkin başını Xorasana göndərdi, bədənini isə Samirədə, məziyyəti yaxşı bilən olan əl-Əkəbə* adlı yerdə çarınaxa çəkirdi.

...Tauk ibn əhmədin sözləri ilə deyirlər ki, Babək qaçan zaman o, Səhl ibn Sunbatın yanına gəlmiş, Afşin isə Əbu Səid və Buzbarı göndərərək Babəki ondan almış və Səhl öz oğlu Müaviyyəni Babəklə Afşinin yanına göndərmişdir. Afşin əmr etmişdir ki, Müaviyyəyə yüz min dirhəm, Səhlə isə Mö`minlər Əmrinin adından bir milyon dirhəm, habelə çoxlu daş-qaşla bəzədilmiş kəmərlər və batrik tacı verilsin. Bu yolla Səhl batik oldu. O həm də söyləyirdi ki, Babəkin qardaşı Abdullah Beyləqan hakimi Uxt İstifanus adı ilə bəlli olan İsa ibn Yusifin yanında idi.

Babəklə müharibədə dövründə Afşin qoşuna azuqə, hədiyyə və yardım ilə yanaşı, at belinə qalxdığı hər gün üçün [10 min dirhəm]² alırdı.

Söyləyirlər ki, 20 il ərzində Babək 225.500 adam öldürülmüş, Yəhya ibn Mü`əz, İsa ibn Məhəmməd ibn Əbu Xalid, Əhməd ibn Cüneyd (onu əsir almışdır), Züreyq ibn Əli ibn Sadaqa, Məhəmməd ibn Humeyd ət-Tusi və İbrahim ibn əl-Leys üzərində qələbə çalmışdır. Babəklə birlikdə 3309 nəfər əsir alınmış və ona əsir düşən 7600 müsəlman qadın və uşaqları azad edilmişdir. Babəkin 17 oğlu, 23 nəfər qız və gəlini Afşinin əlinə keçmişdir. Mö`təsim Afşinin başına tac qoydu, onu geyindirib brilyantlarla bəzədi. Ona 20 milyon dirhəm pul göndərdi-bunun 10 milyonu hədiyyə idi, 10 milyonu isə o, öz əsgərlərinin ailələrinə payladı.bundan başq o, Sindin hakimi təyin edildi. O (Mö`təsim), şairləri onu təhrif etməyi buyurdu və onları mükafatlandırmağı əmr etdi. Bu 2-ci rəbi ayının 13-də cümə axşamı (14 mart 838-ci ildə) oldu.

Bu ildə Bizans çarı Mixailin oğlu Feofil³ Zibatra⁴ sakinlərinin üzərinə hücum edib onları ələ keçirdi və şəhərlərini viran qoydu. Sonra o, Malatyəyə⁵ doğru tələsdə və bir-birinin ardınca müsəlman qalalarının əhalisi üzərinə basqınlar etdi. O, müsəlman qadınlarının (bəzilərinin də deməsinə görə mindən

gözünə yaxdı. Mö`təsim dedi: “Ondan soruşun, görək o nə üçün belə etdi?”. Babəkdən soruşduqda dedi: “Xəlifəyə deyin, sən mənim əl-ayağımın kəsilməsinə əmr verdin. Qəlbindən qanım axıb üzüm sarıla, camaat da elə təsəvvür edə ki, mənim üzümün sarılması qanın axmasından deyil, qorxudandır. Üzümün sarılığını göstənməmək üçün onu qana boyadım”. Mö`təsim dedi: Onun gördüyü işlər bağışlanmalı olsaydı, elə bu üstünlüyə görə yaşamağa layiq olardı. O, Babəkin işinin bitirilməsini əmr etdi...” (bax: Səid Nəfisi. Babək, s. 95-96.)

¹ “İkisindən biri”-Babəkin edamında iki cəlladın iştirak etdiyini göstərir.

* Əl-Əkəbə-Samirədə məhəllə.

² Babəkə qarşı müharibədə Afşin “hər atlandığı gün on min dirhəm, atlanmadığı gün isə beş dihrəm pul alırdı” (bax: İbn əl-Əsir, s. 64).

³ Feofil-Bizans imperatoru (829-842).

⁴ Zibatra-Mesopatamiya ilə Bizans sərhədində qala.

⁵ Malatyə-Fərat çayının yuxarı axarında, Xilafətin Bizansla sərhədində, Zibatranın 5 fərsəxliyində qala.

çoxunu) əsir aldı və əlinə keçən müsəlman kişiləri cəzanlandıraraq və burunlarını kəsirdi.

Nə üçün Bizans hökmdarı müsəlmanlara qarşı bunu törətdi, [bunun] səbəbi

Deyilənə görə buna səbəb olan bu idi: Sonunun çatdığını hiss edən Babək, onu hər tərəfdən sıxışdıran və haldan salib məhv olmaq dərəcəsinə çatdıran Afşinlə müharibəni daha aparma gücündə olmadığını yəqin edərək Bizans çarı Georginin nəvəsi, Mixailin Feofilə yazıb xəbər vermişdi ki, ərəblərin çarı ona qarşı özünün bütün ordularını və bütün döyüşçülərini, hətta öz dərjisini (Cəfər ibn dinar əl-Xəyyat nəzərdə tutulur) və öz aşpazını (İtax ət-Tabbax nəzərdə tutulur) da göndərmişdir ki, [onun ərazisinə] hücum etmək istəsən, sənin yolunda qarşını kəsə bilən heç kəs olmayacaq.

O (Babək) ona məktub göndərməklə ümid edirdi ki, Bizans çarı fəal hərəkət edir və bu yolla o (Babək) öz fəlakətlərinin bir qis mindən yaxa qurtara bilər. Çünki Mö`təsim istər-istəməz ona qarşı duran qoşunlarını bir qismini geri çağırıb onları Bizans çarına qarşı göndərəmə məcbur oldu, beləliklə də [fəlakət] ondan uzaqlaşdı, hər hansı bir kənar yerdə baş verir.

Söyləyirlər ki, Feofil 100 minlik qoşunla hücum etdi; deyilənə görə bunun böyük hissəsini təxminən 70 mindən çoxunu nizami ordu, yerdə qalanını isə yardımçı qoşun təşkil edirdi. [Onların başçısı Baris idi]. O, Cibəldə üsyan qaldırmış və İshaq ibn İbrahim ibn Mü`əb tərəfindən məğlub ediləndən sonra bir hissəli bizanslıların tərəfinə keçmiş Müxəmmirə ilə Zibatraya gəlmişdi.

18.ƏL-İSTƏXRİ. “KİTAB MƏSALİK ƏL-MƏMALİK”

Əl-İstəxri (Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-Farisi əl İstəxri) X yüzilin ərəbdilli tarix-coğrafiya ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biridir. Onun həyatı haqqında məlumat yoxdur. Yalnız İranın Fars vilayətindəki İstəxri şəhərində doğulması bəllidir. Əsərdən aydın olduğu kimi Mavəraünnəhr, İran, Ərəbistan, Suriya və Misirə səyahət etmişdir.

Əl-İstəxri “Kitab məsalik əl-Məmalik” (“məmləkətlərin yolları kitabı”) 930-933-cü illərdə Orta Asiyada coğrafiyaşünas alimi Əbu Zeyd ibn Səhl əl-Bəlxinin (850-934) bizə gəlib çatmayan əsəri əsasında tərtib etmişdir. Əl-İstəxrinin əsərinin xahişi ilə 951-ci ildə müasiri və davaçısı Əbu-l-Qasim ibn Havqəl düzəlişlər və əlavələr edərək, “Kitab əl-məsalik və-l-məmalik” (“Yollar və məmləkətlər haqqında kitab”) ərsini yazmışdır.

Əl-İstəxri öz əsərində Azərbaycan və Arranın sərhədləri, şəhərləri, dəniz və gölləri haqqında maraqlı məlumat vərmiş, balaca şəhərlər və iri yaşayış məntəqələri arasındakı məsafələri göstərmişdir. Bu məlumatlar Azərbaycanın orta əsr xəritələrinin tərtib etmək üçün gərəklidir.

Əsərin Azərbaycan aid hissəsini N.M.Vəlixanlı (IX-XII əsr coğrafiyasına səyyahları Azərbaycan haqqında. B., 1974, s. 87-93) azərbaycancaya çevirmişdir. Aşağıda həmin çevirməni ixtisarla veririk.

Azərbaycan, Arran və Ərməniyyəni biz bir xəritədə¹ yerləşdirib vahid iqlim [kimi qəbul] etdik², Şərqdən buranı Cibəl, Deyləm, Xəzər dənizinin qərb [hissəi], qərbdən Ərmən (erməni) və Lan (alan) sərhədləri, Cəzirə sərhədinin bir hissəsi, şimaldan Lan və Qabq (Qafqaz dağları), cənubda İraq və Cəzirə sərhədlərinin bir hissəsini əhatə edir.

Azərbaycanın ən böyük şəhəri Ərdəbilidir. Onun düşərgəsi və hökmdar evi buradadır. Şəhərin sahəsi 1/3x1/3 fərsəxdir (eyni 1/3 fərsəx, uzunluğu da o qədər). Ətrafında 3 darvazası olan divar [çəkilməmişdir]. Bunların çoxu palçıqdandır. Şəhərin [torpağı] bərkətlidir, ucuzluqdur. Buranın rustaq və məhalları (kura) var. [Ərdəbilin] 2 fərsəxliyində Sabalan (savalan) adlanan əzəmətli və yüksək [dağ] ucalır. Onun [zirvəsində] nə qış, nə də yay vaxtı qar əksik olmur. Burada yaşayış yoxdur.

Ərdəbildən sonra böyük şəhər [Mağaradır]. Qədim vaxtlarda burada qoşun düşərgəsi və hökmdarın evi vardır. Marağa olduqca sağlam iqlimi, münbit [torpaqlı] bostan, rustaq və əkin sahələri olan [yerdir]. Onun ətrafında İbn Əbu Sacın³ xaraba qoyduğu divar vardır.

Böyükliyinə görə, Marağadan sonra Urmiya gəlir. Bura Əş-Şurat⁴ gölü sahilində, sağlam iqlimli, bol nemətli, [satış] qiymətləri ucuz şəhərdir.

Məyanic, Xunəc, Ucan, Dəxxərqan, Xuvəy, Sələmas, Mərənd, Təbriz, Bərzənd, Varsan, Muğan, Cabravan, Uşnuh-bunlar kişi və böyükliyinə görə bir-birinə bənzəyən şəhərlərdir.

Bərdəyə gəldikdə, bu şəhər çox böyükdür: bir fərsəxdən [çox] eni, o qədər də [uzunluğudur]; sağlam iqlimi, münbit. Çoxlu əkin sahəsi və meyvəsi olan yerdir.

¹ Əl-İstəxrinin əsərində verilən xəritəyə işarədir.

² Bir çox ərəb müəllifləri kimi, əl-İstəxri də Azərbaycan, Arran və Ermənistanı “bir çox xəritədə” yerləşdirib “Ərməniyyə” adı ilə bir ərazi kimi verir. Bu, ərəb istilasından sonra həmin ölkələrin bir inzibati bölgü içərisində idarə olunmasından irəli gəlirdi.

³ İbn Əbu Sac-kökcə türki olan Sacilər sülaləsinin banisi Əbu Sac Divdadın oğlu Yusif ibn Əbu Sac. Xəlifə Müqtədirin dövründə (902-932) tanınmış sərkərdə. 908-ci ildə Azərbaycan və Ermənistanın hakimi təyin edildi. Yusif İbn Əbu Sacın dövründə, Azərbaycan cənub torpaqları vahid haimiyyət altında birləşdirilərək, Xilafətdən asılı olmayan dövlətə çevrilmişdir.

⁴ Əş-Şurat-Urmiya gölünün adlarından biri idi.

İraqla Xorasan arasında Rey və İsfahandan sonra Bərdədən daha münbit [torpaqlı], əlverişli mövqe tutan bir şəhər yoxdur.*

Buradan bir fərsəxdən də az məsafədə, onunla yaxşı münasibətdə olan Əndərab adlı yer vardır. Bura Kərnə, Ləsub və Yəqtan¹ arasındadır və sahəsi bir günlük yol ərazini tutur. Bura bostan və hər cür meyvəli bağla şəbəkələnibdir. Fındığı Səmərqənd fındığından, şabalıdı Şam şabalıdından daha yaxşıdır. Burada, [həmçinin], bir [cür] meyvə yetişir ki, onu raqal² adlandırırlar...

Şabalıda gədikdə, bu, qara qozun yarısı boydadır, dadı isə fındıq və xırmanın dadını verir.

Bərdəyə öncəri Ləsubdan gətirirlər, bu, əncirin ən yaxşı növüdür.

Buradan çoxlu ipək aparırlar. [İpək verən barama qurdlarını] heç kəsə mənsub olmayan tut ağacları [yarpaqları ilə] bəsləyirlər. [Bərdə] Fars və Xuzistanı çoxlu ipəklə təhciz edir.

Bərdənin 1/3 fərsəxliyindən³ Kür çayı keçir. Kürdə surmahı⁴ balığı var, bu [balıq] duzlandırılmış başqa yerlərə aparılır. Kür çayından zəraqan və işubət adlanan balıqlar da tutulur. Bu yerlərdə hər iki balıq başqa balıqlardan üstün tutulur.

Bərdə şəhərinin Bab əl-Əkrad adlanan qapısı yanında 1 kv. Fərsəx böyüklüyündə “əl-Kurkiy” adlı bazar var, bazar günləri camaat burada yığılır, hər yerdən hətta, İraqdan belə buraya adamlar axışır. Bu [bazar] Kulsurə⁵ bazarından daha böyükdür. “Əl-Kurkiy” həmişə eyni gündə açıldığına görə, [həftənin] həmin gününün adına üstün gəlmişdir. Hətta bir çoxları həftənin günün sayarkən deyirlər: şənbə, əl-Kurkiy, bazar ertəsi, çərşənbə axşamı... və beləliklə, həftənin günlərini sayırlar. Onların xəzinə evi (beyt-əl-mal) Şam qaydası ilə camə`e məscidinin yanında, bazarlar isə şəhər kənarındadır.

Bab əl-Əvbab şəhəri dəniz sahilindədir. Mərkəzində gəmilər üçün liman vardır. Bu liman ilə dəniz arasında, hər iki yandan sədlər çəkilmişdir. Belə ki, gəmilər daxil olması üçün yer dardır. giriş isə çox girintili-çıxıntılıdır. [Limanın] girəcəyinə zəncir [bağlanmışdır]. Hər bir gəmi icazəsiz buraya nə daxil olmur, nə də çıxmur. Hər iki divar daş və qurğuşundandır.

* İbn Havqəl yazır: “Bərdə şəhərinə gəldikdə, bura Arranın anası (paytaxtı) və bu yerlərin ən yaxşısıdır. Şəhər çox böyükdür... Rey və İsfahandan sonra, İraqla Təbəristan arasında Bərdə kimi böyük və məhsuldar, tutduğu mövqe və xəzizəyə verdiyi gəlirə görə yaxşı yer yoxdur”. (Bax: Vəlixanlı N. M, Göstərilən əsəri. S. 108).

¹ Əl-İstəxriyə görə, Kərnə, Ləsub, Yəqtan-Bərdə yaxınlığında yaşayış məntəqələri idilər.

² Ruqal-əslində “zuqal” olmalıdır, “zəğal” deməkdir.

³ İbn Havqəl-“3 fərsəxliyində yazmışdır”. Bu daha doğrudur.

⁴ Surmahı—(fars dilində “mah” balıq deməkdir)-şamayı balığı, Kürdə indi də tutulur.

⁵ Kulsurə (Kulsurə)-indiki Kültəpə, Marağadan 53 km şərqdə şəhər.

Bab-əl-Əbvab Təbəristan dənizinin¹ sahilindədir. Şəhər Ərdəbildən daha böyükdür. Burada çoxlu əkin sahələri vardır. [Lakin] başqa nahiyələrdən gətirilənlər olmasa, meyvəsi azdır. [Əl-Babın] ətrafına daş, kərpic və palçıqdan divar çəkilməmişdir. Bu şəhər Sərir və kafirlərin² başqa ölkələri üçün Xəzər dənizində limandır. Bura, həmçinin, Curcan, Təbəristan, Deyləmin də limanıdır. [Əl-Babdan] kətan platarlar ixrac edilir. Arran, Ərməniyyə və Azərbaycanda başqa heç yerdə kətan paltarlar [hazırlanmır]. Burada zəfəran da yetişdirilir. [Əl-Babda] kafirlərin digər ölkələrdən olan qullara da rast gəlmək olur.

Beyləqan, Varsan, Bərdic, Bərzənd, Şəmaxiyə, Şirvan, Abxaz³, Şəbaran, Qəbələ, Şəkki, Gənzə, Şəmkur, Xunan isə böyüklükdə bir-birənə bənzəyən kiçik şəhərlərdir. Bunlar münbit torpaqlı və hər şeyi bol olan yerlərdir.

Bu ölkədə gəmilərin hərəkəti üçün yaralı çaylar Kur (Kür) və Arrasdır (Araz). Ərdəbil və Zəncan arasındakı Səfidrud çayına gəldikdə, bu, gəmilərin hərəkəti üçün kiçikdir. Kür çayının suyu şirin, dadlı və yüngüldür. O, dağlıq yerlərdən Cənzə və Şəmkur hüdudlarına qədər axır, Tiflis yaxınlığından keçir və sonra kafirlərin ölkəsinə daxil olur. Araz çayı xoş [dadlı], şirin suludur. O, Ərməniyyədə başlayır və Bab Varsana⁴ yetişir və birlikdə dənizə tökülürlər.

Bu yerlərin dənizlərinə gəldikdə, Azərbaycanda bir göl var. Bu, Urmiya gölü adlanır. Suyu şordur. Göldə [müxtəlif] balıqlar və bir cür heyvan var, adına suiti deyirlər⁵. Bu göl böyükdür. Gölün ətrafında yaşayış evləri, kəndlər, rastaqlar var. Göl ilə Marağanın arası 3 fərsəxdir, Urmiya şəhərinin arası 2 fərsəxdir. Dəhərraqaq ilə gölün sahilinin arası 4 fərsəxdir. [Gölün] uzunluğu atla getdikdə, 4 günlük yol qədərdir. Külək olduqda, ola bilsin ki, onu 1 günə [üzüb] keçmək olar.

Bu ölkələrin dənizi Təbəristan adlanır. Bab əl-Əbvab, Bakuh, Bakuhu nefti var, şəhərləri onun sahilindədir.

Bərdədən başqa ölkələrə [satmaq üçün] qatırlar aparırlar. Buradan hind ölkələrinə və başqa yerlərə qırmız⁶ ixrac edilir.

¹ Təbəristan dənizi- orta əsrlərdə Xəzər dənizinin adlarından biri.

² Kaiflərin ölkələri-əhalisi müsəlman olmayan ölkələrə ərəblərin verdikləri ad.

³ Abxaz-əslində Laican və ya Lahican, indiki Lahic.

⁴ Varsan-Arazın sağ sahilində yerləşir. Xarabalığı indiki Daşburun dəmiryol dayanacağı qarşısındadır.

⁵ “Azərbaycan tarixi”nin 1-ci cildində (B., 1961, s. 131) Urmiya gölündən balıq ovundan danışılır. Əl-İSəxrinin məlumatına əsaslanan bu yazı İbn Havqəl və əl-Müqəddəsi tərəfindən təkzib olunur. İbn Havqəl bu göldə nə balıq, nə də başqa bir heyvan yaşamadığı söyləyir. Həqiqətən də Urmiya gölünün suyu o qədər duzlidir ki, orada indi də heç bir canlı yaşamır.

⁶ Qırmız-boyaq otu (kökündən qırmızı boyaq alınır ot), marena. İbn Havqəl yazır : “Varsan, Bərdə, Bab əl-Əbvabın nahiyələrində və Xəzər dənizinin ortasındakı ada da qırmız var. O, Xəzər ədnizi ilə Curcan daşınır, oradan da quru yolla Hind ölkəsinə aparılır. Qırmız Bab əl-Əbvabın hüdudlarından Tiflisədək bütün Arranda, Arras çayı yaxınlığından Curcan nahiyələrində (hər yerdə) vardır”. (Bax: Vəlixanlı N. M. Göstərilən əsəri, s. 112)

Arranın sərhədi (şərqdən qərbə?) Bab əl Əbvabda Tiflisə, (şimaldan cənub?) Araz çayı yaxınlığındakı Haciran¹ adlı yerdəkdir.

Azərbaycanın sərhədi Tarmın² dağına yetişənədək dağlardır, sonra Zəncan sərhədində, oradan Dinavərin dağına keçir. Dəclə yaxınlığına çatanadək Hulvan və Şəhrəzurun dağları ilə uzanır, nəhayət Ərməniyyə sərhədlərini dövrəlayir.

Bu şəhərlərdə [satış] qiymətləri o qədər ucuzdur ki, bir sıra yerdə qoyunun qiyməti yalnız 2 dirhəmlikdir³, bəzi rayonlarda 2-3 man⁴, balın qiyməti qiyməti bir dirhəmdir. Bura elə bolluqdur ki, şahidi olmayanlar belə bolluğa inanmırlar.

Bu yerlərdə elə hökmdarlar var ki. Onların mülkləri bir ölkə bərcədir; ölkələri (geniş), mal-dövlətləri [çoxdur]. Bunlardan Şirvanşah adı ilə tanınan Şirvan hökmdarı, Abxazşah adı ilə tanınan Abxaz hökmdarı [var].

Ərdəbilin manı Şirazda olduğu kimi 1040 dirhəmdir. Lakin Şirazda buna man, Ərdəbildə isə ratl deyirlər.

Azərbaycan, Ərməniyyə və Arranın dili iran və fars dilidir. Lakin Dəbil və onun ətrafındakı əhali erməni dilində danışır. Burada (Azərbaycan, Arran və Ərməniyyə) əl-Qabq adlanan dağ da var. Orada çox müxtəlif dilli kafirlər yaşayır.

Azərbaycan, Arran və Ərməniyyədə işlədilən pul qızıl, həmçinin gümüş puldur.

Bu ölkələrin məsafələri: *Bərdədən Ərdəbilə olan yol*: Bərdədən Yunana 7 fərsəx, Yunandan Beyləqana 7 fərsəx, Beyləqandan Varsana 7 fərsəx, Varsandan Bəlxaba 7 fərsəx, Bərzəndən Ərdəbilə 15 fərsəx.

Bərdədən Bab əl-Əbvaba ola yol: Bərdədən Bərzənə 18 fərsəx, Bərzəndən Kürü keçərək Şamaxıyyəyə 14 fərsəx, Şamaxıyeden Şirvana 3 gün, Şirvandan Abxaza 2 gün, Abxazdan Samur körpüsünəcən 12 fərsəx, Samur körpüsündən Bab əl Bavbadək 20 fərsəx.

Bərdədən Tiflisə gedən yol: Bərdədən Cənzəyə-bura şəhərdir-9 fərsəx, Cənzədən Şəmkura 10 fərsəx, Şəmkurdan Xunana- bura şəhərdir-21 fərsəx, Xunandan İbn Kəndman qalasına⁵ 10 fərsəx, qaladan Tiflisə 12 fərsəx⁶.

¹ “Haciran” sözünü “Naxçıvan” oxumaq lazımdır.

² Ət-Tarm-Səfid-rud çayının orta axarı boyunda vilayət və həmin çayın sağ sahilində şəhər.

³ Dirhəm-pul vahidi. Dinarın təqribən iyirmidə bir hissəsidir. Dirhəm gümüşdən, dinar isə qızıldan idi.

⁴ Man, man-şəki vahidi, təqribən 181 qram. Ərdəbil və Təbriz manı-təqr. 3, 14 kq idi.

⁵ Qal'atu ibn Kəndman-Markvartın fikrinə, bu qala Kürə onun çölu Xram çayının qovuşduğu yerdə, indiki Qız qalası xarabalıqlarının yerində idi.

⁶ Burada Cənzə-Şəmkür və Şəmkür-Xunan arasındakı məsafələr şişirdilib. Görünür, əlyazmasının üzünü köçürənin səhvidir. Çünki Əl-İstəxrinin far variantında Cənzədən Şəmkürə 4 fərsəx, Şəmkürdən Xunana 1 fərsəx olduğu göstərilib. Bu, həqiqətə yaxındır: belə halda Bərdə ilə

Bərdədən Dəbilə gedən yol: Bərdədən Qalqatusa¹ 9 fərsəx, Qalqatusdan Matrisə 13 fərsəx, Matrisdən Davmisə 12 fərsəx, Davmisdən KİL-Kuya 16 fərsəx, KİL-Kuydan Sisəcana 16 fərsəx...

Ərəbildən Zəncana yol: Ərəbildən Səfidrud körpüsünədək mərhələ, körpüdən Sərata 1 gün, Səratdan Xuvəyə 1 gün, Xuvəydən Zəncana 1 gün.

Ərəbildən Marağaya yol: Ərəbildən Məyanicə 20 fərsəx, Məyanicdən Xunəca-bura şəhərdir-20 fərsəx, Xunəcdən Kulsurəyə-bura böyük bazarı olan, lakin məscidi olmayan rustaqdır- 3 fərsəxdir. Kusrədən Marağaya 10 fərsəx.

Ərəbildən Amidə² gedən yol: Ərəbildən Mağaraya 40 fərsəx, Marağadan Dəhərraqa-na-buarda məscid var-2 mərhələdir: oradan Urmiyaya-bura şəhərdir-2 mərhələ, Urmiyadan Səlamasa, Səlmasdan Xuvəyə 7 fərsəx, Xuvəydən Bərkəryə 30 fərsəx, Bərkəridən Arciə 1 gün...

Marağadan Dəbil yol: Marağadan Urmiyaya 30 fərsəx, Urmiyadan Səlmasa 14 fərsəx, Səlmadan Xuvəyə 7 fərsəx, Xuvəydən Nəşavaya 3 gün, Nəşavadan Dəbiə 4 mərhələ.

Xəzər dənizi... [Xəzərdən] çıxarılan yeganə şey balıqdır. Burada müsəlman torpaqlarından Xəzər, Arran, Cil, Təbəristan və Cürca ölkələrinə gedə tacirlər üzürlər.

...Bu dənizdə Fars və Rum şəhərlərindən olan məskun adalardan yoxdur. Burada yalnız meşələri, axar su və kolluqları ola adalar var. Ancaq bunlarda insan yaşamır. Həmin adalardan Siyah kuh adası-bu, böyük adadır. Orada balıqlar, kolluqlar və meşələr, həmçinin vəhşi heyvanlarda vardır.

Adalardan biri də Kürün töküldüyü yerin qarşısındadır. O, böyük adadır. Buradan qırmız daşıyırlar. Bərdə nahiyələrindən gəlib buraya qırmız aparınırlar. [Bundan başqa], gəmilərdə Bərdə nahiyələrindən və başqa yerlərdən heyvanlar (mal-qara) gətirir və kökələnəcə onları burada azad buraxırlar...

19. ƏBU-DULƏFİN İKİNCİ RİSALƏSİ

Əbu-Duləf X əsrdə yaşamı ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarından. Buxarada, Samani hökmdarı II Nəsr ibn Əhməd in (913-942) sarayında vəzifədə olmuşdur. O, təqribən 942-ci ildə Buxaradan Çin və Hindistana səfər etmiş, orada özünün "Birinci risaləsini-məktubunu yazmışdır". Sonra Sicistandan

Tiflis arasındakı məsafə 46 fərsəx alınır. Həmi məsafə Əl-Müqəddəsinin göstərdiyi məsafəyə (cəmi 8 mərhələ) uyğun həlir. (bax: Vəlixanlı N.M, Göstərilən əsəri, s. 100)

¹ Qalaqatus-alban tarixçisi Moisey Kaqantaqlının döğüldüğü Kaqankatyuk adlı böyük kənd. Bərdə-Dəbi ticarət yolu üstündə idi.

² Amid-Dəclə çayının sağ sahilində Cəzirənin əsas şəhəri.

keçərək müsəlman ölkələrinə qayıtmış, İranın müxtəlif yerlərində olmuşdur. 952-953-cü illərdə Azərbaycan və Ermənistanı səyahət etmişdir.

Əbu-Duləfin Azərbaycan haqqında verdiyi məlumatlarda onun "İkinci risaləsindəndir. Bu, məktubda o bir səyahətin marşrutunu verir. Səyahətə Azərbaycanın Şiz şəhərindən başlayır, şimala-Bakıya, sonra Tiflisə, oradan Ərdəbil vasitəsilə Şəhrəzurə istiqamət götürür və nəhayət, şərqə doğru-Qarmanın-Həmədan-Rey-Təbəristan tərəfə davam edir. Müəllif Azərbaycanın bir sıra şəhərləri (o cümlədən Şiz haqqında daha dolğun), faydalı qazıntıları, müalicə əhəmiyyətli suları, dərman otları və s. haqqında maraqlı məlumatlar vəmişdir. Babəkin şəhəri Bəzz və xürrəmilər barədə səyyahın yazısı qısa olsa da, müqayisə üçün əhəmiyyətlidir.

Əbu-Duəfin "İkinci risaləsinin mətni rus dilinə çevirmə, giriş və izahatlarla birlikdə ayrıca çap olunmuşdur: Вторая записка Абк Дулафа. Издание текста, перевод, в веление и комментарии П.Г.Булгакова и А.Б.Халидова.М., 1960. Azərbaycana aid parçasını N.M.Vəlixanlı Azərbaycana çevirmişdir. (bax: Azərbaycan haqqında. B., 1974, s. 77-82). Aşağıda həmin parçanı qısaltmalarla veririk.

<...> Soraqlaş-soraqlaş və [gördüklərimi] yazıya almaqla, mən Şizə¹ çatdım, bu şəhər Marağa, Zəncan, Şəhrəzur² və dinavərin qızıl, vicə, qurğuşun, gümüş, sarı arsen və cəməst adlı daş maddələri olan dağlar arasındadır.

[Şizin] qızılı üç növdür. Bunlardan bir növü qumisi³ adlanır, bu elə torpaqdır ki, onun üstünə su tökülür, [su] torpağı aparır, yerdə toz kimi qızıl qırıntıları qar ki, onu da civə vasitəsilə yığırlar. Bu qızıl açıq qırıntı rəngdə, ağır. Təmiz, parlaq, odadavamlı, yumşaq və elastikdir.

İkinci növ şəhrani adlanır: onu külçə şəklində 1 habbdan⁴ 10 misqaladək⁵ ağırlığında tapırlar: bu, parlaq, bərk və ağırdır, lakin bunda bir qədər qurulan vardır.

Üçüncü öv sacıbazi¹ adlanır. Bu, ağ rəngli, yumşaq, xüsusi çəkisi ağır və qırıntı [qızıldır], zağla örtülür.

¹ Tarixi ədəbiyyatda Şiz şəhərinin Atropatenanın paytaxtı Qazaka (erkən ort əsrlərdə - Qaznak, Cənzə) ilə eyniləşdirilməsi nəzərə çarpır. Tədqiqatçılar hər iki şəhərdə od məbədinin olması haqqında məlumatlara əsaslanmış, ancaq Azərcuşnəsb od məbədinin Cənzədən Şizə köçürülməsi haqqında İbn əl-Fəqih və Əl-Məsudinin yazdıqlarını nəzərə almamışlar. Sonrakı araşdırmalar göstərdi ki, Qanzak-Cənzə Marağadan 6 fərsəx cənubdakı müasir Leylan rayonuna (Urmiya gölündən 14 km cənub-qərb) düşür; Şizin xarabalıqları isə Urmiya gölündən 140 km cənub-şərqdəki təxti-Süleymandır.

² Şəhrəzur-Kürdüstan, Türkiyə ilə İran sərhədi arasında, indiki Süleymaniyyənin cənub-şərqində şəhər və vilayətin adı.

³ Qumisi adı, ola bilsin, İranın şimal-şərqindəki Qunis vilayətindən alınmışdır.

⁴ Habba (hər fən: buğda dənəsi)-çəki vahidi, təxminən 0,071 qramdır.

⁵ Misqal-çəki vahidi, təxminən 4,24 qramdır.

Şizin arseni lövhəşəkili və tərkibi bir qədər torpaqlıdır (tozludur). Bu, zinət və bəzək üçün işlədilir, xüsusilə İsfahan əhli ondan gemma (üstündə yazı və şəkil yazılmış qiymətli daş) düzəldirdirlər. Biz onun özü və gümüş filizi tərkibində nə nisbətdə olmasını öyrəndikdə, məlum oldu ki, bu [nisbət] bir otuza olan [nisbəti kimidir]. Biz isə şərqdə belə birşey görməmişdik. [Şizin] gümüş isə, onlarda kömür bahalı olduğu üçün, bahadır.

Şəhər divarları mərkəzdəki gölü² də əhatə edir. Gölün dibini görmək olmur. Mən onun içinə 14 min dirsəkdən uzun lot (dənizin dibini ölçmək üçün cihaz) saldım, lakin bu lotun yükü dibə çatmadı. [Gölün] sahəsi 1 haşimi caribinə³ yaxındır.

Orada çox möhtərəm bir atəşkəsə (od evi) vardır⁴. Şərq və qərbdə yaşayan atəşkəslər buradan od aparırlar. Atəşkədə qübbəsinin başında, onun tilsimi olan gümüş aypara vardır. Bəzi əmir və fəttahlar onu çaxarmaq istəmiş, lakin bacarmamışlar.

Bu məbədin möcüzələrindən biri oradakı ocağın yeddi yüz ildən bəri yanmasıdır⁵. Heç vaxt sönməməsinə baxmayaraq orada küll belə yoxdur.

Bu şəhəri Hürmüz ibn Xusrovşir ibn Bəhram⁶ daşdan və əhəngdən saldırmışdır; bu mədəbin yanında isə uca saraylar, hündür və əzəmətli tikililər vardır.

Bu şəhərin 4 fərsəxliyində olan və ar-Ran adı ilə tanınan başqa şəhərə yollandım. Burada xüsusi çəkisi ağır, ağ gümüşü və qızılı rəngli qızıl mədəni vardır. On hissəsinə bir hissə gümüş əlavə etdikdə o qırmızı rəngdə olur. Mən orada qurğuşun mədəni tapdım və onda qurğuşun turşusu hazırladım, [beləliklə], hər mani filizdən bir yarım daniq gümüş aldım: mən başqa qurğuşun mədənlərindən belə bir şey görmədim.

Orada çoxlu miqdarda iri mandraqora⁷ gördüm, onun hər biri-10 dirsək və daha böyük idi. Bu şəhərdən çay axıb keçir, onun suyundan içən hər kəs

¹ Şiz qızılının ikinci və üçüncü növləri (Şəhrani, sacabazi) adlarının mənası müəyyən olunmayıb.

² Əbu Düləfə Şizin təsviri XIX əsr Avropa səyyah və tədqiqatçıların müşahidələri və Təxti-Süleymanda aparılan arxeoloji qazıntıların (1937-ci ildə başlanmışdır) nəticələri ilə uyğun gəlir. Gölün dərinliyi bəlkə də şişirdilib (dirsək-0, 58 m hesabı ilə 812 m edir).

³ Haşimi caribi-sahə ölçüsü, təxminən 400 kv.m.

⁴ Sasani imperiyasında olan üç mütəm od məbədinin ən hörmətlişi Şizdəki Azərcuşnəsb (Adurquşnəsb) məbədi idi. Bir qayda olaraq şahənşah taxta oturuqdan sonra həmin məbədə gedərək orada ibadət edir və məbədə hədiyyələr verirdi.

⁵ Məbədin və şəhərin əsasını III əsrdə qoyulmasına işarədir. Arxeoloji materiallar da həmin tarixi təsdiq edir, lakin onların əksəriyyəti, o cümlədən üzərində yazı olan bullalar Xosrov I Ənuşirəvanın dövrünə (531-579) aiddir.

⁶ Ad əfsanəvidir (Müxtəlif əfsanələrdəki iadlardan yığılıb).

⁷ Mandraqora (Madragora officinarum) badımcan fəsiləsindən zərərli bitki. Dərman hazırlamaq üçün yetişdirilirdi.

özünü daşlardan mühafizə etmiş olur¹. Burada bir cüt ot bitir, onu yanında gəzdirən hər kəsi bu [bu] ot gülməyə məcbur edir, hətta bu gülüş sərsəmliyə gətirib çıxarır. Əgər [həmin adam] gülün hamısını, yada bir hissəsini [salıb] itirərsə, onu kədər bürüyür, və [o] ağlayır². Orada ağ [əritdikdə] şəffaf olmayan daşlar vardır ki, qurğuşunu bərpa edir.

Sonra Muğanadək dağlarla A zərbaycana qayıtdım. Mən böyük Təbəristan dənizinin³ sahili ilə Şirvan əyalətinə daxil olan Bakuya adlanan yerə çatanacan 80 fərsəx ağacların altı ilə getdim. Burada neft mədəni gördüm: onun gündəlik icarə haqqı 1000 dirhəmə çatır. Bunun yanında gecə-gündüz zanbaq yağ kimi ağ neft xan başqa bir mədən də vardır. Axırcınının da icarəyə götürülməsi də elə birincidə olduğu kimidir.

Oradan mən ermənilərin ölkəsi ilə Tiflisə gəldim...

...Sonra Ərdəbilə yola düşdüm. Mən Bayzur⁴, Qapan⁵, Xacin⁶, Ər-Rub⁷, Rub⁷, Həndan⁸ və Bəzzeyi⁹ dağlarından keçdim. Oarda bu yerin adı ilə adlanan adlanan kvars (silisium oksidi) mədəni vardır. Bu, Yəmən [kvarsı] adı ilə məşhur [olan] qırmızı kvarsdır. Ondən Yəmən və Vasitə¹⁰ aparırlar. Vasitədə [hazırlanan] yun yalnız onunla boyanır. Bu Misir [kvarsından] daha davamlıdır. Bəzzeyi, Ərdəbil və yuxarıda adları çəkilən dağlarda qoturluğu müalicə edən isti bulaqlar vardır.

Bəzzeyində sahəsi 3 caribə bərabər yer vardır. Deyirlər ki, orada bir yer var ki, allaha dua ilə müraciət edən hər kəs bura ayaq basarsa, [niyyəti] qəbul olunar. Elə orada xürrəmilər adı ilə məşhur olan qırmızı geyinmiş adamlar bayraqlarını qaldırdılar. Burada Mehdinin [hüzurunu] gözləyirlər¹¹.

Bu yerdən aşağı böyük çay axır: köhnədən titrətmə-qızdırması olan bir adam burada çimərsə, titrətməsi keçər.

¹ Yəni, böyrək və sidik kisəsi daşlardan.

² Strabonun Albaniya haqqında aşağıdakı yazısı ilə müqayisə edin: "Bu ölkədə bəzi zəhərli hörümçəklərin sancması adamı gülə-gülə ölməyə, başqalarının sancması isə adamı həlak olan qohumlarının qüssəsindən ağlaya-ağlaya ölməyə məcbur edir". (bax: qaynaq №7).

³ Böyük Təbəristan dənizi –Xəzər dənizi

⁴ Bayzur- Zəngəzurda dağ.

⁵ Qapan-İndiki Qafan şəhəri.

⁶ Xacin- Qarabağ dağlarını şimalında Xaçınçay hövzəsindəki knyazlığın adıdır.

⁷ Ər-Rab-oxunması şərtidir, çünki bu dağ haqqında başqa qaynaqlarda məlumata təsadüf edilmişdir.

⁸ Həndan-oxunması şərtidir: İbn Havqəldə bu ölkə və ya vilayət adı kimi verilmişdir.

⁹ Bu, Bəzz qalası yanındakı dağların adı ilə bağlı ola bilər.

¹⁰ Vasit-orta əsrlərdə İraqda olan böyük şəhər.

¹¹ Əl-Mehdi-əslində qeybə çıxmış XII imamın adıdır. Ümumiyyətlə, müsəlmanların əqidəsinə görə, Mehdi zühuru ilə əhalini bütün əziyyət və Əzablardan azad edəcəkdir. Bu mövzu ilə bağlı Yaqut əl-Həməvidən və Xətəidən gətirilən parçalara baxın (qaynaq № 23, 24).

Bunun yanında Ar-Ras çayı axır, bu çayın [sahili] boyunca çox yaxşı narlar yetişir, belə narlar mən başqa ölkədə görməmişdim. Orada həmçinin qəribə əncir yetişir, onu təndirdə qurudurlar, çünki tez-tez duman olduğundan buradan gün olmur, səmə heç vaxt aydınlaşmır.

Ar-Ras çayı (en dairəsinə görə?) dənizin sahilinədək, uzunluğuna görə Bərzənddən Bərdəyədək səhəni tutub Balasacan düzünə çıxır. Varsan və əl-Beyləqan şəhərləri düzdədir. Bu düzdə 5 min və ya daha çox xaraba kənd vardır. Halbuki onların [evlərinin] divarları və binalarının [bəziləri] özülü möhkəm və yaxşı olduğundan dağılmamışdır.

Urmiya ətrafında bitkisi olmayan və yaxınlığında heyvanat dolanmayan acı göl vardır. Onun ortasındakı [adada] Kəbuzan adlanan dağlar yerləşir, buradakı kəndlərdə isə göl gəmilərindən xidmət edən dənizçilər yaşayırlar. [Göldən] dairəsinin uzunluğu 50 fərsəxdir. Onu bir gecəyə keçmək olar. Burada parlaq duz çıxarılır. [Gölün] şərq sahilində bulaqlardan çıxan su¹ hava ilə birləşdikdə daşa çevrilir, bundan başqa elə bulaqlar vardır ki, onlar vasitəsilə gölə acı, turş və duzlu sular aır. Bu sulardan civənin üzərinə tökdükdə, o parçalanır və quru daşa çevrilir.

Burada həmçinin yumşaq ağ daşlar var, onlarla əritmə zamanı qurğuşun ağardırlar, belə ki, o qalay kimi ağarır və gümüşə bənzəyir. Bu gölün sahillərində möhkəmləndirilmiş qalalar vardır.

20. SƏDRƏDDİN ƏLİ ƏL-HÜSEYİNİ. “ƏXBAR ƏD-DÖVLƏT ƏS-SƏLCUQİYYƏ”

Sədrədin Əli Əbül Həsən Əli ibn Əbül Fəvaris Nasir ibn Əli-əl Hüseyni “Əxbar əd-dövlət əs-Səlcuqiyyə” (“Səlcuq dövləti haqqında xəbərlər”)* adlı əsərini, ehtimal ki, XIII yüzilliyin birinci rübündə yazmışdır. Kitabın birinci yarısı özündən qabaqkı tarixi qaynaqlar üzərində qurulmuşdur, başlıca olaraq Səlcuq dövlətinin yaranıb genişlənməsi dövrünə həsr edilmişdir. İkinci yarısı Azərbaycan Atabəyi Özbəyin 1225-ci ildə düşən ölümü ilə qurtarır. Əsərin bu yarısında toplanmış tarixi biliklərə başqa qaynaqlarda rast gəlinmədiyindən olduqca dəyərlidir. Burada Azərbaycan atabəylərinin İraq Səlcuq sultanları ilə qarşılıqlı münasibətləri və onların adı çəkilən sultanlıq sistemində hakim, aparıcı qüvvəyə çevrilməsi, Atabəylər və Şirvan dövlətlərinin Gürcüstan ilə

¹ Bu, ola bilsin ki, Urmiyanın şərq sahilindəki Şiramin suyudur, orada Təbriz məməri adlanan mərmər çıxarılır.

* Kitabın girişində onun adı “Zubdat ət-tavarix fi əxbar əl-umara və-lmülük əs-Səlcuqiyyə” (“Səlcuq əmir və hökmdarlar haqqında xəbərlərin qaynağı”) yazılmışdır, buna görə bir çox hallarda qısaldılaraq “Zubdat ət-tavarix” adlanır.

münasibətləri, dövlətlərarası mübarizənin gedişində Gəncə şəhəri üzərinə düşən dağıntılar haqqında tutarlı yazılar var.

Sədrəddin Əli əl-Hüseyninin “Əxbar” akademik Z. M. Bünyadovun çevirməsində SSRİ EA tətərfindən Moskvada çap edilmişdir. Aşağıda qısaltma ilə gətirilən fəsillər həmin çapdan alınmışdır: Садр-аб-дтн Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас Сальджукийа (Зубдат ат-таварих фи ахбар ал-умара вал-мулук ас- Сальджийа). Издание текстаю перевод, и иед.примеч. и приложпения З. М. Буниятов. М., 1980).

XXXVI fəsil. Sultan Məs`ud öldükdən sonra Bağdadda nə baş verdi

<...> Məlik arslan şahın¹ anası əmir Şəmsəddin Eldənizin arvadı idi. Bu qadının ondan iki oğlu vardı-Məhəmməd əmir Nüsrətdin atabəy Cahan Pəhləvan və Osman Müzəffər Qızıl Arslan. Onun qızı Marağa hakiminə əvə verilmişdi.

Məlik Arslan şah Şəmsəddin Eldənizin yanında qaldı.

522 (1157/58)-ci ilə gəlib çatdıqda sultan Məhəmməd Bağdad üzərinə yürüş etdi. Əmir Şəmsəddin Eldənizin qoşunları çıxılmaq la, İraq və Azərbaycan qoşunları onun ixtiyarında idi. O (Şəmsəddin Eldəniz.-Red), Azərbaycanda idi və gürcülərlə [savaşa aparırdı].

<...>Bağdaddan Azərbaycana əmir Şəmsəddinə məktub yazaraq onu şirikləndirirdilər ki, əgər, o, öz qoşunlarını Azərbaycanda İraqa yeridərdisə, sultan Toğrulun oğlu məlik Arslan şah elan ediləcək. Məlik Atabəy Şəmsəddin Eldənizin oğulluğu idi...

<...> Şəmsəddin Eldənizin Azərbaycandan İraq səmtinə yönəldiyi, əmir İnançm isə Həmələdən çıxdığı vaxt Bağdad yaxınlığında olan sultana bunun xəbəri çatdı. Bu işi necə qurtarmaq haqqında o əmirlərlə gənəş etdi və onların hamısı söylədi ki, Bağdaddan Həmədana köçmək və atabəy Şəmsəddin Eldənizdən və əmir İnançdan yaxa qurtaranadək onda qalmaq zəruridir; sonra isə Bağdadda qayıtmaq olar.

<...> Sultan Məhəmməd Həmədana yola düşüb Azərbaycan üzərinə yürüşə hazırlaşmağa başladı. Sultan Məhəmməd Təpərin oğlu, sultan Məs`udun qardaşı məlik Süleyman şah [bu zaman] Azərbaycanda idi. O, oradan Bağdad səmtinə çıxış etdi. Ona əl-Malik əl-Mustəcir (köpmək istəyən şahzadə) ləqəbi verilmişdi.bütün Bağdad qoşunlarını o, ələ alıb hazırlamışdı; tezlikə sultan əl-

¹ Kiçik yaşlı Arslan şah sultan toğrul ibn Məhəmməd Təpər ibn Məlik şah ibn Alp Arslan ibn Davud ibn Mikayıl ibn Səlcuqun oğlu idi.

Malik əl-Süstəcir Süleyman şah...Bağdaddan Azərbaycana yola düşdü. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycan və Arran qoşunları ilə ona qoşuldu.

Sulitan Məhəmməd ibn Mahmud ibn Məhəmməd Təpər ibn Malik şah ibn Alp Arslan əmir İnancla barışaraq Həmləndən çıxdı. O, İnançı Reyə hakim qoyaraq onu öz yanında qulluğu götürdü və onunla birlikdə Azərbaycana yürüş etdi.

Hər iki qoşun Araz vadisində, Naxçıvan yaxınlığında üz-üzə gəldi. Ordular döyüşə atılaraq ələ amasızcasına vuruşmağa başladılar ki, zərbə gücündən qılınclar sınıb töküldü və axıdılan rənglərin rəngindən göyün [üzü] qaraldı. Qılınclar insan bədəninə, süngülər isə igidlərin ürəklərinə hakim kəsildi...

Sultan Məhəmməd və onun silahdaşları möhkəm dayanmağa hazır idilər, [buna görə də] onların istəyi qələbə rəməzinə rast gəldi. Əgər ər izzətə ağrısına dözsə, o, işin xeyirxah sonluğunun sevincini dadacaqdır. Allah sultan Məhəmmədin dayanətinin və dözümlüyünü böyüklüyü görüb ona qələbə bəxş etdi. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz və onunla olan bütün qoşunlar basırla qaçıb çöllərə və düzənlərə dağıldılar. Sultan Məhəmməd onlardan böyük qənimət, çoxlu dəfinə və çoxlu pul ələ keçirdi.

Sultan bir neçə vaxt Naxçıvanda qaldı. Gürcülər onun yanına elçilər göndərərək ondan sülh istədilər, o isə arzu olunan bu sülhü onlara bəxş elədi. Şəmsəddin Eldənizdən xəbər gəlməyincə o, Arranda qaldı. O (Eldəniz), yazırdı: “ Mən sənənin qulunu və sizin evin məmlüküyəm. Sənənin əmin Süleyman şah, sənənin müzəffər qoşunlarının gəlib çıxmamışdan qabaq mənimlə birləşmişdi. Mən qorxurdum ki, onu köməksiz buraxmaqla öz adıma şərəfsizlik gətirirəm. Adamlar deyirdilər ki, Eldənizin hökmdarı sultan Məs'udun, Allah onun günahlarını bağışlasın, qardaşı kimsəsiz qalmışdı. İndi isə aydın oldu ki, sultan birdir, ona görə də ölkənin cilovunu mənə ona qaytarıram. Sənə tabe olanlar və sənənin başçılıq etdiyin təşkilatın içərisində mən birinci olacağam”.

Sultan onun üzrxahlığını qəbul etdi və ona qarşı çıxmamaq və onunla birgə hərəkət etmək barədə [Eldənizdən] öhdəlik alıb and içdirdikdən sonra onu Arrana hakim təyin etdi. O, bütün şərtləri qəbul etdi.

Sultan Marağanın sahibi kiçik əmir Arslan ibn Ağ Sunğur əl-Əhmədini Azərbaycana hakim qoydu və qazandığı uğurlardan güclənmiş halda Həmədana qayıtdı...

<...>Bağdad üzərinə yürüş başlamaq üçün sultan yaxın gəlməsini gözləyirdi. Ancaq o, xəstələndi, azar ona üstünə gəldi və 553 (1158/59)-cü ildə Həmədanda vəfat etdi...

<...> Əmirilər arasında çəkişmə başladı, onlar bir-birinə qarşı çıxış etməyə başladılar, onların hər biri hakimiyyəti və dövlət işlərini ələ almağa çalışırdı.

Əmirilər içərisində ən güclüsü, ən nəcabətliyi və işlərin nəticəsini bilmək və adamları idarə etmək baxımından ən uzaqqörəni Şərəfəddin qurd Bazu əl-Xadim idi. Onu atabəy Şəmsəddin Eldənizlə dostluq, yaxınlıq və səmimi qardaşlıq münasibətləri bağlayırdı. Hər ikisinin sultan Qiyasəddin Məsudun məmlükləri olması bəlliydi.

Qurd Bazu Azərbaycana onu yanına adam göndərərək, bir para vədlər verib sultan Süleyman şah ibn Məhəmməd Təpəri taxtda salmaq və onun yerinə dövlət taxtına salmaq və onun yerinə dövlət taxtına sultan Arslan şah ibn Məhəmməd Təpəri...oturtmaq üçün şirikdirməyə başladı. O, and içib bu işdə onunla birlikdə hərəkət edəcəyini öhdənisiə aldı.

Atabəy Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycandan yola düşdü; Sultan Arslan şah ibn Toğrul da onunla birlikdə çıxdı, [atabəy] onu lazım olandan daha çox at, yaraq, sursat, pul ilə təhciz etmişdi. O, özü ona atabəy oldu, oğlu Nüsrətəddin Pəhləvan əmir əl-xücab (saray qulluqçuların başçısı), o biri oğlu Müzəfərəddin Qızıl Arslan isə əmir ə-silah (qoşun başçısı) vəzifəsi tutdular. O öz əmirlərindən hər birini sultan vəzifəsinə təyin etdi. Bundan sonra o, Həmədana qarşı yol adlı.

<...> Əmir Şəmsəddin Eldəniz Həmədana yaxınlaşanda əmir Şərəfəddin Qurd Bazu əl-Xadim onunla qılan bütün əmirilər və qoşunlar ilə onu qarşılamağa çıxdı. Bu, yadda qalan bir gün idi! Onlar Kəşk əl-Cədid qapılarına çatdıqdan sonra əmir Şəmsəddin Eldəniz, əmir Şəfaəddin Qurd Bazu, İraq və Arranın bütün əmirləri atlardan enib sultan Arslan şah ibn Toğrulun qarşısından keçdilər, sonra isə Həmədana girib onu sultan taxtına oturdular¹. (s.117-129).

XXXVII fəsil. Sultan Arslan şah ibn Toğrul...

Əmirilər onu qarşılamağa çıxdılar və həmin gün əmir Şəmsəddin Eldəniz İraq və Arran mərilərinin bir çoxuna zəngin bəzədilmiş şərəfli geyimlər bağışladı. Onların hər birinə vəzifəsindən asılı olaraq atlar və qatılar bağışladı.

Sultan Arslan şah taxtda bərqərar oldu, əmir Şəmsəddin Eldəniz onun atabəyi olmaqla Həmədanda qalırdı.

İnanc, İbn Əlbazdar, Satmaz ibn Kaymaz əl-Hərami və Ağ quşaya gəldikdə isə, onları öz sözlərinə dönük çıxaraq qərar verdilər ki, nə atabəy Şəmsəddin Eldənizə, nə də Sultan Arslan şahı itaət etməyəcəklər və tabe olduqlarını bildirmək üçün onların qarşısında gəbə üstünə ayaq olmayacaqdır.

¹ Şəmsəddin Eldəniz Həmədana yürüşə çıxdıqda əmir qurd Bazu Sultan Süleymanı tanımaqdan açıq imtina etmiş, sonra isə yalandan ona səadət göstərin gecə ilə yatağına girmiş və yay ilə onu boğub öldürmüşdü. Bununla da Şəmsəddin ibn Eldənizin planları üçün əlvərişli şərait yaranmışdı.

Arslan şahın qardaşı Malik ibn Məhəmməd ibn Toğrul Şirazda atabəy Sunqurun yanında qalırdı. Onlar oraya adam göndərərək malik Məhəmməd ibn Toğrulu onların yanına göndərməsini ondan tələb etdilər. Atabəy Sunqur onu lazım olan hər şeylə təhciz edib yola saldı və ona min nəfərlik atlı qoşun verdi. Onlar İsfahana yol aldılar, adlı-sanlı əmirlər onu (Məhəmməd ibn Toğrulu-Red.) orada qarşılayırdılar; onlar bu görüşə hazırlaşaraq çoxlu pul xərcləyib sayı 20 min atlıya çatan böyük qoşun tapladılar. Hazırlıqdan sonra onlar şahzadə Məhəmməd ibn Toğrula qulluq etmək üçün İsfaha yola düşdülər və Şirazdan da qoşunların gəlməsini gözləməkdə oldular.

Atabəy Şəmsəddin Eldəniz və əmir Şərafəddin Qurd Bazu əl-Xadim Sultan Arslan şah ibn Toğrul ilə birlikdə [onlara qarşı] çıxdılar.

Hər iki tərəf 555 (1160)-cı ildə Qaratekin otlağında üz-üzə gəldilər...

Atabəy Şəmsəddin Eldəniz Həmədana sağ-salamat, ağır qənimət ilə gətirildi. Həmədanda onu şəərəfinə dəbdəbəli çıraqbanlıq təşkil edildi. Həmədanda bir az dayandıqdan sonra o, Reydə olan İnançın ardınca yollandı.

İnanç təqib olunduğunu bildikdə Reydən çıxıb Bisatama gəldi. O burada Xarəzmşah Arslana yazmışdır ki, onun mühafizəsinə sığınır və onun qullamları sırasına daxil olmağa icazə verməyə xahiş edir. O bildirirdi ki, əgər ondan kömək üçün qoşun alarsa, İraqı ələ keçirib Xazərmşahın tabeliyində olan torpaqlara qatacaq və burada onun hökmünü, onun buyruqlarını yerinə yetirəcəkdir.

Xarəzmşah ona iltifatlı ifadələrlə dolu müsbət cavab verdi...

Atabəy Eldənizə gəldikdə isə, Reyə ələ keçirdikdən sonra onu idarə etmək üçün sultan Arslan şah ibn Toğrulun icazəsini aldı və iqta olunmaqla öz oğlu Nüsrətəddin Pəhlavana verdi.

İnancla olan İraq əmirləri ona (Eldənizə) rəhmə gəlməsini və onların günahlarını və səhvlərini bağışlanmasını xahiş etdilər. Onlar yazırdılar ki, əgər sultandan əfv alsalar, onda ona arxalanaraq, peşimançılıqla onun qulluğuna qayıdacaqlar... Sultan onları qulluğa qoyarsa, onlar vəzifə üstündə bir-birinin hüququnu tapdalamaqdan əl çəkərlər: axı, onların [hamısı] sultanın və onun atabəbalarının məmlükləridir.

Sultan və atabəy Eldəniz üzrxahlığı qəbul edərək, onlar üçün bağışlanma fərmanı yazdılar. Onlar (əmirlər.-Red.) Həmədana sultanın qulluğuna gəldilər və ara vermədən xidmət işində oldular, onlara verilən vilayətlərin xəracı və gəliri də [xəzinə] üçün toplanılırdı.

Atabəy Eldəniz bir neçə vaxt İraqda qaldı, sonra isə Azərbaycan və Arrana qayıtmağı əmr verdi. O belə də etdi, sultan isə İraq qoşunları ilə İraqda qalırdı. O, Savə şəhərində, atabəy Eldəniz isə Arran ölkəsində idi. Onlar gürcülərlə razılığa apardılar və bəzən razılığa, bəzən isə öcəşməyə yaxın olurdular.

İnanca gəldikdə isə xazərmşah İl Arslan öz qoşunlarının çoxunu ona verərək, [döyüşçü] atları kökəlincəyədək yazı Cürcanda keçirməyi, sonra isə İraqa yürüməyi əmr etmişdi...

Onların atları ətə-cana gəldikdən sonra Xazərmşah İl Arslan qoşunlara İraqa girməyi əmr etdi və onlar yoxa çıxdılar.

Beş gündən sonra Atabəy Eldəniz buraya gələrək dərhal onları təqib etməyə başladı. Onlar onun əlindən Reyə qaçdılar, o, təqibi davam etdirdiyi üçün onlar Reyi buraxıb buradan da qaçdılar. Onlar İnancla birlikdə getməyi təklif etdilər, ancaq o, özünün möhkəmlədiyini qalada qapanıb qaldı.

Atabəy Eldəniz Reyə yaxınlaşaraq şəhəri aldı. İnanca döz dörd ay qalada qaldı və gərgin döyüşlər yenidən başlanırdı [nəhayət] İnanca məktub yazıb sülh istədi. İnancaın vəziri Sə`dəddin əl-Əşall idi və atabəy Eldənizə bildirdi: “Mən ancaq Sə`dəddin əl-Əşallın köməyi ilə sülh bağlaya bilərəm”. Barışığa çox can atan İnanca öz vəzirinə üz tutub söylədi: “Get, gör o adam nə istəyir və bu barədə mənə xəbər ver”. Sə`dəddin əl-Əşall atabəy Şəmsəddin Eldənizin düşərgəsinə gələndə o, onu öz yanına çağırırdı və onlar birlikdə tək qaldılar. Eldəniz üçün 30 hissəlik Qur`anı bütövlükdə gətirib verdilər və o, birinci surədən axırıncıyaqədək and içib söylədi: “Ömrümdə heç zaman mən İnanca ilə barışığa girmərəm¹”. (s. 129-135).

XXXVIII fəsil. Sultanın buyruqları

<...> Atabəy Eldəniz Azərbaycan və Arrana qayıtmağı qərara aldı², çünki ona xəbər çatmışdı ki, gürcülər islam ölkələrinə qayıtmaq üçün hərəkətə gəlmiş və Dvin şəhərini talayaraq, orada olanları əsir götürmüşdülər. Buna görə də o, Azərbaycana qayıtdı.

<...>Atabəy Azərbaycana gəlib çıxarkən gürcülər ona aşağıdakı məzmununda bir məktub göndərdilər: “Gəncə və Beyləqanın xəracı bizə çatmalıdır, bu xəran [qabaqlar] bizim çarın xəzinəsinə göndərilərdi. Ancaq bir neçə ildir ki, xəzinəyə onun çatdırılmasının arası kəsilmişdir və biz istəyirik ki, sən bu pulları ödəyəsən”. O gürcülərə belə bir cavab göndərdi. “Mən İraqdan çıxıb bu ölkəyə ona görə gəlmişəm ki, qoşunları toplayıb Tiflis üzərinə hücum edim və şəhər alınam kimi onu mühasirədə saxlayım. Əgər gücünüz varsa, qarşıya çıxarın, çünki mən ölkəniz üzərinə hücum etməyə gəlmişəm...”

¹ Tezliklə İnanca onun vəziri Sə`dəddin öyrətməsi nəticəsində öz qulamları ilə öldürülmüş, atabəy Eldəniz Reyə və İsfahanı tabe etmişdi.

² Bunda qabaq İsfahan əmiri Zənginin (atabəy Suqrunun qartaşı) itaətə gətirilməsindən danışılır.

<...> Sultan Arslan şah ibn Toğrul Həmədanda idi. Sultan Mə'sudun dövrünə nisbətən İraq qoşunları indi güclü idi. Buna görə də atabəy Eldəniz sultanın elçi göndərən, gürcülərin məktubunun məzmunu haqqında məlumat vermiş, onlara verdiyi cavabın, bu məktublaşmanın mənasını ona izah etmişdi. O sultanın öz yanına gəlməsini xahiş edirdi və sultan ibn Toğrul göz oxşayan və ürək sevindirən qoşunları İraqdan yola düşdü...

Sultan hərəkət edib Naxçıvanda atabəy Eldənizlə birləşdi. O, Naxçıvandan yoluna davam edərək, Gəncəyə çatı burada bir neçə günlüyə ayaq saxladı.

Gürcü çarı¹ onun gəlib çıxdığını və onlarla döyüşə çatdığını eşitdikdə, onun yanına elçi göndərərək Sultana yalvarmağa başladı: "Mən sənə verdiyim tələbi geri götürürəm. Mən sənənin hər istəyinə razı oluram və sənənin bütün arzularını yerinə yetirməyə hazırım²".

<...>Sultan və Atabəy Eldəniz Gəncəyə qayıtdılar...

Atabəy Eldəniz Gəncəyə [canışın] qoydu; o, şəhərdə qayda-qanunun yaratmalı və Gəncə üzərinə, onun ətrafına basqın edə biləcək yağdan onları qorumalı idi. O, buradan Naxçıvana yola düşüb, orada bir müddət sultanın qulluğunda oldu. Sonra onlar Həmədana yola düşərək oraya sağ-salamat, qənimət ilə və heç bir ziyanə çəkmədən öz istəklərini yerinə yetirərək gəlib çıxdılar.

<...> Doqquz rəcəb 567-ci ildə³ Xarəzmşah İl-Arslan ibn Atsız öldü, bundan sonra İran və Azərbaucan vilayətləri sultan və əmir atabəy Şəmsəddin Eldəniz vaxtında əmin-amanlıqla sultanın buyruq və əmirlərini yerinə yetirməyə başladılar. Ancaq sultan Arslan şah ibn Toğrulun yalnız adı hökmdar idi. Atabəy Eldənizin isə özü. O, əmrlər verir, iqta torpaqları paylayır, xəzinələri sərəncamında saxlayır. Onları ölkənin istənilən yerinə köçürürdü. Sultan isə onunla bu məsələlər barədə münafişəyə girə bilmirdi; Atabəy Eldənizin idarə iclərindəki özbaşnalığından, əmrlər verməsindən və istədiyi adamlara iqta paylanması bəzən onun üzəri çıxırdı. Sultan bu haqda söhbət saldıqda onun anası, atabəy Eldənizin arvadı və onun iki oğlu Nüsrətəddin Pəhlavanın və Müzəffərəddin qızıl Arslanın anası ona belə söyləyirdi: "Fikir vermə! Bu adam öz həyatını təhlükədə qoyur və dəfələrlə amasız döyüşlərə atılır. O, sənənin üçün sultan taxtını ələ gətirmək yolunda öz varının ən qiymətli hissəsini xərcləmiş, öz qullarından və döyüşçülərindən çoxunu ölümə göndərmişdir. Səlcuqlardan neçə-neçələri yaşdan səndən böyükdür, ancaq dustaqxanalara salınıb ömür-

¹ III Goergi (1156-1184).

² Sultan Toğrul və atabəy Eldəniz çarın yeni təklifini qəbul etməyərək döyüşə girdilər. Bu savaş hicri 556 (1160/61)-ci ildə olmuş və onların tam qələbəsi ilə başa çatmışdı. (bax: Əl-Hüseyni. S. 138-140; Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti, s. 51-57)

³ 7 mart 1172-ci il.

günlərini çürüdürdülər. Əgər onar hərəkət edə bilsəydilər, yüksək amal ardınca qoşardılar. Fəqət bunu edə bilmirdilər! Sən isə Sultan taxtına oturmusan və o, hər iki oğlu ilə birlikdə sənə qulluq edərək qarşında durur, sənin yağılarınla vuruşaraq rəqiblərini yox edir, sənin canın isə bütün bu işlərdən azaddır. Atabəy nə edirdisə, nə alırdısa, nə bağışlayardısa bunun hamısı sənin gücləndirmək və hakimiyyətini bərkitmək üçün edilir. Qoy onun davamı şı sənə kədər gətirməsin, onun görməyə çalışdığı iş səni payğiya salmasın: axı, o sənin məmlükündür!”

O, anasından belə sözlər eşidərkən [sakitləşib] susardı. <...> 569 (1173\74) –cu ilədək atabəy bəzə sultan ilə birlikdə, bəzən idə təklikdə vaxtaşırı İraqda, gah Azərbaycanda olurdu. Həmin (569) il gəlib çatdıqda o, Azərbaycana yola düşüb 570-ci ilədək orada qaldı, sonra isə Naxçıvanda öldü. Bu zaman Sultan Məhəmməd Pəhləvanla birlikdə Həmədana idi.

Atabəy Eldənizin ölüm xəbəri onun oğlu Məhəmməd Pəhləvana gəlib çatarkən o, haciblər əmri vəzifəsində sultan qulluğunda idi və onun işlərini idarə edirdi. O, sultandan ehtiyat etdiyi üçün ata minib Azərbaycana yola düşdü, orada öz atasının yerini tutdu. O, xəzinə əmlakını ələ keçirdi, atlı və piyada qoşunlar topladı və öz yerində qalmaqla hadisələrin gedişini və onun hüquqlarına dair sultanın qırımını gözləməyə başladı. Sultana gəldikdə isə, Şəmsəddin Eldənizin ölümündən və Məhəmməd Pəhləvanın getməsindən sonra qoşunlar və əmirlər onun başına tolanıb ona çoxlu pul gətirdilər, çünki onun heç bir vəsaiti yox idi. Sonra o Azərbaycanı Məhəmməd Pəhləvanın əlindən almaq üçün oraya yürüşə hazırlaşmağa başladı. O, iraq qoşunları ilə birlikdə Həmədana gəldi, bundan sonra isə əmirlər bütün günü gücünü işlədərək onun başına elə bir qoşun yığıdılar ki, İraqda heç kəs görməmişdi; bundan sonra Azərbaycana yola düşdülər.

Əmirlər sultanı Azərbaycanı tutmağı təhrik edərək, ona deyirdilər: “Əgər sən Azərbaycanı azad etsən və inandığın adamlardan birini oraya hakim qoysan, bundan sonra sən Həmədana qayıdar, oradan da Bağdadın gedib oranı ələ keçirərsən. Axı sən məmlükün Mosul hakimi Qütbəddin Məudud Zəngi sənə tabedir və sənə qulluq etməyə gələcək. Əgər sən Bağdadı ələ keçirərsənsə və xilafət minbərindən sənın adına xütbə oxunarsa, bundan sonra ölkənin üfuku sənın üçün rəqib və yağılardan birdəfəlik təmizlənməmiş olar”.

Sultan onların bu fikri ilə razılaşaraq, Zəncan şəhərinə yola düşdü, ancaq o burada rahatlıq verməyən ağır xəstəliyə tutuldu və bu azar onu dərədə salıb gücünü əlindən alıb apardı. O, orada qalıb sağalmasını gözləyirdi, ancaq xəstəlik güclənməkdə idi və azarın canından çıxmıdığı və ömür vədəsinin sona yetdiyini gördükdə əmr etdi ki, onu Həmədana aparsınlar. Qoşunlar geri qayıtdılar o, isə Həmədan yolunda 570-ci ildə atabəy Eldənizin ölümündən iki ay sonra öldü. Onun ölüsünü Həmədana gətirərək, atası Rükəddin Toğrul məzaristanında, onu qəbri yanında basdırdılar. Onun ölümünü haqqında xəbər bütün ölkəyə yayıldı, [bu zaman] onun oğlu Malik Toğrul əmir Nüsrəddin Məhəmməd Pəhləvan ibn

Eldənizlə birlikdə Naxçıvanda idi. O, Maliki sultan taxtına çıxardı, sonra isə Naxçıvanda İraqa yola düşdü. O özü üçün Sultan Arslan şahın yanında atasının tutduğu atabəy vəzifəsini ələ keçirməyi qəət etmişdi.

Qardaşı Sultan Arslan şahdan böyük olan malik Məhəmməd [bu vaxt] Xuzistanda idi. O, qardaşı Sultan Arslan şahın ölümünü eşitdikdə, onun atabəyi, Xuzistan hakimi və vilayətindəki qoşunların başçısı olan Şərafəddin Əmiran ibn Şimlidən onunla birlikdə İraq üzərinə yürüməyi tələb etdi. O isə söylədi: “Mən atabəy Pəhləvanla təkbətək, sənsiz döyüşüb səni qoruya bilmərəm. Bir az qabaq mənim atam Karmisində döyüşmüşdü ancaq o, atama üstün gəlib atamı öldürmüşdü. İndi isə İraqın Arranın, Azərbaycanın qoşunları onunlardır və onların sayı 50 min atlıdan çoxdur. Sən təklildə İsfahana get, bəlkə də sultan qoşunları sənin gəlməyini bildikdə, onların bir hissəsi sənin tərəfinə keçəcək. Bu sənə müəyyəsər olsa, mən əlimdə olan qoşunlarını birlikdə sənin qulluğuna gələrəm”.

Onun sözlərindən sonra malik Məhəmməd İsfahana yola düşüb oraya gəldi. Oranın bütün canişinlərini (vali) ona qoşuldu. Həmədanda əl Qavşut ibn Kaymaz əl-Hərəma da qoşuldu və beləliklə, İsfahanda onun yanına minə yaxın atlı döyüşçü toplandı.

Atabəy Pəhləva Həmədana gəlib çıxdıqda, öz xidəmtçiləri və qulamaları ilə buradan İsfahana kimi ola yolu 5 günə keçərək malik Məhəmmədin üstünə uçan ox və ya göydən düşən ulduz kimi yürüdü...

Malik Məhəmməd və onunla olan qoşunlar [döyüşdə] məğlub olub Xuzistana qaçdılar... Ancaq oranın hakimi onun orada qalmasına icazə vermədi. Bundan sonra o, Şiraza atabəy Zənginin yanına gedib onunla qaldı .

Atabəy Pəhləvan ona (Zəngiyə) məktub göndərdi: “Əgər sən malik Məhəmmədi qaravol altında sultanın ixtiyarına göndərməsən, mən sənin üstünə gələcəm, ancaq sən mənimlə döyüşə girsən, axı, məhv olacaqsan. Məndən qaçmaq istəsən bu sənin üçün də, sənin ölkən üçün də ölüm olacaqdır”.

Belə olduqda, atabəy Zəngi Məhəmmədi tutub onu sultan Toğrula göndərdi. Atabəy Pəhləvan onu alıb, Sərcahan qalasına saldı və bundan sonra onun haqqında heç kəs heç nə bilmədi.

Ölkə atabəy Pəhləvan üçün [rəqiblərdən] təmizləndi və o, dövlətin taxtına sahib durdu (s.135-147).

XXXIX fəsil. Sultan Rükəddin Toğrul ibn Arslan şahı...

Azyaşlı uşaq olan sultan Toğrul heç bir işə qarışmırdı, atabəy Pəhləvan isə döyüşçülərin və əyalət hakimlərinin (**əshab əl-ətraf**) üreyinə böyük bir qorxu salmışdı. Bütün hakimlər ondan qorxurdu. O, qoşun toplayıb Azərbaycana və Arrana gəldi, oradan gürcülərin ölkəsinə soxuldu. Ona heç kəs müqavimət

göstərmədiyindən, onlar (gürcülər) onunla sülh bağlayıb, tələblərini qəbul etdilər. Sonra o, qardaşı Müzəffərəddin Qızıl Arslanı Azərbaycan və İrana vali qoyub İraqa qayıtdı. Onlar bunu qəbul etdilər. Mosul və onun əyalətlərinə də, Ərməniyədə, Xiltada, Fars və onun bölgələrində, habelə yaxın vilayətlərdə və bütün xuzistanda sultanın adına xütbə səslənməyə başladı. Onun buyruqları başqa ölkələrdə də yerinə yetirilirdi. Xarəzmşah ona məktub göndərüb, dostluq və səmimiyyət bəsləməkdə olduğunu bildirirdi. Atabəyin ömrü boyu onunla Xarəzmşah arasında dostluq və əmin-amalıq münasibətləri yaradılmışdı. Atabəy [Xəlifənin] Ulu sarayında (**dar əl-əziz**) daima elçilər göndərüb ehtiram, tabelik və sədaqət bildirirdi...

Bağdaddan ona həmişə şərəfətli geyimlər və xeyir-dua göndərilirdi...

Onun ölümündən sonra¹ dörd oğlu qalmışdı. Onlardan ikisi bir anadan doğulmuşdu-əmir [İnancın] qızı [İnanc] xatundan. Bunlar İnanc Mahmud və Əmir Əmiran Ömər idi. İki başqa uşağı türk qızından² doğulmuşdu və Əbu Bəkr onun böyük oğlu idi: Türklər onun dayısı Müzəffərəddin qızıl Arslan ilə Azərbaycanda odular, qızıl Arslanın uşaqları olmadığından Əbu Bəkr onun üçün oğul yerində idi. Pəhləvanını Özbək adlı sonuncu oğlunun anası cariyə idi, Həmədana yaşayırdı.

Atabəy Pəhləvan öz oğlu Əbu Bəkri Azərbaycan və Arranın hakimi təyin edib, onun tərbiyəsini əmisi Müzəffərəddin Qızıl Arslana tapşırılmışdı. Rey, İsfahanı və İraqın qalan yerlərini öz oğlanları Mahmud və Əmir Əmiran Ömər üçün ayırmış, Həmədanı isə Özbəyə vərmişdi. Öz ölümündən qabaq o oğlanlarına əməlləri Qızıl Arslanın tabeliyində durmağı əmr etmişdi. Ölüm onu apardıqdan sonra hər şey onun vəsiyyət etdiyi kimi gedirdi. O, həm də onlara vəsiyyət etmişdi ki, Sultan Toğrulun qulluğunda dursunlar, ona qarşı bəd niyyətə düşməsinlər, [onun] itaətindən çıxmasınlar, onu müdafiə etsinlər, onu köməksiz qoymasınlar və arxasında dursunlar, onunla münasibətləri qırmasınlar, tabe olmaqla yanaşı, ona qarşı çıxmayıb bütün işlərində köməyinə yarasınlar. O vəsiyyət etmişdi ki, onlar [xəlifənin] itaətindən çıxmağı ağıllarına belə gətirməsinlər və onun uzaqgörən buyruqlarını yerinə yetirməkdən qaçmasınlar, [çünkü] Əmir əl Mə`minin onlar üçün dayaqdır hər bir çətinlik zamanı ona arxalanmaq lazımdır. [O], elə bir alınmaz qaladır ki, üzərinizə inadkar yağdı gəlsə, ona pənah gətirə bilərsiniz.

Atabəy Pəhləvan dünyadan getdikdən sonra Müzəffərəddin Qızıl Arslan Azərbaycanın, Arranın qoşunlarını və İraq qoşunlarının çoxunu toplayıb yola çıxdı. O, Həmədana gəldi, sultan Rükəddin Toğrul və onunla olan Mahmud və Əmir Əmiran Ömər də burada idilər. Onların anası Reydə idi.

¹ Atabəy hicri 582 (1186/87)-ci ildə ölmüşdür.

² Adı Qətibə xatun idi.

Atabəy Müzəffərəddin Qızıl Arslan Həmədana yaxınlaşdığı zaman Toğrul bütün əmirlərinə və qoşunlara mər etmişdi ki, onu [şəhərə] bir günlük yol məsafəsində qarşılasınlar. Onlar onun qardaşını (atabəy Pəhləvanı.-Red) qarşıladıkları kimi, onu da adəti uyğun layiqincə qarşıladılar. Müzəffərəddin Həmədana girmək istəyən kimi, sultan onun yanına, Köşg əl-Ətiqə yola düşdü. O, orada atdan enib onu qarşıladı. Atabəy Qızıl Arslan atdan enib torpağı öpdü. Sultan onu səslədi: axı, bu, onun əmisi-Sultan Arslan şahın bir anadan olan qardaşı idi. O yaxınlaşdı. Sultan isə at üstündə onu qucaqladı. Bütün döyüşçülər də atlara mindilər. Xidmət [qoşunu] ilə onlar Köşgə çatan kimi sultanın yanınca getdilər, orada atabəy Müzəffərəddin atdan endi. Araya süfrə gətirildi. Bütün əmirlər qılıclarını qınından çıxararaq onu qarşısında ayaq üstə sıraya düzölmüşdölər. Sultan Köşgdən öz sarayına, atabəy Qızıl Arslan isə öz çadırına getdilər.

Sabahısı gün atabəy Qızıl Arslan sultanın sarayına hədiyyələr, bəxşişlər, bir çox əntiq və əcaib şeylər göndərdi. Hələ heş kəs Sultana belə şeylər bağışlamamışdı.

... Onun qardaşı arvadı, İncin qızı [İnc] xatun hakimiyyətin Qızıl Arslana keçdiyini, atabəy Pəhləvanın oğlu Əbu Bəkrin öz əmisi qədər şərəfət qazandığını və vəzifəcə onu hər iki oğlundan yüksəkdə durduğunu gördükdə, ürəyi bunlara tab gətirmədi. O, bu barədə atabəy Pəhləvanın Həmədanda mülükləri və ən yüksək rütbəli qulamları Ay Apaya və Rusaya gizlin xəbər göndərdi... O yazmışdı: “Siz necə razı olursunuz ki, bir caruiyə oğlu [Əbu Bəkr] mənim oğlumdan daha yüksəkdə duraraq, daha yüksək vəzifə tutur! Mənim əlimdə olan pulların, variiyyətin, dinar və dirhəmlərin sayı o qədər çoxdur ki, sizi uzun illər saxlamağa çatar. Mən istəyirəm ki, siz mənim oğullarımı ata mindirib mənim yanına gətirəsiniz. Mən sizin hamınızın və sizinlə gələnlərin hamısının həyatını təmin edirəm, nə qədər lazım olsa, pul xərcləyərim, siz isə hökmdarınız atabəy Pəhləvanın qoşunlarını bir yerə yığm”.

[İnc] xatunun təklifini alan kimi onlar həmin gecə yola çıxdılar. İki gen yol gəlib üçüncü gün onun uşaqları ilə Reyə çatıb, [İnc] xatuna özlərini yetirdilər.

Atabəy Müzəffərəddin Qızıl Arslan onların ardınca gəlməli oldu. O, Reyə çatdıqda, Ay Apaya və Rusa sultan Damqan şəhərinə qaçdılar...Müzəffərəddin Qızıl Arslan [Reydə] bir neçə gün qaldı. [İnc] xatun və onun uşaqları Qutluq İnc Mahmud və Əmir Əmiran Əmər onun ayağına gəldilər. Qalanı ona təslim etdilər...

Sultan Toğrul onu tərək edib Reydən çıxdı və Ay Apa və Rusa ilə Damqana birləşən kimi yol getdi. Müzəffərəddin bir neçə gün qaldıqdan sonra Reydən çıxıb getdi. İnc Mahmud və Xatun Savə şəhərinədək onun yanınca

getdilər. Xatun ondan Sərcahana getmələrinə icazə vəməsini xahiş etdi. O, icazə verdi, özü isə Həmədana yola düşüb, bir neçə gün orada qaldı.

Qızıl Arslan Treydən çıxdıqdan və onun gəlmək xəbəri Həmədana yayıldıqdan sonra sultan Toğrul geri qayıtdı. O, Damqan və Girdkux mülhüdlər ölkəsində qalırdı. O, burada rast gəldiyi hər kəsi öldürərək ölkəni dağıdıb talan etdi. [Sonra] Reyə qayıtdı. Əhbər hakimi, ...Zəncan hakimi... və Marağa hakimi ona qoşuldular. Atabəy Müzəffərəddin Qızıl Arslan bunu eşitdikdə Həmədandan çıxıb qaçdı.

Ay Apa və rusa sultan Toğrudan söz aldılar ki, İnanx Mahmud onun yanında atası atabəy Nüsrətəddin Pəhləvan tutduğu vəzifəyə qoyulacaq; sultan bunu yerinə yetirdi. İnanx Mahmud qardaşı Əmir Əmiran Önar ilə öz əmisinin yanından qaçdı. [Onlardan ikisi də] sultanın yanında xidmətə qayıdaraq, Həmədanda onunla görüşdülər.

...Bağdad qoşunları Həmədana girib bir neçə gün orada qaldılar. Atabəy Müzəffərəddin Qızıl Arslan oraya yola gəldi. Onlar onu hörmətlə qarşılayaraq, ağamız (maulanə) Əmir əl-Mö`minin ən-Nəsirəlidiniillahın fərmanını ona çatdırdılar. Xütbə oxunduqdan sonra onun titulu belə səsləndi: **əl-mail əl-nəsir əmir əl-mö`minun** (mö`minlərin əmrinin qoruyucu hökmdarı). Onlar söylədilər ki, onu (atabəy Qızıl Arslan.-Red) kömək göstərmək onlara əmr edilmişdir, onun əmrinə tabe olacaqlar, onun hökmü və buyruğu altına keçirlər...¹

Sultan Toğrul İsfanahdan Azərbaycana gəlib İzzəddin Həsən ibn Qıpçaqla birləşdi və onların qoşunlarının sayı artdı. Onların ixtiyarında 50 min türkmən vardı, onlar Uşnu, Urmu, Xoy və Salmas üzərinə basqın edərək, ölkəni soyub dağıtdılar.

Atabəy Müzəffərəddin Qızıl Arslan Həmədandan qayıdıb gəldi. O, Həmədandan onun yanına gələn qardaşı oğlu İnanx Mahmud ilə barışıq bağladı. Onu anası [İnanx] xatun da oraya gəlmişdi. Atabəy Müzəffərəddin Qızıl Arslan bu qadınla evlənib, Həmədanda onun otağına girdi. Xatun Həmədanda qaldı, atabəy Müzəffərəddin Qızıl Arslan isə ölkəni dağıtmış olan Toğrula və türkmənlərə qarşı çıxdı. O, onların üzərinə gələrək, qardaşı atabəy Pəhləvanın oğlu Əbu Bəkri, İraq əmirləri Bəzi Nurəddin Qaranı və Rey valisi Siracəddin Kaymazı ordu başçıları təyin etdi. Onlar türkmənlərin öz alayına zərbə endirərək, onları qabaqladılar və döyüş sıralarında düzəlməyə qoymadılar; onları əzib qovdular, bir çoxunu qılıncdan keçirib evlərini və əmlakını yağmaladılar. Qoşunlar çoxlu qənimət və ya əşya ələ keçirirdilər.

İzzəddin Həsən [ibn Qıpçaq] və sultan toğrul əz-Zab çayı yaxınlığında yerləşən əmir Həsən ibn Qıpçağın əl-Karximi qalasına çatanadək qaçdılar.

¹ Sultan Toğrulun qiyamçılara qoşulmasından sonra atabəy Qızıl Arslan Bağdad sarayına məktub göndərmişdi. Xəlifə qoşunları Bağdada bu səbəbdən göndərilmişdi.

...Onlar [yenidən] Azərbaycan doğru üz tutduqda atabəy Müzəffərəddin Qızıl Arslan onların üzərinə hücum etdi. Sultan Toğrul Həmədana getməli oldu, burada atabəy Müzəffərəddin Qızıl Arslanın tərəfində onla çoxlu qoşunları var idi. Qoşunlar onu şəhərə girməyə qoymadılar üçün atabəy Müzəffərəddin Qızıl Arslan gəlib ona çatdı. Sultan Toğrul, onların arasında olan qohumluq qanununa bel bağlayaraq, səhvlərinin və günahlarını bağışlanacağını düşünərək, atabəy Müzəffərəddin Qızıl Arslan yaxın adamlardan biri idi.

Atabəy Qızıl Arslan Həmədanda qaldı, o, sultan Toğrulun bütün ölkələrini ələ keçirib bir müddət onlara hakim oldu...

...Atabəy Pəhləvanın oğlu əmir Əbu Bəkr öz əmisinin öldürülməsini¹ eşidən kimi həmin gecə atlanıb Azərbaycan yola düşdü və Naxçıvana gəldi.

Zahidə xatun atabəy Pəhləvanın arvadı idi. Atabəy Pəhləvan və onun atası atabəy Eldəniz hakimiyyətdə olarkən İraq və Azərbaycandan yığıqları bütün gəliri Naxçıvan yaxınlığında olan Əlincə qalasına toplamışdılar. Bu qala və onun içindəki xəzinə indi Zahidə xatunun ixtiyarında qalmışdı.

Əmir Əbu Bəkr onun himayəsi altında tərbiyə almışdı, onun oğlu yerində idi. Əbu Bəkr Naxçıvana gəlib çıxdıqda o [Zahidə xatun.-Red], onu öz evinə apardı, şəhər valisini çağırıb ona söylədi: “Bu, qalanın sahibidir!” və onu [Əbu Bəkri] and içmək üçün yanına gətirdi.

Bütün bunlar baş verdikdən sonra o (Əbu Bəkr), at üstündə Gəncəyə yollandı. Oranın əmiri onun qarşısına çıxıb şəhəri ona təslim etdi. O, şəhəri ona qaytararaq, orada özünə canişin saxladı. Bu qaydada o bir şəhərdən o birisinə gedirdi, bütün şəhərlər də ona təslim olurdu və beləliklə o, bütün Azərbaycana və Arrana yiyələndi. Qoşunlar onun başına toplandıqdan sonra o, öz atasının və babasının yerini tutdu.

...İnanc Mahmud Azərbaycana hərəkət edib Təbriz yaxınlığında dayandı. Atasının qulamlarından bir dəstə onunla idi. Onun qardaşı Əmir Əmiran Ömər də burada idi. [Bir müddət] onlar orada qaldılar. Onlar Təbrizə girmək istədikdə şəhərdə heç kəs buna mane olmadı.

Onlar burada istədikləri qədər [döyüşçü] toplayan kimi Naxçıvanda olan əmir Əbu Bəkrə qarşı çıxı etdilər. O, onların qarşısına çıxdı, döyüşdə onlarla üz-üzə gəldi...Günortaya kimi tərəflərin heç biri çəkilmək bilmirdi. Bu vaxt əmir Əbu Bəkr [İnancın qoşunlarına] hücum etdi və onlar biabırılıqla onun qarşısında davam gətirmədilər. O, [bütöv] bir dəstəni əsir alana kimi onları təqib etdi, ancaq qardaşların ikisi də qaçıb ondan yaxa qurtara bildilər.

İnanc Mahmud basıldıqdan sonra İraqa qaçdı. Əmir Əmiran Ömər Şirvana getdi. Burada Şirvanşahonu qarşılayıb hörmət və ehtiram göstərdi, öz

¹ Qızıl Arslan 1191-ci ildə növbəti içki məclisindən sonra gecəyəkən yatağında öldürülmüşdü.

qızını ona ərə verdi, ona pul bağışladı, yüz at, yaraq və lazım olan hər şey verdi. Şirvanşah onu təmin etdikdən sonra o, gürcü çarı [Tamarın] yanına yola düşdü. O vaxt gürcülərin çarı qadın idi. O öz əmirlərinə və qoşunlarına əmr etdi ki, ona (Əmir Əmiran Ömər.-Red) hörmət göstərsinlər və istədiyini yerinə yetirsinlər. Olar onu yaxı qarşılayaraq, ata-babasının ləyaqətinə uyğun olaraq hərəkət etdilər, ona hörmət və ehtiram göstərdilər, ona lazım olan hər şey: ərzaq, atlar üçün yer, pul və geyim verdilər və sonra onu buraya gəlişinin səbəbini soruşdular. O, cavab verdi: “Biz geri çəkilməyə qardaşımız əmir Əbu Bəkr torpaqlarında dayanıb ondan sığınacaq gözləyirdik, [ancaq o] qanunlarımızı uyğun olmayaraq bizə qayğı göstərmədi. Himayə və qohumluq [qanunları] bizim toxunulmazlığımızı qorumaq və düşmənimizə qarşı bizimlə birgə çıxmağı tələb edirdi ki, onu əzin mülkümüzü onun əlindən ala və İraqda bərqərar olaq: ancaq, Azərbaycanda arxayınlıqla qalmaqda idi, hətta öz adamları ilə bizim üstümüə basqın etmişdi. Biz ölkədən qaçaq düşüb [günü-gündən] gücümüzü itirərək, ölkəmizdən qütbətə getməyə məcbur olmuşuq. Mən ölkəmizə, sizin yanınıza gəlmişəm ki, siz mənə kömək edib qoşun verərsiniz. [Onda] mən onun üzərinə gedərək, onunla qarşılaşım və döyüşüb onu aradan götürə [bilərəm]. Əgər mən onun üzərində qələbə çalıb ölkədən qova bilərəmsə, budur o (Arran və Azərbaycan.-Red) sizin qarşınızdadır, nə istəyirsiniz aparım, axı, orada sizə qarşı duran olmayacaq!”

Onlar özünün təklifi ilə razılaşıaraq, qoşunu toplayıb hazırlaşmağa başladılar. Onlar şirvanşaha məktub yazıb onunla birgə çıxış etməyi tapşırıdılar, çünki o (Şirvanşah.-Red) onların (gürcülərin.-Red) hakimiyyəti altına keçmişdi və onlara xərac verirdi. Arran qoşunlarından ayrılmış bəzi dəstələr də onun (Əmir Əmiran Ömər) başına toplandı; bunlar sonralar onun yanında yaxın və yüksək vəzifə tutmaq istəyənlərdi, yalnız buna görə onunla birgə getmək arzusu ilə yanırıdılar. Türkmənlərdən də bir dəstə toplaşım onun yanına gəlmişdi. Bunlar hamısı bir-birinə qarışaraq atabəy Məhəmməd Pəhləvan oğlu əmir Əbu-Bəkr (onları qarşılamağa) çıxdı. O, qoşunları toplayıb döyüşçülərini səsəldi, onlara qarşı mövqə tutub döyüşə hazırlaşdı.

...Əmir Əmiran Ömər gürcü qoşunlar və müslimlər ilə geri qayıtdı (qələbədən sonra.-Red). Onlar Gəncəyə çatdılar, onun yaxınlığında dayanıb şəhərin [əmirə] təslim olmasını tələb etdilər. (Şəhərdən) cavab verdilər: “Sən buraya tək gəlmiş olsaydın, biz sənə şəhəri verərdik. Ancaq sən bura kafirlər yığnağı ilə gəldiyindən biz şəhəri sənə verə bilmərik, çünki bu dinsizlərin sənə xəyanət edib, şəhəri tuta biləcəklərindən qorxuruq. Onda biz uşaqlarımızla birlikdə əsir aparılacağıq, kişilərimiz və ailələrimiz isə qılıncdan keçiriləcəkdir. Belə bir işə yol verəliərsə, bu sərhəd səmtində (əs-səqr), islam məmləkətində onları əlinə keçməmiş bir şəhər qalmaz. Onda islamın dayaaqları yıxılıb yox olar...”

Onlar şəhəri ona vermədilər. (Əbu Bəkrin qoşunları) geri çəkilən vaxt döyüşdə məğlub olmuş bir neçə əmir Gəncə şəhərində sığınacaq tapmışdı, buna görə gürcülər anlayırdılar ki, şəhərdə yaşayanların istəyi olmadan onu ala bilməyəcək və döyüş yolu ilə də ələ keçirə bilməyəcəklər...¹(s. 148-164).

III BÖLMƏ AZƏRBAYCAN XIII-XVIII YÜZİLLƏRDƏ MÖNQOL BASQINLARI ÇAĞI VƏ SONRAKI DÖVRÜN QAYNAQLARI

21. İBN ƏL-NƏSİR. “ƏL-KAMİL Fİ-T-TARİX”

İbn əl-Əsir (1160-1234) XIII əsrin görməkli ərəb tarixçisidir. Mesopatomiya, Cəzirət ibn-Ömərdə doğulmuş, ömrünün çoxunu Mosulda keçirərək orada da ölmüşdür. Ümumdünya tarixi səpkisində yazdığı 12 cildlik “Mükəmməl tarix” (“Əl-kamil fi-t-tarix”) adlı əsəri onu daha da tanıtmışdır.

¹ Gəncə uğrunda mübarizənin gedişi Z.M. Büyardovun adı çəkilən əsərində verilmişdir (bax:s. 94-111).

Əsərin tariximiz üçün ən dəyərli hissəsi müəllifin şahidi olduğu hadisələr, o cümlədən monqolların istilasını və əsarəti, xarəzmşah Cəlaləddinin yürüşü və s. barədə yazılarıdır. Həmin kitab ərəb işğallarından başlayaraq 1231-ci ilə qədər davam edən hadisələri əks etdirən Azərbaycan tarixi ilə bağlı ola hissəsi Muxtar Əfəndizadə tərəfindən ərəb dilindən azərbaycancaya çevrilmiş və çap olunmuşdur. (bax: İbn əl-Əsit. Əl-kamil fi-ti tarix. B., 1959). Aşağıda verilən mətn həmin çapdan götürülmüşdür. Mətnə Muxtar Əfəndizadənin çevirməsinə bəzən kiçik düzəlişlər edilmişdir.

Tatarların¹ islam ölkəsinə qarşı çıxışı haqqında

Bu hadisə çox ağır və iyrənc olduğu üçün mən bir neçə il bunu yazmaqdan çəkirdim. İslamın və müsəlmanların ölüm xəbərini kim asanlıqla yaza bilər və kim onu sakitcəsinə söyləyə bilər?

Kaş, anam məni doğmamış olsaydı, yaxud da mən bu hadisələrdən əvvəl ölmüş və tamamilə unudulmuş olaydım!

Bütün xalqların, xüsusilə müsəlmanların düçar olduğu bu müsibət elə bir müsibətdir ki, gecələr və gündüzlər onun mislini doğmamışdır. Əgər bir adam – “Allah-təala dünyanı yaratdığı zamandan indiyədək dünya belə bir bəlaya düçar olmamışdır!” – deyərsə, doğru demiş olar. Çünki tarixlər indiyə qədər buna yaxın olan və buna bənzəyən heç bir hadisə görülməmişdir.

Tarixdə qeyd olunan hadisələrdən ən böyüyü, Buxt ən-Nəsrin² yəhudilərə elədiyi zülm onları qırmaq və Beyt əl-Müqəddəs³ dağıtmaqdan ibarətdir. Bu mə`lunların dağıtdığı şəhərə nisbətən Beyt əl-Müqəddəs nədir? Bu şəhərlərin hər biri iki Beyt əl-Müqəddəs qədərdir. Bunların qırdığı əhaliyə nisbətən yəhudilər nədir? əhalisi tamamilə qırılan bu şəhərlərin hər birində öldürülən adamların miqdarı yəhudilərdən qat-qat çoxdur. Yəqin ki, Yə`cuc və Mə`cuc⁴ dövründən başqa dünyanın axırına qədər xalq bu cür hadisə görməyəcəkdir.

Dəccal belə onun dalınca getməyənləri öldürəcək, onun dalınca gedənlərə rəhm edib bağışlayacaqdır. Bunlar, tatarlar isə, bir nəfəri də salmaq qoymadılar; arvadları da, kişiləri də, uşaqları da, hamısını öldürdülər. Hamilə arvadların qamını yarıb, çağalarının da çıxarıb öldürdülər.

¹ İbn əl-Nəsir monqolları “tatarlar” adlandırır.

² Buxt-ən-Nəsr – Babilistan hökmdarı II Navuxodonisör (e.ə. 602-562-ci illər).

³ Beyt əl-Müqəddəs-Yerusəlim şəhəri, II Navuxodonisör iki dəfə e. ə. 597 və 586-cı ildə bu şəhəri ələ keçirib, əhalisinin bir hissəsini qıraraq, qalanını isə Babilistana köçürmüşdü.

⁴ Yə`cuc və Mə`cuc- şərqi vilayətlərində tez-tez adları çəkilən naməlum xalq.

“Doğrudan da biz Allaha məxsusuq və doğrudan da ona qayıdacağıq!” İlahi bu nə fəlakətdir? Onun qığılcımları bütün ətrafa yayıldı və zərəri toxundu. Bu hadisə küləyə məruz qalan buludlar kimi bütün ölkəyə yayıldı. “Böyük və yüksək olan allahdan başqa qüvvət və qüdrət yoxdur”.

Çin ətrafında çıxmış bir qovn Kaşğar və Balasəğun¹ kimi Türkünstan vilayətlərinə gəldilər. Sonra oradan Səmərqənd, Buxara və qeyri Mavəraunnəhr² şəhərlərinə gətdilər və oraları alıb gələcəkdə söyləyəcəyimiz işləri gördülər.

Sonra onlardan bir hissəsi Xorasana³ keçib oranı aldı, dağıtdı, əhalisini öldürdü və qarət etdi. Sonra Reyə, Həmədana, əl-Cəbəl vilayətinə və İraq sərhədinə qədər gətdi. Sonra Azərbaycan və Arran vilayətlərinə gəlib, bir ildən də az müddətdə onları misli görünməmiş bir surətdə dağıtdı və əhalisinin çoxunu öldürdü. Çox az miqdarda qaçıb qurtaran oldu. Sonra Azərbaycandan və Arranda qurtarıb Dərbəndə və Şirvana gedərək, o tərəfdəki şəhərləri aldılar. Oranın padşahı yaşayan qaladan başqa, heç bir yer salamat qalmadı. Oradan da da Allan⁴, Ləzkistan⁵ tərəfə, o tərəflərdə yaşayan müxtəlif millətlərin üstünə gətdilər. Qırğın və soyğunçuluğu oralarda da genişləndirdilər. Sonra əhalisinin çoxu türklərdən ibarət olan Qıpçaq vilayətinə gətdilər. Onlara qarşı dumaların hamsını öldürdülər, salamat qalanları meşələrə və dağların başına qaçıb ölkələrindən uzaqlaşdılar. Bunlar Qıpçaq ölkəsini⁶ zəbt edilər. Bu hadisələrin onlar sürətlə və az bir zamanda törətdilər. Hər yerdə ancaq yürüş etdikləri qədər ləngiyirdilər, artıq dayanmırdılar.

Onlardan [tatarların] bu hissəsindən başqa bir dəstəsi də Qəznəyə⁷, onun ətrafına və Hindistan, Sicistan⁸ və Kirman⁹ vilayətlərindən qonşu ölkələrə

¹ Balasəğun və Kaşğar- Şərqi Türkünstanın şəhərləri və mühüm mədəniyyət mərkəzləri. XI yüzilin görkəmli türk alimləri Mahmud Kaşğari və Yusuf Balasəğunlunun yaşayıb-yaratdığı şəhərlər.

² Mavəraunnəhr (ərəbcə; hərfən: çaydan o tərəfdəki yer)- Amu Dəryanın sağ tərəfindəki vilayətləri ümumiləşdirən ad; 7-8-ci yüzilliklərdə meydana çıxır. Sonralar Amu Dərya və Sir Dərya arasındakı ərazi belə adlanırdı.

³ Xorasan pəhləvi dilində “Xvarasan”, (hərfən “gündoğar”, “şərqi”)-3-18-ci yüzilliklərdə indiki İrannın şimal-şərqi, Türkmənistanını cənubu və Əfqanıstanın şimal və şimal-şərqi torpaqlarının adı.

⁴ Alanların Şimali Qafqazda yaşadığı torpaqlar.

⁵ Ləzkistan (ləzkilərin) ləzgilərin yaşadığı Cənubi Dağıstan ərazisi.

⁶ Qıpçaq ölkəsi. Dəşti-Qıpçaq XI-XV yüzillərdə Tyan Şanın qərb ətkələrindən Dunaya qədər torpaqlar türkdilli qıpçaqların (rus mənbələrində-polo vəslər) adını daşıyırdı. Qıpçaq ölkəsi dedikdə, ilk növbədə Şimali Qafqaz və Şimali Qaradəniz çöllərini əhatə edən ərazi başa düşülür.

⁷ Qəznə-Qəznəvilər dövlətinin baş şəhəri; Əfqanıstanda, Kabul şəhərindən cənubdadır.

⁸ Sicistan, Seistan?- İrannın şərqində vilayət.

⁹ Monqolların Azərbaycana birinci yürüşün (1220-1222) nəzərdə tutulur. Həmin yürüşdə monqollara Cebe noyon və Subetey bəhəddər hökmdarı (1210-1225).

keçmişdilər. Onlar burada da indiyə qədər qulaqlar eşitməmiş vəhşiliklər etmişdilər.

Bütün dünyanı zəb etmiş İskəndər belə bir tezlikdə dünyaya nail olmuşdu. O, fəth etdiyi yerlərə on ildə malik ola bilmişdi. Bir nəfəri də öldürməmişdi. Əhalidən yalnız özünə tabe olmayanları tələf edirdi bunlar isə bir ilə qədər qısa zamanda abad, əxlaqca tərbiyəli və ədalətli əhalisi olan bir çox gözəl və mədəni yerlərə malik odular. Bunların keçmədiyi yerlərin əhalisi də qorxusundan yata bimir və bunların gələcəyini gözləyirdi. Bunların azuqəyə və köməyə ehtiyacı yox idi. Çünki yanlarında qoyunları, qaramalları, ilxıllara və qeyri heyvanları var idi. Ancaq onların ətini yeyib dolanırdılar. Minik olduğunu bilməzdilər. Bunlar bir yerə endikdə, kəndərdən heç bir çey almağa ehtiyacları olmazdı.

Bunların dininə gəldikdə, günəş doğarkən ona səcdə edərlər, heç bir şeyi haram saymazlar, bütün dördayaqlı heyvanları, hətta iti, donuzu və qeyrilərini də yeyərlər. Nikah tanımazdılar, arvad bir neçə kişinin əlindən keçdikdən sonra alardılar. Anadan olan uşaq öz atasının kim olduğunu bilməzdi.

İslam və müsəlmanlar heç bir millətin düçar olmadığı müsibətlərə düçar oldular.

...Tatarlar gedib Həmədana yaxınlaşdıqda, Həmədan hakimi yüklərlə pul, paltar, dördayaqlı heyvan və başqa şeyləri götürüb onların qabağına çıxdı və şəhər əhalisi üçün onlardan aman tələb etdi. Onlar şəhər əhalisinə aman verib, oradan Zəncana tərəf getdilər. Orada da ikiqat artıq fitnə-fəsad törədirib Qəzvinə getdilər.

Qəzvin əhalisi bunlardan qaçıb şəhər qalasına sığındı. Bunlar əzvinlilər ilə müharibə etdilər və vuruşmada artıq dərəcədə fəaliyyət göstərdilər. Qılınc zoruna şəhərə girdilər. Şəhər əhalisi isə şəhərin içində də onlarla vuruşdu. Hətta, bıçaqlarla bir-birini öldürdülər. Hər iki tərəfdən saysız-hesabsız ada qırıldı. Ondan sonra tatarlar Qəzvindən çıxdılar.

Qəzvin əhalisindən ölənlərin sayı 40 mindən artıq oldu.

Tatarların Azərbaycan gəlməsi haqqında

Qış düşdükdə, tatarlar Həmədan və əl-Cəbə vilayətindəki şiddətli soyuğu və qalın qarı görüb Azərbaycana tərəf hərəkət etdilər və yolların üstündə rast gəldiləri kəndləri kəndləri və şəhərləri yuxarıda nəğil etdiyimiz kimi soydular, dağıtdılar və yandırdılar.

Azərbaycan hakimi Özbək ibn Pəhləvan¹ Təbrizdə oturdu. Onlara qarşı çıxmadı və onlara müharibə etmədi. Çünki o, öz peşəsinə, gecə və gündüz içməklə məşğul idi. Ayıq olmurdu. Onlara adam göndərüb, pul, paltar və

¹ Özbək ibn Pəhləvan - Azərbaycan Atabəylər dövlətinin sonuncu hökmdarı (1210-1225).

dördayaqlı heyvan vermək şərtilə barışıq etdi və bu şeylərin hamısını heyvanlara yükləyib onlara göndərdi. Onlar da oradan hərəkət edərək qışlamaq üçün dəniz sahillərinə getmək istədilər. Çünki orada soyuq az və heyvanlar üçün otlaq yeri çox olurdu. Onlar gedib Muğan çatdılar. Yolda gürcü vilayətlərinə də baş çəktilər. Gürcülərdən on minə qədər əsgər və döyüşçü onlara qarşı çıxdı. Onlar vuruşdular, gürcülər basıb qaçdı və çoxları da öldürüldü. Bundan sonra gürcülər basılıb qaçdı və çoxları da öldürüldü. Bundan sonra gürcülər Azərbaycan hakimi Özbəyə adam göndərüb özlərini tatarlardan müdafiə etmək üçün ittifaq təklif etdilər. Onlar qışın axırında toplaşmaq qərarına gəldilər. Sonra bunların hakimi Xilat¹ və əl-Cəzirə ölkələri hakimi Malik əl-Əşrəf ibn Məlik əl-Adilə də adam göndərüb bu ittifaqda iştirak etməsini xahiş etdilər. Gürcülər zənn edirdilər ki, tatarlar qışı orada, Muğanda keçirəcəklər. Onlar isə bu cür etmədilər. Oradan vaxtından əvvəl tərpəniş Gürcüstana tərəf getdilər. Özbəyin qullarından Aquş² adlı bir türk də gəlib bunlara qoşuldu. Bu Aquş dağlarda və düzlərdə yaşayan türkmənlər, kürdlər və qeyri əhalini bir yere yığıb öz ətrafına çox adam topladı. Ondən sonra tatarlara qoşulmaq məqsədilə onlara bir adam göndərdi. Tatarlar da onun bir irqdən, bir nəsiləndən olduğunu nəzərə alaraq, hətta gedib Tiflisə yaxınlaşdılar.

Bunlar (tatarlar) Tiflisə yaxınlaşdıqca, gürcülər toplaşib mükəmməl silahlandılar və bunlara qarşı çıxdılar. Öz adamları ilə birlikdən silahanlandılar və bunlara qarşı çıxdılar. Öz adamları ilə birlikdə ən əvvəl Aquş onlara çatdı. Çox bərk vuruşdular və hər iki tərəf möhkəm durdusa da, Aquşun yoldaşlarından çox adam qırıldı. Bu halda tatarlar onların köməyinə yetişdilər. Gürcülərin işi çətinləşdi və onlardan da çox adam qırıldı.

Gürcülər tatarlara qarşı dura bilməyib basıldılar və pis bir halda qaçdılar. Hər tərəfdən onların üstünə qılınc töküldü, çoxluğundan qırılanları saymaq mümkün olmadı.

Bu əhəvalat bu ilin (617/1220) zıl-qə`də ayıda oldu. Ondən sonra tatarlar salamət qalan vilayətləri talan etməyə başladılar. Bunlar qədim zamanlardan bəri eşiildilməmiş yaramazlıqlar törətdilər.

Bir kiçik tayfa Çin Hüdunundan çıxdı, bir il tamam olmamış o [uzaq] yerdən gəlib Ərməniyyəyə çatdı. Həmədəndən gəlib İraqa keçdi. Allaha and olsun, mən şübhə etmirəm ki, bir zaman keçəcəək, bizdən sonra gələn oxucular bu hadisələri yazılmış gördükdə buna inanmayacaq və haqlı olaraq bunu əqləndən uzaq bir iş hesab edəcəklər.

¹ Xilat-Van gölü rayonunda vilayət və şəhər.

² Aquş, Nəsirəddin Aqı-Atabəy Özbəyin Arandakı hakimi.

Onlar bunun doğruluğuna inansalar, bizim yazdıqlarımızla bərabər, bizim zamanımızda yazan bütün tarix yazanların əsərlərinə baxsınlar. Bu hadisələr bütün aləmə yayıldığından, istər alim, istyərsə də cahil, hər kəs onu bilir.

Allah müsəlmanlara və islama elə adamlar göndərsin ki, o adamlar onları qorusun və öz nüfuz dairəsinə yığsın.

Müsəlmanlar həm çox qüvvətli düşmənlərə üzləşdilər, həm də öz qarınları və tənəsül alətindən başqa bir şey düşünməyən padşahlara malik oldular.

Peyğəmbər, allah ona rəhmət etsin və ona salam olsun, gəlidiyi zamandan bu vaxta qədər müsəlmanlar [tatarlar] verdiyi zəhmət və işgəncə qədər əziyyət görməmişdilər.

Bu kafir düşmənlər (tatarlar) Mavəraünnəhr vilayətini tapdaq etdilər, ona sahib oldular, onu xaraba qoydular. Daha sonra, onların bir hissəsi (Ceyhun)¹ çayını keçib Xorasana getdi, oranı aldı. Xorasanı da ora kimi dağıtdılar. Sonra Reyə, əl-Cəbəl ölkəsinə və Azərbaycana getdilər və nəhayət, gürcülərə çatıb onlara da qalib gəldilər.

Tatarların Marağanı alması haqqında

618 (1221-22)-ci ilin səfər ayında tatarlar Azərbaycanın Marağa şəhərini zəbt etdilər. İş belə oldu: “Biz yuxarıda tatarların 617-ci ildə Gürcüstana nələr etmiş olduqlarını söyləmişdik. 618-ci il daxil olduqda, onlar Gürcüstan ölkəsindən çıxıb getdilər. Çünki, onlar böyük və qorxulu bir qüvvət, müharibəsiz alınmaz keçidlər qarşısında olduqlarını bildilər. Ona görə də oradan dönüb Təbrizə gəldilər. Onların belə adəti var idi. Onlar bir şəhərə gedib orada çətinlik gördükdə, dərhal qayıdardılar.

Onlar gəlib Təbrizə çatdıqda, Təbriz hakimi pul, paltar və dördayaqlı heyvan verib onları razı saldı. Onlar oradan çıxıb Marağaya getdilər və onu mühasirə etdilər; Marağanı müdafiə edə biləcək bir hakimi yox idi. Çünki onun hakimi Rəvanduz² qalasında oturan bir arvad idi.

Peyğəmbər, allah ona rəhmət etsin və ona salam olsun,- demişdir ki, “Bir qövmün hakimi arvad olsa, o qövmə nicat yoxdur”.

Bunlar Marağanı mühasirə etdikdə, şəhər əhalisi bunlarla vuruşağa başladı. Bunlar bu şəhərə qarşı manacaqlar qoydular və onlara yaxınlaşdılar.

Bunların adəti belə idi: bir şəhərə qarşı müharibə etdikdə, öz əllərində olan müsəlman əsirlərini irəli keçirib müharibə edərdə və şəhərə yaxınlaşardılar.

¹ Ceyhun çayı-Ami Dərya.

² Rəvanduz (Rumi dej) qalası-Marağa hakimi Sülafi Xatunun (Atabəy Özbəyin gəlini) iqamətgahı.

Müharibəni müsəlmanlar başladılar, əgər müharibə etməyib qayıtsaydılar, onları özləri öldürərdi; ona görə də istəməyərdən müharibəni o [mühasirə edilən şəhərin] əhalisi və bu yazıqlar (əsir müsəlmanlar) edirdi. Necə ki, deyərlər: “Sarı rəngli at kim irəlində gedir, -boğazlanır, geri qalır-yaralanır”. Onlar (tatarlar) özləri isə müsəlmanlardan arxada gedirdilər və ölənlər də əsir müsəlmanlar olurdu. Onlar [isə] salamat qalırdılar.

O şəhəri mühasirə edib bir neçə gün dayandılar. Nəhayət, səfər ayının dördüncü günündə zorla o şəhərə girib qılınclarını sıyırdılar və şəhər əhalisindən saysız-hesabsız qırdılar. Onlar lazım olan nə vardısı, hamısını qarət etdilər və lazım olmayan şeylərində hamısını yandırdılar. İnsanlardan bəzisi qaçıb onlardan gizlənməmişdi. Onlar əsir müsəlmanları tutu deyirdilər: “Siz qapı-qapı gəzib “tatarlar köçmüş-getmişdir”, -deyə bağırım”. Bunlar (əsirilər) səslədikdə, gizlənənlər çıxır və tutulub öldürüldü.

Mən özüm eşitdim ki, bir tatar arvadı bir evə girmiş və o evdə olan camaatı qırılmış, o adamlar isə bunu kişi hesab etmişdilər, qılıncları yerə qoyduqdan sonra arvad olduğunu bilmişlər. Bir də o şəhər əhalisinin bəzisindən eşitmişdim ki, tatarlardan bir kişi, içərisində yüz kişi olan həyəətə girib, onları bir-bir öldürmüş, heç bir kəs ona mane olmamışdı. İnsanlar o qədər rudan düşmüşdülər ki, özlərini müdafiə etmirdilər. “Ümüdsizlikdən allaha sığınırıq deyirdilər.”

Ondan sonra olan (tatarlar) Marağadan keçib İrbil¹ şəhərinə tərəf getdilər. Bu xəbər Mavsildə bizə çatdı, biz də qorxuya düşdük; hətta bəzi adamlar qılınclı qoxusundan vətəninə tərək etmək fikrinə düşdü.

Tatarların Azərbaycana yürüşü, Ərdəbili və Qeyri şəhərləri zəbt etmələri haqqında

Tatarlar Həmədandan qurtarıb Azərbaycana tərəf hərəkət etdilər və Ərdəbilə gəldilər. Ərdəbili alıb orada böyük qırğın etdilər və şəhərin çox hissəsini dağıtdılar. Sonra oradan çıxıb Təbrizə tərəf yönəldilər.

O zaman Təbrizin hakimi Şəms-əd-din Ət-Tuğrai idi. O, Təbriz əhalisi arasında ittifaq yaratmışdı.

Təbrizin əsl hakimi Özbək ibn-Pəhləvan oranı buraxıb getmişdi. Çünki o, fəaliyyətsiz [ölkəni idarə etmək qalmayan] bir əmir idi. Gecə-gündüz içki ilə məşğul idi. Bir-iki ay bayıra çıxmaz və kimsəyə görünməzdi. Birdən bir təhlükəli hadisə eşitdikdə, qorxudan əlk-ayağı titrərdi. Azərbaycan və Arran tamamilə onun ixtiyarında idi. O isə ona qarşı gələnlər düşməndən ölkəni müdafiə etməkdə allahın yaratdığı adamların ən acizi, bacarıqsızı idi.

¹ İrbil şəhəri, orta əsrlərdə Mosul Atabeyliyində tabe olmuşdur.

Tatarların Həmədandan çıxıb gəlməkdə olduqlarını eşitdikdə, özü Təbrizi buraxıb Naxçıvana getmiş və arvad-uşaqlarını da, özündən uzaqlaşdırmaq üçün Xoya göndərmişdi.

Bundan sonra bu Tuğrai deyilən adam şəhərin idarəsini öz əlinə almış, əhalini bir yerə toplamış, onların arasında ittifaq düzəltmiş və özlərini düşmədən müdaifə üçün onlarda ruh yüksəkliyi yaratmışdı; naümid və düşkün ruhlu olmanın pis nəticələrini onlara anlatmışdı. Odur ki, onun çalışması və bacarığı ilə şəhəri möhkəmləndirilmişdi.

Tatarlar gəlib bu şəhərə yaxınlaşdıqda, şəhər əhalisinin onlara qarşı hazırlanmış və onlarla vuruşmağı ittifaq etmiş, şəhəri möhkəmlətmiş, barırları və xəndəkləri düzəltmiş olduqlarını eşitdikdə, adam göndərüb onlardan pul və paltar istədilər. Təbrizlilər hər iki tərəfin razılığı ilə bir qədər pul və s. ayıraraq onlara göndərdilər; onlar da bu sərvəti alıb, oradan çıxdılar və Sərab şəhərinə gəldilər.

Sərab şəhərini qarət etdikdən və orada yaşayanları tamamilə qırdıqdan sonra, oradan köçüb Arran şəhərlərindən olan Beyləqana getdilər. Oraya gedib çatan qədər yol üstündə şəhərləri və kəndləri qarət etdilər, dağıtdılar və əhalidən gücləri çatanları öldürdülər. Gedib Beyləqana çatdılar, onu mühasirə etdilər. Beyləqan əhalisi sülh danışığı aparmaq üçün onlardan bir nümayəndə istədi. Onlarda öz böyüklərindən və pişdarlarından birini nümayəndə olaraq şəhərə göndərdilər.

Nümayəndə gəldikdə, şəhər əhalidi onu tutub öldürdü. Tatarlar dərhal onların üstünə gedib müharibəyə başladılar və bir qədər vuruşduqdan sonra 613 (1221)-ci ilin Ramazan ayında zorla şəhəri aldılar. Qılıncı sıyııb kiçik, böyük və arvad buraxmadılar. Hamısını qırdılar. Hətta, hamilə arvadların qarınlarını yarıb, çağalarını çıxartdılar və öldürdülər. Özləri də arvadları zorlayıb sonra öldürdülər. Onlar bəzən bir həyətin və ya bir evin qapısından girir, orada olan adamları bir-bir öldürür və araxayın olurdular. O adamlardan heç biri onlara əl qaldırmırdı.

Tatarlar Beyləqanı və ətrafını qarət edib dağıtdıqdan sonra Gəncə şəhərinə tərəf hərəkət etdilər. Gəncə Arran vilayətlərinin anası (mərkəzi) idi. Ancaq tatarlar ora əhalisinin çoxluğunu, şücaətini, gürcülərlə olan müharibədə kişilik və qoçaqlıq göstərmiş olduqlarını və bu şəhərin olduqca möhkəmliyini bildikləri üçün oraya yaxın gedə bilmədilər. Ancaq şəhər əhalisinə adam göndərüb, onlardan pul və paltar istədilər. Şəhər əhalisi də onların istədiklərini verdi; onlar da oradan çıxıb getdilər.

Tatarların Şirvan Dərbəndinə gəlməsi və orada gördükləri işlər haqqında

Tatarlar Gürcüstandan qayıtdıqda, Şirvan Dərbəndinə getmək istədilər. Əvvəlcə gedib Şamaxı şəhərini mühasirə etdilər və onun əhalisi ilə müharibəyə başladılar. Şamaxılılar bir müddət bu mühasirəyə dözdülər. Sonra tatarlar nərdivanlar qayıdır və şəhərin divarları üzərinə qalxdılar. Bəziləri deyir ki, onlar dəvədən, qaramaldan, qoyundan və başqa heyvanlardan, habelə özlərinin və özgələrinin meyitlərini və başqa şeyləri toplayıb bir-birinin üstünə yığdılar, bir tərə düzəldilər. Şəhər üzərində yüksələn bu tərənin üzərinə çıxıb, şəhər əhalisi ilə atışdılar. Şəhər əhalisi yenə dözdü. Müharibə üç gün şiddətlə davam etdi. Şəhər əhalisinin basılmağına az qalmışdı. Əhali öz-özünə dedi: “Qılınca sarılmaq lazımdır. Bizə qılıncadan qurtuluş yoxdur, səbr etmək və şərəflə ölmək hər şeydən yaxşıdır”.

Bu gecə bu cür davam etdilər; [tərə kimi qalanmış] cəmdəklər iyələnməyə başladılar və çürüyüb töküldülər. Tatarlar üstünə çıxacaq tərədən məhrum oldular və müharibə edə bilmədilər. Ancaq təzədən yenə banlara yaxınlaşdılar və müharibəyə başladılar.

Nəhayət, şəhər əhalisi bezib yoruldu və zəiflədi. Tatarlar şəhəri alıb çıx adam öldürdülər. Çox mal, pul qarət etdilər və şəhər əhalisinin kökünü kəsdilər.

Buradan qurtarıdıqdan sonra, gedib Dərbənddən o tərəfə keçmək istədilsə də bacara bilmədilər. Ona görə də Dərbəndin padişahı Şirvanşaha¹ bir adam göndərərək bunlarla öz arasında barışıq danışığı aparmaq üçün elçi göndərməsini təklif etdilər. Şirvanşahlarda öz yaxın adamlarından on nəfərini bu məqsəd üçün bunların yanına göndərdi.

Tatarlar bu adamlardan birini öldürüb, qalanlarına deilər: “Əgər siz Dərbənddən keçəcək yolu bizə göstərsəniz sizə, aman veriləcək, yoxsa bunun kimi sizi də öldürəcəyik!”

Bu adamlar [məcbur olub] dedilər: “Bu Dərbənddir, əlbəttə, buraya başqa yol yoxdur. Ancaq burada şimala keçmək üçün başqa yerlərə nisbətən daha asan bir yer vardır”.

Sonra tatarlar o adamlarla gedib, onların göstərdiyi yerdən Dərbəndi keçərək, onu arxada qoydular.

Qıpçaqların bir qisminin Azərbaycana girməsi və onların gürcülərə qarşı törətdikləri hadisələr haqqında

¹ Dərbəndin padişahı şirvanşah-I Gərşəps ehtimalına görə, Şirvanşah I Gərşəp ibn Fərruxzad (1204-1224).

Tatarlar Qıpçaq vilayətini zəbt edikdən sonra qıpçaqlar ətrafa dağılışmışdılar. Onlardan bir tayfa da rus vilayətinə getdi. Bir hissəsi öz öklərindəki dağlıqlara qaçdı və bir hissəsi də Şirvan Dərbəndinə gəldi.

Şirvan Dərbəndinin Rəşid¹ adlı bir hakimi vardı. Qıpçaqlar onun [yanına] adam göndərüb dedilər: “Tatarlar şəhərlərimizi, yerlərimizi zəbt, mallarımızı qarət etdilər. Biz sənin yanına gəlmişik ki, sənin vilayətində yerləşib oturaq. Biz sənin qulunuq, sənin üçün [müharibə edərik], vilayətlər fəth edərik, sən bizim padşahımızsan”.

Rəşid bunlardan qorxub sözlərini qəbul etmədi. Sonra bunlar yenə Rəşidə adam göndərdilər və dedilər: “Biz övladlarımızı, arvadlarımızı bir qul kimi sənin yanına rəhn (girov) qoyarıq, onlar sənin əmrinə tabe olarlar!”

Rəşid yenə onların tələbini qəbul etmədi.

Belə olduqda onlar şəhərdən azuqə satın almaq üçün onlara imkan verilməsini təvəqqi etdilər və dedilər: “Biz şəhərə on-on girər və bizə lazım olan şeyləri alıb şəhərdən çıxırıq”.

Rəşid onların bu xəhişini qəbul etdi.

Onlar böyük-böyük gəlib, şəhərdən istədiklərini alıb çıxdılar. Bir az sonra onların başçılarından biri Rəşidin yanına gedib dedi: “Mən Xazərşahın qulluğunda olmuşam, özüm müsəlmanam, dinin məni sənə xeyirli məsləhət verməyə sövq etdi. Sən bilməlisən ki, qıpçaq əhalisi sənin düşmənidir; onlar səni aldatmaq istəyir, sən onları öz vilayətində yerləşməyə qoyma, sən mənə əsgər ver, mən gedim onlara müharibə edib, onları bu vilayətdən çıxardım”.

Rəşid də bunun dediyi kimi etdi: Öz əsgərlərindən ona bir bölük əsgər qoşub, silah və başqa şeylər verdi. Onlar gedib qıpçaqlardan bir bölüyünə hücum etdilər. Onlardan bir hissə öldürüldü və bir hissəsi də qarət edildi. Onlar buna qarşı hərəkət etmədilər: “Biz Şirvanşah Rəşid padşahın quluyuq. Əgər belə olmasaydı, biz onun əsgərləri ilə vuruşardıq!”

Qıpçaq başçısı Rəşidin qoşunu ilə birlikdə sağ-salamat qayıdıb gəldi. Rəşid sevindi. Bu hadisədən sonra qıpçaqlar olduqları yeri buraxıb, oradan çıxdılar və üç gün yol getdilər. Bu qıpçaq Rəşidə dedi ki, mən onların dalınca əsgər göndərmək istəyirəm. Rəşid də onun istədiyi qədər əsgər verməsini əmr etdi.

O, qıpçaq başçısı, qıpçaqların izi ilə gedib, onların dalında gedən dəstlərinə yetişdi və onlar vuruşub qənimət aldı.

Bu halda qıpçaqlardan kişili-arvadlı böyük bir cəmiyyət ağlaya-ağlaya və saçlarını yola-yola bir ölü tabutu ilə onun bunlara hücum edən əsgərlərin komandanı olan qıpçağın yanına gəldilər və tabutu yerə qoyub onu əhatə etdilər və ağlamağa başladılar. Komandana dedilər: “Bu ölən sənin yaxın dostun

¹ Rəşid-Dərbənd hakimi; S.Aşurbəylinin ehtimalına görə, Şirvanşah I Gərşəspın qardaşı.

filankəsdir, vəsiyyəət eləmişdir ki, biz onu sənin yanına gətirərək, onun sən harda istəsən, orada basdırarsan, biz də sənin yanında olaq”.

O, tabutu və onun yanına yığılıb ağlayanları götürüb Şirvanşah Rəşidin yanına qayıtdı və ona məlumat verdi ki, bu ölü onun ən yaxın dostlarından idi. Onu özü ilə gətirmişdir. Qohumları da onun yanında olmaq və onun dəfn mərasimini özləri icra etmək istəyirlər. Bu sözə görə Rəşid onların şəhərə girməsinə icazə verdi. O da onları gətirib şəhərdə düşürtdü. Bu gələn camaat həmin komandanlar birlikdə gəzir, o, ata mindikdə bunlarda minir, o, Rəşidin qalasından çıxdıqda bunlar da çıxır, onun yanında oturur; və özləri və arvadları onunla içki içirlər.

Bu “ölənin arvadı” Rəşidin xoşuna gəldi. Halbuki bu adam ölməmişdi. Bu iş şəhərə girmək üçün bir hiylə idi. Həmin “ölmüş” adam bunlarla birlikdə bu məclislərdə otururdu; Rəşid isə bunu bilmirdi. Tabutdakı adam qıpçaq başçıların ən böyüklərin idi.

Bunlar bu hal üzrə bir neçə gün burada qaldılar. Qıpçaqlar hər gün böyük-böyük qalaya gəlirdi. Qalada çoxqıpçaq toplandı.

Bunlar Rəşidi tutub onun vilayətinə sahiblənmək niyyətində idilər. Rəşid zirəklik edib qalanın qızılı qapısından çıxdı və qıpçaq Şirvana getdi.

Onlar dərhal qalanı aldılar və şəhər əhalisinə dedilər: “Biz sizin üçün Rəşiddən xeyirliyəmiz”. Onlardan sonra qalan yoldaşlarını da qaytarıb, oraya gətirdilər. Şəhərdə onlar silahların hamısını yığdılar və Rəşidin bu qalada olan mallarını zəbt etdilər. Sonra ordan çıxıb, Qəbələyə getdilər. Bu (Qəbələ) o zaman gürcülərin əlində idi. Orada düşdülər və onu mühasirə etdilər.

Rəşid onların qalanı buraxıb getdiyini eşitdikdə qayıdıb oraya gəldi və yenə öz qalasına sahib olub, orada qalan qıpçaqları öldürdü.

Qəbələdə olan qıpçaqlar bunu [Rəşidin qayıdıb öz qalasına sahib olduğunu] bilmişdilər. Ona görə bir böyük qıpçağı o qalaya göndərdilər. Rəşid bunları da əvvəlkiyə kimi öldürdü.

Bu xəbər qıpçaqlara çatdı. Dərbənddən qayıtsalar da qalanı almağa ümidləri yox idi.

Bunlar Qəbələni mühasirə etdikləri zaman, Qəbələ hakimi xəbər göndərüb onlara demişdi ki: “Mən gürcü padşahına adam göndərəm. O sizə çox xələt və pul göndərər. Özdə biz sizə iltifat edib, bu yeri alarıq”.

Ona görə də qıpçaqlar onun vəziyyətini soruşmaqdan əl çəkmişdilər. Sonradan isə yenə pozğunluğa və soyğunçuluğa əl atıb, Qəbələ mahalını tamamilə qarət etdilər. Oradan köçüb Arran şəhərlərindən olan Gəncənin yaxınlığındakı müsəlman yerinə gedib yetişdilər. Azərbaycan hakimi Özbəyin qulluğunda olan Gəncə əmir Küşxarə onlara (qıpçaqlara) qarşı əsgər göndərib, onları öz vilayətinə girməyə qoymadı. Onlara bir adam da göndərüb dedi ki: “Siz Şirvan hakimini aldatdınız və onun qalasını zəbt etdiniz! Ondan sonra Qəbələ

hakimini aldatdınız, onu da soydunuz, dağıtınız! Bundan sonra heç kəs sizə etibar etməz!”

Onlar cavab verdi: “Biz ancaq sizin padşahınıza qulluq etmək üçün gəlmişdik. Şirvan şahı bizi sizin tərəfə keçməyə qoymadı. Ona görə də biz onun vilayətinə girdik və qalasını zəbt etdik. Sonra da heç bir şeydən qorxunuz olmadığını halda özü müz onları buraxıb getdik. Qəbələ, hakiminə gəlincə, o sizin düşməninizdir. Əgər biz gürcülərin yanına gəlmək istəsəydik, Şirvana Dərbəndi yolu ilə gəlməzdik. Çünki, o yol çox çətin və uzaq bir yoldur. Biz onların vilayətinə həmişə gəlib-gətdiyimiz düz yol ilə gələrdik. Biz [sizi inandırmaq üçün] sizə rəhnlər də göndəririk. Küşxarə bunu eşitdikdə razılışib onlara getmək üçün hərəkət etdi. Qıpçaqlar bunun gəldiyini eşitdikdə, onlardan böyük əmirlərin ikisi atlandı və bir az da əsgər götürüb onun qabağına çıxdı. Əmirlər və əsgərlər gəlib Küşxarə ilə üzləşdikdə, ona təzim etdilər və dedilər: “Biz əhdimizə vəfa və sultanınıza qulluq etməkdən başqa heç bir niyyətimiz olmadığını sizi inandırmaq üçün sənin qabağına belə az qüvvə ilə çıxdıq”.

Küşxarə köçüb Gəncə yaxınlığında yerləşməyi onlara əmr etdi və onlardan birinin qızı ilə evləndi. Sonra əhvalatı yazıb öz ağası Özbəyə bildirdi. Özbək də onlara xələt verməyi və onları Gülgün dağında yerləşdirməyi Küşxarəyə əmr etdi. Bu da əmri irə etdi. Gürcülər qorxuya düşüb onlara qarşı basqın hazırlamaq üçün toplandılar. Bu xəbər Gəncə əmiri Küşxarəyə çatdı, o qıpçaqlara yenidən gəlib Gəncənin yanında yerləşməyi əmr etdi. Onlar da qayıdıb Gəncəyə yaxın bir yerdə oturdular.

Sonra qıpçaq əmirlərindən biri öz adamlarından bir qədəri ilə gürcülərin üstünə gələrək onlara qarşı basqın etdi. Onlardan bir çoxunu öldürdü, əsir tutdu və var-yoxlarını əllərindən aldı Gürcülər tamamilə məğlub oldular. Sonra qıpçaqlar yerə qayıdıb, əvvəlki kimi Gülgün dağında yerləşdilər.

Bunlar Gülgündə yerləşdikdən sonra qıpçaqların başqa bir əmiri öz yoldaşı kimi gürcülərə qarşı çıxmaq və onun etdiyimi kimi hərəkət etmək fikrinə düşdü. Küşxarə bu xəbəri eşitdikdə, özü gürcülərin vəziyyətini öyrəncəyə qədər adam göndərib, o əmirə hərəkətini dayandıрмаğı əmr etdi. O əmir isə dayanmadı, öz adamları ilə birlikdə gürcü vilayətinə gedib, oranı soymağa, dağıtmağa və qənimət aparmağa başladı.

Gürcülər özləri bildikləri yol ilə bundan irəliyə keçdilər. Bu [Qıpçaq əmiri] gedib onlara çatdıqda, gürcülər bun qarşı müharibəyə başladılar, buna və bunun yanındakılara qəflətən ön tərəfdən hücum etdilər. Qılınclarını işə salıb bunların çoxunu öldürdülər və almış olduqları bu qənimətləri əmirlərin əllərindən aldılar.

Bu əmir sağ qalanlarla birlikdə çox pis vəziyyətdə qayıdıb Bərdəyə gəldi. Oradan Küşxarəyə yazıb özünün və əsgərlərinin onun yanına gəlməsini və intiqam almaq üçün onunla birlikdə gürcülərin üstünə gəlməsini xahiş etdi.

Küşxarə bunların xahişini qəbul etmədi və bunları hədələyib dedi: “Siz mənə sözümə baxmayıb özbaşına iş gördünüz. Ona görə də birçə atlı da olsun sizə göndərmərəm!”

Onlara adam göndərin Küşxarəyə vermiş olduqları rəhnləri geri istədilər. Küşxarə onu da vermədi. Belə olduqda qıpçaqlar bir yerə yığılıb, o rəhnlərin əvəzinə müsəlmanlardan bir çox adam tutdular. O yerin əhalisindən olan müsəlmanlar bir yerə toplanıb qıpçaqlardan intiqam almaq üçün onlarla müharibəyə başladılar. Onlardan bir çoxu öldü, sağ qalanlar isə Şirvana qaçdı. Şirvana tərəf gələnlər Ləzkistana keçdilər. Müsəlman, gürcü, ləzk və qeyrilərdən ibarət əhali onların zəifliyindən istifadə edərək bunları soymaq təşəbbüsündə oldular. Onlar qıpçaqları tamamilə məhv etdilər: öldürdülər, soydular, əsir aldılar və qul götürdülər. İş bu yerə çatdı ki, onlardan tutulmuş qıpçaq qullar Şirvan Dərbəndinə çox ucuz qiymətə satılırdı.

Gürcülərin Beyləqanı qarət etməsi haqqında

619 (1222)-ci ilin ramazan (fevral) ayında gürcülər öz vilayətlərindən Arran vilayətinə tərəf hərəkət edərək Beyləqan şəhərinə gəldilər.

Yuxarıda söylədiyimiz kimi, bu şəhəri tatarlar dağıymış və qarət etmişdilər. Tatarlar buradan çıxıb Qıpçaq vilayətinə getdilər. Sağ qalan beyləqanlılar qayıdı gəlmiş və mümkün olduğu qədər tikililəri təmin etmişdilər. Bu arada gürcülər gəlib o şəhərə girdilər və sahib oldular.

Bu yerlərdə olan müsəlmanlar gürcülərə alışıbdılar. Gürcülər bir yeri aldıqda, pul sərf edib oranı abadlaşdırırlar. Sonra da oradan qayıdıb gedərdilər. Bir sözlə, demək olar ki, onlar düşmənlərin nisbətən ən yaxşısı idi.

Bu dəfə də gəlib buranı aldıqda müsəlmanlar zənn etdilər ki, onlar yenə keçmişdəki kimi rəftar edəcəklər. Ona görə də onların buranı almasına çıx da mane olmadılar. Özləri də onlardan qaçmadılar. Gürcülər isə şəhəri aldıqdan sonra əhaliyə, qılınc qaldırıb, tatarların etdikləri qırğını və soyğunu təkrar etdilər.

Azərbaycan vilayətləri hakimi Özbək ibn Pəhlivanda Təbrizdə oturur. Bir xeyirli iş görmürdü. Vaxtını ancaq yemək, içmək, sərxoşluq və məişət pozğunluğu ilə keçirirdi.

Cəlal-əd-dinin Azərbaycana alması haqqında

622 (1225)-ci ildə Cəlal-əd-din¹ Azərbaycana zəbt etdi. Əhvalat belə oldu: yuxarıda söylədiyimiz kimi Cəlal-əd-din Dəquqədən hərəkət etdi, Marağaya gəldi və onu fəth etdi. Orada oturub şəhəri təmir etməyə başladı bu şəhər onun çoxşuna gəlmişdi. O, Mağaraya çatdıqda qardaşı Qiyas-ədinin dayısı əmir İğan Taisinin ondan iki gün əvvəl Həmədan üstünə gəlmiş xəbəri ona yetişdi.

Həmin bu İğan Taisi 50 min atlıdan artıq əsgər toplayıb Azərbaycanın bir çox yerlərini qarət etdikdən sonra dəniz ətrafında olan Arran şəhərlərinə getmiş, soyuq az olduğuna görə oralarda qışlamışdır. Sonra ikinci dəfə olaraq yenə Azərbaycana soya-soya Həmədana qayıtmışdı.

Onun Həmədanın gəlməsinin xəbəri xəlifə Ən-Nəsir-Əddinillahın ona məktub göndərərək Həmədana gəlməsini əmr etməsi idi; Həmədanı və başqa yerləri ona iqtə vermişdi. O da ona əmir olduğu kimi o yerlərə sahib olmaq üçün gəlmişdi.

Cəlal-əd-din bunları eşitdikdə öz atlıları ilə birlikdə gedib gecə vaxtı İğan Taisiyə çatdı. İğan isə bura yerləşib və Azərbaycan və Arrandan qənimət almış olduğu ilxını, qatırları, eşşəkləri, mül-qaranə və qoyunları tamamilə öz qərargahı ətrafına buraxmışdı.

Cəlal-əd-din gəlib bunları mühasirəyə aldı. Sabah açıldı. İğan Taisinin əsgərləri Cəlal-əd-dinin əsgərlərini və sultanın başındakı çətiri gördülər. Bunun Cəlal-əd-din olduğunu bildilər və rudan düşdülər və onlar Dəquqədə olduğu zənnində idilər.

İğan Taisi öz arvadını (Cəlal-əd-dinin bacısını), onun yanına göndərirdi. Cəlal-ədin də ona aman verdi və onu yanına gətirdi. Onun əsgərləri də Cəlal-əd-dinə tabe oldular. Cəlal-əd-din ona öz əsgərlərindən olmayan başqa əsgərlər verincəyə qədər İğan Taisi tək-cə əsgərsiz qaldı. Cəlal-əd-din oradan Mağaraya qayıtdı. Çünki, ora onun xoşuna gəlir və ora ilə maraqlanırdı. Azərbaycan və Arran hakimi Özbək ibn Pəhləvandan Cəlal-əd-dinin qorxusundan Təbrizdən çıxıb Gəncəyə getdi. Cəlal-əd-din Təbrizdə vali, əmir və rəis olan şəxslərə adam göndərərək, onun əsgərlərinin azuqə və s. alması üçün onların şəhərə gəlməsinə icazə istədi. Onlarda onun xahişini qəbul edib ona itaət

¹ Cəlal-əd-din-Xarəzmşah Məhəmmədin oğlu; sultan Cəlal-əd-din Məngüburnu 1225-ci ildə Azərbaycana zəbt edərək, 1231-ci ilə kimi onu öz hakimiyyəti altında saxlamışdı.

göstərdilər. Əsgərlər şəhərə gəlib-gedir. Ərzaq, geyim və s. satır və alırdılar. Ancaq əhalinin mallarına da əl uzadırdılar. Onlar bu və digər şeyi alır, pulunu öz kefləri istədiyi qədər verdilər. (Aldıqları şeyin əsl dəyərini verdilər).

Buna görə Təbriz əhalisindən bir neçəsi Cəlal-əd-dinə şikayət etdi. Cəlal-əd-din onlara nəzarətçi göndərdə və onlara əmr etdi ki, Təbrizdə otursun və əsgərlərin əlini Təbriz əhalisindən yığsın. Əgər əsgərlərdən bir adam zülm etmək istəsə, onu tutub atsın. Bu nəzarətçi də orada oturub əsgərlərə zülm etməyə qoymadı.

Özbəyi arvadı sultan Toğrul ibn Məlikşah ibn Məhəmməd ibn Toğrul ibn Arslanın qızı idi. Bu arvad Təbrizdə oturub ərinin vilayətlərinə hamilik edirdi. Əri isə həmişə öz kefində, yeməkdə, sərxoşluqda, işrətdə idi.

Sonra Təbriz əhalisi məzkur nəzarətçidən şikayət etməyə başladı və dedi: “Bu bizə gücümüzdən artıq şeylər təklif edir”.

Cəlal-əd-din əmr verdi ki, hər kəs ancaq gücü çatdığı qədər vergi versin. Ondan sonra onlarda belə etdilər. Bu arada Cəlal-əd-din gedib Təbrizi beş gün mühasirə edərək, oranın əhalisi ilə şiddətli mübahisə etdi və şəhərə yaxınlaşdı. Əsgərlər qalanın barısına çatdı. Bundan sonra şəhər əhalisi itaət etmək qərarına gəlib, adam göndərdilər və Cəlal-əd-dindən aman istədilər. Çünki, Cəlal-əd-din bunları töhmət edir və deyirdi: “Keçmişdə siz bizim müsəlman yoldaşlarımızı öldürdünüz və başlarını da kafir tatarlara göndərdiniz!”

Bu hadisə 621 (1224)-ci il hadisələri arasında keçmişdir. Təbrizliklə buna görə də Cəlal-əd-dindən qorxurdular. İndi bunlar aman istədikdə, Cəlal-əd-din bunların onların atasının yoldaşlarına elədiklərini və öldürdüklerini onlara xatırladı. Bunlar isə özlərinin heç bir günahı olmadığını, bu işlərin bunların hakimlərinin görmüş olduğunu qeyd etdilər. Hakimlərini bu işdən dayandırmğa gücləri çatmadığını da irəli sürdülər.

Cəlal-əd-din bunların üzürünü qəbul edib, onlara aman verdi. Sonra bunlar [təbrizlilər] Özbəyin arvadına da aman verməsini və onun Azərbaycanda və başqa yerlərdə olan malına-puluna və qeyri işlərə toxunmamasını Cəlal-əd-dindən xahiş etdilər. O, bunların bu xahişini də qəbul etdi və bu ilin rəcəb ayının 17-sində şəhərə sahib oldu.

Sonra Cəlal-əd-din Özbəyin arvadını Xoya göndərdi və onu ötürmək üçün yanınca bir bölük əsgər və rütbəli adam da təyin edib ona qulluq etmələrini əmr etdi. Onlar onu aparıb Xoya qoydular və qayıtdılar.

Cəlal-əd-din Təbrizə köçüb gəldi və əmr verdi ki, Təbriz əhalisindən onun yanına gəlmək istəyənlərin heç birinə mane olmasınlar. Əhali də çəkinməyib onun yanına gəldi, onu təbrik etdi. O da onları yaxşı qəbul etdi, onlarla ədalətli rəftar etdi.

Onlara daha çox yaxşılıqlar edəcəyini vəd etdi və dedi: “Siz mənim Mağarada etdiyim yaxşılıqları, xaraba ikən oranı abadlaşdırdığınızı gördünüz;

indi də mənim sizinlə necə ədalətli keçinəcəyimi və şəhərimizi necə abadlaşdıracağımızı görəcəksiniz”.

Cəlal-əd-din cümə gününə qədər orda oturdu və cümə [namazında] hazır oldu. Xətib xütbə oxuduğu və xəlifəyə dua etdiyi zaman, o ayaq üstə qalxıb dua qutarıncaya qədər ayaq üstə durdu; ondan sonra yenə oturdu. Sonra gedib Özbəyin çoxlu pul sərfləndirdiyi olduğu çox gözəl və baxçalara baxan eyvanına çıxdı, dedi: “Bu yer tənbellərin yeridir və bizə yaramaz!”

Ondan sonra bir neçə gündə orada dayanıb, ətraf yerlərdən bir qədərini də zəbt etdi. Sonra qoşunlarını oradan çıxarıb gürcü vilayətinə göndərdi.

Gürcülərin Cəlal-əd-dindən qaçması haqqında

Biz keçən illərdə gürcülərin müsəlman vilayətlərində: Xilətdə və ətrafında, Azərbaycanda, Arranda, Ərzən-ər Rumdə və Şirvan Dərbəndində nələr olduqlarını yazmışdıq.

Bu yerlər [gürcü] vilayətinə qonşu və müsəlmanların qanlarını axıtdıqları, mallarını, pullarını qarət etdikləri yerlərdir. Onlar bu yerlərdə hökmran idi, müsəlmanlar onların əlinin zəlil və həqir bir halda yaşayırdılar. Onlar hər gün bu yerlərə hücum edir, qan tökür və onları istədikləri qədər [xərac olaraq] pul verməyə məcbur edirdilər.

Bu hadisələrdən hər birini eşitdiyimiz zaman biz və cəmi müsəlmanlar allah-təalaya yalvarırdıq ki, islama və müsəlmanlara onları qoruyacaq, onlara kömək edəcək, onların intiqamını alacaq bir adam (padşah) yetirsin.

Azərbaycan hakimi Özbəyə gəldikdə, bu adam öz qamının və tənəsül arzularının təmini ilə məşğul idi. Sərxoşluqdan ayrılmazdı! Əgər ittifaqın ayılsa da, ymurta döyüşdürməklə məşğul olurdu. Bunun bu işi padişahlardan heç biri haqqında eşidilməmişdir.

O, heç bir xeyirli işlə maraqlanmaz və öz mənliliyini sevməzdi. Onun ölkəsi zəbt edilir, əsgərləri özbaşnalıq edir (qanunsuz olaraq, xalqın malına əl uzadır), rəiyyəti əldən düşürdü. Elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, hər kəs istəsə başına bir qədər adam toplayıb gəlir və onların vilayətlərini, yuxarıda Bağdi, İbək əş-Şami və İğan Taisidən danışarkən, söylədiyimiz kimi, basıb alardı.

Allat-təala bu vilayətlərin yazıq əhalisinə mərhəmət nəzəri ilə baxın Cəlal-əd-dini onların onlara göndərdi. O da gördüklərimizi gürcülərin başına

gətirdi. İslamın, müsəlmanların intiqamını onlardan aldı. Biz də indi bu xüsusda danışmağa başlayırıq.

Cəlal-əd-din ilə gürcülər arasında olan müharibə bu ildə olmuşdur. Cəlal-əd-din bu tərəflərə gəldiyi zamanlardan bəri həmişə deyirdi: “Mən gürcü vilayətlərinə getmək, onlarla müharibə etmək və onların yerlərini fəth etmək istəyirəm”.

O Azərbaycana sahib olduqdan sonra, gürcülərin yanına gedib öz məqsədini bildirdi. Gürcülər onlara cavab verdi: “Tatarlar da bizə hücum etmişdilər. Onlar sənin atanın üstünə gəlmişdilər. Atan torpaq və əsgər cəhətinə çox böyük və çox qüvvətli olduğu halda sənə bəlli olduğu kimi, onlar sizin yerlərinizi aldılar. Biz isə onlardan qorxmadıq və axırda da salamat qurtardıq”.

Gürcülər bu cavabı verdikdən sonra əsgər toplamağa başladılar və yemiş mindən ziyadə döyüşçü hazırladılar.

Cəlal-əd-din onların üstünə gedib Dvin şəhərini aldı. Bu şəhər indi gürcülərin əlindədir. Yuxarıda söylədiyimiz kimi [gürcülər] vaxtilə oranı müsəlmanlardan almışdılar. Oradan [Dvin şəhərindən] yenə onların (gürcülərin) üstünə gedin üzləşdilər. Şiddətlə vuruşdular, hər iki tərəf çox müqavimət göstərdi, nəhayət gürcülər basılıb qaçdı. Cəlal-əd-din isə [qaçanları] bütünlüklə öldürməyi və onlardan birini də sağ qoymamağı əmr etdi.

Biz özü müz təhqiq etdiyimizə görə, onlardan 20 min adam öldürüldü və əyanlardan çoxu əsir düşdü. Əsirlərin arasında Şalva da vardı. Onlar tamamilə məğlub oldular.

Bütün Gürcüstan səgərlərinin baş komandanı olan İvani də basılıb qaçdı. Bu onların (bütün gürcülərin) başçıları və əsas istinadgahları idi. Onların padşahı yox idi, ancaq məmləkətləri var idi.

İvani qaçdı. Onu təqib edən adam ona çatdıqda [İvani] yol üstündə qalalardan birinə girib ora da gizləndi. Cəlal-əd-din ora mühasirəçi qoyub onu qaladan çıxmağa qoymadı. Sonra əsgərlərini Gürcüstanın hər tərəfinə yaydı. əsgərlər [əhalini] soydular, öldürdülər, əsir götürdülər və şəhərləri dağıtdılar.

Əgər Təbrizdən onu geri çağırmaq xəbəri gəlməsəydi, o, zəhmətsiz və məşəqqətsiz o yerləri alacaqdı. Çünki əhali tamamilə məhv olmuşdu: bir parası öldürülmüş, bəzisi əsir alınmış və başqaları da öz yurdundan uzaq düşmüşdü.

Cəlal-əd-dinin Təbrizə qayıtması, Gəncəni alması və Özbəyin arvadıyla evlənməsi haqqında

Cəlal-əd-din gürcüləri məğlub etdikdən sonra və gürcü vilayətlərinə girdikdən sonra əsgərlərini o vilayətlərə yaydı və əsgərlərinin öz qardaşı Qiyas əd-dinin komandası altında dayanmasına əmr verib Təbrizə qayıtdı.

Onun qayıtmasının səbəbi bu idi ki, o, şəhəri mühafizə və əhalini idarə etmək üçün öz əvəzində Şərəf əl-Mülkü Təbrizə qoyub getmişdi. Təbrizin başçısı və ən tanınmış adamı Şəms əd-din ət-Tuğraninin başqa əmirlərlə birlikdə Cəlal-əd-dinə qarşı üsyan edib şəhəri Özbəyə qaytarmaq məqsədilə sözləşdikləri Cəlal-əd-dinə çatdı.

Onlar (Şəms-əd-din və ona tabe olanlar) belə zənn edirdi ki, Cəlal-əd-din gürcü vilayətinə getsə də, onlara qarşı dura bilməyəcəkdir. Çünki Özbək ilə gürcülər birləşib onun üstünə gələcək və onu pozub basacaq, o da qaçacaqdır. Onlar belə hesab edidilər ki, Cəlal-əd-din onlardan ehtiyat edərək, gürcü vilayətlərinə tərəf yavaş-yavaş gedəcək və yolda ləngiyəcək. Bunlar bu məqsəd ilə ittifaq etdikdə vəzir Şərəf əl-Mülk bundan xəbərdar olub, əhvalatı Cəlal-əd-dinə bildirmişdi.

Cəlal-əd-din gürcü mahalına yaxınlaşdığı zaman bu xəbər ona çatdı. O, bu [xəbəri] kimsəyə açıb söyləmədi. Gürcülərə tərəf gedib onlarla qarşı-qarşıya gəldi, vuruşdu, qalibiyyət qazandı və onları qovdu. Gürcülərin işini bitirdikdən sonra öz əsgəri əmirlərinə söylədi: “Mənə Təbrizdən belə bir xəbər çatmışdır. Siz bu yerlərdə dayanın, ələ keçirdiklərinizi öldürməkdə və bacardığımız qədər vilayətləri dağıtmaqda davam edin. Bu xəbər sizdə ruh düşkünlüyü və qorxu törədə biləcəyinə görə gürcülərə basılmazdan əvvəl bunu sizə bildirməyə qorxdum”.

Onları orada qoyub özü Təbrizə qayıtdı. Təbrizin başçısı ət-Tuğraini və qeyrilərini tutdu. [Üsyanı təşkil edən başçını] şəhərdə gəzdirməyi, əhalidən zorla aldığı şeyləri ondan alıb sahibinə verməyi öz adamlarına əmr etdi. O başçı çox zülm etmişdi. Əhali sevindi. Ondən sonra onu öldürdü. Qalan başçıları dustaq etdi.

Cəlal-əd-din işlərini qurtarıb şəhərin hakimiyyətini öz əlinə aldıqdan sonra Özbəyin arvadı sultan Toğrulun qızı ilə evləndi. Bunu nikah etmək şərtən düzgün idi. Çünki Özbəyin öz qullarından birini öldürməyincə dair bu arvadın tələinə and içmiş olduğuna şahid vardı: “Əgər o qulu öldürsəm, arvadım məndən boşdur”- demişdi; sonradan onu öldürmüşdü. Bu anda o arvad talaqdan düşmüş olduğuna görə Cəlal-əd-din onu özünə bikahe edə bildi.

Cəlal-əd-din bir zaman Təbrizdə dayandı. Sonra oradan Gəncə şəhərinə qoşun göndərdi. Onlar gedib Gəncəni aldılar. Özbək isə şəhərdən çıxıb Gəncə qalasına girdi və orada özünü möhkəmlətdi.

Mən belə eşitdim ki, Cəlal-əd-dinin əsgələri bu qalanın ətrafındakı kəndlərə əziyyət verirdilər. Onları qarət edib dağıdırıdılar. Özbək Cəlal-əd-dinə yazıb şikayət etdi: “Mən öz yaxın adamlarıma belə bu cür nalayiq işlər görməyə icazə vermirdim; təvəqqə edirəm ki, bu kəndlərə əl uzadanların əlini yığasan!” Cəlal-əd-dində o qalanı öz əsgərlərinin və qeyrilərinin şərt üzündən qorumaq üçün oraya gözətçilər qoydu.

Tatarların Azərbaycana hücumu¹ və orada etdikləri işlər haqqında

628 [1230-31]-ci ilin əvvəlində tatarlar Mavəraünnəhr vilayətlərindən gəlib Azərbaycana çatdılar.

Biz yuxarıda onların Mavəraünnəhei necə işğal etdikləri, Xorasan və başqa vilayətləri necə soyduqlarını, şəhərləri və kəndləri dağıdıb əhalini necə qırdıqlarını söyləmişdik.

O zaman onların hökuməti Mavəraünnəhrdə möhkəmlənmiş və Mavəraünnəhr ölkəsi abadlaşmağa başlamışdı. Onlar orada Xarəzm şəhəri kimi böyük şəhər tikmiş, Xorasan tərəfləri isə xaraba qoymuşdular. Müsəlmanlardan heç bir adam o tərəfdə yerləşib yaşamağa cəsarət etmirdi.

Tatarlar gəldikdə onlar kiçik dəstələr ilə ətrafa yürüş edərək, gözlərinə nə görünən nə varda, soymaqda idilər. Ölkələr başdan-başa dağılmışdı. Bunlar bu hərəkətlərindən əl çəkmirdilər. Hətta 625 [1227-28]-ci illərdə onlarla Cəlal-əd-din arasında yuxarıda söylədiyimiz hadisələr olmuş və onlar o vəziyyətdə qalmışdılar.

Yuxarıda söylədiyimiz kimi Cəlal-əd-din Əla'əd-din Keyquban və əl-Əşraf tərəfindən basıldıqda, İsmaili mülhüdlərinin başçısı tatarlara adam göndərüb, Cəlal-əd-dinin məğlubiyyəti səbəbilə zəifləmiş olduğunu bildirir, fürsətdən istifadə edib, onun üstünə gəlməyə onları tərgib edirdi. Onların Cəlal-əd-dinə qalib gələcəyinə zəmin olurdu.

Cəlal-əd-din isə əxlaqca pozulmuşdu, məmləkətini də pis idarə edirdi. O, özünə qonşu olan padşahlardan düşmənlik etmədiyi, mülkünü almadığı və qonşuluq münasibətini pozmadığı bir padşah qoymamışdı.

Bu aşağıdakılar onun tədbirsizliyinin nəticələridir:

İsfahanda ilk meydana çıxdığı zaman əsgər toplayıb Xuzistana getdi, xəlifəyə aid olan Şuştər şəhərini mühasirə etdi.

Oranı mühasirə etdikdən sonra yenə xəlifəyə aid olan Dəquqəyə gedib oranı qarət etdi, çox adam öldürdü.

Sonra Özbəyin ixtiyarında olan Azərbaycana işğal etdi.

Oradan gürcüstana getdi və onları məğlub edib, onlarla düşmən oldu.

Sonra Xilat hakimi Məlik əl-Əşraf ilə düşmən oldu.

Sonra Rum məmləkətləri hakimi Əla-əd-din ilə düşmən oldu.

İsmaililər də düşmənçilik edərək, onların vilayətlərini qarət etdi, çox adamlarını qırdı və özlərini də hər il müəyyən vergi verməyə məcbur etdi.

¹ Monqolların Azərbaycana ikinci hücumu 1231-ci ildə başlamış, 1239-cu ildə Azərbaycanın tamamilə zəbt edilməsi ilə bitmişdi.

Qalanlar ilə də belə rəftar etdi. Ona görə hamı ondan uzaq oldu və ona əl tutmadı.

İsmaili başçısının tatarlara çatan məktubları Cəlal-əd-dinin üzərinə qalxmağa çağırırdı, onlardan bir dəstə təcili gəlib, onların vilayətinə girdi. Rey, Həmədan və bunlar arasında ola yerləri zəbt etdi. Sonra Azərbaycana gedib oranı dağıtdı, soydu və əhalisindən ələ keçənləri öldürdü.

Tatarların Muğanı alması haqqında

628 (1230-31)-ci ildə tatarlar Azərbaycan ölkəsindən olan Marağanı mühasirə etdilər. Əvvəlcə ora əhalisi onları şəhəri girməyə qoymadı. Amma sonra aman verilmək şərti ilə təslim olmağı qəbul etdilər. Tatarlar onlara aman verib, şəhəri təslim etmişdilər. Orada adam ödürsələr də, çox qırıqın etmədilər. Şəhərə vergi toplayan adam qoydular. Tatarların şöhrəti ətrafa yayıldı, Azərbaycan əhalisinin qorxusu artdı.

Biz islama və müsəlmanlara kömək etməyi ancaq allah-təaladan rica edirik. Çünki biz islam padşahlarında cihada və dinə kömək etmək həvəsi olan bir adam görmürük. Onların fikri öz keflərinə, eys-ışrətə və öz rəiyyətlərinə zülm etməyə məlikdir.

Mənə görə, bu (padşahlar) düşməndən daha çox qorxuludur.

...Mənə onlardan (tatarlardan) elə şeylər söyləmişlər ki, insanlar qorxudan ona inanmazlar. Deyirlər ki, onlardan bir kişi bir çox adam toplanmış kəndə, yaxud bir həyəətə girmiş, o kişi bu adamları bir-bir öldürmüş, bu adamlardan heç biri bu atlı kişiyə əl qaldırmağı cəsarət etməmiş.

Mənə belə bir xəbər çatdı: tatarlardan bir kişi birini tutur, ancaq yanında onu öldürəcək bir şeyi (silahı) olmur. Ona deyir: “Başını yerə qoy, tərpenmə!” Kişi başını yerə qoyur və tatarda gedib qılınc gətirir və onu öldürür.

Başqa bir kişi də mənə belə söylədi: “Mən və mənimlə bərabər 17 nəfər kişi bu yolda durmuşduq”. Bizim yanımıza bir atlı tatar gəldi, bizə dedi ki, bir-birinizin qollarını bağlayın”. Mənim yoldaşlarım da onun əmrini əməl etməyə başladılar. Mən onlara dedim: “Bu bir adamdır, nə üçün biz bunu öldürüb qaçmayırıq?” onlar dedilər: “Biz qorxuruq”. Mən dedim: “Bu bizi bu saat öldürmək istəyir, biz onu öldürərik; allahdan ümid edirəm ki, o bizi salamat qurtarar”. Allaha and olsun, onlardan bir adam bu işi görməyə cəsarət etmədi. Nəhayət, mən bir bıçaq götürüb onu öldürdüm və biz qaçıb qurtarıq”.

Bu söylədiklərimə bənzər hekayə çoxdur.

Azərbaycan əhalisinin tatarlara tabe olması haqqında

628 (1230-31)-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan vilayətlərində yaşaya əhalinin hamısı tatarlara tabe oldu. Onlara pul, Xəta, Xoy, İtab və başqa şəhər parçalarından paltarlar göndərildər.

Onlara tabe olmasının səbəbi bu idi ki, Cəlal-əd-din tatarlar tərəfindən basılıb Amidə¹ qaçdıqda, onun əsgərləri bölük-bölük olub, hər hissəsi bir tərəfə düşdü və müxtəlif adamlar tərəfindən tutulub cəzalandırıldı. Tatarlarda Diyarbəkrdə, Əl-Cəzirədə, İrbildə və Xilatda öz işlərini gördülər. Onlara kimsə mane olmadı və bir atlı da olsa, onlara qarşı durmadı. Müsəlman padşahları [tatarların qorxusundan qaçıb] deşiyə girmişdilər. Cəlal-əd-dindən bir məlumat gəlmir, bunlardan ona bir xəbər çatmırdı. Ona görə də ruhdan düşərək tatarlara tabe olmağı üstün tutub, istədikləri qədər onlara pul və paltar göndərildilər.

Təbriz şəhəri Azərbaycanın əsas şəhərlərindən biri olub, Azərbaycan şəhərlərinin mərkəzi idi və bütün Azərbaycanda yaşayan əhali də [mühüm işlərin həlli üçün] orada yaşayanlara müraciət edərdi. Tatar padşahı² öz əsgərləri ilə birlikdə gəlib oraya (Təbrizə) yaxın bir yerdə dayandı və Təbrizin əhalisinə adam göndərüb onlara tabe olmağa çağırırdı. Qəbul etmədikləri təqdirdə [cəza ilə] hədələdi. Təbrizlilər ona çox pul, ipək parça və başqa şeylərdən hədiyyələr göndərdilər. Hər şey, hətta çaxır da göndərdilər. O (padşah) da onlara razılıqla cavab qayıtardı və onlardan öz böyüklərini onun yanına göndərüb tələb etdi.

Şəhərin qazısı, başçısı və ə`yandan bir neçə nəfəri onun yanına gəldilər. Yalnız Şəms-əd-din Ət-Tuğrai çox nüfuzlu adam idi. Zahir də bildirməsə də, bütün işlər bundan asılı idi.

Bunlar gedin onun yanına çatdıqda Tuğrainin gəlməməsinin səbəbini soruşdu. Bunlar cavab verdi: “O, üzlət etmiş (dünyadan əlaqəsini kəşmiş) bir adamdır”. Onun padşahlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Əsas bizik”. Padşah sakit oldu.

Sonra bunlardan xətai və başqa paltar tikmək üçün dərzilər istədi ki, gəlib onların böyük padşahları üçün paltar tiksinlər. O, özü də o böyük padşahların təbəələrindən imiş. Onlar dərzilər gətirildilər. Padşah istədiyi işləri onlara tapşırırdı, ancaq dərzilərin pulunu təbrizlilər ödədilər.

Sonra onlardan tatarların böyük padşahı üçün xırqələr [uzun don da] istədi. Ona indiyə qədər misli görünməyən gözəl xırqələr tikdilər. Onların üzünü gözəl və zərif atlasdan, astarını samur və qunduz dərisindən tikdilər. Bu onlara çox baha oturdu.

¹ Amid-Dəclə çayının sağ sahilində Cəzirənin əsas şəhəri.

²“Tatar padşahı”- monqolların ikinci yürüşünə başçılıq edən noyon Çomaqun nəzərdə tutulur.

Ondan sonra Təbriz əhalisinə, hər ildə ödəmək şərti ilə, çoxlu pul və paltar vergisi qoydu.

Xilafət idarəsinə və ətrafındakı padşahlardan bir neçəsinə onların (tatarların) elçiləri gedib-gəlirdi və Xarəzmşah Cəlal-əd-dinə kömək verməmələrini onlardan tələb edirdilər.

Mən özüm Rey əhalisindən olan bir tacirin məktubunu gördüm. Bu tacir keçmişdə öz yoldaşları ilə birlikdə Mavsilə gəlib orada bir qədər yaşamış, sonra keçən il tatarlar Reyi zəbt etməzdən əvvəl qayıdıb Reyə getmişdi. Tatarlar Reyə gəlib əhalini özlərinə tabe etdikdən sonra, Təbrizə gedərkən bu tacir onlarla birlikdə Təbrizə getmişdi. Bu məktubu Təbrizdən Mavsildə qalmış yoldaşlarına yazırdı.

Məktubda deyilirdi: “Bu kafirlərin allah lənət eləsin, çoxluğunu, müsəlmanlar ruhdan düşməsin deyə, sizə yaza bilmirəm. İş çox böyükdür. Siz bunların bir bölüyünün Nisibinə və Xabura, o biri bölüyünün İrbildən Dəquqəyə yalnız soyğun məqsədilə getdiyini zənn etməyin. Onlar bu yerlərdə onlara qarşı adam durub-durmayaçağını öyrənmək istəyirlər. Ona görə də onlar qayıdıb o yerlərin boş olduğunu, onlara mane olan və oraları müdafiə edən olmadığını o yerlərin padşahsız və əsgərsiz qaldığını öz padşahlarına xəbər verdilər. Bu yerlərə malik olmaq fikrinə düşdülər.

Onlar yazda sizə tərəf gedəcəklər. Elə olduqda sizin qərb vilayətindən başqa heç bir yaşayaraq yeriniz qalmır. Çünki onların niyyəti bütün vilayətlərə getməkdir. Özünüzdüşünün başınızın çarəsini görün”.

Məktubun məzmunu bu idi.

Doğrudanda biz allahdanıq və ona qayıdacağıq. Allah-təaladan başda heç bir qüdrət və qüvvət sahibi yoxdur.

Cəlal əd-dinə gəldikdə, 628-ci ilin axırına, hətta 629 (1231-32)-ci ilin səfər dekabr ayının axırına qədər ondan heç bir məlumat yoxdur¹.

22.GƏNCƏLİ KİRAKOS. “ERMƏNİSTAN TARİXİ”

Gəncəli Kirakos özünün yazdığı kimi, “Gəncə ölkəsində” doğulmuşdur. Kitabının 33-cü fəslində 1241-ci il hadisələrindən yazır ki, bu vaxt onun 40 yaşı var idi. Deməli, müəllif XIII əsrin ilk illərində anadan olmuş, 1271-ci ildə isə vəfat etmişdir. Gəncəli Kirakos monqol basqınlarını gözləri ilə gördüyündən onun kitabı bütün Zaqafqaziya tarixi üzrə dəyərli qaynaqlardan biri sayılır.

Kitabda gətirilən fəsilələr aşağıdakı qaynaq üzrə çevrilmişdir.

¹ Əslində isə Cəlal-əd-din İsfahana gedərkən Kürdüstanda yaxalanmış və h. 628-ci il şavvalın ortalarında (1231-ci il avqustun ortaları) bir kürd tərəfindən öldürülmüşdü.

XII fəsil. Gəncə ətrafında qoşunların basılması

Bir neçə vaxt ötdükdən sonra hunlardan olan qoşunlar-onlara qıpçaq deyirlər¹, - araya çıxdılar və Gürcüstana gəlib çar Laşadan² və Azarapet İvanedən yer istədilər ki, onlara sidq ilə qulluq etsinlər. Ancaq onlar (çar Laşa və İvane) onlara yer verməyə razı olmalıdırlar.

Belə olduqda onlar [oradan] çıxıb gedərək, Gəncə şəhərinin əhalisinə üz tutdular. Şəhər əhalisi onları həvəslə qarşıladı, çünki gürcü qoşunları onları çox sıxışdıraraq, ölkəni soyur, adamları əsir olur və mal-qaranı tutub aparırdılar...Hunların qoşunu orada yerləşərək rahatlıq qazandı.

Belə olduqda, İvane qoşun topladı və özünə güvənmədiyindən onlara qarşı çıxdı; lovğalanaaraq onların şəhərini yer üzündən siləcəyi ilə hədələyir, istəyəyi hər kəsə qələbə bəxş edən Allaha deyil, öz qoşunun gücünə bel bağlayırdı. Onlar üz-üzə qarşılaşdıqda, barbarlar sakitcə öz sığınacağından çıxıb yorulmuş və aramının itirmiş gürcü qoşununu qılıncdan keçirdilər; çoxları əsir düşdü, qalanları qaçıb dağıldı. O gün xristian qoşunu böyük məğlubiyyətə uğradı; allah onlardan üz döndərmişdi. Bir də görürdün ki, çəlimsiz bir adam igid, döyüşlərdə şöhrət qazanmış bir çox ərləri qarşısına qatıb qovmaqdadır, elə bil çoban sürü qovalayır! (s. 139.)

XX fəsil. Dünyanı murdarlamaq üçün tatarların ortaya çıxması haqda

(Monqol) qoşunları Çormaqun noyonun başçılığı ilə Xorasana və ətraf vilayətlərə hakim olan Cəlal-əd-dinə qarşı çıxış edərək onu əzib qoşunu ilə bir yerə qovdular...³ Onlar getdikcə farsların bütün ölkəsini, Atrapatakanı, Deyləmi dağıtdılar, qarşılarında bir maneə qalmasını deyə, hamısını bir-bir yağma etdilər.

...Budur, onlar özlərinin bütün əmlakı və qoşunları ilə gəlib Aqvan ölkəsinə və varlı, bərəkətli, hər cür nemət-su, ağac, meyvə, ov ilə dolu olan Muğan düzənliyindən çatdılar; burada yerləşərək öz çadırlarını qurdular. Onlar qışda həmişə belə edirdilər, yaz vaxtı isə hara gəlirdi, dağılır, akına çıxaraq soyğunçuluq edir və sonra da öz dayanacaqlarına qayıdırdılar (s. 153-154)⁴.

¹ Erməni tarixi kitablarından artıq V yüzildən işlənən "hon"(hun) ünlük adı XII-XIII yüzillərdə qıpçaqlara aid edilməkdə idi.Görünür, qaynaqların müəllifləri bu ad altında verilən xalqların kökcə qohum, türksöylü olmasına əsaslanırdılar.

² Laşa-gürcü çarı Tamaranın David Soslandan oğlu, IV Georgi adı ilə 1213-1222-ci illərdə gürcü çarı olmuşdur.

³ Bu döyüşdən sonra Xarəzmşah Ələddin Məhəmməd öldürülmüş, əslində Xarəzmşahlar dövləti süqut etmişdi.

⁴ Xorasana və İraqi-Əcəmi tutduqdan sonra monqollar 1221-ci ilin yanvarında, qışın oğlan çağında 30 minlik qoşunla Azərbaycanca soxulmuş, Təbrizdə atabey Özbəkdən pul təzminatı aldıqdan

XXI fəsil. Gəncə şəhərinin dağılması

Birdən-birə tatar qoşunları şəhərə basqın etdilər, onlar şəhəri hər tərəfdən mühasirəyə aldılar; onlar döyüşə başladıqda çoxlu məşinlardan¹ istifadə edirdilər. [Hər şeydən əvvəl] şəhər ətrafında salınmış üzümlüklər məhv edildi. Sonra pilikvanlar² vasitəsilə şəhər divarları hər yandan uçuruldu. Ancaq yağılardan heç kəs şəhərə girmədi, onlar bir həftə içində yaraq altında şəhəri mühasirədə saxladılar. Əhali şəhərin yağılarmın əlinə keçdiyini gördükdə, hər kəs öz evində qapanıb özləri ilə birlikdə evləri yandırdılar ki, barı yağılarmın əlinə düşməsinlər, bir başqası yandırılmasın və varsa, hər şeyi yandırdılar, özlərinə isə toxunmadılar.

Bunu gören yağılar daha çox qəzəblənərək qılınclarmın işə salıb, hamını doğradılar: kişiləri də, qadınları da, uşaqları da. Onlardan heç kəs canını qurtara bilmədi; yalnız yaxşı silahlanmış, tam hazırlıqlı döyüşçülərin kiçik bir dəstəsi divarları hər yerdən deşib qaça bildi, qara camaatdan da bir kiçik dəstəni saxlayıb işgəncələr verdilər ki, qoy qızıl, gümüş gizlədilməmiş yeri deyib göstərsinlər. Sonralar onların da bir qismini öldürüb qalanını əsir etdilər, özləri isə yanib dağılmış evlərin külündə eşələnərək, gizlədilmiş şeylərdən tapılanını qarət etdilər. Onlar bu işlə uzun-uzadı məşğul olduqdan sonra çəkilib getdilər³.

Bundan sonra bir çox vilayətlərdən adamlar tökülüb bu şəhərə gələrək, variyyət və qab-qacaq axtarırdılar; orada qızıl və gümüşdən, mis və dəmirdən hazırlanmış bir çox əşyalar; bununla yanaşı, əlçatmaz yerlərdə və zirzəmilərdə gizlədilmiş müxtəlif geyimlər tapırdılar. Dörd il şəhər adamsız və dağıdılmış vəziyyətdə qaldı, sonra onun yenidən qurulması haqqında yasaq gəldi və şəhərləri az-az adamlar gələrək, tikintiyə başladılar, ancaq şəhərin divarları hələ tikilməmiş qalırdı (s.154-155).

LVII fəsil. Manqu xanın əmri ilə keçirilmiş əhali sayımı haqqında

və buraya pənah gətirmiş xarəzmli döyüşçü qarnizonunu atabəyin iştirakı ilə qılınclardan keçirdikdə sonra Muğana və Arrana keçmişdilər.

¹ Monqolları Çin üzərinə yürüşdə olarkən oradakı qalalara daş atıb dağıdan qurğu texnikası ilə tanış olmuş, sonrakı qərb yürüşlərində, o sıradan Azərbaycanda ondan şəhərlərin alınmasında istifadə etmişdilər.

² Yuxarıda qeyd baxın.

³ Monqolların Gəncəni dağıtması 1215-cı ildə olmuşdur.

Manqu xan və böyük sərkərdə Batı Arqun adlı... Bat nəslindən olan Tora ağa adını daşıyan başqa sərkərdəni bir çox döyüşçülərin müsəyətə ilə onların hökmü altında olan xalqların sayımını keçirmək üçün göndərdilər.

Sonuncular əmri aldıqdan sonra, onu yerinə yetirmək üçün bütün ölkələrə yola düşüdülər. Onlar gəlib, Ermənistan, Gürcüstana, Aqvanka və qonşu vilayətlərə çıxdılar. Qadınları çıxmaqla, on yaşı olanlardan başlayaraq, hamını sayın siyahıya aldılar. Onlar amansızlıqla hamıdan ödəyə bilinəcəyindən daha çox vergi tələb edirdilər, [xalq] var-yoxdan çıxmışdı. Vergi yığanlar ağılasızmaz tələblər, işgəncə və əzablar ilə əhalini sıxışdırırdılar. Qaçıb gizlənənləri öldürür, vergi verə bilməyənlərin isə borc yerinə uşaqlarını alıb aprırdılar...

Vilayət hakimləri olan [yerli] knyazlar da özlərinə xeyir götürmək üçün zülüm və tələb vermək işində onlarla əlbir oldular. Ancaq onlar (monqollar) bununla kifayətlənmədilər; istər şəhərdə olsun, istərsə kənddə olsun, bütün sənətkarlar üzərinə vergi qoydular. Dəniz və göllərdən balıq tutmaq işi ilə məşğul olan balıqçıların da, filiz çıxaranların da, dəmirçilərin də, boyaqçıların da [hamısı üzərinə vergi qoydular]. Heç mənim uzun danışmağım lazımdırımı? Adamlar qarşısında bütün gəlir yolları bağlanmışdı, yalnız onlar özü hamıdan gəlir alırdılar. Koxbe və bir çox başqa yerlərdə ki, bütün duz mədənlərini ələ keçirmişdilər.

Onlar tacirlər hesabına da varlanmaqda olub, çox böyük varyiyyat, qızıl, gümüş və daş-qaş toplamışdılar. Bu qayda ilə hamını soyduqdan, ölkəni dərdə və yoxsulluq içində saldıqdan sonra, onlar tutduqları ölkələrə zülmkar hakimlər¹ qoydular ki, həmin siyahılar və yasaqlar üzrə vergiləri toplasınlar² (s. 221).

YAQUT ƏL-HƏMƏVİ. “MUCƏMƏL-BULDƏN”

Yaqut əl-Həməvi (1179-1229) tanınmış ərəb səyyahı və coğrafiyaçıdır. 1213-cü ildən o zamanın Şərqi ölkələrinin gəzməyə başlamış, həmin ildə də Azərbaycan da olmuşdur. Dağıdıcı monqol basqılarından əvvəl, 1220-ci ildə Yaqut bir daha Azərbaycana gəlib onun əhalisi, təsərrüfatı və məişəti ilə yaxından tanış olmuşdu. Təbriz, Marağa, Urmu, Əhər, Mərənd, Sərab, Ərdəbil, Uşnu, Miyanə kimi Azərbaycan şəhərlərinin yaşayışını öz gözləri ilə görmüşdü. Ancaq Dərbənd, Bərdə, Bakı, Naxçıvan və başqa şəhərlərimiz haqqında onun başqa qaynaqlar üzərində qurulmuş yazısı da elmi baxımdan tutarlı və

¹ Məndə- vostikan.

² Azərbaycanda monqol ağalığının mahiyyəti və onun dağıdıcı nəticələri haqqında bax: Ализаде. А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджан вв. В., 1956, müvafiq fəsilər.

dəyərlidir. Yqaut-əl-Həməvinin “Mu`cəm əl-buldən” (“ölkələrin əlifba ilə sıralanması”) əsəri coğrafi ensiklopediya səciyyəsinəndir. Əsərin bir xüsusiyyəti də sadalanan yer adlarının müəllif tərəfindən düzgün yazılışının verilməsidir, bu isə Azərbaycanın o zamankı toponimik xəritəsinin öyrənilməsi üçün çox dəyərlidir. (bax: Буниямов З. Азербайджан в VII-IX вв. Б., 1965, с.24).

Aşağıdakı parçalar Z.M. Bünyadovun və P. K. Juzenin çevirməsi üzrə qısaltmalarla verilməşdir: Йакум ал-Хамави. Мүәджем ал-булдан. Хамдуллах Казвини. Нуххат ал-кулуб. Б., 1983, с. 7-34.

Azərbaycan. İbn əl-Mükkəfa deyir ki, Azərbaycan öz adını Azərbaycan ibn İran ibn əl-Əsvad ibn Sam ibn Nuhun adından götürmüşdür, yaradan ona kömək olsun! Başqalarının dediklərinə görə, bu ad Azərbaycan ibn Bayvarasfin adı ilə bağlıdır. Bir başqaları söyləyirlər ki, Əzər-pəhləvi dilində “od”, bayqan isə “qoruqçu” və ya “od qoruyucusu” deməkdir və beləliklə, bu söz “od məbədi”, “yaxud od keşikçisi” bildirir, sonuncu fikir həqiqətə yaxın ola bilər, çünki bu bölgələrdə od məbədləri oduqca çoxdur.

Azərbaycan sərhədləri gündoğarda Bərdədən başlayaraq günbatarda Ərzincana qədər uzanır¹. Şimalda o, Deyləm, Gilan və Toram vilayəti ilə qonşudur. Bu, geniş bir ölkədir.

Azərbaycanın tanınmış şəhərləri içərisində Təbriz onun indiki paytaxtı və ən böyük şəhəridir. Qədim zamanlarda Azərbaycanın paytaxtı Marağa olmuşdu. Xoy, Səlmas, Urmu, Ərdəbil, Mərənd və başqaları Azərbaycan şəhərləri sırasındadır.

Azərbaycan geniş ölkə və böyük dövlətdir. Başlıca olaraq bura dağlıq ölkədir, burada bir çox qalalar, saysız-hesabsız variyyət və meyvə ağacları vardır. Mən heç bir yerdə buradakı qədər bağlar və bu qədər çox çay və bulaqlar görməmişəm. Bu ölkəni gəzən adama su üçün qab götürmək lazım gəlmir, çünki burada o haraya gedir getsin, su ayağının altından axır və bu su soyuq, dadlı və sağlamdır.

Azərbaycanda yaşayan əhali üzügülər, qırmızıyanaq adamlardır, dəriləri açıq rəngdədir. Onlar azəri dilində danışırlar, bu dili başqaları anlamır. Onların xasiyyəti yumşaqdır, davranışı yaxşıdır, ancaq təbiətə əliaçıq deyillər.

Azərbaycan arası kəsilməyən çaxnaşma və döyüşlər ölkəsidir. Buna görə də buradakı şəhərlərin çoxu dağıdılmış, kəndlər isə xarabalığa çevrilmişdir. İndi (1230-cu illərdə) Azərbaycan Xarəzmşah Cəlal-ə-din Mənkəburni ibn Əlaəddin Məhəmməd ibn Təkəşin hökmü altındadır...

Arran. Geniş bir vilayətin ərəbcə olmayan adıdır¹, çoxlu şəhərləri var, onların içində Cənə şəhəri (xalq onu Gəncə adlandırır), Bərdə, Şəmkür və

¹ Azərbaycan hüduunun qərbdə Ərzincana kimi uzanması haqqında Yaqutun yazısını Övliya Çələbinin “Səyahətnaməsi” üzrə verilən 2-ci izahat ilə tutuşdurdu.

Beyləqan şəhələri vardır. Azərbaycan ilə Arranın arasında Ərraz (Araz) adlanan çay axır. Bu çayın günbatar və quzey yaxasında nə varsa, hamısı Arrana düşür, gündoğar səmtində olanlar isə Azərbaycanındır.

Ərdəbil. Azərbaycanın ən çox tanınmış şəhərlərindən biridir. İslamdan qabaq ölkənin paytaxtı olmuşdur. Uzunluq dərəcəsi 80°, en dərəcəsi isə 36° 33'. Şəhər dördüncü iqlimdə yerləşir. Bu, çox böyük şəhərdir. Mən onu 617 (1220)-ci ildə görmüşəm..

Mən Ərdəbili tərک edib getdikdən sonra tatarlar şəhərə basqın etmiş və əhalisini qırmışlar. Tatarlar ilə şəhər əhalisi arasında bir neçə döyüş olmuşdur və əhali özünü qoruya bilmiş, iki dəfə onları şəhər yaxınlığından qovmuşdur. Ancaq tatarlar üçüncü dəfə qayıdıb basqın etdilər və şəhəri qoruyanlar artıq gücdən düşdükləri üçün tatarların qarşısında dayana bilməyib basıldılar. Tatarlar şəhəri güclə ələ keçirib müsümləri qırdılar, gözə görülmən bir kimsəni salamat buraxmadılar. Ancaq onlardan qaçıb gizlənə bilənlər canlarını qurtarmışdılar. Şəhəri köklü şəkildə dağıtdıqdan sonra tatarlar çıxıb getdilər, şəhər isə uzun illər dəhşətli bir dağıntı içərisində qalmışdı və əhali yox idi. Ancaq indi şəhər özünün qabaqkı görünüşünə qayıtmış, hətta bir az daha yaxşı olmuşdur. İndi o, tatarların əlindədir..

Bab əl-Əvbab, ya sadəcə əl-Bab. Bu, Şirvan Dərbəndidir. Əl-İstəxrinin deməsinə görə, Bab əl-Əbvav şəhərdir, dəniz dalgaları bəzən onun divarlarını yalayır. Şəhərin ortasında gəmilər üçün dayanacaq var. Buradakı bir dəniz körpüsü sahilə iki dayaz yer arasında tikilmişdir. Limanın girişi əyri-üyrüdür və onun qarşısına zəncir çəkilmidir, buna görə də razılıq olamdan heç bir gəmi nə limana girə bilər, nə də oradan çıxıb bilər. Bu iki divar qaya daşlarından və qurğuşundan tikilmişdir.

Bab əl-Əvbav Təbəristan dənizi sahilindədir, ona Xəzər dənizi deyirlər. Bu şəhər Ərdəbildən iki kvadrat mil böyükdür. Şəhərin çoxlu əkin yerləri, ancaq meyvə ağacları azdır, meyvəni buraya başqa yerlərdən gətirirlər. Şəhərin dağlardan üzü aşağı enən qalar divarları var. Bu dağlarda elə bir yol yoxdur ki, onlar ilə müsəlman ölkələrinə girə biləsən.

Divarların uzun olmasına baxmayaraq, onların aşağı hissəsi bir ləpəddə kimi dənizin içinə uzanıb gedir, bununla da gəmiləri divara yaxınlaşmağa qoymur. Qala-şəhər görklü yerdə möhkəm bir özlü üzərində tikilmişdir və onun tikilməsi şah Xosrov Ənuşirvanın adına çıxılır. Böyük və

¹ Arranın hökmü haqqında bir-biri ilə uzlaşmayan yazılar indi də irəli sürülməkdədir. A.P. Novoseltsev eyni bir kitabda bir yerdə "Arran" sözünü "Alvan" adının İran variantı olduğunu, ərəb dilindəki ar-Ran yazılışının buradan alındığını söyləyir; on beş səhifə sonra isə "Arran" (əl-Ran) sözünün Qafqaz Albaniyasının ərəbcə işlənən adı olduğunu yazmışdır. Halbuki ərəbdilli tarix-coğrafiya ədəbiyyatını böyük nümayəndələrindən biri sayılan Yaqt-əl-Həməviyə görə, "Arran" sözü "ərəbcə olmayan" yer adıdır Yeni araşdırmalarda bu sözün türk mənşəli olması bildirilir.

dəyərli sərhəd şəhərlərindən biridir. O, bir çox düşmən və müxtəlif dillərdə danışan xalqlar əhatəsindədir. Şəhərin yaxınlığında qurd adı adı daşıyan böyük bir dağ var; hər il bu dağın başına çoxlu odun gətirilir, çünki ehtiyac olduqda yağlar gözlənilmədən basqın etdikdə odunlardan tonqal yandırılır, Azərbaycanın və Arranın əhalisinə xəbər verilir.

Söyləyirlər ki, Bab əl-Əvbabdan o yana uzanan dağlarda 70-dən çox xalq yayayıyır, bunları hər biri ayrıca öz dilində danışır və bu dili qonşular başa düşmür.

Bu diyarın əhəmiyyətinə görə Sasani şahları ona çox göz qoyur və şimal tayfaların basqınlərindən daha çox qorxu çəkərək oradakı bütün işləri diqqətlə izləyirdilər. Buna görə də, bu yeri müdafiə etmək üçün bir sıra ölkələrdən köçüb gələn və şahların inandıqları adamlar buraya qaravol qoyulmuşdular. Həmin adamlardan türk tayfalarından, allahı tanımayanlardan və başqa yağılardan bu diyarə qorumaq məqsədilə istədikləri hər bir şeyi tikə bilirdilər; bunun üçün onlar mərkəzi hakimiyyətdən razılıq istəmir və onu xərcə salmırdılar.

Orada qaravol çəkən lərin içərisində tabasaranlı adlanan bir xalq var, onun qonşuluğunda filan xalqı, sayca çox olan igid ləkz xalqı, layzanlar (lahıclar), şirvanlılar və başqalardır. Çoxlu qorxmaz atlı və piyada döyüşçüləri olan bu xalqların hər birini qorumaq üçün ayrıca yer verilmişdir.

Bab əl-Əvbab burada dəniz limanıdır, burya şimaldan xəzərlər, Sərir, Sindan, Xayzan, Gürcüstan, Ruklan, Zirixgəran və Qumkada yaşayan əhali gəlir. Həmçinin Cürcan, Təbəristan, Deyləm və Cibəldən buraya gəmilər gəlir. Yalnız bu şəhərdə və onun dövrəsində kətənda gözəl paltarlar tikilir, nə Arranda, nə Azərbyacanda belə paltarlar hazırlanmır. Burada zəfəran bitir və çoxlu balıq vardır...

Bakuyə. Şirvan vilayətinin Dərbənd dairəsində şəhərdir. Burada “neft quyusu var. Onun icarə haqqı bir min dihrəmə çatır, o quyunun yanında isə arası kəsilmədən gecə və gündüz civə kimi qatı ağı neft püskürən başqa bir quyuy vardır. Bu quyunun da icarə haqqı birincinki kimidir¹”. Mənə inandığım tacirlərdən biri mənə danışdı ki, orada öz-özünə yanan bir yer görmüşdür. Mən düşünürəm ki, kimsə oraya od saldığından gecəli-gündüzlü yanmaqdadır, çünki torpağın tərkibi mineraldır...

Bərdə. Azərbaycanın ən uzaq bucağında yerləşən şəhər. Bişmiş kərpicdən və əhəngdən tikilmişdir, düzənlikdə yerləşir. Əl-İstəxrinin yazdığına görə, Bərdə çox böyük şəhərdir. Mənə qalsa, bu köhnə yazıdır, çünki indi şəhərdən heç nə qalmamışdır. Azərbyacanda mən Bərdədə yaşayan adamlar ilə görüşmüş və onları şəhər haqqında sorğuya tutmuşam, onların deməsinə görə,

¹ Dımağ içinə alınan parça Əbu Dulfəin əsərindəndir.

şəhər güclü şəkildə dağıdılmışdır və indi orada çox az adam yaşayır; orada yaşamaq qorxuludur, kasıbçılıq, ehtiyac göz qabağındadır, evlər dağıdılmışdır, hər şeydə talan izi qalmışdır. Dünyanı dəyişdirən, lakin özün dəyişməyən kimsəyə alqış olsun –o, yox edir, ancaq özü yox olmur və öz ixtiyarında olan bür-böcəyə elə başbələnlik edir ki, onların heç birində onun yaptığı əməllərin sirri görünür...

Təbriz. Azərbaycanda ən çox tanınmış şəhər. Bir çox adam yaşayan, kərpic və əhəngdən yaxşı hörülmüş divarları olan gözəl şəhərdir. Şəhərdən çoxlu kiçik çaylar axır. O, bağlar içindədir, meyvə şəhərdə ucuzdur. Əl-Mausili adlanan dadlı əriyi Təbrizdən başqa mən heç yerdə görməmişəm. 610 (1213)-cu ildə mən burada ərikdən 8 Bağdad manı¹ alıb qızıl ilə yarım habba² verdim.

Təbrizdəki evlər boyalı qırmızı kərpicdən və əhəngdən tikilmişdir, görünüşcə onlar gözəldir. Onun uzunluq dərəcəsi 73° 10', en dərəcəsi isə 37°30' -dir...

Təbrizdə əba üçün, habelə silatin, xəti³, ətlas və başqa parçalar hazırlanır, buradan bütün gündöğər və günbatar ölkələrinə aparılır. Tatarlar 618 (1221)-ci ildə ölkəni tar-mar edərəkən, onlar Təbrizə dəyməmişdilər. Şəhərin əhalisi onlar ilə dinc razılıq bağlayaraq, onlara böyük bir məbləğdə pul vərmiş, bununla da şəhəri dağılmaqdan qurtarmışdılar.

24. HƏMDULLAH QƏZVİNİ “NÜZHƏTUL-QÜLUB” ƏSƏRİ

Həmdullah Qəzvin (1280-1349) tanınmış orta əsr coğrafiyaçı-kosmoqrafıdır. Onun “Nüzhətül-qülub”(“Ürəklərin əyləncəsi”) əsəri fars dilində coğrafiya üzrə yazılmış kitablar içərisində ən dəyərlisi sayılır. Bu əsərin qiyməti bir də ondadır ki, İraqi-Əcəm və Azərbaycan haqqında verilən məlumat başqa ölkələrə nisbətən çox dolğun və tutarlıdır. Bi iki ölkə iqtisadiyyatı üzrə 1220 və 1340-cü illərə aid gətirilən rəqəm göstəriciləri hər vilayəti, vilayət içərisində isə adbaad hər kəndi əhatə etdiyindən, moqol basqınlarının ağır nəticələrini bütün aydınlığı ilə üzə çıxır.

“Nüzhətül-qülub”dakı Azərbaycana dair parçalar İ.P. Petruşevski və Z.M. Büyüadovun çevirməsi üzrə 1983-cü il Bak Çapı əsasında verilir: Йакум ал-Хамави Муджам ал-булдан, Хамаллах Казвини. Нузхат ал-кулуб. Б., 1983, с. 37,39,42,47-51,52,54-58.

¹ Bağdad manı 812, 5 qrama bərabərdir.

² Habba-bax, qaynaq №19, qeyd 4.

³ Siklatun –qızılı sapla işlənmiş ipək parça; xəti-toxunma çin parçası.

III bölüm. Azərbaycan ölkəsinin təsviri.

Azərbaycanın tərkibində 9 түmән¹ və 27 şəhər vardı. Ölkənin çox yerində iqlim soyuq, az yerində mülayimdir. Onun sərhədləri İraqı-Əcəm, Muğan, Gürcüstan, Ərmən və Kürdistan əyalətlərinədək çatır. Uzunluğu Bakdan Xalxala kimi, eni isə Bərcərvandan Sipana kimi 55 fərxəs edir.

Keçmişdə Azərbaycanın paytaxtı Mağara şəhəri olmuşdur, indi isə Təbrizdir. Bu, bütün Azərbaycan şəhərləri içərisində ən gözəl və möhtəşəm şəhərdir. Səlcuqlar və Atabəylər hakimiyyəti zamanında Azərbaycanın dövlət gəliri 20 milyon dinara yaxın olmuşdur...

Təbriz şəhərində çoxlu dağlar var. Səhənd dağlarından başlanan Mihranrud çayı buradan axır; varlı adamların çəkdiyi 900 kəhriz də buradan axır. Bunların hamısının suyu bağlara axır, ancaq yenə də su çatmır. Bu kəhrizlərin, habelə çaylardan götürülən suyun sahibi dövlətdir...

...Ölkənin gəlirlərinin ümumi məbləği, dövlət xəzinəsinə alınan gəlir də buraya qatılmaqla 1 milyon 150 min dinardır...²

XOY.IV iqlimə aiddir. Uzunluq dərəcəsi 79-40, enlik dərəcəsi isə 37-40-dır. Böyüklüyünə görə bu orta şəhərdir və dairəvi uzunluğu 6 min 500 addımdır. İqlimi istiyə yaxındır. Buranın suyu Salmas dağlarında götürülür və axarı olan

¹ Tüman-orta əsr qaynaqlarında vilayət mənasında işləndir. "Kitabi- Dədəm Qorqud" boyllarında "Doqquz tüman Gürcüstan ağzında oturursan" kimi cümlə düzümləri bunu göstərir.

² Həmdullah Qəzvin kitabındakı bu yazı tək-cə Azərbaycana deyil, bütün Yaxın və orta Şərq ölkələrinə monqol basqınlarının gətirdiyi dağıntıların riyazi ifadəsini öyrənmək üçün yeganə tutarlı qaynaqdır. Burada verilən rəqəmlərə görə, ölkənin bilavasitə "Azərbaycan" adlanan inzibati hissəsinin dövlət gəliri "Atabəylər dövründə", yəni XII yüzildə 20 milyon dinar idisə, monqol zülmü nəticəsində (1340-cı illərdə) 1 milyon 150 min dinara-başqa sözlə desək, az qala 20 dəfə aşağı düşmüşdü. Aşağıda Şirvan, Arran və Muğan da sayılmaqla ("Şirvan xaqanları dövründə" bütün Azərbaycanın, habelə qonşu ölkələri dövlət gəlirinin azalması müqayisə üçün verilmişdir (dinar ilə):

Azərbaycan	25 milyon	2 milyon 694 min
İraqı-Əcəm	25,2 milyon	2 milyon 352 min
İraqı Ərəb	30 milyon	3 milyon
Rum		15 milyon 3 milyon 300 min
Gürcüstan və Abxaz	5 milyon	390 min
Ərminiyyət əl-Əkbər	2 milyon	390 min

Həmdullah qəzvin dövlət gəliri haqda rəqəmləri gah түmән, gah da dinarla göstəmişdir. Tarixşünaslıqda bütün rəqəmlərin dinar ilə göstərilməsinə üstünlük verilir. Pul vahidi olmaqla 1 түmән 10 min dinara bərabəridir; 1 gümüş dinar o zaman 6 gümüş dirhəmə, XIX yüzilin sonunda işlənən kurs ilə götürüldükdə isə 0, 75 qızıl manata uyğun gəlirdi.

bütün sular Araz çayına tökülür. Burada çoxlu bağlar vardır, buradadakı kimi üzüm və iri, şirin və sulu cins peyğəmbəri armudu başqa yerlərdə yoxdur. Burada yaşayan adamların üzlərinin rəngi ağdır, kökcə xətai və görkəmcə gözəl adamlardır. Xoy türk diyarı¹ kimi tanınmışdır...

URMU. Dördüncü iqlimə düşür. 79-45 uzunluq, 37-45 enlik dərəcəsinə yerləşir. Bu böyük şəhərdir və dairəvi uzunluğu 100 min addımdır. Urmu (Çiçast) gölünün sahilindədir. Burada iqlim isti və çox yağmurludur. Su dağlardan axan və gölə tökülən çaylardan götürülür. Burada dağlar çoxdur, dağlarda keyfiyyətə çox gözəl olan hülki üzümü, peyğəmbri armudu və sarı ərik yetişir. Təbrizlilər görklü bir kimsəni cındır geyimdə gördükdə öz türk dilində məsəl çəkirlər: “Hülki üzüm, yırıq səbətdə durmaz...”

MARAĞA. Dördüncü iqlimə düşür. 82-70 uzunluq, 37-20 enlik dərəcəsinə yerləşir. Bu böyük şəhərdir və qabaqlar Azərbaycanın şəhəri olmuşdur. İqlimi mülayimdir, ancaq quzey səmti Səhənd dağı ilə tutulduğundan nəmişlikdir. Burada bağlar çoxdur. Su səfi çaylardan götürülür, çay Səhənd dağlarından başlanır və Urmu gölünə axıb töklür. Çöllərdə, taxıl, pambıq məhsulları, üzüm və ya başqa meyvələr yetişir. Yerlərin çoxunda qiymətlər çox bahadır. Burada yaşayan xalqın üzünün rəngi ağdır, türkdillidir və çoxu hənəfi təriqətindəndir. Onlar həm də ərəb dili ilə qarışmış pəhləvi ləhcəsində danışirlər.

IV bölüm. Aran və Muğan əyalətlərinin təsviri.

Bu əyalətlərin iqlimi isti və rütubətlidir. Onlar Ərmən, Şirvan, Azərbaycan və Xəzər dənizi ilə həmsərhəddirlər. Atabəylərin hakimiyyəti dövründə bu əyalətlərdən yığılan vergi siyahı üzrə 3 milyon dinardan çoxdur. İndi vergi siyahıları üzrə 303 min dinar yığılır...

V bölüm. Şirvan və Quştəsf² torpaqlarının təsviri

NAXÇIVAN, IV iqlimə düşür, uzunluq dərəcəsinə 80-55, enlik dərəcəsinə 33-40-dır. Şəhəri Bəhram Çubin salmışdır³. Bu, çox gözəl yerdir.

¹ “Türk diyarı” dedikdə, Həmdullah bir sıra orat əsr müəllifləri kimi, Azərbaycanın türkdilli bir ölkə olmasının nəzərdə tuturdu.

² Quştəsf-i-haqqında bax: qaynaq №16, qeyd 17.

³ Bəhram-Çubin -589-cu ildə Sasani şahı IV Hörmüzü öldürüb taxtını tutmuş İran sarkardəsi. İki ildən sonra II Xosrov onu devirib hakimiyyəti öz əlinə almışdı (591-628). Bəhram

“Nəxşi-cahan” adlanır. Şəhərin binalarının çoxu bişmiş kərpicdən tikilmişdir. Əkin yerlərində taxıl, pambıq, üzüm və az miqdarda meyvə yetişdirilir. Əhalisinin üzünün rəng ağdır. Şəfii təriqətinə bağlı idilər. Yaxınlığında bir neçə nəhəng qala ucalır, onlardan Əlincik, (Əlincə), Sürməri, Tağmar, Fəqan qalaları dağılmışdır. Yığılan vergisi 113 min dinardır.

ŞİRVAN. Bu Kür çayından Dərbəndə kimi uzanan bir ölkədir. Şirvan xaqanları zamanında ölkədə yığılan vergilər indiki pul ilə 1 milyon dinar idi. Ancaq indi vergi siyahıları üzrə onların məbləği 113 min dinar olmuşdur. Burada iqta kimi verilmiş bir çoxdairələr bəllidir...

VI bölüm. Baş yolların, dağların və mineralların təsviri. Sultanıyyədən Dərbəndə (Bab əl-Əvbəbə) gedən başlıca şimal yolu

SULTANİYYƏ-ƏRDƏBİL YOLU. Sultanıyyədən Zəncana kimi 5 fərsəxdir. Burada bir yol Təbrizə, Marağaya və oradan da Ruma aparır, başqa biri isə Ərdəbil və Sərabə burulur. Ərdəbil yolu ilə siz Tut Süvari kəndində kimi 7 fərsəx keçəcəksiniz. Oradan Kağız-Künan şəhərinə kimi 7 fərsəxdir, sonra Burulaz aşırımından, Səfidurd çayının yaxasından keçməklə Səncid kəndinə VI Xalxala kimi 6 fərsəxdir, sonra Taliş kəndinə kimi 6 fərsəx və daha sonra Ərdəbil şəhərinə 6 fərsəxdir. Bütünlüklə Sultanıyyədən Ərdəbilə kimi 37 fərsəx edir.

ƏRDƏBİLDƏN ARAN QARABAĞINA KİMİ ¹. Ərdəbildən Rabat, Orşada kimi 8 fərsəx, sonra Verəng kəndinə kimi 8 fərsəxdir. Bütünlüklə

Çubin, II Xosrov, Nizamının “Yeddi Gözəl” və “Xosrov və Şirin” poemalarının qəhrəmanıdır. Naxçıvan şəhərinin tarixi isə VI yüz il hadisələrindən çox qabaq başlanır.

¹“Arran Qarabağı” tarixi-coğrafi anlayışı başqa orta əsr qaynaqlarında da işlənmişdir. (bax: Həmdullah Müstəvfi Qəzvini. Zeyl-e tarix-e qozide. Farscadan çevirmə, şəhr və göstəricilər M.D.Kazımovun və V.Z. Piriyevidir. B., 1986, s. 17, 21, 53; Əbu Bəkr əl-Qutbi əl-Əhəri Tarix-e Şeyx Üveys. Farscadan çevirmə və müəqddimə M.D. Kazımov və V.Z. Piriyevidir. B., 1984, s. 49).“Arran Qarabağı” söz birləşməsi ilə XVI yüzilin tarixçisi Zeynəlabidin Əli Əbdü bəyin “Təkmilətül Əxbar” əsərində də üz-üzə gəlirik (bax: qaynaq № 34). Buradan aydın olur ki Qarabağ anlayışı qədim Arran (Albaniya) torpaqlarında, Arazla Kür arasında yerləşən üçbucaqda yaranmışdır. Bunun Həmdullah Qəzvinin Araz çayını Qarabağın sərhədi adlandırması, erməni tarixçisi Təbrizli Arakelin: “Sonra vardapet...ağvanların ölkəsinə, Qarabağa yola düşdü”-sözləri də təsdiq edir. Nə üçün orta əsrlərin tutarlı tarixi qaynaqlarında “Ermənistan Qarabağı” deyil, “ağvanlar (adbanlar) ölkəsi” adlandırılmışdır? Ona görə ki, artıq Xilafət hömranlığı dağıldığından xüsusilə Azərbaycan Atabəylər dövləti yarandıqdan sonra Qarabağ məhz Azərbaycanın dövlət-ərazi bölgüsü çərçivəsində yerləşirdi. Erməni dilində yazısı olan tarixçi Mihitar Qoş (1130-1213) bildiri ki, Arranın paytaxtı Gəncə şəhəri Qarabağın başlıca dağlıq vilayəti olan Xaçının da baş şəhəri idi; başqa bir qaynaqda isə yazılmışdır: “[Xaçın] əlçatmaz, dağlı-meçəli bir vilayət olmaqla Arran ölkəsinin

Ərdəbildən Bəcərvana 20 fərsəx, Sultaniyyədən isə 37 fərsəx yoldur. Bəcərvandan Mahmudabad Qavbariya kimi yol belədir: Bəcərvandan Biləsuvara 8 fərsəx sonra “Yeni Arxa” (“Cuy-i-nov”) 6 fərsəx və oradan da Mahmudabada 6 fərsəxdir. Bütünlüklə Bəcərvanda Mahmudabada kimi 20 fərsəx, Ərdəbildən 4 fərsəx və Sultaniyyədən 77 fərsəx yoldur.

QARABAĞ YOLU. Bəcərvandan Əlibəy kəndinə kimi 7 fərsəx, sonra Bəkirabad kəndinə kimi 6 fərsəx, bu kənddən Qarabağın sərhəddi olan Araz çayının sahilinə kimi 2 fərsədir. Bütünlüklə, Azərbaycan Qarabağa 15 fərsəx, Ərdəbildən 37 fərsəx və Sultaniyyədən 70 fərsəx yoldur.

QARABAĞDAN GƏNCƏYƏ KİMİ. Qarabağdan Xar kəndinə kimi 3 fərsəx, sonra Qərç [kəndinə] kimi 5 fərsəx, buradan Ləbəndan (Ləmbəran) kəndinə kimi 4 fərsəx, buradan Bazarçığa kimi 3 fərsəx, buradan isə Cüzbiş şəhərindən bi fərsəx aralı olan Bədəyə kimi 4 fərsəxdir; sonra Deh İsfahani kəndinə kimi 4 fərsəx, oradan Xangah, Şotora (“dəvə yeri”) 5 fərsəx və Gəncə şəhərinə kimi 5 fərsəxdir. Bütünlüklə Qarabağdan Gəncəyə kimi 34 fərsəx, Ərdəbildən 69 fərsəx, Sultaniyyədən 16 fərsəx yoldur. Gəncədən indi Xaraba qalan Şümkir şəhərinə kimi fərsəxdir; sonra Şadakban yurduna 3 fərsəx, sonra Yama kimi 5 fərsəx, buradan da Tiflis şəhərinə kimi 5 fərsəxdir. Bütünlüklə Gəncədən Tiflisə 20 fərsəx, Qarabağdan 54 fərsəx, Ərdəbildən 89 fərsəx və Sultaniyyədən 129 fərsəx yoldur.

QARABAĞDAN ƏHƏR YOLU İLƏ TƏBRİZƏ KİMİ. Söylənildiyi kimi, Qarabağın sərhəddi olan Araz çayının sahilindən Bəcərvana kimi 15 fərsəxdir. Sonra Bərzəndə kimi 4 fərsəx, daha sonra vəzir Tacəddin Əlişah tərəfindən tikilmiş Rabat Eyvana kimi 6 fərsəx, sonra Sahib divanın¹ kəndi sayılan Bəhlətan (ola bilsin-Bəhləqan) kəndinə kimi 8 fərsəx, sonra isə adı çəkilən vəzir Əlişahın tikdirdiyi rabatdan keçməklə [və] Dərrah Fərucay (Fərü çay) dərəsində dayanmaqla Əhər şəhərinə kimi 8 fərsəx yoldur...İki rabatı olan Gögçə Mil dərəsi ilə keçməklə Əhərdən Ərmiran kəndinə 6 fərsəxdir. Adı çəkilən vəzir Əlişahın Yalduq düşərgəsində tikdirdiyi daha bir rabatı keçdikdən sonra Təbrizə kimi 8 fərsəxdir. Bütünlüklə Qarabağdan Təbrizə 55 fərsəx yoldur.

Qərbə gedən başlıca yol

dairələrindən biridir”. (bax: Гош Мухтар. Албанская хроника. Баку, 1960, с. 12.) XIII yüzilin qaynaqlarında Qarabağın başqa bir dağlıq hissəsi olan Caraberd də (Calpert, Çarberd- “Bərdə vilayətində yerləşirdi”) Azərbaycan Atabəylər dövlətinin hakiminə tabe idi. Bütün bunlara görə XII-XV yüzillərin dövlət-ərazi bölgüsü ənənələrinə uyğun olaraq, Səfəvi dövləti (1501-1736) tərkibində mərkəzi Gəncə şəhəri olan “Qarabağ bəylərbəyi” yaranmış və bu böyük siyasi-inzibati vahid iki yüz otuz ildən artıq vaxt içində Azərbaycan tarixinin mühüm siyasi amillərindən biri olmuşdur. Bu ənənəvi siyasi-inzibati amil, XVII yüzilliyin ortalarında Azərbaycan feodal dövləti olan Qarabağ xanlığının yaranması üçün sosial-tarixi özülmüşdür.

¹ Sahib Divan-Elkanilər dövründə baş nazir (vəzir).

SULTANİYYƏDƏN TƏBRİZƏ KİMİ. Sultaniyyədən Zəncana kimi 5 fərsəxdir, sonra vəzir Tacəddin Əlişahın tikdirdiyi Nıkbay rabatına kimi 6 fərsəx, daha sonra Sərcəmə kimi 7 fərsəxdir. [Yolun] bu keçidində vəzir Xoc Qiyasəddin Əmir Rəşidi¹ rabat tikdirmişdir. Buradakı başqa bir rabatı onun qardaşı Xoca Cəlaləddin² tikdirmişdir. [Sultaniyyədən Sərcəmə kimi] hamısı 18 fərsəx edir. Bu məntəqədən yol sola Marağaya dönür, sağa uzanan yol isə Miyanicə gedir. Sərcəmədən Miyanicə kimi aşırımdan keçməklə 6 fərsəxdir, sonra isə həm də Dəyer Hərran adlanan [və qabaqlar şəhər olan] Türkmən kəndinə kimi 6 fərsəx, sonra Sənqələbad kəndinə kimi 4 fərsəx, sonra Ucan şəhərinə kimi 4 fərsəx və sonra Təbriz şəhərinə kimi 4 fərsəxdir. Bütünlüklə Sultaniyyədən Təbrizə kimi 46 fərsəx yoldur.

TƏBRİZDƏN ƏRZAN ƏR-RUMA (ƏRZURUMA) KİMİ. Təbrizdən Mərəndə 11 fərsəxdir, sonra Xoya kimi 12, sonra Şəkənbada kimi 6 fərsəxdir, daha sonra Nəvşəhrə kimi 5 fərsəx, sonra Bəndməhiyə kimi 3 fərsəx, daha sonra Ərcişə kimi 8 fərsəx, buradan Malazgirdə kimi 8 fərsəx, sonra Basinə kimi 5 fərsəx, sonra isə Hanusa kimi 10 fərsəx, sonra Ağ Əftan aşırımına kimi 5 fərsəx və Ərzan ər-Ruma kimi də 6 fərsəxdir. Bütünlüklə Təbrizdən Ərzan ər Ruma 79 fərsəx yoldur.

Dağlar

SƏBƏLAN dağı Azərbaycanlıdır. Dağlar içində ən çox tanınır. Ərdəbil, Sərav, Pişgin, Abad, Ərcad və Xiyav şəhərləri onun ətəyində yerləşir. Bu, hündür dağdır, 50 fərsəx uzaqdan görünür, en ölçüsü isə 30 fərsəxdir. Dağın başı həmişə qarlı örtüldür, onun üzərində isə güclü soyuqdan suyu bir çox yerdə buz bağlayan bulaq vardır.

SƏHƏND dağı [da] Azərbaycanlıdır. Təbriz, Marağa, Dəhvarqan və Ucan şəhərləri onun ətrafında yerləşir. Dağın en ölçüsü 25 fərsəxdir, başı vaxtaşırı qardan təmiz örtülür. Peyğəmbər Məhəmmədin səhabəsi və onun qoşunlarının başçısı olmuş Usamə ibn Zeydin məzarı bu dağdadır. Burada göl də var.

¹ Qiyasəddin Əmir (Məhəmməd Rəşidi) haqqında 25 №-li qaynağa verilən birinci izah baxın.

² Rəşid əd-dinin oğlu Cəlal-ə-din Ruma hakim idi.

SİYA HKUH (Qarabağ) Azərbaycandır. Onun ətəyində Kələnbər şəhəri yerləşir. Bu, çox dik dağdır, burada əhali sıxdır və əhalinin çoxu dağ [keçidlərində] bələdçilik edirlər.

QƏBƏLƏ dağı Aran və Gürcüstan ətəyləri arasındadır. GÜRCÜSTAN dağı Muğan mahalındadır. Bu dağ 1 kvadrat fərsəx yer tutur, buradakı yabanı çiçəklərin ətri olduqca gözəldir. Belə söyləyirlər ki, keçmiş zamanlarda [İsmayıl təriqətindən olanlar] bu yeri özləri üçün cənnət etmişlər. Bura onların əyləncə yerlərindən idi.

Metallar və minerallar çıxan yerlər

DƏMİR. Arranda Gəncə yaxınlığında və Azərbaycan hüduclarında Kələnbər yaxınlığında mədənləri var.

MİS. Bu metal çıxarılan mədənlər olduqca çoxdur, öz məhsuldarlığına görə ən tanınmışları isə Gilan və Azərbaycandır. Azərbaycanda Səbələn dağı yanında çox gözəl, təmiz mis verən mədən var.

XALSEDON. Azərbaycanda xalsedon mədəni Dizmaradır; orada su, qayanın içindən çıxaraq donub buza çevrilir və daş kimi bərkidir.

YAQUT. Azərbaycan dağlarının hündür bir yerlərində mədəni var. Ancaq burada çıxarılan yaqutlar sütül olub məviyə çalan qara rəngdədir. Buna görə böyük qiymətə getmir.

LYA PİS. Lazur (lazurit-qiyətli daş) Dizmarda onu mədəni var.

NEFT. Neft quyuları çoxdur və onların ən çox yanacaq verənləri Bakıdadır. Burada torpaqlarda dayaz quyular qazıb neftli laya çatırlar və quyulara dola su nefti basıb yuxarı qaldırır¹.

25. RƏŞİDDƏDİN OĞLU ŞİHABƏDDİNƏ MƏKTUBU²

¹ Neft quyularına və laylarına vurmaq üsulunun tətbiq edilməsi haqqında XIV yüzillik qaynağında danışılması Azərbaycanda neftçıxarma işinin qədim ənənəsi olduğunu göstərir. Kimyəvi çəkisinə və sıxlığına görə su neftdən ağır olduğuna görə onu öz ağırlığı ilə basıb yuxarı qaldırır, özü isə onun yerini tutur. Yüzlərin sınağından keçmiş bu üsul da indi də Abşeronda neft quyularında daxili təzyiqli qaldırılmış və quyuların məhsuldarlığını artırmaq üçün işlənilməkdədir.

Bu məktub monqolların “örüş siyasəti” nə qarşı yönəlmiş “yeni” xəttin (islahat xəttinin) konseptual sənədlərindən birdir. Monqol basqınlar, xüsusilə mürtəce “örüş siyasəti” Azərbaycan və Hülakü qırılmış və qaçıb dağılmış (qabaqlar 100 min adam yaşayan yerdə 100 adam qalmışdı), hər on təsərrüfatdan biri salmat qalmış, dövlət xəzinələrinə axan gəlirlərin sayı birə on azalmışdı. (bax: qaynaq № 24). Bütün bunlarla bağlı Orat və yaxın şərqdə monqol hakimiyyətinin özülü sarsılmış olduğundan, islahat ideyası ortaya atılmışdır. “Yeni” xətt ideoloqu Fəzlullah Rəşdəddin keçiriləcək islahatların fəlsəfi özlülünü qoymağa çalışır, “rəiyyət -əslində xərəc ödəyəsi olan bütün şəhər və kənd

Hər bir hakimin lazımdır gərək üç xəzinəsi olsun: birinci-pul xəzinəsi, ikinci-cəbbəxana (yaraq xəzinəsi.-Red), üçüncü-ərzaq və geyim xəzinəsi. Bu xəzinələrə məxaric xəzinələri (xəzaini xərc)* deyilir, mədaxil xəzinəsi isə (xəzineyi dəxl)* varyiyət özüdür, çünki sonuncu xəzinə onların halal zəhməti və qənaətcilliyi hesabına doldurulur. Əgər onlar soyulub vardan çıxsə, hökmdarlara heç bir qazanc qalmaz. Və işin kökünə basan, hər bir səltənətin özü lü ədalətdir, çünki...dövləti ordu qazanır, -dövlətin ordudan başqa gəlir ağacı yoxdur, ordunu isə vergi (məl*) hesabına saxlamaq olar, -vergisiz qoşun yoxdur, rəiyyəti isə ədalət hesabına saxlamaq olar; -[deməli] ədalət yoxdursa, rəiyyətdə də yoxdur¹.

Beləliklə: tarixi təcrübədə sınaqdan keçərək sübuta yetmiş, əsaslandırılaraq aydın edilmişdir ki, ədalət orada (əyalətlərdə xalq içində.-Red.) abadlıq və torpağın becərilməsi üçünl, burada (“yuxarı”, hakim dairələrdə.-Red.) isə arxayın yaşayış diləklərə çatmaq üçün başlıca səbəbdır².

əhalisinə qarşı “ədalətli siyasət” yeritməyi tövsiyə edirdi (Rəşiddədinin tarixi irsi haqqında 12 nömrəli qaynaqla bağlı yazıya baxın). Fəzlullah Rəşiddədin yazışmasını katini Məhəmməd Aberkuhi toplamışdır. “mükəttəbi Rəşidi” və ya “Münşəati-Rəşidi” adlanan bu toplu 53 məktubu birləşdirir, iyirmi biri müəllifin oğullarına yazılmışdır. Onlardan 10 nəfəri Rum, İsfahan, Şiraz,Ərdəbil, Başdad, Gürcüstan kimi yerlərdə hakim idilər, bir oğlu-Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidi isə 1327-1336-cı illərdə Elxanilər dövlətinin vəziri olmuşdur. Buradakı məktub yazılan oğlu Şihabəddinə də vilayət hakimi-tüstər və Əhvazi əmiri idi.

Gətirilən parça İPetruşevskinin hələ 1960-cı ildə çap etdiyi çevirməsi üzrə tutuşdurularaq düzəldilmişdir.

* Bu sözləri Rəşiddədin məktubda ərəbcə yazmışdır.

¹ Bu uzun cümlə məktubda dairəyə alınmış sxem içərisində yazılmışdır.

² Fikrimizcə, Ortaçağ tarixinin ən irfanlı siyasi-fəlsəfi bəlgələrinəndən biri olan bu məktub, ontoloji baxımından hicri-qəməri 475, miladi 1082-83 tarixdə azılmış məşhur “Qobusnamə” dəki tövsiyələr üzərində köklənmişdir. Başlıca fikirlər mənəbəşünaslıq ölçüsü ilə tam eynidir. Örnək olaraq “Qobusnamə”nin 40-cı fəslindən alınmış parçaya diqqət edin: “məmləkət rəiyyətdə və orduya görə, kənd isə kəndliyə görə abad olar...Abadlığa çalışsan, ölkə dolandırmış olarsan...*ölkəni ordu ilə saxlamaq olar, ordunu isə pulla, pulu isə ədalət və insaf ilə yaratmaq olar. Demək (siyasətdə S.Ə) ədalət və insafı unutmaq olmaz*” (Qobusnamə, farscadan tərcümə, qeyd və şəhrlər Rəhim Sultanovundur, Azəməşr, Bakı. 1989, s. 184). “Şahlıq qaydaları və şərtləri haqqında” adlanan 42-ci fəsildə “Qobusnamənin müəllifi bir daha yazır: “*Demək, ölkədə ədalətsizliyə yol vermə, şahların məmləkətləri yalnız ədalət sayısında uzun müddət yaşayış qədirməşə bilər, ədalətsizlərin evləri isə tez dağılıb xarab olar, çünki ədalət abadlıqdır, ədalətsizlik isə xarabazərlik* (yənə orada, s. 195. Kursivlər bizindir.-S.Ə.) ”Dövlət siyasətinin nəzəri dayaqları haqqında bu görüşlər məhdud və lakonik şəkildə Xaca Nizaməlmülkün eyni vaxtda (1076) yazılmış «Siyasətnamə»sində də yer almışdır (Bax: Əbu Əli Hasan ibn Əli Xaca Nizam-əlmülk. Siyasətnamə. Farscadan tərcümə və qeydlər R.Sultanovundur. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1987, 3, 10 və 49-cu fəsillər). Ancaq Rəşiddədin mətni və yanaşması əvvəlki tarixi qaynaqlar ilə qarşılaşdırıldıqda daha bütün və mükəmməldir. Mövzunun praktik şəpkidə izahı üçün də onun mövqeyi daha yaxşı düşünülmüşdür deyə bilərik (o, yuxarıda verilən sənəddən görüldüyü kimi «Siyasətnamə» müəllifindən fərqli olaraq, dövlətə var oluş qazandıra bilən xəzinələrin iki deyil, üç olması zərurətini əsaslandırmışdır və s.)

26. KASTİLYA (İSPANİYA) ELÇİSİ KLAVİXONUN GÜNDƏLİYİ

1402-ci ildə Teymurləngin Anqara yaxınlığındakı qələbəsi Qərbi Avropada Şərqə doğru yeni maraq dalğası oyatdı. Bu hadisədən bir il keçdikdən sonra Kastiliya kralı III Eririke Teymurun sarayına üç elçi göndərdi; onlardan biri elçiliyin gündəliyini aparan, nəslən Madrid zadəganı Klavixon idi. Səmərqəndə İspaniya elçilərinin yolu Konstantonopol - Trabzon xətti ilə Azərbaycanın dörd şəhərindən (Xoy, Təbriz, Miyanə, Sultaniyyə) keçdiyindən gündəlikdə ölkəmiz haqqında o zamankı avropalının qavrayışı və düşüncəsi üçün maraqlı görünən tutarlı yazılar qalmışdır.

Klavixonun gündəliyindən alınan parçalar Z.İ. Yampolskinin tərtibi və Ə.M.Şahmalıyevin redaktəsi ilə çap olunmuş «Путешественники об Азербайджане» (т. 1, Баку 1961, с. 49-61) kitabından çevrilmişdir.

LXXXII. O biri çərşənbə, iyun ayının on birində (1403-cü il. - *Red.*) axşam duası vaxtında höyük şəhər Təbrizə gəldik. Bu şəhər iki hündür, ormansız silsilə arasındakı vadidə yerləşir. Şəhər divarla əhatə olunmamışdır, sol yandan ucalan dağlar isə şəhərə çox yaxındır; bu dağlar isti olan yerdir, onlardan axan su da sağlam deyildir; sağda yerləşən o biri dağlar şəhərdən bir az aralıdır; bu dağların havası soyuqdur, onların üstü il boyu qarla örtülüdür, oradan axan sular isə çox yaxşıdır. Bu sular şəhərə gətirilərək, onun içində ayrı-ayrı yerlərə axıdılır... Sağ yandakı dağlardan şəhərə sarı iri bir çay enib axır; şəhərə çatmamışdan qabaq çayı bir çox arx və qollara bölüşdürüb şəhərə müxtəlif məhəllə və küçələrinə axıdırlar. Şəhərdə abad küçə və döngələr çoxdur, burada müxtəlif şeylər satılır və yaxşı qurulmuş dükanlar var; bu küçələrin və döngələrin arasında alkaseriyə¹ bənzər böyük evlər var, burada evlər və dükanlar, yaxşı təchiz olunmuş mağazalar var. Bu alkaserilərdə qapılar müxtəlif şeylər, misal üçün ipək və pambıq parçalar, sandal və tafta, ipək və mirvari satılan ayrı-ayrı küçələrə açılır. Alkaserilərdə də çoxlu müxtəlif şeylər satılır. Bu, çox səssiz küçə şəhəridir. Alkaserlərin birində qadınlar üçün ətirilər və boyalar satılır; qadınlar onları almaq üçün özləri gəlirlər, sonra da bu ətirilərdən istifadə edirlər. Onlar başdan ayağa kimi ağ örpəyə bürünmüş şəkildə və gözlərini örtərək yeriyirlər; belə bürünmüş halda gəzirlər ki, onları tanımaq mümkün olmasın. Bu şəhərdə heyrət olunacaq oymalar və şəbəkələr, yunan ustalarının işlədiyi mina

¹ Alkaser-İspaniyada mavritan üslubunda tikilmiş qəsir və ya qalaya deyilir.

və qızıl, habelə çoxlu gözəl şüşələrlə (şəbəkələrlə? - *Red.*) bəzədilmiş çox böyük binalar və məscidlər var. Söyləyirlər ki, bu gözəl işləri mütəbər və varı ilə tanınmış adamlar görmüşlər, onlar bir-biri ilə bəhs etdiklərindən, kimin daha yaxşı iş görəcəyini bilmək istəmiş və beləliklə, bütün varını xərcləmişlər. Bu binaların və tikintilərin arasında, gözəl və zəngin işlənmiş, divarla əhatə olunmuş böyük bir ev olmuşdur, evdə iyirmi min hücrə və ayrı-ayrı otaqlar var imiş... Bu şəhərin kənarındakı bütün gözəl evləri Tamur bəyin böyük oğlu Miasım¹ əmri ilə dağıdılmışdır - bu haqda siz indi eşidəcəksiniz. Bu şəhər çox böyükdür, bir gündə alınıb satılan və işlənən pul və malın sayına görə çox zəngindir; danışırlar ki, qabaqlar onun əhalisi daha sıx idi; ancaq indi də əhalisi iki yüz min ev, bəlkə də bundan çoxdur...

LXXXIII. Cümə günü iyun ayının iyirmisində elçilər Təbrizdən çıxdılar... Bazar gününün səhəri Santgelan (Zəngilan. -*Red.*) adlı kəndə gəlib çıxdıq. Tusalar adlı başqa bir kənddə nahar etdik: kənddə yaşayan tayfa Türkəmən² adlanırdı. Bu diyar indiyə kimi keçdiyimiz yerlərə görə düzənlikdir və çox istidir. Bu kəndlərin hər birində elçiləri yeməyə qonaq edirdilər. Orada adət belədir. Elçilər gəlib çıxdıqda atdan enməli və xüsusi kölgəlikdə onlar üçün yerə salınmış xalçalar üstündə oturmağı idilər; bundan sonra dərhal hər evdən yeməklər gətirilirdi; kimi çörək, kimi qatıqla dolu badya və adətən, onlarda düydən hazırlanmış başqa yeməklər gətirirdilər; əgər onlar (qonaqlar) gecələmək istəyirdilərsə, onlara bol ət xörəkləri verirdilər, bu ilk gətirdikləri isə yalnız görüş üçün idi.³

LXXXV. ...Buraya Şamaxı torpağında yetişdirilən ipək də gətirilir. Bu həmin torpaqdır ki, orada olduqca çox ipək hazırlanır, Genuya və Venesiya tacirləri ipək ardınca oraya gedirlər...

CXLIV. ...O biri çərşənbə axşamı, martın üçündə (1405-ci il. - *Red.*) elçilər üçün atlar gətirib söylədilər ki, hökmdar Ömər Mirassa⁴ Qarabağdadır. O, qışı öz qoşunu ilə orada keçirmişdir. Bu Qarabağ zəngin otlaqlı düzənlikdir; buranın torpağı çox istidir, heç vaxt qar yağmır, yağanda isə o saat əriyir; bu səbəbdən hökmdar hər il qışı orada keçirir; onunla görüşmək üçün onlar da (elçilər. - *Red.*) oraya getməli idilər.

¹ *Mias* - burada Klavixo Topal Teymurun böyük oğlu Miranşahı nəzərdə tutur. Teymur onu Azərbaycana hakim qoymuşdu.

² Təbriz yaxınlığında «Türkəmənçay» adlı çay və kənd var (Rusiya ilə İran arasında 1828-ci il Türkəmənçay müqaviləsi burada bağlanmışdır).

³ İspaniya elçilərinin rəsləşdiyi bu qonaqpərvərlik Azərbaycanda əhəmiyyətli qaydaların izidir, bax: Əliyev S. Azərbaycanda bid'ətçilik hərəkətinə dair ədəbi mənbələrin araşdırma təcrübəsindən. - «Azərbaycan fəniologiyası məsələləri». B., 1983, s. 187-190.

⁴ *Ömər Mirassa* - burada Miranşahın oğlu Ömərini nəzərdə tutulması başa düşülür. Teymur öldükdən sonra Ömər atası Miranşah ilə Azərbaycan uğrunda çəkirdi.

Cü mə axşamı, martın beşində elçilər Turisdən çıxdılar, Bab il¹ sultanınm və Türkiyənin elçiləri də onlarla yola düşdülər; çünki onların hamısı bir yerdə Qarabağ düzündə Ömər Mirasanın görüşünə gəlməliyidilər...²

27. ƏBD ƏR-RƏŞİD ƏL-BAKUVI «KİTAB TƏLXİS ƏL-ƏSƏR VƏ ƏCAİB ƏL-MALİK ƏL-QƏHHAR»

Əbd Ər-Rəşid ibn Saleh ibn Nuri əl-Bakuvi XIV yüzilin ikinci yarısında - XV yüzilliyin başlanğıcında yaşamışdır. Həyatı, yaradıcılığı, hətta doğulduğu və öldüyü yer haqqında yazı qalmamışdır. «Kitab təlxis əl-əsər və əcaib əl-malik əl-qəhhar» («Abidələr kitabından qısaltmalar və güc sahibi hökmdarın möcüzələri») adlı əsərini XV yüzilliyin birinci on ilində yazmışdır. Bu kitab, adından göründüyü kimi XII-XIII yüzilin böyük ensiklopediyaçı alimi Zəkəriyyə əl-Qəzvininin «Əsər əl-bilad və əxbar əl-ibad» («Ölkələrin abidələri və [Allanın] qullarına [aid] xəbərlər») əsərinin qısaltması şəklində yazılmışdır. «Kitab təlxis əl-əsər»in bütöv qalmış ancaq bir əlyazması var. Paris milli kitabxanasında saxlanılır. Bakuvinin Qahirədə ölməsi ehtimal edilsə də, Azərbaycan (Təbriz, Bakı, Mərənd, Sultaniyyə, Şəburan, Naxçıvan şəhərləri, habelə Xəzər dənizinə çıxan ticarət yolları) haqqında Zəkəriyyə əl-Qəzvinidə olmayan dolğun məlumat verir, yaxud ona dəyərli yeniliklər əlavə edir. Başqa sözlə, Bakuvinin Bakıya və Azərbaycana ayırdığı səhifələrin çoxu bu ölkənin yaşayışını öz gözləri ilə görən, onu yaxşı tanıyan, vətəninə istəyən bir müəllifin yazısıdır.«Kitab təlxis əl-əsər»i ərəbcədən rusca akad. Z.M. Bünyadov çevirmişdir.

IV İQLİM³

¹ «*Babil sultanı*» - adı ilə Klavixo, ola bilsin, İraqı düşündür.

² Klavixo və sonrakı Avropa səyyahlarının (Kontarini, Cenkinson, Oleari, Streys və b.) Azərbaycan ilə bağlı yazıları haqda geniş məlumat üçün bax: *Mahmudov* Y. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. B., 1985.

³ İqlim - Orta əsr kosmoqrafiya elmində işlənən coğrafiya bölgüsü. O zamankı biliklərə görə Yer kürəsi yeddi qurşağa (iqlimə) bölünürdü: birinci iqlim təqribən Hind-Çin və Hindistan yarımadaalarının cənubundan başlanır, yeddinci iqlim isə Şimal qütbü qurşağına yaxınlaşmaqla indiki İrlandiya (əl-İrland) adasından keçirdi. Bu bölgü üzrə Azərbaycan torpaqları dördüncü və beşinci iqlimlərdə yerləşirdi. Qəzvinə və Bakuvi kitablarında hər iqlim haqqında ayrıca məlumat verilir. Məsəl üçün, dördüncü iqlim gündüzlə gecə bərabərləşdikdə, günorta çağı kölgənin uzunluğu dörd qədəm. 3/5 qədəm və 1/5 qədəmin üçdə biri qədər olduğu yerdə başlanır; qurtarması isə yenə

...AZƏRBAYCAN. Kuhistan, Arran və Ərmən arasında yerləşən geniş bir əyalətdir. Orada çoxlu şəhərlər, kəndlər, dağlar və çaylar var. Orada Ərdəbil yaxınlığında Savalan dağı ucalır, bu, dünyanın ən böyük dağlarından biridir. O dağın zirvəsindən suyu soyuqluğundan donan böyük bir bulaq axır.

Peyğəmbərin, Allah ona şərəfət vərsin və salamlasın, dilindən söyləyirlər ki, Savalan dağı Ərmən və Azərbaycan arasında yerləşir. Onun üstündə cənnət bulaqlarından biri, [habelə] peyğəmbərlərdən birinin məzarı yaxınlığında isə üstünə xəstə adamlar gələn qaynar bulaqlar yerləşir. Dağın başı yayda da, qışda da qarla örtülü olur.

Orada Təbrizlə Marağa arasında, yaşayış yeri olan, su və əkinlərlə dolu böyük Səhənd dağı var. Orada qaynar sulu bulaq var, yayda üstünə adamlar gəlir. Dağın başındakı qar heç vaxt ərimir. Orada iti axarlı Ərzan ər-Rum dağından başlanan Uvays çayı var. O, bir çox ölkələrdən axaraq Nakçevan yaxınlığında Diya əl-Mülk körpüsünə çatır. Bu körpü daşdan hörülmüşdür və dünya möcüzələrindən biri sayılır. Orada suyu bərkilib kirəcləşən və daş tabağa çevrilən bir çay da vardır. Orada çoxlu mis, dəmir, malaxit, sülfat duzu və lazurit mə'dənləri var (s. 61-62).

TƏBRİZ. Uzunluq dərəcəsi 82°05', enlik dərəcəsi 38°05'. Ən şöhrətli və əhalisi çox olan şəhərlərdən biri; iqlimi sağlam, torpağı gözəl, suyu yaxşıdır. Güclü divarları və həyrət ediləcək binaları var. Bu, Azərbaycan ölkəsinin paytaxtıdır. Orada çaylar çoxdur, şəhər bağlar əhatəsindədir (s. 67).

V İQLİM¹

BAKUYƏ. Uzunluq dərəcəsi 84°30', enlik dərəcəsi 39°30'. 91-Xəzər dənizi üstündə, Dərbənd vilayətlərinin birində, Şirvan yaxınlığında daşdan tikilmiş şəhər. Dəniz onun divarlarını yalayır; dəniz bir çox qala bürclərini basıb örtmüş, məscidə² yaxınlaşmışdır. Oranın yeri qayalıqdır, evlərin çoxu qaya üzərində tikilmişdir. Havası yaxşı, suyu şirindir. Qayalarda vurulmuş quyulardan çıxarılan su şirin, qayalardan qaynayan bulaq suyu isə çox dadlıdır. Orada yığılan taxıl məhsulu azdır, buna görə də taxılın çoxunu buraya Şirvandan gətirirlər. Əncir, nar və üzüm burada boldur. Bağlar səhərdən uzaqdır, buna görə şəhər əhalisinin çoxu yay vaxtı oraya köçür, bir müddət orada yaşayır, sonra isə geri qayıdırlar. Və onlar hər il belə edirlər.

gündüzlə gecə bərabərleşdikdə, günorta çağı kölgənin uzunluğu beş qədəm, 3/5 qədəm və 1/5 qədəmin üçdə biri ölçüdə olan yerdə başa çatır (əl-Bakuvi, s. 61).

¹ Beşinci iqlim haqda bax: əl-Bakuvi, s. 85.

² Görünür, XI yüzillikdə tikilmiş olan «Sınıx qala» minarəsi ilə bağlı bir tikinti nəzərdə tutulur.

Şəhərin son dərəcə möhkəmləndirilmiş iki alınmaz daş qalası var, onlardan biri, böyüyü dəniz yaxınlığındadır, dalğalar onun divarlarını döyəcəkdir. Bu, tatarların ala bilməyi qaladır¹. O biri qala birincidən yuxarıda dayanır, onun yuxarı hissəsinin bir yanı qurğulardan atılan daşlarla² dağıdılmışdır.

Bu şəhərlərin bir xüsusiyyəti var: burada gecə də, gündüz də külək əsir, buna görə də bəzən güclü külək əsərkə adamın küləyə qarşı getməsi mümkün olmur, qış zamanı isə külək atları və qoyunları basıb dənizə tökür, çünki onlar ayaq üstə dayana bilmirlər.

Burada qətran və neft yataqları bəllidir; hər gün 200 dəvə yükündən çox neft çıxarılır. Bu yataqlarla yanaşı başqa bir mədən də var - arası kəsilmədən, gündüz və gecə çiçək (jas-min) yağı kimi ağ rəngli neft püskürür; bu mədənin icarə haqqı təqribən 1000 dirhəmə çatır. Mədənlərin yaxınlığında sarı rəngli, bərkimiş torpaq var, şam kimi yanır. Bu torpağın parçalarını qoparıb şəhərə evləri və hamamları qızdırmaq üçün aparırlar.

Şəhərə bir fərsəx aralıda alov püskürən bir yer var, heç vaxt sönmür. Deyilənlərə görə, bu, kükürd yatağıdır. Bu yanan yerin yaxınlığında əhalisi xaçpərəst olan kənd var. Onlar əhəng yandırır və arabalarda şəhərə gətirirlər. Orada duz vətəgələri var, başqa ölkələrə satış üçün aparılan çox gözəl keyfiyyətli duz istehsal edilir. Şəhərə yaxın insan yaşayan ada vardır³, burada süiti ovlayırlar. Onların dərisini çıxarırlar və piyini qaynadaraq şam yandırmaq üçün istifadə edirlər. Süiti dərindən tuluqlar hazırlayırlar, neftlə doldurub gəmilərdə başqa yerlərə daşıyırlar. Orada ceyranlar olduqca çoxdur, heç yerdə onların bənzəri yoxdur. Bəzi illərdə orada dənizdən qalxan və hündürlüyə yüksələn böyük alov görünür; onu bir günlük, hətta daha böyük məsafədən görmək olur. Bu alov günlərlə yanır və sonra öz-özünə sönməyə yox olur. Şəhər yaxınlığında çoxlu kəndlər var, hər kəndin də özünün möhkəm hörülmüş qalası var. Bu kəndlərdə yaşayanların hamısı xaçpərəstdir (?)⁴ Şəhərin öz əhalisi isə imam əl-Şəfi - Allah ondan razı olsun – təriqətinə ibadət edir.

¹ Bakuvinin yazısında dənizin çox yüksək səviyyədə təsvir edilməsi elmi baxımından düzgündür. V yüzillikdə, Dərbənd qalası və Qız qalası kimi tikintilər yaradılan vaxt Xəzər dənizinin səthi çox aşağı olmuşdur: mənfi 32-34 m. (o zaman indiki Bakı körfəzi qum idi). XII—XIII yüzilliklərdə Xəzərin səviyyəsi 10 metr qalxaraq, mənfi 22-24 metr olmuşdu. Buna görə, Bakuvinin yazdığı kimi, dəniz indiki İçəri şəhərin yaxın tikinilərinə çatmış, Bayıl (Səbail) qalasını isə dörd yandan basaraq adaya çevirmişdi. Monqollar bu qalanı, doğrudan da, ala bilməmişdilər.

² Qalalara daş atıb dağıdan qurğular nəzərdə tutulur. (bax: Gəncəli Kirakosun «Tarixi» üzrə verilən 5-ci qeyd).

³ Bakı yaxınlığındakı adalardan içməli suyu olan və insan yaşayan yalnız bir ada bəllidir. Min ildən çox Pirallahı adlanmışdır.

⁴ Buradakı sualı kitabı çap edən Z.M.Bünyadov qoymuşdur. Bakının ətraf kəndlərində «yaşayanların hamısının» xristian olması barədə yazı kökündən yanlışdır.

Bura mənim atam, imam, alim, ləyaqətli keyfiyyətləri ilə dolu, 806 (1403/04)-cı ildə 77 yaşında [vəfat etmiş] Saleh ibn Nurinin vətənidir (s. 89 - 90).

28. VENESİYA ELÇİSİ AMBROCO KONTARİNİ «YOL GÜNDƏLİYİ»

Ambroco Kontarini Venesiya Respublikasının Təbrizdə, Uzun Həsənin sarayında elçisi olmuşdur. O, 1473-cü ildə Almaniya, Polşa, Ukrayna, Krım, Gürcüstan (Qara dəniz sahili ilə), Ermənistan torpaqlarından keçərək, Təbriz – Sultaniyyə xətti ilə İsfahana getmiş və burada 1474-cü ilin noyabrında Uzun Həsən ilə görüşüb öz hökumətinin təkliflərini ona bildirmişdir. Əslində Kontarini fəvqəladə tapşırıq gətirmiş bir elçi idi, çünki onun gəldiyi vaxt Uzun Həsənin yanında Venesiyanın daimi elçisi İosafat Barbaro idi. Kontarini elçiliyinin məqsədi Venesiya ilə Uzun Həsən hökumətinin Türkiyəyə qarşı birgə hərbi əməliyyat planlarını razılaşdırmaq idi. 1474-cü il noyabrın 24-də Kontarini Uzun Həsən və Barbaro ilə birlikdə Təbrizə qayıtmış təxminən yarım il burada qaldıqdan sonra 1475-ci il iyunun 28-də Tiflisə yola düşmüşdü (Barbaro Təbrizdə qalmışdı). Lakin Krım Osmanlı qoşunlarının gəlməsini eşitdiyindən Şamaxı-Dərbənd-Həştərxan-Moskva yolunu seçmiş, sonra isə Polşa və Almaniya ərazisi ilə vətəninə qayıtmışdır. *Kontarinin* «Yol gündəliyi»nin V fəslindən alınan parçalar aşağıdakı qaynaq üzrə çevrilmişdir.

V fəsil

1475-ci il oktyabrın 24-də biz ayrılmaq üçün nəzərdə tutulan məntəqəyə gəlib çatdıq; çünki mən Sivansanın¹ vilayətlərindən keçib Şamaxı şəhərinə gəlmək fikrində idim. Uzun Həsənin elçisi öz hökmdarının hüzuruna getməkdə idi. Onun köməyi ilə bizi Şamaxının özünə aparıb çıxarmağı boynuna götürən bir bələdçi türk² tapdıqdan sonra, mən yoldaşım ilə vidalaşaraq, adı çəkilən Sivansanın Midiya adlanan torpağına ayaq qoydum. Bu ölkə başlıca olaraq çox gözəl və bərkətli düzənlik görünüşünə malikdir və Uzun Həsənin vilayətlərinə nisbətən daha yaxşı, daha varlıdır. Bizim bələdçimizdən yol boyu mən çox razı qaldım.

1475-ci il noyabrın 1-də biz Midiya hökmdarı - adı çəkilən Sivansaya məxsus olan Şamaxı şəhərinə gəlib çıxdıq. Bizim tərəflərdə Talaman ipəyi kimi tanınmış olan ipək bu şəhərdə hazırlanır, ondan da əlavə burada müxtəlif ipək

¹ *Sivansa* (Sivansa)-Şirvanşah sözünün əslİ İtalyanca yazılış şəkİldir. Kontarini Şirvana gələrkən burada hakimiyyətdə şirvanşah Fərrux Yassar İdi.

² «Bələdçi türk» dedikdə Kontarini yerli Azərbaycan əhalisinin nümayəndəsini nəzərdə tutur. Venesiya elçiləri «bələdçi türk», «türk kəndləri» söz birləşmələrini Azərbaycan ərazisinə aid edərkən, ölkə əhalisinin türk sistəmlİ bir dildə danışmasına işarə edirlər.

parçalar - başlıca olaraq saya və çoxda yaxşı olmayan parçalar buraxırlar. Şamaxı Təbriz kimi böyük deyildir, ancaq mənim fikrimcə, hər baxımdan ondan daha yaxşı, yaşayış üçün zəruri olan hər şeylə doludur. Burada biz Mark Rosso¹ ilə görüşdük... O, nəzakət göstərərək qaldığımız karvansarada bizim görüşümüzlə gəldi, mən onu dostcasına qucaqlayıb bizi də özü ilə götürməyi təklif etdim, o buna ürəkdən razı oldu. Ayın 6-da Şamaxıdan, Tatarıstan² ağzında yerləşən və yenə adı çəkilən Sivansaya məxsus olan Dərbənd şəhərinə yola düşdük; biz gah dağlar, gah düzənlər ilə yolumuzu arxayınlıqla gedərək, türk kəndlərində³ arabir dayanırdıq, burada bizi çox yaxşı qarşılayırdılar. Yolun yarısında kiçik, ancaq sözün doğrusu, gözəl bir şəhər⁴ yerləşir, burada o qədər çox gözəl meyvələr, xüsusilə alma yetişir ki, baxdıqca öz gözlərinə inana bilmirsən.

Ayın 12-də mən adı çəkilən Dərbənd şəhərinə gəlib çıxdım; Rusiya vilayətlərinə çatmaq üçün bütün Tatar sonrasından keçməli olduğumuzu nəzərə alaraq, biz bilici adamların məsləhəti ilə burada qışlamağı qərara aldıq ki, aprel ayında Bakı dənizi (mərebi Bachan) ilə Sitraxana (Citracan) üzüb gedək. Dərbənd Bakı və ya Xəzər dənizinin lap sahilindədir, söyləyirlər ki, onu hələ Böyük Aleksandr tikdirmişdir və Dəmir Qapı adlanır... Bakı dənizi çox genişdir və heç bir körfəzi yoxdur. Söyləyirlər ki, bu dəniz Qara dənizdən kiçik deyildir, ancaq ondan dərinidir. Buranın əhalisi dənizdə çoxlu nəre balığı və ağ balıq tutur, başqa balıqları isə tutmağı bacarmırlar. Yeri gəlmişkən, burada tamamilə itə oxşayan, başı, ayaqları quyruğu olan bir balıq və dirsək yarım uzunluğunda kök, pulları olmayan, başı tamamilə görsənməyən⁵ başqa bir balıq da yaşayır.

¹ *Mark Rosso* - Rusiyalı Mark» deməkdir. 70-ci illərdə Rusiya elçisinin Təbrizə göndərilməsi başqa qaynaqlarda yazılmadığından, Venesiya elçisinin bu məlumatı olduqca dəyərli sayılmalıdır.

² Dərbənddən şimala uzanan torpaqları venesiyalının «Tatarıstan səhrası» adlandırması Qızıl Orda dövlətinin ərazisi haqqındakı təsəvvürlə bağlıdır.

³ 2-ci qeydə baxın.

⁴ Buradakı məlumat Azərbaycanın şimal şəhərlərindən olan Qubaya, yaxud Şabrana uyğun gəlir.

⁵ Birinci halda azərbaycanlıların «sütü» adlandırdıqları dəniz heyvanının xatırladılması şübhəsizdir.

**SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN
DÖVLƏTLƏRARASI YAZIŞMADA VƏ
FƏRMANLARDA İŞLƏNDİYİNİ GÖSTƏRƏN
QAYNAQLAR**

Səfəvilər dövləti dövründə Azərbaycan dilinin əcnəbi dövlətlər ilə rəsmi yazışmada işləndiyini göstərən ilk iki qaynağı macar alimi Fakete Layoş İstanbul universiteti ədəbiyyat fakültəsinin «Türkiyyət məcmuəsi»ndə hələ 1936-cı ildə çap etdirmişdi. Bunlardan biri Şah Şəfinin (1629-1649) Avstriya imperatoru və Macarıstan kralı II Ferdinandı (1619-1639), ikincisi isə Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) Sakson şahzadəsi və Polşa kralı Fridrix Avqusta (1694-1933) göndərdiyi yaxılar idi. 1964-cü ildə filologiya elmləri doktoru Ə.Məmmədov üçüncü sənədi - I Təhməsinin (1524-1576) türk şahzadəsi II Səlimə məktubu və onun haqqında yazı çap etdirdi. Sonrakı illərdə türk alimləri S.Tansel və Ş.Tekindağ, Azərbaycan alimləri S.Onullahi və mərhum A.Həsənov yeni doqquz sənəd, yaxın vaxtlarda isə Ə.Rəhimov yeni bir fərman çap etdirib oxuculara çatdırmışdır. Getdikcə sayı artan bu sənədlər indiki İran alimlərinin (Cavad Məşkur, Camaləddin Fəqih və b.) Səfəvi dövlətinin və Azərbaycan xalqının tarixinə qarşı saxtalaşdırıcı yazıların tutarsızlığını üzə çıxarmış olur. Güya Şah İsmayılın Osmanlı sultanları ilə bir-iki yazışmasından başqa qalan bütün dövlət işləri farsca aparılmış; azərbaycanlılar Şah İsmayıl kimi və hətta ondan sonra XVII yüzilliyə kimi, kökçə İran mənşəli olan azəri dilində danışmış; Şah İsmayıl isə bu dili azərbaycanlılara yabancılıq olan «türk dili» ilə güc işlədərək əvəz etmişdir. Halbuki böyük alman alimi Adam Olearinin bu kitabda verilən yazısı (52), 1630-cu illərdə, hətta Səfəvilərin paytaxtı İran şəhəri İsfahana köçürdükləri çağda, əcnəbi elçilərin qəbulunda, sarayda Azərbaycan dilinin işləndiyini göstərir. Fransız səyyahı Jan Batist Tavernye də yazır: «Saray adamlarının dili türk (Azərbaycan. - *Red.*) dilidir». Tavernyedən 20 il sonra (1685 - 1694) İranda olmuş başqa bir alman alimi Engelbert Kempfer isə yazmışdır: «Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk danışığı İran sarayında geniş yayılmış dildir. Bu dil ölkə əhalisinin adı danışığı dilindən seçilir. Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə

çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərlı olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək suç sayılır. Türk dili bütün şərq dillərindən asandır. Türkənin danışıq tərzindəki vüqar əzəməti onun sarayda və səltənət qəsridə yeganə danışıq dili olmasına gətirib çıxarmışdır» (bax: *Onullahi S.M., Həsənov A.Q.* Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında (Azərbaycan dilində dövlətlərarası yazışma tarixindən) - ADU, Elmi əsərləri, tarix və fəlsəfə, 1974, M 4, s. 85).

Aşağıda Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilində rəsmi dövlət yazışması ilə bağlı qaynaqların bir neçəsi verilir (sənədlərin qaynaqları və çapı öz yerində ayrıca göstərilir).

29. İŞAH İSMAYILIN MUSA DURĞUT OĞLUNA¹ FƏRMANI

Sənədin əsli İstanbulda Topqapı sarayı arxivində saxlanılır. Çapı: Təkindağ Ş. Yeni Kaynak və vesikalarn esiği altında Sultan Səlimin İran səfəri. İstanbul universitəsi ədəbiyat fakültəsi tarix dərgisi, mart 1967, II vəsiqə - S - III. Fərmanın Bakıda çap olunan mətni də buradandır - bax: *Onullahi S.M., HƏSƏNOV A.Q.* Qaraqoyunluların, Səfəvi hökmdarları və türk sultanlarının azərbaycanca beş yeni sənədi haqqında - ADU, Elmi əsərləri, tarix və fəlsəfə, 1977, N» 1, s. 45-48. Biz hər iki çap variantını 1969-cu ildə xaricdə çap edilmiş dəqiq oxunuş ilə tutuşdurmuşuq: *Tansel S.* Yavuz sultan Səlim - Milli Eğitim Bakanlığı yayımlarından, İstanbul, 1969, sənəd 13.

«Bis millahir-rehmanir-rəhim
Obülmü zəffər İsmayıl Bahadur² sözümüz

Əmiri-ə'zəmi-əkrəm Musa Durğut oğlu inayət və şəfqəti-mizə u midvar öləndən sonra şöylə bilsün kim, iftixar üləzım vələ'yan Əhməd Ağa Qəramanlı ol tərəfə göndərdük və ol hər nə iki ki ixtiyarlığını kendüne şəfqət etdük³. Gərək kim müşari-niləyn sözündən və məsləhətindən çıxməsün və mütəbiət və yardım ona qılsun kim, inşaallahi-təala hər nə kim onun müradi və istəki ölsə, hasildir. Gündəngünə nə iş vaqe bulsə, Əhməd Ağa ittifaqi ilə dərgahi-müəllamizə

¹ Musa Durğut oğlunun Qaraman bəylərindən oması düşünülür.

² Fərmanda «əbülmüzəffər» sözündən sonra gələn «İsmayıl Baha-dur» sözləri (Şah İsmayılın adı) qızılı xətlə yazıldığından Bakı çapının fotosuratına düşməmişdir və oxunmur.

³ Bakı çapında cümlə belədir: «Əhmədəğa Qəramanlı ol tərəfə göndərdük və ol tərəfin (?) ixtiyarlığını kəndimə şəfqət etdük».

bildürsünler kim, her növ buyuruğumuz ölsə, əməl etsün, gönlünü xoş tutub, mərhəmətimizə isdar olsun».¹

30. CAHANŞAHIN NƏVƏSİNİN² ISULTAN SƏLİMƏ ƏRİZƏSİ

(*Təkındağ Ş.* Göstərilən əsər, VI vəsiqə, s. VII; *Onullahi S.M., Həsənov A.Q.* Göstərilən əsər, s. 45-46).

Səadətli padişahımızın, xaki-payi-kimya əsərlərinə yüz sürməkdən sonra ərzihal budur ki, bu duagiyiniz Cahanşah padişahın oğlunun oğlu olub, sorxsər zalim³ vilayətimizi talan eyləyüb zəbt eylədikdə Şirvan vilayətinə varub mütəməkkin olmuş idim. Həttə, iki dəfə Şirvan padişahından şah bu dugiyunuzu tələb eylədi, vərmedi. Haliya səadətli padişah-aləmpənəh həzrətləri diyari-Əcəmə⁴ gəldüklərində biixiyar is mi-şəriflərin eşidüb xaki-payinə yüz sürmək niyyət eyləyüb əhli-beytim ilə və qırx-əlli nəfər adəmlərimlə Şiryandan qəlqub gölürkən yolda sorxsər bidin mülhüdlər⁵ rast gəlüb, qılınc çəkdiilər, adəmləri qətl etmək istədüklərində əlimdə olan möhrləri⁶ görüb həqiqəti-əhval bildilər, bunu şahə ilədüm deyü həbs eyledilər. Bir gece heqqi-sübhənehu və təala yol vərüb, qaçdım. İki-üç gün bir tağde qar içində yatub bezi karbanlərə (karvanlara?) rast gəlüb Terebuzene⁷ götürdülər. Oradan dövlətli sultanımın astanasına yüzümü sürüyü gəldim ki, ərzi-hal edəm. Təbrizdə imaret üstündə

¹ Fərman Şah İsmayılın Çaldıran savaşıdan qabaq Türkiyə vilayət hakimləri üzərində güclü siyasi nüfuza malik olduğunu göstərir.

² S.Onullahi və A.Həsənov Cahanşahın nəvəsinin kimliyini aydın edə bilmədiklərindən, yazının arxasında duran hadisələri bütünlüklə ayırd etməmişlər. Zeynalabdin Əli Əlbdi beyin «Təkmilatül-əxbər» kitabında yazılmışdır: «Yeniyyətmə İsmayıl Səfəvi Bəcövəndən Ərdəbilə, oradan «Arran Qarabağına», oradan da Gökçə manalına yollandığı vaxt, orada özünü Cahanşahın nəvəsi adlandıran Sultan Hüseyn adlı birisi Əlahəzrəti xain fikir ilə qarşıladi» (bax: bu kitab, qaynaq № 34). Bu xain sui-qəsd qurğusunun üstü açılan kimi İsmayıl Çuxur-Se'də, oradan da Şərqi Anadoluya mürid toplamaq üçün gətdi. Görünür, o Təbrizdə 1501-ci ildə hakimiyətə keçdikdən sonra bu hərəkəti üçün Sultan Hüseyndən əvəz çıxmış, onu Şirvanşah Fərrux Yassarın oğlu Şeyxşahın yanına sığınmağa məcbur etmişdi. I Sultan Səlimin Çaldıran yürüşü ərafəsində Sultan Hüseyn «padişah-aləmpənəh həzrətləri diyari eşidüb xaki-payinə yüz sürmək niyyət» eyləmişdi. Sultan Hüseyn Barani adlanan baş şəxsin sui-qəsdə haqqında elmi ədəbiyyatda da yazılmışdır (bax: *Əfəndiyev O.Ə.* Göstərilən əsəri, s. 85). Sümer F. Səfəvi dövlətinin kuruluşu, s. 17-18.

³ Şah İsmayıl nəzərdə tutulur

⁴ Diyari-Əcəm burada birbaşa Azərbaycana aiddir.

⁵ Qızılbaş döyüşçüləri (gazilər) nəzərdə tutulur.

⁶ Görünür, Sultan Hüseynin bamaqlarında babası, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın nəsil möhürü daşyan üzük olmuşdur. Belə isə, prof. F.Sümerin həmin adam haqqında «Qaraqoyunlu Cahanşahın nəslin dən olduğunu iddia edirdi ki, bunu sübhə ilə qarşılamaq yerindədir» fikirləri tutarlı deyildir.

⁷ Trabzona

olan xatunı qızılbaşların Rum padişahınə varub buluşdu-nuz deyü cümləsin oğlı və qızılı qılıncdan keçirdi. Yerden göğə neslimizi heyf eyledi dust-düşməni içinde. Sultanımın mübarək ayağı torpağına gəldüm ki, düşməni sözüne inanmayub derga-hinden bizi naümid etməyəsiz. Baqi, ferman sultanımındır. Mu-radi-küllü budur ki, sultanımın huzurunda bir qaç cavabım var.

31. II ŞAH ABBASIN ŞİRVAN BƏYLƏRBƏYİ HACI MƏNÜÇÖHR XANA HİCRİ 1070 (1659/60)-ci İLDƏ MƏKTUBU¹

Məhəmməd Yusif QƏZVİNİ. Xoldə-bərin. Britaniya müzeyi əlyazması, vərəq 278.

Onullahi S.M., Həsənov A.Q. Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlu m məktubu haqqında (Azərbaycan dilində dövlətlərarası yazışma tarixindən) - ADU, Elmi əsərləri, tarix və fəlsəfə, 1974, № 4, s. 87.

İklas təriqində rasix-ül əqidə, şücaət və mübarizət yolunda pəsəndidə Hacı Mənüçöhr xan.

Təvəccəh və inayətin tərəfinə nihayətsiz bilüb, özünü əksər xətirimdə biləsən. Xüsus bəzi feylü məclislərdə, inşallah, yaxşı vəchlə hüzurimizə yetmək müyəssər ola.

Aineye zəmiri Əimmeye mə'sumün əleyhümessələm məhrində Dərviş mustafa yoldaşilə Şirvan səmtindən öz vilayətinə getmək iradəsi var. Mehribanlıq lazımsin yerə gətirib, rəvanə edəsən. Əlhəq.

¹ Məktub II Şah Abbasın (1642-1666) öz əli ilə yazılmışdır. Məktubda Türkiyədən İrana gəlmiş Dərviş Mustafanın Şirvan yolu ilə geri qayıtması ilə bağlı olaraq, onun hörmətlə qarşılanıb yola salınması tövsiyə olunur. Gətirilən yazışma nümunəsi Səfəvi şahlarının XVII yüzilliyin ikinci yarısında da Azərbaycan bəylərbəyləri ilə azərbaycanca yazışma dilinin aydın və yüksək üslubunu üzə çıxarır.

32. SULTAN SÜLEYMAN QANUNİNİN İ ŞAH TƏHMAS İBƏ MƏKTUBU¹

Quzi Əhməd Qutmi. Xülasət-üt-təvarix. Berlin nüsxəsi, vərəqə 216b - 217a; Onullahi S.M.. Həsənov Q.A. Qaraqoyunluların, Səfəvi hökmdarları və türk sultanlarının azərbaycanca beş yəni sənədi haqqında (Azərbaycan dilində dövlətlərarası yazışma tarixindən, II məqalə) - ADU, Elmi əsərləri, tarix və fəlsəfə, 1977, № 1, s. 52.

Əlahəzrət oğlum Şah Təhmasib bəhadurə şəylə mə'lum ola ki, dərgahi-səadət-penihimə xəttin ilə məktub göndərüb ənvai-yəminlər ilə əhdüğeyman edübsə deyi, rəf[i] – ü lməka-nim bəndələrindən Həsən naməğulum ağız xəbərləri sifariş edüb və demişsiz ki, Bəyazidi tutub oğlanları ilə həbs eylədiğim xətiri-padişah üçün əmri-fərmanı hümayünə müxalifətim əlmi-yə². Əmma bunnın kimi özüm xidmətin müqabiləsindən külli ehsan umərəm deyü³ bildirmişsiz ki, cəmi ədyanda əhdü cəmin mö'təbər olub, küfr ilə islam ortasında əhdiyəmin fərq olur. Binaən əla haza bu xidmətin müqabiləsində inayəti-xosrovanımdən dört yüz bin, altun və ərcüməndi-səadətmənd oğlum Səlim xan canıbdən yüz bin altun sərhəddi-Ərzumə göndərələr və Bağdadə vaqə olan əimmeyi-kiram rizvan ullaһı əleyhüm əcməin astanələəndən iki nəfər adəm göndərmiş istida olunmuş icazət vərələrdi və oğli ki, sancaq iltimasın murad alunmuş, hərgah ki, dərgahi-səadət-pənahimə göndərəsən, ənvai-riayeti-pa[d]şahanə mə'r'i burulub dövləti-səadəti-üzmə birlə mükərrəm, möhtərəm qılınə. Madam sizlərdən «təğyiri-vəz» olmiyə, vallahi və rəsuluhi nəslən bə'dənəsli və fər'an bə'dəsli məbəynimizdə müxalifət

¹ Qazi Əhməd Qumi yazmışdır ki, bu məktubu Sultan Süleymanın elçiləri 1562-ci il aprel ayının 20-də (hicri 969-cu il şaban ayının 14-də) Qəzvinə çatdırmış və üç gün sonra Saadatabad bağında Şah Təhmasibə vermişlər (*Onullahi S., Həsənov A. Göstərilən məqalə, s. 55*).

² Amasiya barışıqından (1555) sonra I Təhmasibin Osmanlı dövləti ilə münasibətləri saxlamağa çalışması bu kitabda gətirilən Antoni Cenkinsonun gündəliyində də (bax: qaynaq N? 51) öz əksini tapmışdır.

³ Sultan Süleyman Qanuni böyük oğlu Səlimi vəliəhd elan etdikdən sonra oğlu Bəyazid 1559-cu ilin mayında Konya yaxınlığında vəliəhd ilə vuruşmuş. basıldıqdan sonra 12 minlik o biri qoşunla Şah Təhmasibə sığınmalı olmuşdu. Məktubda bildirilədiyi kimi, Təhmasib «xətiri-padi-şah» [Süleyman Qanuni] üçün» Bəyazidi dörd oğlu ilə tutub həbs etmiş, bu «əziz xidmətin müqabiləsindən külli ehsan» umduğunu yazmışdı. Sultan Süleyman qabaqkı məktublarının birində Bəyazidin və oğlanlarının başına özünün «döqquz kərə yüz min altun», oğlu Səlimin isə «üç kərə yüz min», yəni 1 milyon 200 min pul vərəcəklərini boyun olmuşdu (bax: *Onullahi S., Həsənov A. Göstərilən məqalə, s. 52*). Yuxarıda gətirilən məktubda isə (bu məktubun yazışmada sonuncu olması ehtimal edilir) yalnız 500 min altun veriləcəyi qəti olaraq bildirilir.

olub, dostluq və məhəbbətdən geyri nəstə olunmıyə? Gərək Siz daxı Bəyazi[di], oğlanları yarru və mö'təməd adəmlər ilə Ərzrümə göndərisiz¹. İltimas olən ən'ami andə təslim elədilər. Budur, daxı olmiyə geyr. Məktubi-şərifə e'timad edəsiz. Söz bir olur. Ara dilində xilaf gəlməz. Bəndəyi-xuda Süleyman.

33.ZEYNƏLABİDİN ƏLİ ƏBDİBƏYİN TƏKMİLƏTÜL-ƏXBAR» ƏSƏRİNİN YAZILMASI HAQDA İ TƏHMASİBİN FƏRMANI²

Fərman olundu

[Ümid oldur] kim ta aləmi-kövnü məkanda ibda ilə ixtiradan əsər və cəhani həyuli və surətdə ə'raz ilə cəvhərdən xəbər və əvalimi-əncüm və əflakda və məalimiatəşü badü abü xəkdə fəaliyyət və suriyyət və mədiyyət və gəiyyətədən qoftəqu və tə'sir və məsair və ümmihatdan costucu olunur. İlahi, bu xaqani-keyhan xudayi kamranlığı və bu qaanicahanqəşayi hökmranlığı mübtəda və xəbər olub, sahibqranlığı hekayəti və cahandarlığı rəvayəti nəticə və qəziyyə olub, təntənəyi-şövkəti və zi'lmzü-məyi-dövləti sakinani-səvəməi-məmləkut dili ilə rüb'i məskuna irişüb, sələfi-cahandarlar ərvahi qüsurlarına qayil olub, e'tizərə gəlib duasına məşğul olalar. Və əhibban-dövlət peydadan olan məqbullar məhbür və məsrur və ə'dayi-şövkəti-cavib mədarları olan mərdudlar məxzul və məqhur olalar. İnnəhu qarubu mühib «NƏHNU NƏQUSSU ƏLEYKƏ

¹ Sultan Süleyman Qanuni böyük oğlu Səlimi vəliəhd elan etdikdən sonra oğlu Bəyazid 1559-cu ilin mayında Konya yaxınlığında vəliəhd ilə vuruşmuş. basıldıqdan sonra 12 minlik o biri qoşunla Şah Təhmasibə sığınmalı olmuşdu. Məktubda bildirilədiyi kimi, Təhmasib «xətiri-padi-şah» [Süleyman Qanuni] üçün» Bəyazidi dörd oğlu ilə tutub həbs etmiş, bu «əzim xidmətin müqabiləsindən külliş ehsan» umduğunu yazmışdı. Sultan Süleyman qabaqkı məktublarnın birində Bəyazidin və oğlanlarının başına özünün «döqquz kərə yüz min altun», oğlu Səlimin isə «üç kərə yüz min», yeni 1 milyon 200 min pul vərəcəklərini boyun olmuşdu (bax: *Onullahi S., Həsənov A.* Göstərilən məqalə, s. 52). Yuxarıda gətirilən məktubda isə (bu məktubun yazışmada sonuncu olması ehtimal edilir) yalnız 500 min altun veriləcəyi qəti olaraq bildirilir.

² Bu fərman Tehranda Maliki Milli kitabxanasında saxlanılan 3890 nömrəli əlyazmasının İb və 2a vərəqələrindən alınmışdır. Fotosurət həmin nüsxədəndir. Fərmanın ikinci bir nüsxəsi «Təkmilətül-əxbar»ın Tehranda Səltənət kitabxanasında saxlanılan 24 nömrəli əlyazmasının başlanğıcında verilmişdir. Bədri xanın Atabəyin yazdığına görə, fərman Zeynəlabidin Əli Əbdü beyin «Təkmilətül-əxbar» adlı kitabının yazılması ilə bağlı olaraq verilmişdir (bax: *Rəhimov* 3. Əbdü bəyin «Təkmilətül-əxbar» əsərinin tamamlanma tarixi və yazıldığı yer haqqında, s. 75). Fərmanın dili gətirilən başqa sənədlər ilə tutuşdurulduqda çətin və mürekkəbdir. Fərman Azərbaycan SSR EA şərqşünaslıq institutunun baş elmi işçisi, filologiya elmləri namizədi Əbülfaz Rəhimovun şəxsi kitabxanasında saxlanılan «Təkmilətül-əxbar»ın fotosurətindən götürülmüşdür. Oxunuş və izahlar da onundur. Kitabın redaksiya heyəti Əbülfez müəllimə dərin təşəkkürünü bildirir.

ƏHSƏNƏL QİSƏSİ»¹. Bu kitabı-müstətabi-fərrux fal və bu nüsxeyi-mişkin niqabi-müba-rək məal ətəbəyi-xilafət rütbəsi şəfai-qəyasirə qibləgahı olan və siddəyi-vilayət mərtəbəsi cibahi-aqah sərə səcdəgahı kullan əfrədikainat və ahadi-mümkünata bəndəlikləri eyni-fərzi-həqqi-təaladan xitabları «İNNA CƏƏLNAKƏ XƏLİFƏTƏN FİL ARZİ»² cahan fərman məramlarına bargahı eşiği məskəni-afaq əli şahlarına həvədisi – zəmanədən dərgahi sayəsi məməni-vəhyi həyyi-layəmut ilə izhari-şər'ü millət edən rəh mətən lila-ləmin babaları kəşf və ilham ilə icrayi-əhkami-dinü dövlət edən «CAİLİKƏ LİLƏNNASI İMAMƏN»³. Ataları «VƏ ƏNZƏL-NƏL HƏDİDƏ FİHU BƏS'UN ŞƏDİDÜN»⁴ məzmunu zülfüqar nəşəbqılıcları yalmanında mənquş «İNNƏ ZƏLZƏLƏTİS SAƏTƏ Lİ ŞEYÜN ƏZİMÜN»⁵ məflumu müxtəlif hasarları.

34. ZEYƏNALABİDİN ƏLİ ƏBDİ BƏY. «TƏKMİLƏTÜL-ƏXBƏR»

Nizami ədəbi məktəbinin görkəmli davamçılarından biri sayılan *Zeynlabidin Əli Əbdi bəy* (1515-1580) I Təhməsinin sarayında maliyyə işləri qulluqçusu olmuşdur. O, 1570-ci ildə tarixi əsər yazmışdır. Bunlardan biri «Təkmilatül-əxbər»dir. İndi əsərin artıq üç əlyazması bəllidir: biri, keçmiş SSRİ-də yeganə nüsxə olmaqla, mərhum prof. B.N.Zaxodərə məxsus olmuş əlyazmaları toplusu içindədir; qalan ikisi Tehrandakı Məclisi-Şurayi-Milli kitabxanasında və səltənət kitabxanasında saxlanılır. Əlyazması XVI əsrin 60-70-ci illərində dövlət işlərində fəal iştirak edən I Təhməsinin qızı Pərixan xanıma (1548— 1578) ithaf olunmuşdur. Müəllifin «Sərihül-mülk» adlanan ikinci əsəri isə Ərdəbildə Şeyx Şəfi məqbərəsinin vəqf qəbələləri özülündə yazılmışdır. Şahın tapşırığı ilə Əbdi bəy Qəzvindən Ərdəbilə gələrək dörd il burada axtarış aparmış, nəticədə çox dəyərli sənədi qaynaqlar toplusu yaranmışdır. Hər iki əlyazması fars dilindədir (bax: *Rəhimov Ə.H. Əbdi bəy Şirazi. Həyat və yaradıcılığı*. B., 1970; yenə onun. *Əbdi bəyin «Təkmilatül-əxbər» əsərinin*

¹ Qur'an 12-ci Yusif surəsi, 3-cü ayənin başlanğıcı (çevirməsi) «Biz sənə hekayələrin ən gözəlini nəql edirik».

² Qur'an, 38-ci Sad surəsi, 26-cı ayədən bir hissə. Çevirməsi: «Biz səni yer üzərində xəlif (cənişin) etdik».

³ Qur'an 2-ci Bəqərə surəsi, 124-cü ayədən bir hissə. Çevirməsi: «Səni bütün insanlara imam etdim».

⁴ Qur'an, 57-ci Əlhəd surəsi, 25-cü ayədən bir hissə. Çevirməsi: «Böyük bir qüdrətə malik olan dəmiri yaratdıq».

⁵ Qur'an, 22-ci əl-hac surəsi, 1-ci ayədən bir hissə. Çevirməsi: «Qiyamət gününün zəlzəlesi böyük bir şeydir».

tamamlanma tarixi və yazıldığı yer haqqında. - «Azərbay SSR EA Xəbərləri», tarix, fəlsəfə, hüquq, 1984, No 2, s. 66-76.

«Təkmilatül-əxbar»ın əlyazması ilk dəfə tarix elmələri doktoru O.Ə.Əfəndiyevin «XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması» araşdırmasında istifadə edilərək elmi ədəbiyyata gətirilmişdir. Əlyazmasının Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti illərinə həsr olunmuş parçası rusçaya çevrilərək O.Ə.Əfəndiyevin kitabında əlavə kimi çap edilmişdir. «Təkmilatül-əxbar» quruluşca ümumtərix səciyyəli əsərdir. Onun Şah İsmayıl Xətəinin və I Təhməsinin (hadisələr 1560-61-ci illərə kimi izlənilmişdir) hakimiyyət dövrünə düşən parçası Azərbaycan tarixi üzrə tutarlı qaynaqlardan biri olaraq qalır.

Aşağıda göstərilən parça adı çəkilən kitabdan götürülüb azərbaycancaya çevrilmişdir.

...[İsmayıl] 900-cü ilin məhərrəm ayının ortasında (1499-cu il avqustun sonunda. - *Red.*) göyün xeyir-duası və səadəti ilə Deyləm mahalının Səməni adlanan düşərgəsində əqidə bayrağını qaldırdı və Ərdəbil manhalının Gilan ilə Talış arasında yerləşən Astara yaxınlığındakı Ərcüvan ölkəsinə¹ qışlağa dayandı. Ərcüvandan Ərdəbilə keçid, öz əlahəzrət ata və babasının müqəddəs, nəcabətli qəbirlərini ziyarət etmək səadətində bulunaraq, onların ulu ruhundan kömək dilədi və Arran Qarabağına yola düşdü.

Bu vaxt özünü Cahanşah padşahın nəvəsi adlandıran Sultan Hüseyn adlı birisi Əlahəzrəti xain fikir ilə qarşıladı. Hökmdarın günəş kimi parlaq ağlının gücü ilə bu qurğunun üstü açıldı; o, nəmin saat o yerlərdən çıxıb Çuxur Sə'də doğru yola düşdü, oradan da Doqquz Ulama (?) yollandı və orada Qaraca İlyas Bayburtlu, ürəyi təmiz sufinlərə çevrilmiş, sədaqət yoluna çıxmış rumlu² qoşun ilə İsmayılın qulluğuna gəldi.

Beləliklə, hər ormandan bir aslan, hər toplumdən bir igid... kiçik axına çevrilən bulaqlar kimi, çaya çevrilən axınlar kimi, axıb böyük və geniş dənizə tökülən çaylar kimi hər yandan və hər yerdən təriqət tərəfdarları və qulluqçuları bir-bir, iki-iki icmalardan ayrılaraq gəlib birləşir və Əli ocağının yüksək bayrağı altında toplaşdırılır³.

¹ *Ölkə* - burada bu və ya başqa ölkədən, məmləkətdən deyil, feodallara mərkəzi hökumətin bəxş etdiyi torpaqlardan söhbət gedir. Feodallar tərəfindən idarə olunan bu torpaqlar bəzən bütöv bir vilayəti və ya yüzlərlə kəndi əhatə edir və «ölkə» adlanırdı.

² *Rumlu* - qızılbaş tayfalarından biri

³ O.Ə.Əfəndiyevin fikrincə, burada köçəri tayfalardan deyil, oturaq kənd əhalisindən söhbət gedir (Göstərilən əsəri, s. 144).

...Oradan Kağızmana gəlib Araz çayının başlanğıcı yaxınlığında Ustaclu¹ tayfasının o vaxtlar yerləşdiyi başqa bir köç yerinə - Mingəl yaylaqlarına hərəkət etdilər. Həməzə bəy Həbix oğlu Ustaclu qarşısızalmaz buyruq ilə onlara (ustaclulara) Əlahəzrətin səadətli gəlişi haqqında sevincli xəbər gətirdi... Səhərisi gün bütün böyüklər, başçılar, gənclər, əsilzadələr, sufilər və etiqad edənlər, bir sözlə həmin o tayfa bütünlüklə adı çəkilən Həməzə bəyin yanına Əlahəzrəti qarşılamağa çıxdılar... qulluq yolunda buyurdular. Şahın canisini² bir necə ay onların içərisində qaldı və bu xəbər sufilərin və şiələrin qulağına çatdı. Sonra [İsmayıl] o tayfa ilə Tərcan mahalındakı Sarıqayaya, oradan da Ərzincan vilayətinə³ yola düşdü. Rumlu, şamlu və zülqədər tayfalarından olan sufilərin və gazilərin⁴ dastələri Rum (Türkiyə) və Şam (Suriya) ölkələrindən, Misir və Diyar-bəkr diyarlarından axışb [İsmayılın düşərgəsinə] gəldilər. Buradan hər yana, Əlahəzrətin ayağa qalxmasını gözləyənləri yola çağırən əmrlər göndərilmişdi; bu hərəkət Sahib-zamanın⁵ zuhur etməsinin başlanğıcı oldu.

Beləliklə, Əlahəzrətin çağırışı ilə 12 min nəfər sayı olan müzəffər ordu toplandı. Şirvan üzərinə hücum etmək və düşmənçiliyin özülünü qoyan Fərrux Yassarı əzmək haqqında mübarək qərar verildi. Ustaclu tayfası ailələri, qocalan və zəifləri Ruma göndərib Əlahəzrətdən xahiş etdi ki, onlara qayğı göstərilməsi haqqında Sultan Bəyazidə məktub göndərsin. [Bu xahiş] yerinə yetirildi. 906-cı ildə onlar Qoyunölümü adlı yerdə Kür çayını keçib Şirvana ayaq basdılar...

¹ *Ustaclu* - qızılbaş tayfalarından biri, Səfəvilər dövlətinin yaranmasının ilk illərində yüksək dövlət vəzifələri bu tayfanın başçılarına verilmişdi.

² Şah İsmayıl və onun atası Şeyx Heydərin vaxtında Səfəvi təriqətinin başçıları özlərini «şahın (allahın) övladı», hakimiyyətə gəldikdən sonra «şahın canisini» (yer üzündə elçisi) «peyğəmbərin möhürü» (xətimi-ənbiya) adlandırdılar.

³ Bu yerlər Türkiyədə, Anadolunun gündəğərindədir. XVI yüzilə kimi Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində olub, yaşayan əhalisi də azərbaycanlılardan ibarət idi. 1514-cü il Çaldıran döyüşündən sonra Osmanlı dövlətinə qatılmışdır.

⁴ Qazi haqda Xətai «Divan»ından gətirilən 35-ci qaynağın 5-cı izahına baxın.

⁵ Əsərin müəllifi Şah İsmayılın irəli sürdüyü tezi müdafiə edir. Bu tezisə görə, Şah İsmayılın taxta çıxması Sahib-zaman-Mehdi sifətində allahın və ya peyğəmbərin elçisinin yer üzündə zöhr etməsi demək idi. «Xətai Mehdi oldu, imamlar cahdi oldu» söyləyən Şah İsmayıl öz hakimiyyətini («sahib-zaman vədəsinin irişməsi») ilə bağlamağa çalışır və yazırdı: «İrşidi mürşidi-kamil xəmu xalqa imam oldu, Sevindi qazilər cümlə ki, xətimi-ənbiyə gəldi. Haqqə məzhər durur adəm sücud et, uyma şeytanə Ki adəm donuna gimmiş xuda gəldi, xuda gəldi. Xəlilullah donun geymiş, verilmiş adı İsmayıl Ona qurban oldu canlar ki, allahdan nida gəldi».

(*Şah İsmayıl Xətai*: Divan. Elmi-tənqidi mətnini düzəldən Turxan Gəncəvi. Neapol, 1959, s. 155-156).

I Təhmasibin dövründə bir sıra İslahatlar keçirilmiş, qızılbaşlığın ideoloji cəbbəxanasında Sahib-zaman-məhdilik təlimi gözəndə salınmış, şahı Mehdi sayıb onu ilahiləşdirənlər (misaal üçün 1554/55-ci illərdə «qələndərlər» üsyanının iş irakçıları) təqib olunaraq edam edilmişdilər. Belə bir vaxtda tarixçi Zeynalabidin 31 min Sahib-zaman-məhdilik ideyasına yan çıxması onun konsepsiyasından irəli gəlir.

Fərrux Yassar... sayı Kərbəladada yezidlərin sayına uyğun gələn 20 minlik atlı və piyada qoşunla qarşı gəldi. Heydər təriqətinin qaziləri Əlinin güclü qılıncı ilə Şirvanın Sasani nəslindən olan yezidlərini qırıb Fərrux Yassarı bu ölkənin yaramaz əyanları ilə birlikdə qılıncdan keçirdilər...

...Sonra o, Baküyyəni qoşunla dövrəyə aldı. Ancaq əmir Zəkəriyyə¹ Bayanduri səltənətinin pozulması və onların dövlətinin² dağılması haqqında İsmayıl xəbər verdikdə o, Azərbaycanın tutulmasını daha mühüm saydığı üçün mühasirəni dayandı raraq, Azərbaycana gəlib Naxçıvan terefe yola düşdü. Yaxınlaşdığı igidliyinə görə Tozqoparan adı qazanmış Piri bəy Qacar qoşuna başçılıq edirdi. Rəqib tərəfdən qoşunun başında Hüseyn Ağa Şükür oğlu çıxış etdi, ancaq Piri bəy Qacarı yaxınlaşması haqqında Meşkin tüzənində xəbər aldıqda, qaçıb keçmiş Azərbaycan padşahı Yusif bəyin oğlu Əlvənd bəy³ qoşunu ilə birləşdi... Əlvənd bəy də özünün çoxsaylı qoşununu döyüş qaydasında düzdü və Naxçıvan tüzənindən Şərur adlı yerdə sultanlara layiq vuruşma oldu... Əlvənd bəy güclü canını qurtarıb Diyarbəkərə qaçdı. Qızılbaşların şanlı bayraqları paytaxt Şəhəri Təbrizə gətirildi.

Səadətli şah - Cahangir uğurla hakimiyyət taxtına çıxdı. Xütbə və sikkələr Əlahəzrətin ləqəbləri⁴ ilə bəzədildi. Bu hadisə 907 (1501/02)-ci ildə baş verdi. Əmir əl-Ümarə⁵ vəzifəsi Hüseyn bəy Lələ Şamluya, sədrlik⁶ isə Gilanda «şah elçisinin» (İsmayılın) tərbiyəçisi və yürüşlərdə onun yaxın adamları içərisində olmuş Gazi Şəms əd-din Gilaniyə vəzirliyi.

¹ *Əmir Zəkəriyyə Təbrizi Keçəçi* qabaqlar Ağqoyunlu sultanlarının vəziri olmuş, sonra İsmayıl Səfəvinin tərəfinə keçdiyindən vəzir vəzifəsi və «Azərbaycanın açarı» ləqəbi almışdır (*Əfəndiyev O.Ə. Göstərilən əsəri*, s. 146).

² Burada Ağqoyunlu dövlətinin 1499-cu ildə iki yerə parçalanması Əlvənd Mirzənin Təbrizdə, Murad padşahın Bağdadda taxta oturması ilə bağlı bu dövlətin dağılmağa başlaması nəzərdə tutulur.

³ *Əlvənd Mirzə* - 1499—1501 -ci illərdə hakimiyyətdə olan Ağqoyunlu sultanı.

⁴ İstərtarixi əsərlərdə, istərsə də Xətəinin Divanında onun bir sıra ləqəblər işlətməsi bəllidir. Bunlardan ən dolğununu Zeynalabidin Əlinin kitabında göstərilmişdir: Əbdül Müzəffər Şah İsmayıl Səfəvi əl-Musəvi əl-Hüseyn (*Əfəndiyev O.Ə. Göstərilən əsəri*, s. 148).

⁵ Əmir əl-Ümarə hərbi rütbəsi Teymur və teymurilər zamanında verilirdi. Səfəvi dövlətində olan əyalətlərə (Azərbaycan, Şirvan, Qarabağ, Çuxur Sə'd və başqaları) bəylərbəyi vəzifəsinə göndərilən əmirlərə Əmir əl-Ümarə, yəni əmirlər amiri hərbi rütbəsi verilirdi. Bununla yanaşı bəylərbəyilər «sultan» və ya «xan» titulu daşıyırdılar.

⁶ *Sədr*- Səfəvi dövlətində əyalətlərə təyin olunan yüksək ruhani vəzifəli şəxs. Əyalət sədrləri Şeyx əl-İslamdan yuxarıda durur və onları təyin edirdilər (yənə orada, s. 20-21).

35 ŞAH İSMAYIL XƏTƏİ «DİVAN» DAN BİR QƏSİDƏ

Azərbaycan xalqının zəngin ədəbi irsi tarixi qaynaq kimi çox az öyrənilmişdir. Halbuki bu və ya başqa divan yalnız ədəbi hadisə deyil, həm də siyasi-ictimai həyatla bağlı olan bir tarixi varlıqdır. Məsəl üçün, hamı bilir ki, Azərbaycanda hürufilik təliminin başçıları (*Fəzullah Nəimi əl-Hürufi, İmaməddin Nəsimi*) böyük bir ədəbi irs qoyub getmişlər. Ancaq bu irsi bir tarixi qaynaq kimi öyrənmədən biz Azərbaycan tarixində, xüsusilə XIV-XV yüzillərdə baş verən azadlıq hərəkatında hürufiliyin və ona yaxın başqa ideya axınlarının yerini öyrənmə bilmərik. Bu sözləri «qızılbaşlıq hərəkatı» (İ.P.Petruşevski) kimi qələmə verilən tarixi amilin öyrənilməsi haqqında da söyləmək olar. Həmin hərəkatın mahiyyətini Şah İsmayıl Xətəinin «Divanı» olmadan, əslində öyrənmək mümkün deyildir. Görkəmli rus şərqşünası V.F.Minorski yazmışdır: «Divan» (Xətəi «Divan»ı.-Red.) ilk Səfəvilərin gizli bidətçiliyinin açarındır. Xaricən mistik və mövhumı görünən bu çevik ideyalar asanlıqla fəli hərəkatda özlərinə ifadə tapırdı. Həmin ideyalar hərəkatın öncül qüvvəsi olan zümrələrin siyasi ideyasından irəli gəlirdi».

Aşağıda Xətəi «Divan»ından örnək olmaqla yalnız bir qəsidə gətirilir. Bu qəsidə XVI yüzilin başlanğıcında Azərbaycanın dolğun ideya-siyasi mübarizəsi yaşayan bir ölkə olduğunu göstərir, çünki əsər bu mübarizənin bütün kəskinliyini özündə saxlamaqdadır. Qəsidənin yazısı «Divan»ın aşağıdakı iki tənqidi çapından alınmışdır: *Tonrkan Qançei. Il Çanzoniere di Şha İsmayıl Hatai. Napoli. 1959, s. 15; Şah İsmayıl Xətəi. Əsərləri, elmi-tənqidi mətn (tərtibi Əzizəğa Məmmədovundur), I cild. B., 1966, s. 57.*

1. Həqiqət bəhrizətin əkbər oldı
Sifətündən anun bir gövhər oldı.
2. Məhəmməd Mustafadır kani gövhər
Kəməlu qüdrətündən Heydər oldı.
3. Həsəndür mülkü eşqün doğru yarı
Anun hüsnünə Yusuf çəkər oldı.
4. Hüseynin kərbəladur sahi me'ni
Ona münki olanlar kafər oldı.
5. Əli Zeynəbadünün bağı bil,
Mövalilər imamı Cəfər oldı.
6. İmam Kazım, Əli, Musa, Rizadan

Təqidir, hanqi şah əsgər oldı¹.
7. İrişdi və'dəsi Sahib-Zamanun,
Ulu divan quruldı, məhşər oldı².
8. Olar ki, tabeyi mərvanilərdür³,
Sürüldü çıxdı dindən əbtər oldı.
9. Şahın övladına iqrar edənlər
Əxilər⁴, ǧazilər⁵, əbdallar⁶ oldı.

¹ Birinci altı beytdə qızılbaşlıq və şiə bid'ətçiliyi üçün ənənəvi məsələlərə toxunulur və qəsidənin başlıca mövzusu üçün bir növ giriş yerinə verilmişdir.

² Yeddinci beytdən müəllif baş mövzuya keçərək «Sahib-Zaman» vadəsinin yetişdiyini, qızılbaşların və Səfəvi evinin yağıları üzərində «ulu divan» qurulmasını, «məhşər olduğunu» xəbər verir. Xətai «Di-van»nda bu qəsidədən qabaq yerləşən heç bir yazıda belə sözlərin işlənməməsi göstərir ki, bu əsər qızılbaşların Şirvanşah Fərxuz üzərində qələbəsinə sonra, bəlkə də İsmayılın taxta çıxdığı ilk günlərdə yazılmışdır.

³ «*Marvaunəhr*» - kökçə Əməvi sülaləsinin davamıdır, buna görə də Xətai öz ideya-siyasi əleyhdarlarını «mərvani», yəni vaxtilə imam Əlinin oğlu, peyğəmbərin nəvəsi Hüseynin ölümündə suçu olan adamlar kimi qəlmə verir.

⁴ Bu iki sətirdə Xətai Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsində böyük fəallıq göstərmiş sosial zümrələrin adını çəkir. Əxilər, axi icmaları Azərbaycan şəhərinin həyatında artıq XI-XII yüzillərdə mühüm rol oynayırdılar. Teymurləngə qarşı Təbrizdə ümumxalq üsyanına (1406) Şeyx Əli Qəssab başçılıq etmişdir. Yazıdan aydın olur ki, əxilər, şəhər sənətkarlarından olan gənclər Səfəvi səltənətinin qurulmasında mühüm güc olmuşdular.

⁵ *ǧazi* – hərfən qəzvaya çıxan ər, din döyüşçüsü. Xilafət vaxtında ǧazilər başlıca olaraq Bizans dövləti ilə savaşlarda «islam hüdudlarını» qoruyurdular. Səfəvi ordeninin döyüşçüləri bu adı daşıyırdı. Şah İsmayıl onların bu xidməti ilə bağlı «Bahadır ǧaziləri», «rəfiqim ǧaziləri» dönə-dönə mədh edirdi.

Cahani açdı sultan Xətai Həydər oğlu,
İrişdi ǧazilər kövni məkana.

Şah İsmayıl yaxın olan hürufi şair Tufeyli da ǧazilərin döyüş xidmətinə yüksək qiymət verirdi:

Zahir oldu alama gənci-nahani şah Səfi [İsmayıl],
Sərbəsər tutdu cahani ǧaziyani şah Səfi.

Şah İsmayılın ölümündən 130 il sonra da ǧazilərə saray mərasimlərində ehtiram göstərilirdi. Alman alimi Adam Olearinin yazdığına görə, İsfahan sarayında Qoştiniya elçiliyinin şərəfinə saatyarımlıq qonaqlıq bitdikdə, dövlətin eşikağası başçısı belə demişdi: «Süfrə haqqına, şahın dövlətinə, ǧazilər qüvvətinə Allah deyəlim» (*Əliyanov* S.S. Azərbaycanda bid'ətçilik hərəkatına dair ədəbi mənbələrin araşdırılma təcrübəsindən. «Azərbaycan filologiyası məsələləri», I buraxılış. Bakı, s. 179-204).

⁶ *Əbdallar*-kökçə Zaqaqaziyada və Ön Asiyada qədim türkdilli soylardandır, adları ədəbiyyatda hun tayfalarından biri kimi çəkilir. Yaxın və Orta Şərqdə bu ad altında sufi-dərviş icması da bəllidir, ola bilsin, «abdal» anlayışı «abdab» (ərəbcə «bədəl» sözünün cami) anlayışı ilə çulğasıq bir sintezə girmiş, ilkin xalq adını sonrakı sufilik yosunu örtüb basmışdır. XV-XVI yüzillərdə «abdab» artıq «yol və hal adamı», dərviş-qələndər, tərifiqətə təmännəsiz xidmət edən gəzəri sufi mənasını bildirirdi. Xətai özünü əbdal, dərviş-qələndər adlandırdırsa («Mənəm əbdal Xətai Həydər oğlu»), oğlu I

10. Vilayət baxçasının bağibani
Üzin açdı cahana ənvər oldu.
11. Təcəlləsi zuhur oldu imamım¹,
Xəvaric görmədi kor və kar oldu.
12. Şahımastanəsində qulları
çox Xətai cümləsindən kəmtər oldu.

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR FARSDİLLİ QAYNAQLAR

Azərbaycan SSR EA Tarix institutunun baş elmi işçisi, tarix elmləri namizədi T.M.Musəvi üç dəyərli kitab buraxmışdır.^{2*} Bütöv bir silsilə yaradan bu kitabı arada Azərbaycan tarixinə birbaşa aid olan çox mühüm rəsmi dövlət sənədləri, o sıradan I Şah İsmayılın və I Təhmasibin fərmanlarının metni dolğun izah və qeydlərlə oxuculara çatdırılmışdır. Ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, bu böyük sənədlər toplusu (bütövlükdə üç kitaba 88 sənədin çevirməsi, fars dilində

Təhmasib onları «qanuni» dini ehkamlara qarşı çıxan bidətlər sayaraq amansız təqib edirdi. Bu mövzu üçün bax: Əliyarov S.S. Azərbaycanca bidətçilik hərəkatına dair..., yenə onun.

¹ Bu sətirlərdə Xətai özünü tüzünü cahana açmış «vilayət (ölkə) bağçasının bağban», «imam» (on ikinci imam) kimi təqdim etməyə çalışır.

^{2*} *MUSƏVİ.TM.* Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər. B., 1965; yenə onun Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri, B., 1967; yenə onun. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVII əsrlər), B., 1977.

mətni və fotosurəti daxildir) azərbaycanca çap edilmişdir və böyük ehtiyac olan bu faydalı iş gələcəkdə davam etdirilməlidir.

T.M.Musəvinin kitablarından alınmış aşağıdakı sənədləri biz tarixi ardıcılıq ilə vətərik. Buna görə 1977-ci ildə çıxan sonuncu kitabında Şah İsmayılın fərmanları burada təbii olaraq başlanğıca, onun oğlu I Təhməsinin və başqalarının fərmanları isə sonraya keçirilmişdir. Öz-özünə aydındır ki, adları çəkilən üç kitabdakı sənədlərdən biz seçmə yolu ilə ancaq bir sıra ən tutarlısını burada çap etməyi məqsəduyğun bilmişik.

36. ƏNBƏD KƏNDİNİN SOYURĞAL VƏRİLMƏSİ HAQQINDA UZUN HƏSƏNİN HÖKMÜ

1471-ci ilin aprel ayında verilmişdir.

«Asare-İran», III, 1338, s. 203-206.

Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVII əsrlər).

Bakı, 1977, s. 98-99.

O zəngindir

Hökm allahdandır

Xilaskarlığın atası Həsən Bahadur

Sözümüz

Dövlətin köməkçisi olan ən əziz oğlanlar, adlı-sanlı əmirilər, yüksək qədirlilər vəzirilər, habelə Azərbaycanın və xüsusilə hökmdarlıq məkanı Təbrizin hakimləri, naibləri, divan işçiləri və güməştələri bilsinlər ki, bu zaman Təbriz ətrafındakı Rudqat mahalının Ənbəd kəndini¹, onun mal [vərgisi]² və divana aid mütəvəccihatı ilə birlikdə, toşqan ilin başlanğıcından etibarən ağaları mədh edilən, müqəddəsliyin pənahı, həqiqətlər büsəti, rəhbər əlamətli, canişin görkəmli, islam ölkələrinin sevimlisi, din təriqətlərinə mənsub xalqların mürşüdü, qadir hökmdar allahın köməkçisi, haqqı, həqiqəti, təriqəti və dini yüksək olan Seyyid, yüksək həzrət Əbdülqafarın – yüksək allah onun müqəddəs

¹ T.M.Musəvi yazır ki, Rudqat manalı Təbrizin quzeyində, Marendin gündoğarmda yerləşərək indi qırxa kimi böyük və kiçik yaşayış yerindən ibarətdir; Ənbəd kəndinin isə indi Təbriz-Əhər yolu yaxınlığında yerləşən Əmnəd kəndi olduğunu ehtimal edir (bax: *Musəvi T.M.* Orta əsr..., 1977, s. 51).

² Mal vergisi üçün bax: *Fərzəliyev Ş.* Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. B., 1983, s. 83-84.

və yol göstərən məs'ud kölgələrini əbədi etsin - daimi soyurğalı¹ buyurub bağışladıq və bu mübarək hökm – yüksək allah onu nüfuzlu etsin - çıxarıldı ki, yazıldığı kimi həyata keçiriləcəyini bilərək qeyd olunan kəndi həmin həzrətin vəkilləri və güməştələrinin sərəncamına versinlər və o həzrətin daimi soyurğalı bilsinlər. Mal, ixracat, zəvayid, əvariz və digər divan mükəlləfiyyətlərindən məaf olunmuş, tapşırılmış, azad edilmiş və yazılı göstərişlərdən kənar olunmuş bilsinlər. Bütün cəhətlərdə maneçilik törətməyərək yazılı göstəriş verməsinlər, ayaq basmasınlar, nəzər salmasınlar və göz diləməsinlər. Oranın rəiyyətlərindən heç bir şey tələb etməsinlər². Bu mə'lum edilən o həzrətin əbədi ən'amı və daimi soyurğalı hesab edərək dəyişdirmə şübhələrindən qorunmuş və təzmin edilmiş bilsinlər. Qeyd olunan kəndin kətəxudası və rəiyyətləri özlərinin mal [vərgisi], divana aid mütəvəccihat və cəhətləri haqqında müqəddəs həzrətin vəkillərinə cavab versinlər, onu ödəməkdə itaətsizliyə və ləngitməyə yol verməsinlər. Bütün sahələrdə həmin qayda ilə hərəkət edərək buyruqdan kənar çıxmasınlar və hər il yeni hökm tələb etməsinlər. [Fərman]³ ən yüksək xeyirxahın əlçatmaz yüksək möhürü ilə rənglənərək əsaslandırıldıqda və zinətləndirildikdə [ona] e'timad etsinlər.

Yazıldı Yüksəyin əmri ilə 875-ci il ziqə, dətəl-hərəmm 4-də.

[Möhür:] Bağışlayan hökmdara e'timad bəsləyən Həsən

Allah, xeyir və ehsanla başa çatdır!

Allah, xeyir-və ehsanla başa çatdır!

37. I ŞAH İSMAYILIN DİZMAR VİLAYƏTİNDƏ RUHANİLƏRİN VƏRGİLƏRDƏN AZAD EDİLMƏSİ HAQDA HÖKMÜ

1502-ci ilin yanvar ayında verilmişdir. Hökmün fotosurəti «Naşriyyəyi-danişkədeyi ədəbiyyatı Təbriz» jurnalının 1339-cu il tarixli 2-ci nömrəsindən götürülmüşdür. *Müsəvi T.M.* Orta əsr..., 1977, s. 99-100.

¹ Soyurğal haqda bax: yenə orada, s. 76 - 79.

² Fərmanda soyurğalın mahiyyətə klassik cizgiləri verilmişdir: daimi (əbədi, irsan) bağışlanması, bütün vergilərin yalnız soyurğal sahibinə ödənilməsi, dövlət xəzinəsinə buradan vergi verilməməsi (vergi immuniteti) və dövlət maliyyə idarəsi işçilərinin nəzarətindən soyurğal tamağının azad edilməsi («Bütün cəhətlərdə maneçilik törətməyərək yazılı göstəriş verməsinlər, ayaq basmasınlar, nəzər salmasınlar və göz dikməsinlər»).

³ Fərmanın sonunda edilmiş əlavə qeydə bildirilir ki, o, Uzun Həsənin böyük oğlu, dövlət işlərində fəal rol oynayan Əmirzadə Şəmsəddinin yazısı üzrə tərtib edilmişdir. Fərmanın əsl Londona Britaniya muzeyində saxlanılır.

Mehriban və bağıslayan allanın adı ilə. Hökm allahındır. Qalibiyyət atası Şah İsmayıl Bahadır əl-Səfəvi sözümlər Dizmar vilayətinin¹ divan istərinə vəzifədar olan və ən mühüm hökmlər vəzifələrini həyata keçirən əmirləri, hakimləri, dağalan, amilləri və mübaşirləri bilsinlər ki, [Qur'anda] dürr kimi düzülmüş - onlara deyir ki, sizdən, yaxın dostluqdan başqa heç bir sual etmir və heç bir mükafat istəmirik - sözünün tələb etdiyinə görə, böyük seydiləri möhkəmlətmək və himayə etmək ədalət şüurlu sultanlar və səma qüdrətli xaqanların vaciblər sırasında və zəruriyyət cümləsində olan vəzifələrinəndir. Bu məs'ud saatlı vaxtlarda şahla layiq sonsuz qayğı, şahlıq mərhəməti və mehribanlığı hörmət sahibləri olan əzəmətli və kəramətli seyyidlərin əhvalına şamil və arzularına öhdəçi olmuşdur. Peyğəmbərin - ona salam olsun - ən yaxşı övladının [hökmlərli] günlərində əzəmətli seyyidlər və nəciblərin xəlifələri, Seyyid Ziyaəddin Rza, Seyyid Məhəmməd, Seyyid Cəfər, Seyyid Amir və qardaşlarına xeyirxahlıq niyyəti buyurub, onları malucəhət və divan hüququndan düşüncəli surətdə, bütünlüklə azad etdik və bağısladıq, vergilərdən və yazılı göstərişlərdən kənar edilməyə layiq buyurduq. Lazımdır hökmə müvafiq surətdə rəftar edərək malucəhat, ixracat, xariciyyət, hökmlü və hökmsüz ləvazirət adı ilə ələfə, ulufə, qonluqa, ulağ, ulam, bigar, şikar, tərhi, dəstəndaz, əydi novruzi, zərparəyi pişkəş, savarı, çərik, ona yarım, məlikanə, mühəssilanə, yüzə dörd, sədrlik haqqı, vəzirlik haqqı, amillərin çalışma haqqı, dağalıq haqları, yetişdirilmiş məhsulun qiymətini müəyyənləşdirmək və torpaq sahəsini müəyyən etmək haqqı, vərilmiş vədi yerinə yetirmək haqqı, qala və keşikçixana ixracatı, yüzə bir, yüzə iki və məlu-xaricə aid oluna biləsi digər divan mükəlləfiyyətləri və şahlıq tələbatından² hər ad və qayda ilə olursa-olsun, əziyyət verməsinlər və təcavüz etməsinlər. İstər azacıq, istərsə də çoxlu tamah və təvəqqüf etməsinlər.

Hökmü dəyişmək və əvəz etmək niyyətindən mühafizə olunan və qorunan hesab etsinlər. Ötən göstəriş və davam edən qanun mövcubincə bağıslanmış və azad olunmuş bilərək, heç bir həvalə və tələb etməsinlər. Qeyd olunanları əzizləməyi və hörmətləndirməyi lazım bilsinlər. Onların minnətdar və [ya] şükayətçiliyinin təsirliliyini bilsinlər. Mübarək fərmanın tələbatından yayınmasınlar. Həmin qayda ilə rəftar etsinlər və bu mövzular üçün hər il yeni qeyd və əmr tələb etməsinlər. [Hökm] bütün dünyanın tabe olduğu yüksək şöhrətli itaət olunmanın yüksək və kaşarlı möhürü ilə zinətləndikdə, aydınlaşdıqda və cilləndikdə, e'timad etsinlər.

Yüksəyin əmri ilə yazıldı, yüksək allah onu yüksəltsin, nüfuzunu əbədi etsin. O, yüksəyə tabeçiliyi və itaətçiliyi ötürü etməsin.

¹ *Dizmar vilayəti* - T.M.Musəvi haqlı olaraq yazır ki, indi Qaradağ bölgəsindən Şərqi və Qərbi Dizmar mahalları XVI yüzildə bütöv bir mahal imiş (*Müsəvi T.M. Ort a əsr... 1977, s. 52*).

² Fərmanda kütüblərdən yığılan vergilərdən 32-nin adbaad sadalanması onu bir tarixi qaynaq kimi olduqca dəyərli edir (Yenə orada, s. 51).

38. İ ŞAH İSMAYILIN TƏBRİZDƏ XANƏHMƏD BAĞININ BAĞIŞLANMASI HAQQINDA HÖKMÜ

1508-ci ilin iyun ayında verilmişdir. Hökmün fotosurəti «Şərq tədqiqatları» məc-muəsinin 1965-ci ildə Oksfordda çapdan çıxmıuş III buraxılışından götürülmüşdür. *Musəvi T.M.* Orta əsrlər..., 1977, s. 100-101.

O, pak allahdır

Mehriban və bağışlayan allahın adı ilə

[Möhür:] Əli və onun övladlarına olan məhəbbət ruh kimi mənim bədənindədir. Heydər oğlu İsmayıl Şah imərdanın [Əlinin] quludur. 908

Hökm allahıdır.

Qalibliyin atası İsmayıl Bahadır

sözümüz

Bu vaxt qərar buyurduq ki, hökmdarlıq məkanı Təbrizdə yerləşən və ardıcıl olaraq seyidlik və dinin cəlalı, abalığın pənahı, səadətin kəsəri, qardaşlıq məhəbbəti bəslədiyim Seyid Süleyman Mirzənin sərəncamında olmuş Xanəhməd bağını həmin qayda ilə ona aid bilsinlər və onun vəkillərinin sərəncamına versinlər. Ayrı bir adam oraya dəxalət etməsin. Qeyd olunan hökmdarlıq məkanın dağçası, kələntərləri və divan işlərinə baxan rütbəli qulluqçuları yazılmış qayda ilə qərar verildiyini bilsinlər. Hakimiyyətin pənahı, hamının atalığı, dövlət və iqbalın münsifi alicənab Hüseyn bəy Lələ² sərəncam verdiyi təqdirdə bu işə heç bir adama qarışmaq fürsəti verməsinlər. Buyuruqdan kənara çıxmasınlar və özlərini və zifədar bilsinlər.

İndicə onların yiyəliyinə versinlər və [oranın] ətrafına dolanmasınlar. Yüksək qeyd.

Yazıldı 914-cü il səfər ayının 15-də.

¹ Fərmanın tarixi (1502-ci ildə deyil (bax: «Azərbaycan tarixi», I c, s. 245), 1501-ci ilin yayında - iyulun sonu, avqustun başlanğıcında Təbrizə gəlib şahlıq taxtına çıxmış və bununla da Səfəvilər hakimiyyət başına keçmişlər (*Musəvi. T.M.* Orta əsr..., 1977, s. 52).

² *Hüseyn bəy Şanlı* (Lələ, Lələ bəy) – Azərbaycanın tanınmış qızılbaş xadimlərindən biri, Şah İsmayılın tərbiyəçisi olmuş, onu atası və böyük qardaşı Sultan Əli öldürüldükdən sonra böyüdüb başa çatdırmışdı. Şah İsmayıl hakimiyyət başına keçdikdən sonra nüfuzu çox böyük idi, «cümlə atalığı» ləqəbi ilə Əmirülümara vəzifəsi tuturdu; fərmandan göründüyü kimi, onun verdiyi göstərişləri Şah İsmayıl dəyişilməz sayırdı. Hüseyn bəy Lələ 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündə öldürülmüşdür (*MUSƏVI T.M.* Göstərilən əsəri, s. 54).

39. İŞAH TƏHMASİBİN ZİĞ KƏNDİNİN BİBİHEYBƏT MƏQBƏRƏSİNƏ¹ VƏQF OLUNMASINI TƏSDİQ EDƏN FƏRMANI

1547-ci ilin fevral ayında verilmişdir.

SSRİ EA Leninqrad arxivi, B.A.Dormun fondu, №
776, siyahı 1, N2 630.

Musəvi T.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri.
B., 1967, s. 63.

Hakimiyyət allaha məxsusdur
[Möhür izi:] Şahi-vilayətin² qulu Təhmasib

Mübarək fərman verildi o haqda ki, Badkuyə³ ətrafında yerləşən Zığ kəndi bütün sərvət və əmlakı ilə birlikdə haqq imam övladı Bibiheybət - onun babalarına və özünə salavat və salam olsun – müqəddəs asitanəsinə vəqf edildiyinə və bu haqda heç bir dəyişiklik olmadığına görə Badkuyənin amillərindən, divan işlərinə baxanlarından, kələntərləri və kət xudalarından heç biri, heç bir adla qeyd olunan kəndin ətrafında dolanmayaraq hər hansı tələb etməsinlər. Qeyd olunan ölkənin hakimləri, tiyuldarları və daruqələri yazılmış qayda üzrə qərar verildiyini bilsinlər. Ondan kənara çıxmasınlar. Qeyd olunan kəndin rəiyyələrinin, habelə mübarək asitanənin dərvişləri və xidmətçilərinin gözənilməsini vacib bilərək yazılı göstəriş verməsinlər və mə'mur göndərməsinlər. Heç bir yaranmış ixracat adı ilə, habelə ələfə, ulufə, ulağ, bigar, şikar və sair şeltaqat və əhalini acliğa mə'ruz qoyan hər hansı ad və qayda ilə olursa-olsun təcavüz etməsinlər. Qeyd olunan ölkənin bəniçəsi daxilindən çıxarılmış və kənar olunmuş bilsin[lər]. Bu bərədə göstəriş verilməsini lazım bilərək ona hərtərəfli riayət etsinlər. 954-cü il məhərrəm ayının 20-i⁴.

¹ Bibiheybət məqbərəsi vaxtilə Bakının 5 km-liyində dağın ətəyindəki qəbiristanlıqda yerləşirdi. Buraya bitişik qədim kənd isə «Şix» (şeyx sözünün dəyişilmiş şəklidir) kəndi adlanırdı və indi də belə adlanmaqdadır (artıq şəhərin içərisindədir). XIX yüzildə Bakı-Salyan yolunun çəkilişi ilə bağlı olaraq məqbərə sökülüb yox edilmiş, 1990-cı illərdə yenidən tikilmişdir. Rəvayətə görə məqbərə səkkizinci imam Əli bin Musa el-Rzanın bacısı Höktümə xanımın və onun xidmətçisi Heybətın burada basdırılması ilə bağlı yaranmışdı (*Musəvi T.M.* Göstərilən əsəri, s.5).

² «Şahi-vilayət» - şialərin birinci imamı.

³ *Badkuyə* - Bakı.

⁴ Din xadimlərinə aid olan bu fərmanı Şah İsmayılın yuxarıda verilən 1502-ci il tarixli hökmü ilə tutuşdurun. Bu fərman Bibiheybət məqbərəsi haqqında bizə çatmış ilk dövlət sənədidir.

40. ŞƏKİ ÖLKƏSİNİN SƏDRLİYİ VƏZİFƏSİ HAQQINDA İŞAH TƏHMƏSİBİN FƏRMANI

1550-ci ilin sentyabr ayında verilmişdir.
Gürcüstan SSR EA Əlyazmaları institutu, Fond P., iş
№ 1. *Müsəvi TM*. Orta əsr..., 1977, s. 64-65.

[Möhür: I Yuxarı hissədə:] Allah, Məhəmməd, Əli.

[2. Ortada:] Şahi vilayətin qulu Təhməsib

[3. Haşiyədə:] Əli ilə əlaqəsi yaxşı olmayan hər hansı adamı, kim olursa-olsun, mən sevməyirəm. Hər kəs ki onun qapı: qarşısında torpaq kimi deyilsə, məleykə olsa belə, onun başına toraq ələnsin.

Mübarək fərman nüfuz şərəfinə çatdı. O haqda ki, ağalığ nəqibliyin pəri ahi, sədarət busatlı, seyidlik, nəqiblik və e'tiqad da mükəmməl olan Mir Sultan adı ilə şöhrət tapmış Əbdürrəzaqın tam şiəliyi və dindarlığına biz mübarək şahın həddən artıq e'tibar və e'tiqad bəslədiyinə görə, Şirvan ölkələrinin¹ sədrliyini² bütünlüklə o nəqiblik pənahına tapşırırmışdıq ki, aydın din qaydalarının düzgün həyata keçirilməsinə və müdafiə olunan imamların - onların hamısına Allahın salavatı olsun - düzgün təriqətinin ayin və ən'ənələrini yaymağa tam qeyrət və şərəf hissi ilə yanaşdığı üçün qeyd olunan ölkənin bütün adamlarını düzgün yola rəhbərlik etməyə çalışsın. Düşüncə və rəvayətə əsaslanan dəlillər və sübutlarla bu müqəddəs təriqətin həqiqətini onların nəzərinə çatdırırsın, yoldan azmış günahkar təbəqənin nicat vasitəsi olaraq onları çürük əqidələr və puç təriqətlərin qaranlıq məkanından Cəfəri təriqətinin sağlam yoluna və düzgün on iki imam - onlara salavat və salam olsun – məsləkinə rəhbərlik etsin. O tərəfin bütün xəvas və avamlarının zahiri, daxili vəziyyətini qaydaya salmağa yenidən rəğbət və məyl işığı saldığımız bir vaxtda Şəki ölkəsi məmləkətinin sədrliyini də o ölkəyə (Şirvana) yaxın qonşu olduğuna görə, qeyd edilən ölkəyə əlavə edərək həmin ağalığ və nəqiblik pənahına tapşırırdıq və qaytardıq ki, qayda əsasında oranın adamlarına da rəhbərlik olunmasına diqqət yetirsin³.

Onları istiqamətləndirici imamların - onlara salam və sənə olsun - haqq təriqətinin qayda və şərtlərinə, habelə onun –teriqətin - davranış tərzləri və

¹ Şirvan ölkələrinin - burada Şimali Azərbaycanda yerli hakimlərin idarəsinə verilmiş vilayət və mahallardan söhbət gədir. Feodal titulu olmaqla belə vilayətlər «ölkə» adlanırdı.

² Səfəvilər dövründə dini və mülki işlərə baxan ən yüksək vəzifəli dövlət məmurlarından biri. Bu və ya başqa vilayətin şeyxülislamı da sədr tərəfindən təyin olunurdu (bax: *Fərəzliyev Ş.* Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. B., 1983, s. 47-49).

³ Şirvan bəylərbəyliyi ilə yanaşı Şəki vilayətinə də bir şəxs (Mir Sultan Əbdürrəzaqın) sədr qoyulması Şah Təhməsibin dini işlərə dövlət rəhbərliyini mərkəzləşdirməyə çalışmasını göstərir.

ayinlərinə rəğbətəndirsin¹. Bu sahədə tam səylə çalışaraq vaxtların bir dəqiqəsini belə boş keçirməsin. Oranın hakimi idarəçilik, pənahı, hökumət büsatlı, kəramətli, hakimlərin dayağı, hakimiyyət və səadətin günəşi Dərviş Məhəmməd xan² yazılmış qaydada qərar vərildiyini bilərək o nəqiblik pənahını qüdrətləndirməyə və e'tibarlandıрмаğa çalışsın. Qeyd olunan ölkədə sakin olanlar və vətən salanların hamısı öz xüms, zəkat pullarını hər il Şirvan ölkəsində heəyata tətbiq edilən qayda üzrə həmin ağılıq pənahına çatdırsınlar ki, sədrlik rəsmini götürdükdən sonra [qalanını] müstəhəq adamlara çatdırsın.

Qeyd olunan ölkənin və Şirvan ölkələrinin qaziləri, möhtəsəbləri və şəriət işlərinə baxanları bütün sahələrdə itaət və tabelik qaydalarına əməl edərək o nəqiblik büsatının çıxarma və təyin etmə [tədbirləri] ilə özlərini işdən çıxarılmış və ya vəzifəyə tə'yin olunmuş bilsinlər. Hər il bu məsələlər haqqında yeni hökm və əmr tələb etməsinlər. İdarəçilik və hökmanlığın pənahı, hakimiyyət və səadətin arxası Şirvan yerlərinin hakimi Əbdulla xan³ o nəqiblik pənahını qüdrətləndirmək və e'tibarlandıрмаq üçün elə sə'y göstərməlidir ki, həmin ucqarlarda təriqətin qaydalarını yaya bilsin⁴. Bu haqda göstəriş verildiyini bilərək, şəriətə aid bütün işlərin irəliləyişinə qayğı bəslənsin. Əmirələr, hakimlər, dağalar, vəzirlər və vəkillərdən, habelə onların mü lazimlərindən bir nəfərin belə o nəqiblik pənahına aid olan işlərə qarışmasına [imkan] verməsin və özünü vəzifədar bilsin.

Yazıldı 957-ci ilin ramazan ayında.

¹ Fərmanın bu bəndi və aşağıda bəylərbəyi Abdulla xana aid olan hissəsi Səfəvi şahının şüük təriqəti qaydalarının yayılması işinə dövlət əhəmiyyətli bir iş kimi yanaşmasını sənədləşdirir.

² *Dərviş Məhəmməd xan* – Şəki vilayətinin müstəqil hakimi. Fərmanda adının və titullarının ehtiramla çəkilməsi Məhəmməd xanın Səfəvi şahından asıldığının hələ çox zəif olduğunu göstərir. Lakin 1551 -ci ildə şah Təhməsinin yürüşü zamanı Məhəmməd xan öldürülmüş və yerinə şahın adlı-sanlı sərkərdələrindən biri Toyğun bəy Qacar hakim qoyulmaqla Şəki vilayəti yarımmüstəqilliyini tamamilə itirərək adı əyalətə çevrilmişdi (Hüseyn can adlı birisinin buraya yeni hakim qoyulması haqqında fikir yanlışdır, bax: *MUSƏVİT.M.* Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər, XVI-XVII əsrlər. B., 1977, s. 17).

³ *Abdulla xanı Ustaclu* - Şirvan bəylərbəyi.

⁴ Bax: qeyd № 4.

41. BİBİHEYBƏT MƏQBƏRƏSİNİN MÜTƏVƏLLİLİYİ VƏZİFƏSİ HAQQINDA İŞAH TƏHMƏSİBİN FƏRMANI

1555-ci ilin dekabr ayında verilmişdir.

SSRİ EA Leninqrad arxivi, B.A.Dornun fondu,
N2 776, siyahı 1, N2 631.

Müsəvi T.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri, s. 64.

Hakimiyyət allaha məxsusdur

[I Şah Təhməsibin möhürünün izi...]

Mübarək fərman verildi o haqda ki, Şirvan Badkuyəsindəki Bibiheybətın mübarək məzarının mütəvəlliliyi qədim zamanlardan Şeyx Bünyada aid edilmişdi. Ərzə çatdırıldı ki, o, vəfat etmişdir. Onun oğlu Qulaməlinin isə ləyaqət və qabiliyyəti var ki, həmin iş qayda üzrə ona tapşırılsın. Buna görə qərara alındı ki, toşqan ilin əvvəlindən etibarən onun atasının göstərişi əsasında qeyd olunan asitanənin mütəvəllisi tanısınlar. Oranın dərvişləri və işçiləri onu həmin yerin mütəvəllisi¹ bilərək, sözü və məsləhətindən kənara çıxmasınlar. Buyruqdan boyun qaçırmasınlar və hər hansı adam hasil etdiyini [mütəvəlliyə] verdikdə qəbz alsın. Hər il yeni hökm tələb etməsinlər².

Yazıldı 963-cü -ilin məhərrəm ül-hərəm ayında.

42. BAKI LİMANINA NAZİR TƏYİN OLUNMASI HAQQINDA FƏRMAN

Fərman 1564-cü ilin aprel ayında verilmişdir.
SSRİ EA Leninqrad arxivi, B.A.Dornun fondu, N»776,
siyahı 1, № 673.

Müsəvi T. M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri, s.
83-84.

Bu vaxt sədrlərin, habelə yer və dənizlərə sahib olanlardan ən böyüyünün fərmanını təqdim etmiş Xəlifə Şeyx Zahidin -onun sərvət və səadəti var olsun - dindarlıq və əminliyini nəzərə alaraq, onu dəniz sahillərindəki gəmiçilərin və tacirlərin naziri və başçısı təyin etdik ki, həmin camaatın işlərinə ciddiyyətlə nəzarət etsin, yaxşı və yaman [vaxtlarında] onlara baş çəksin. Dava və düşmənçiliklərə son qoyub ayırd etsin. Ərzə çatdırılması vacib olan işləri ən yüksək məqama çatdırsın və əmr olunan qayda üzrə əməl etsin. Muxtavəndlərin

¹ *Mütəvəlli* – şəriət üzrə verilmiş vəqfnamə əsasında vəqf əmlakını müdafiə edən vəzifəli şəxs (*Müsəvi T.M.* Göstərilən əsəri, s. 45).

² Fərmandan aydın olur ki, soyurğal, tiul kimi bağışlama torpaqları ilə yanaşı, vəqf əmlakının da idarəsi irsi olmuşdu.

və dəniz sahili tacirlərinin rəftar qaydası bundan ibarət olmalıdır ki, öz çətinliklərini ona açıb desinlər, onun məsləhətinə tabe olsunlar. Onun xəbəri olmadan ətrafda və bu tərəf, o tərəfdəki amillərə bir dinar belə lüzumsuz [pul] ödəməsinlər. Hökm və qayda-qanunun əleyhinə hərəkət etməyərək, vərilmiş qayda üzrə rəftar etsinlər. Kənara çıxdıqları təqdirdə cəzalandırılacaqlarını bilsinlər¹.

Yazıldı 971-ci ilin ramazan ayında.

43. KİŞ, NUXU VƏ ŞƏKƏRƏND KƏNDLƏRİNİN TİUL VƏRİLMƏSİ HAQQINDA ŞİRVAN BEYLƏRBƏYİ XOSROV XANIN HÖKMÜ

1646-cı ilin iyun ayına verilmişdir.

Azərbaycan SSR EA Respublika

Əlyazmaları Fondu.

İnv. № h-29

5428

Musəvi T.M. Orta əsr..., s. 69.

Yüksək hökm verildi o haqda ki, günəş qədər yüksək olan [şahın] 1043-cü ilin səfər ayı tarixli dünya itaət etməli hökmünə əsasən ötən təxaquyilin 8-ci aynın başlanğıcından etibarən aşağıda adları qeyd olunan mahalın:

Kişi kəndi, Nuxu kəndi, Şəkərqənd kəndi.

3 tümən Təbriz pulu məbləğindən ibarət vərgilər məcmuu, istər çox və istərsə də azlığına bağlı olmadan, nəsilən-nəslə və arxadan-arxaya keçmək şərti ilə Şəki mahalı tiuldarlarının dulundan² dəyişdirilərək azad edilmiş, uca və yüksək rütbəli Malik Səfiquliyə və onun əmisioğlu Baydar bəyə tapşırılmış və məhribanlıqla mərhəmət olunmuşdur. İndi isə qeyd olunan mahalın maliki uca və yüksək rütbəli Malik Səfiqulu ali divana gələrk yüksək qol çəkilməsini xahiş etmişdir. Buna əsasən qərar verdik ki, oranın hakim və tiuldarı günəş qədər yüksək [şahın] dünya itaət etməli hökmündə göstəriləyi qərar üzrə tədbirlər

¹ Alqı-satqı ilə məşğul olub, xarici ölkələrə mal aparan tacirlərin qalması ilə bağlı olaraq tacirlər və gəmiçilər üzərində nazir və başçı vəzifəsinin təsis edilməsi Bakı şəhərinin XVI yüzildə mühüm liman şəhərinə çevrildiyini göstərir. Bəzi qaynaqlarda Bakı bu zaman «Təbrizin limanı» adlandırılır, bununla da onun Səfəvi dövlətinin şimalda başlıca dəniz ticarəti şəhəri olması bildirilir.

² Tiul və tiuldarlar haqda bax: *Fərzəliyev Ş.* Göstərilən əsəri, s. 79-81.

görüb qeyd olunan mahala qarışmasınlar. Yuxarıda yazılmış məbləğin əvəzini günəş şüalı [şahın] dünya itaət etməli hökmünə uyğun olaraq əzəmətli divan işçilərindən tələb etsinlər. Bu haqda göstəriş verildiyini bilsinlər.

Yazıldı 1056-cı ilin cümediul-əvvəl ayında. [Möhür izi:] «Allahın lütfü səninlə olarsa, Xosrov dərğahın bəyənilmişlərindən olar. 1056».

44. ŞƏKİ ÖLKƏSİ KƏTXUDALARININ ŞİKAYƏTİ İLƏ BAĞLI OLARAQ II ŞAH ABBASIN FƏRMANI

1648-ci ilin fevral ayında verilmişdir. Azərbaycan
SSR EA Respublika Əlyazmaları Fondu.

İnv. № H-3 8920

Müsəvi TM. Orta əsr..., 1965, s. 50-51.

Hakimiyət allaha məxsusdur

[Möhür izi:] Şahi vilayətin qulu Abbas, 1051

Uğurlu fərman verildi o haqda ki, bu zaman Şəki ölkəsinin kətxudaları yüksək şahın sarayına gələrək [ona] çatdırdılar ki, vəkillərdən əmirlik və hökumətin pənahı Şəki ölkəsinin hakimi Abbasqulu Sultan¹ və qeyd olunan ölkənin keçmiş hakimi Aslan Sultan həmin mahalın onların tituluna vəridiyi tarixdən indiyədək, pul təminatı və rüsumət ünvanı ilə onlardan ali divanın müəyyən etdiyi qaydadan beş min tuman artıq pul almışlar.² Qışlaqbaşı, onların mülləklərinin malikənəliyi və digər hesabdən-kənar adələtsizliklər yolu ilə həmin şəxslərin malına zorla sahib çıxmışlar. Buna görə qərara alındı ki, hökmranlıq və qüdrətin pənahı, dəbdəbə və cəllali dəstgaha malik, yüksək vəzifəli, əmirlərin əmiri, hökmranlıq bacarığına malik, cəllali və iqballı Şirvan bəylərbəyisi Xosrov xan, nurani şəriət adamları və həmin vilayətin əhəlisinin yüksək [nümayəndələri] ilə birlikdə [işin] həqiqətinə ətraflı surətdə yetişərək ədalətli, haqq və hesabın tələb etdiyi qayda əsasında tədbirlər görsün. Elə etsinlər ki, nəzərdə tutulmuş hesabla uyğun gəlməyən heç bir tədbir görülməsin. Bunu vacib sayaraq özlərinə vəzifədar bilsinlər.

Yazıldı 1058-ci ilin səfər ayında.

¹ *Abbasqulu Sultan* - Aslan Sultandan (bax: bundan qabaqkı qaynaq) sonra Şəki hakimi.

² İki hakimin dövründə bütün vergilərdən başqa, kəndilərdən 5000 tuman (qızıl pul ilə təxminən 20 min manat) artıq pul alınması yerli feodalların özbaşınalığını, heç bir qanun ilə hesablaşmadıqlarını göstərir.

45. ŞƏKİ ÖLKƏSİNİN HAKİMİNƏ İİ ŞAH ABBASIN GÖNDƏRDİYİ FƏRMAN

1648-ci ilin fevral ayında verilmişdir.
Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmaları Fondu.
İnv. № 8919
Musəvi TM. Orta əsr..., 1965, s. 51-52.

Hakimiyyət allaha məxsusdur
[Möhür izi:] Şahi vilayətin qulu Abbas, 1052

Uğurlu fərman verildi o haqda ki, Şəki ölkəsinin rəiyyətləri və acizləri divana gələrkək hökmdarların hökmdarı, behişt məkanlı şah babamın¹ - allah onun sübutunu daha da parlaq etsin -1043-cü ilin cü madiulsani ayında verilmiş şərif hökmünü göstərdilər. [Hökmün] məzmunu belədir ki, məzkur rəiyyətlər və acizlər şikayət edib dedilər ki, [onlar] ali divanın müəyyən etdiyi qaydaya uyğun olaraq məlucəhat² və digər divan vergilərinin öhdəsindən gəlirlər. Adı yuxarıda qeyd olunan ölkənin hakimləri, müəyyən olunmuş qaydadan artıq pul toplayır və qoyulmuş qaydanı nəzərə almırlar. Buna görə də qərara alındı ki, qeyd olunan ölkənin hakimləri hər hansı məsələ barədə rəiyyətlərə aid ali divandan aldıkları göstərişlərə əməl edərək, ondan bir dinar belə artıq tələb etməsinlər və istəməsinlər. Şahdan xəhiş etdilər ki, bu barədə fərman versin. Buna görə qərara alındı ki, qeyd olunan ölkənin hakimi fərmanın məzmun və dəlillərindən kənara çıxmasın və yayımlasın. Şikayət olunduğu təqdirdə istintaq ediləcəyi barədə fikirləşsin. Divanın müəyyən etdiyi qaydaya uyğun tədbir görsün. Bu barədə göstəriş versin və hər il yeni hökm tələb etməsin.³

Yazıldı 1058-ci ilin səfər ayında.

¹ Səfayi hökmdarı Şah Səfi

² *Məlucəhat* - başlıca torpaq vergisi.

³ 1633-cü ildən, yeni 15 ildən çox davam edən bu şikayətlər fərmanın sonluğundakı təhdidin yersiz olduğunu göstərir. Şəki hakimləri bu fərmanlar və bütövlükdə şah hökuməti ilə hesablaşmırdılar. Onlar bir qayda olaraq, Şirvan bəylərbəyinə tabe idilər, bu vəzifəyə bəylərbəyin təklifi ilə və çox vaxt onun qohumları arasından qoyulurdular. Bu 15 ildə şikayətlər üzrə bir-birinin ardınca bir neçə şah fərmanının verilməsi onların tam özbaşnalığı ilə bağlıdır.

46. ŞƏKİ MƏLİYİ SƏFİQULUNUN ŞİKAYƏTİ ÜZRƏ II ŞAH ABBASIN FƏRMANI

1651-ci ilin yanvar ayında verilmişdir. Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmaları Fondu. İnv. No h - 6 8931 Müsəvi T M. Orta əsr..., 1965, s. 52-53.

O [ALAH]

Hakimiyət allaha məxsusdur

[Möhür izi:] Sahi vilayətin qulu II Abbas

Uğurlu fərman verildi ondan ötrü ki, Şəki ölkəsinin məliyi¹ ali və yüksək rütbəli Məlik Səfiqulunun ərz etdiyinə görə, Şəki və onun tabeliyində olan Danqi, Qax və Meşəbaşının məlikliyi² əlicənab hökm mövcubincə ona verilmişdir. Danqi və sair [yerlərin] rəiyyətləri [həmin vəzifənin] ona rücu olunduğu tarixdən bəri qeyd olunan şəxsə vərgilər (rüsüm) ödəməmişlər. Dəftərxana tərəfindən təsdiq olunmuşdur ki, Şəki ölkəsinin və ona tabe olan yerlərin məlikliyi və ağsaqqalları hökm əsasında məzkur ali və yüksək rütbəli [şəxsə] verilmişdir. Sonra elə olmuşdur ki, o vilayətdə məmul olan qayda mövcubincə keçmiş məliklərə ödənilən vergilərin (rüsümün) qeyd olunan şəxsə ödənilməsini müəyyən səbəblər üzündən rəva bilməmişlər.³ Danqi və Qax ayrı-ayrılıqda qeyd olunan ölkənin bulukları hesab olunur. Meşəbaşı kəndi isə həmin ölkənin buluklarından olan Forasadın tərkibinə daxildir və [oradan] müəyyən məbləğ pul toplanılması məlumdur. Qeydə alınmış cümədiül-əvvəl 1025-ci il tarixli hökm mövcubində Danqi məlikliyi danqili Məlik Müzəffərə verilmişdi. Sonra belə olmuşdur ki, Gürcüstan səfərində, səma qədər yüksək olan dərgaha gələrək astananı öpmək şərafinə nail olmuş, onun səmimiliyi və dostluğu zahirə çıxdığına görə, yenidən [həmin məliklik] ona mərhəmət edilmişdir. Sonra isə Məlik Yusifə verilmişdir.

¹ Görünür, XVII yüzilin ortalarında Şəki vilayətinin idarə olunmasında dəyişiklik edilmiş, buraya hakim qoyulan feodala «sultan» titulu yerinə «malik» titulu verilmişdir. Sultan kimi malik də idarəyə aldığı vilayətə öz «ölkəsi» (tiul torpağı) kimi sahib dururdu. Bununla yanaşı, malik sultan ilə qarşılaşdıqda, Şirvan bəylərbəyindən daha az asılı idi, hər halda birbaşa ona tabe deyildi. Buna görə də fərmanda Şirvan bəylərbəyi ilə yanaşı Qarabağ bəylərbəyinin Məlik Səfiquluya müstəqil bir hakim kimi yardım göstərmələri buyrulmuşdur.

² Qabaqlar «malik» titulu ayrı-ayrı kəndlərin hakimlərinə də verilirdi.

³ Vergilərin ödənilməsi, daha doğrusu, ödəməkdən boyun qaçırılması («ödənilməsini müəyyən səbəb üzündən rəva bilməmişlər») kəndli hərəkətinin formalarından biridir.

Qeydə alınmış doqquz yüz doxsan səkkizinci il tarixli hökmə əsasən Qax və Beşpara mülkiyyəti Məlik Qaracaya verilmişdir. Doğrusu budur ki, Beşparanın həmin Meşəbaşı olmasını¹ və zəliklərin həyatda olub-olmamalarına [hökumət] dəftərindən müəyyənləşdirmək mümkün olmur. [Beləliklə] qərara alındı ki, dünya itaət etməli hökmə əsasən qeyd olunan mahallardan hər hansı biri yuxarıda adı çəkilmiş şəxsin (Məlik Səfiqulunun) mülkiyyəti altında olarsa, həmin işin rüsumunu dünya itaət etməli hökmdə nəzərə alındığı kimi və oradakı adı qayda üzrə məzkur ali və yüksək rütbəli [şəxsə]! Ödəsinlər. Ötən illərin vergiləri hesabına həmin yerdə ödənilməmiş bir şey qalmış olsa, qayda üzrə toplansınlar.

[Məlik Səfiqulu] bir daha xahiş etdi ki, Şirvan və Qarabağ bəylərbəylərinin sərəncamına fərman göndərihsin. Qeyd olunan mahalın rəiyyətləri inad göstərdikləri, özbaşınalıq etdikləri təqdirdə onlar lazımcına yardım etsinlər² və göstəriş versinlər ki, müvafiq rüsumu ödəyərək məzkur şəxsin sözümdən və düzgün məsləhətlərindən kənara çıxmasınlar, öz tapşırıq və təsahüb işlərini qeyd olunan şəxsin huzurunda həyata keçirsinlər. Buna görə qərara alındı ki, hökumranlıq və qüdrətin pənahı, dəbdəbəli və cəllali dəstgaha malik, yüksək vəzifəli, cəllali və iqbali idarəçi Şirvan bəylərbəyi Xosrov xan, habelə hökumranlıq və qüdrətin pənahı, dəbdəbəli və cəllali dəstgaha malik, yüksək vəzifəli, cəllali və iqbali idarəçi, məsahət-qacar Qarabağ bəylərbəyi Murtuzaqulu xan həmin mahalın əzəmətli müstəfilər tərəfindən təsdiq olunmuş mülkiyyəti müəyyən vahid təyin etdiyi təqdirdə və [həmin vahid] qeyd olunan ali və yüksək rütbəli [şəxsə] ödənməli olduğu halda, göstəriş versinlər ki, məzkur mahalın mülkiyyət rüsumunu həmin vilayətdəki qayda üzrə qeyd edilən ali və yüksək rütbəliyə aid etsinlər. Öz tövcih və təxsislərini qeyd olunan şəxsin mə'lumatı və yazılı göstərişi ilə həyata keçirsinlər, lazımı yardım göstərərək elə etsinlər ki, onların tərəfindən heç kəsə zülm olmasın və heç kəs haqqında qaydadan kənar rəftar edilməsin. Bu göstərişi həyata keçirib hər il yeni hökm tələb etməsinlər.

Yazıldı 1061-ci ilin səfər ayında.

Meşəbaşı kəndi qabaqlar Beşpara adlanmış.

¹ Meşəbaşı kəndi qabaqlar Beşpara adlanmış.

² «...mahalın rəiyyətləri inad göstərdikdə, özbaşınalıq etdikləri təqdirdə onlar (Şirvan və Qarabağ bəylərbəyləri. - *Red.*) lazımcına yardım etsinlər» cümləsi göstərir ki, kəndlilərin çıxışını güc ilə yatırımaq nəzərdə tutulurdu.

47. ŞƏKİ QIŞLAQLARI HAQQINDA ŞAH SƏFİNİN FƏRMANI

1633-cü ilin oktyabr ayında verilmişdir. Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmaları Fondu. İnv. № "h - 25 8918 *Musavi T.M.* Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər. Bakı, 1965, s. 50.

Hakimiyyət allaha məxsusdur

[Möhür izi:] Şah Səfi varlığı ilə quldur. 1038

Uğurlu fərman verildi o haqda ki, Şəki rəiyyətləri və acizləri divana gələrek şikayət etmişlər ki, əmirliyin pənahı Aslan Sultan¹ onların qışlaqlarını kənardan gəlmiş adamlara verərək qışlaqbaşı² əldə edir. Buna görə qərara alındı ki, Şivan bəylərbəyinin vəkillərin bu işin həqiqətinə yetişərək, əgər qeyd olunan rəiyyətlər qədim dövrlərdən bəri orada qışlaq edirmişlərsə və həmin əmirliyin pənahı o yerləri digər camaata verərək qışlaq edirlərsə, göstəriş vərsin ki, qeyd olunan əmir məzkur camaatın qışlağına müdaxilə etməsin və həmin rəiyyətlər keçmişlərdə olduğu kimi qışlasınlar və bu barədə göstəriş verildiyini bilsinlər.³

48. ŞİRVANDAKI SİYASİ HADİSƏLƏR HAQQINDA ŞAH SULTAN HÜSEYNİN⁴ FƏRMANI

1721-ci ilin avqust ayında verilmişdir.

Yazılma üslubu: şikəstə.

V.İ. Lenin adına SSRİ Dövlət Kütülvə Kitabxanasının əlyazmaları şöbəsi, 185.

Müsəvi T.M. Orta əsr..., 1965, s. 66-67.

[Möhür izi:] Mehriban və bağışlayan allanın adı ilə. Əmirəlmö'minin ən kiçik iti Şah sultan Hüseyn

¹ *Aslan Sultan* - İsxan (XVI yüzilin sonu) və Şahmir xandan XVII yüzilin başlanğıcı) sonra Şəki hakimi. Şirvan bəylərbəyinə tabe idi.

² *Qışlaqbaşı* - qışlaqlardan istifadə üçün yığılan vergi.

³ Şəki rəiyyətlərinin şikayəti İsfahan sarayına çatıb xüsusi şah fərmanı verilməsinə səbəb olmuşsa, deməli, burada feodal zülmü kəskin şəkildə alınıb. Şəki vilayəti «sultan» titulu daşıyan hakimlərin həm də tiul torpağı sayılırdı.

⁴ *Şah Sultan Hüseyn* ~ Səfəvi hökmdarı.

Dünya itaət etməli hökm vərildi o barədə ki, şahlıq, hökmranlıq və qüdrətin pənahı, dəbdəbə və cəlalın aparata, şəhəmet, qoçaqlıq və cəsərətə malik olan yüksək vəzifəli, əzəmətli sultanların xələfi, ehsana layiq, səltənət, hökmranlıq, əzəmət, cəlal, dəbdəbə və iqbal kəmalına şamil olan və cəlalinin yüksəlməsini allahdan istədiyimiz şahın mərhəmətinə layiq görülməyə Kartli Gürcüstanın valisi Hüseyin xan¹ bilsin ki, bu mövqə o, Şirvanda hadisə baş verməsi barədə, habelə sayıqlıq və tədbirlilik sifətlərinə malik aqıl və bacarıqlı bir sərdarın təyin edilməsi zərurətinə və qeyd olunan hadisələr üçün lazımi tədarük görülməsi və həmin tədarükün geriyə atılması və ya yubandırılmasının bütün Azərbaycanda vəziyyətin qarışmasına səbəb ola biləcəyi üçün belə nallara əsla yol verilməməsi haqqında və o yüksək vəzifəlinin 8 min nəfərlə Kaxetə hərəkət etməsi və Tiflisin iki ağaclığına getməsi, bəlkə də onun həmin gedişinin şöhrəti sayəsində ləzgi quldurların Kaxetə və Qarabağa gəlməyə cəsəret etməmələri haqqında və sair izahata dair dünyanın pənahı olan [şahın] dərgahına erizə göndərərək ərz etmişdir ki, əzəmətli şahlıq sarayından xəbər əldə oluncayadək, o yüksək vəzifəli qeyd olunan iki ağaclıqda dayanmış və gözləyir ki, necə göstəriş olursa, o cür də əməl etsin. [Həmin məktub] şahın günəş təsirli nəzərinə çatdı, o yüksək vəzifəlinin ərz etdiyi məsələlər dünya bəzəyən fikir sahibi [şaha] mə'lum oldu. Əzəmətli sultanların o xələfinin üzü ağ olsun. Hərəkət etməklə çox yaxşı iş görmüşdür. O yüksək vəzifəlinin bu tədbiri çox bəyənilir. Bu vaxt ali divan vəzirinin qardaşı, hökmranlıq və qüdrətin pənahı, dəbdəbəli və cəlalı aparata malik, yüksək vəzifəli, əzəmətli əmirlərin əmiri, vilayət nişan xanədanının qədim sofizadəsi, hökmranlıq, əzəmət, cəlal, dəbdəbə və iqbal üçün dəyərli, müqəddəs, nurani, mütəbərrik, ali mərtəbəli və ərş dərəcəli astananın xadimi, ədalət rüsumlu bu ailənin düzgün əqidəli yolunun qulu Məhəmməd xan Bəydili-Şamlunu zəfər nişanlı ordunun baş fərmandehliyi vəzifəsinə təyin edib, Azərbaycana bəylərbəyi təyin etməklə indi onun başını ucaltmışıq və qeyd olunan quldurları dəf etmək və aradan qaldırmağa onu mə'mur edərək göstəriş vermişik ki, zəfər çalan əsgərlərlə birlikdə tə'cili surətdə o hududa yola düşərək həmin yaramazları dəf etsin. İnşallah bu yaxınlarda o varid olub şərafinə minlərlə salam və təhniyə edilən cənab müqəddəs Rəzəvinin razılığı, fəziləti ilə, hamısına bütünlüklə allanın salavatı olan mə'sum əummə həzrətlərinin batini yardımını ilə, qeyd olunan azıqları öz pis əməllərinin cəzasına çatdıracaqdır. Lazımdır ki, o yüksək vəzifəli [şəxs] itaət edilməli bu məktubun məzmunundan xəbərdar olduğundan sonra yubanmaya və təxirə yol vermədən tezliklə, dərhal Kaxetə yola düşüb və orada iqamət edərək, Kaxet və Qarabağı qorusun və

¹ O vaxtlar İrana tabe olan Gürcüstan hakimi VI Vaxtanqın islamı qəbul etdikdən sonrakı adı.

mühafizə etsin və o yaramazları dəf edib aradan aparsın, tainki qeyd edilən sərdar da bu tərəfdən varid olub onları dəf etməyə başlasın. Bu barədə o yüksək vəzifəli [şəxs] lazımı səy göstərməli və səhlənkarlıq etməməlidir. Kaxet və Qarabağın qorunmasını ondan tələb edirik. Bu haqda ən çox səy göstərməli, qüsura yol verməməli, yaxşı xidmətkar olduğunu, fədakarlığını, səmimiyyətini və qul olduğunu daha çox zahirə çıxarmalı və bu yolla özünü şahın həqiqi nəvəzifəsinə və müzayiqəsiz mərhəmətlərinə şamil etməli və şahlıq lütfkarlığına layiq olduğunu bürüzə verməlidir.

Yazıldı 1133-cü ilin ziqədətül-həram ayında.

49. ŞƏKİ ÖLKƏSİNİN MƏLİKLİYİ VƏZİFƏSİ HAQQINDA NADİR ŞAHIN FƏRMANI

Fərman 1739-cu ilin may ayında verilmişdir.

Azərbaycan SSREA Tarix İnstitutunun kitabxanası.

İnv. № 6, 3291, s. 23. *Müsəvi T M.* Orta əsr., 1977, s. 77-78.

Adların yaxşısı olan allah adı ilə [Ortasında şir və günəş həkk olunmuş möhür izi] Hakimiyyət allaha məxsusdur. Mübarək fərman vəridi o haqda ki, Məlik Nəcəfqulunun qardası oğlu uca və yüksək pənahlı Məlik Cəfər şahənşah məhribanlığı ilə başı uca olaraq bilsin ki, Hacı Çələbi və s. Şəki camaatı keçmişdə onlardan baş verməmiş təqsir və üzüqaralıq üzündən üzr istəyib yalvarmaq üçün bu bəraət nişanlı asitanəyə gəlmiş, etdiklərindən sərməndə və peşiman olmuşlar. Buna əsasən onların təqsirlərindən keçdik və göz yumduq. Pars ilinin əvvəlindən etibarən Şəkinin məlikliyim o uca və yüksək pənahlıya müraciət edib tapşırmaq ki, keçmişin digər məlikləri kimi məliklik işlərinə başlasın. Lazımdır qeyd olunan Hacı Çələbi¹ və Şəki rəiyyətləri ilə birlikdə işləri sahmana salmaqdan ötrü Şirvana getsin. Oranın [Şəkinin] rəiyyətlərini ziyarət və əkinçiliyə toplamaq və kömək edib birləşdirmək sahələrinə lazımınca səy və ciddiyyət edərək, məliklik işində yaxşı xidmətləri və xoş hərəkətləri ilə özünü şahlıq qayğısına şamil etsin. Şəkinin kətxudaları və rəiyyətləri onu özlərinin məliki bilərək onun sözündən və məsləhətindən kənara çıxmasınlar, özlərini vəzifədar bilsinlər.² Yazıldı 1152-ci ilin səfəral-mü zəffər ayında.

¹ Hacı Çələbi (Çələbi xan) - XVIII əsr görkəmli Azərbaycan dövlət xadimi,

Nadir şahla qarşı xalq azadlığı hərəkatının başçılarından biri, 1739-1755-ci illərdə Şəki xanı.

² Fərmanın vərilməsi Hindistan vuruşundan sonra Dəlilidən İrana qayıdan Nadir şahın üsyan bürümüş Azərbaycanı bir təhər sakitləşdirmək istəməsi ilə bağlı idi. Bilindiyi kimi, 1738-ci ildə Nadir şahın bütün Azərbaycana bəylərbəyi qoyduğu qardaşı İbrahim xan Əfşarın Şimali Azərbaycana cəza yürüşü uğursuzluqla sona yetmiş, İran qoşunu darmadağın edilmiş, bəylərbəyi öldürülmüşdü. Fəniləndən aydın olur ki, 1737-ci ildə Şəkiyə göndərilən şah hökumətinin məmuru Məlik Nəcəfqulu artıq 1739-cu ildə vəzifəsindən götürülmüş, yerinə isə qardaşı oğlu Cəfər qoyulmuşdu. T.M.Musəvi rəsmi dövlət sənədi olan bu qaynaqdan çıxış edərək ehtimal irəli sürmüşdür

50. BİBİHEYBƏT MƏQBƏRƏSİNİN GƏLİRİNƏ YİYƏLƏNMƏK UĞRUNDA GEDƏN MÜNAQİŞƏYƏ DAİR

1845-ci ilin dekabr ayında yazılmışdır.

SSRİ EA Leninqrad arxivi, B.A.Dornun fondu,
№ 776, siyahı 1, № 637.

Müsəvi T.M. Bakı tarixinə dair orta əsr
sənədləri, s. 75-76.

Bakı qəzası məhkəməsinin divan xanasına

Fateh – dövlət sitayişkarları tərəfindən

Şeyx Ələkbər ləqəbi daşıyan Şeyx ağanın oğlu Şeyx Məhəmməd Əmin və onların sülaləsi ilə həzrət Bibiheybətə asitanəsinə yaxın olan Şeyx Əli Məhəmməd və Şeyx Əmucanın övladlarından ibarət digər şeyxlər arasında münaqişəyə səbəb olmuş qışlaq yeri haqqındakı mübahisəni kəsmək və iddiaları qət etməyə dair sizin yüksək hökmünüzü həyata keçirmək və icra etməkdən ötrü tam hörmətlə siz yüksək rütbəli cənabə mə'lum edilir ki, mübahisəyə cəlb olunmuş adamların hər birinin hazır olub öz söz və müddəalarını dediyindən, tərəflərin sözlərini eşidib başa düşdükdən və ortalıqdakı vəziyyətin həqiqətini yoxladıqdan, habelə pak səfəviyyənin və sairələrinin fərmanlarını, işıqlı dinin alimləri və həmin ölkənin hakimlərinin - allah onların hamısına behiştə yer vərsin - çoxlu kağızlarını nəzərdən keçirdikdən sonra mə'lum edilən və əldə olunan [nəticə] bundan ibarətdir ki, qeyd olunan Şeyx Məhəmməd Əmin müqəddəs asitanənin şeyxi, mütəvəllisi və vəqflərinin kamil ixtiyarını öz əlində saxlayan rəhmətlik Şeyx Bünyadın övladı və nəslindəndir. Şeyx Bünyadın özü isə qışlaqlardan, otlaqlardan, əkin yerlərindən, habelə Şeyx Bünyadın özü tərəfindən qazılan və asitanənin nəzdində olan üç neft quyusundan ibarət bütün vəqf əmlakının¹ yarısını müqəddəs asitanəyə, digər yarısını isə arxadan-ərxaya və nəsil-dən-nəslə keçmək şərti ilə öz övladlarına vərmişdir². Onun mütəvəlliliyini

ki, Hacı Çələbi Məlik Nəcəfqulunu 1743-cü ildə deyil, 1739-cu ildə öldürüb Şəki vilayətini müstəqil dövlət eləyan etmişdi. Onun fikrincə, «Şəki xanlığının müstəqil tarixi» və «Şəki xanları və onların nəsiləri» əsərlərində, habelə üçcildlik «Azərbaycan tarixi»nin 1 cildində bu məsələ yanlış verilmişdir (*Müsəvi T.M.* Orta əsr..., 1977, s. 35-36).

¹ Bibiheybət məqbərəsinə vəqf olunmuş əmlak içərisində üç neft quyusunun, əkin yerləri, qışlaq və otlaqların olması, habelə «Zığ kəndinin bütün sərvət və əmlakı ilə birlikdə» buraya daxil edilməsi (bax: yuxarıda 1547-ci il tarixli fərman) vəqf təsərrüfatının quruluşca çoxsahəli olduğunu göstərir.

² 1555-ci il fərmanında (bax: yuxarıda) yalnız mütəvəllisi kimi təqdim edilən Şeyx Bünyadın sənəddə artıq vəqf edən, yəni vəqf əmlakı üzərində hüquqlu ixtiyarat sahibi olan şəxs kimi çıxış edir:

isə ən saleh, ən pərhişkar və ən mətin övladına tapşırılmışdır, o şərtlə ki, vəqf edən şəxsin kişi övladı qeyd olunan əkin yerlərinin və quyuların bütün hasilatının yarısını gündəlik maaş kimi mənimsəyərək özü üçün lazım olan yemək və paltara sərf etsin. Mütəvəlli olmaq növbəsi vəqf edən şəxsin hər hansı ən saleh övladına çatdıqda. Həmin qayda üzrə əməl etsin. Ortalıqda mübahisə əmələ gətirmiş qışlaq da həmin qeyd olunan vəqflər cümləsindəndir. [Onu da] Şeyx Bünyad həmin qayda üzrə vəqf etmişdir. Buna görə də vəqf sahibi rəhmətlik Şeyx Bünyadın indi ən saleh övladı olan Şeyx Məhəmməd Əmin bütün həyatı boyu vəqf yerlərinin tam sahib ixtiyarı və nurani asitanənin şeyxidir. [Gələcəkdə] isə Şeyx Bünyadın ən saleh və ən mətin övladları [bu vəzifəni yerinə yetirməlidirlər]. Qeyd olunan Şeyx Məhəmməd Əmin bağışlanmış Şeyx Bünyadın məlum vəqflərinin mütəvəllisi və sahib ixtiyarı olduğu kimi, Bibiheybət həzrətlərinin pak məzarına olunan yeni vəqflərin, habelə qurbanlıq dəriləri və nəqd pul nazirlərinin də mütəvəllisi və sahib ixtiyarıdır. Lakin biz ali və yüksək dövlətin davamına sitayiş edənlər, pak asitanənin şeyxləri arasındakı [əlaqələri] yaxşılaşdırmaq üçün belə məsləhət görmüşük ki, rəhmətlik Şeyx Əcumanın oğlu Şeyx Əbdürrəzaq əzəmətli Şeyx Məhəmməd Əminə əlavə edilsin və onunla birləşdirilsin. Nurani asitanəyə gələcəkdə vərilən qurbanlıq və qurbanlıq dəriləri, habelə nəqd pullar ki, onların sərf olunması, nurani şəriətə görə, qeyd olunan asitanənin şeyxləri və xidmətkarlarına aiddir. Şeyx Məhəmməd Əmin tərəfindən, Şeyx Əbdürrəzzaqın xəbəri olmaq şərti ilə, toplanaraq Şeyx Bünyadın övladları hesab edilən öz sülalələri arasında insafla bölüşdürülsün və paylansın. Bu mə'nada ki, qeyd olunan şeylərin və gələcəkdə vərilən nəzirlərin yarısı Şeyx Bünyadın övladlarına aid edilsin və təxsis vərilsin. Digər yarısını isə Şeyx Əli Məhəmməd, Şeyx Əmucan və başqalarının övladlarından olan şeyxlərin xərclərinə sərf etsin.¹ Lazım olduquna görə bildirildi. Belə olmuşdur.

Yazıldı 1261-ci ilin zilhəccə ayının 26-da.

İddiaçıların bütün kağızlarını həmin məktubla birlikdə göndərdik.

[Axund Seyid Yusifin möhürünün izi Axund Molla Əbdüssəmədin möhürünün izi Axund Molla İmaməlinin möhürünün izi Axund Molla Nurməhəmmədin möhürünün izi]

o, bütün əmlakın bir yarısını Bibiheybət məqbərəsinin özünə, o biri yarısını isə «arxadan arxaya» keçməklə öz nəslinin «ən saleh» kişilərinə vəqf etmişdir.

¹ Bibiheybət məqbərəsi əmlakı uğrunda gedən çəkişmənin yazısı hakim feodal sinfinin ruhani təbəqəsini sosial baxımdan səciyyələndirən bir qaynaqdır.

AVROPA, RUSİYA, YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ MÜƏLLİFLƏRİNİN YAZILARI

51. ANTONİ CENKINSON. «GÜNDƏLİK»

Antoni Cenkinson XVI yüzildə tanınmış ingilis səyyahı və ticarət xadimidir. Atlantika okeanı və Aralıq dənizi ilə Almaniya, Hollandiya, İspaniya, Portuqaliya, Türkiyə, Suriya, Fələstin və Afrikada olmuşdur. 1557-ci ildə kraliça Yelizavətanın səfiri Çensləri Moskvaya müşayiət etmiş, buradan Buxaraya səfər etmişdi. İngilislərin 1555-ci ildə yaranmış «Moskva» ticarət şirkətinin fəal üzvü kimi 1561-1563-cü illərdə Səfəvi dövləti ərazisinə - A zərbaycana gəlmişdi.

«Gündəlik»dən gətirilən parçaların qaynağı: Англиские путешественники в Московском государстве в XVI веке», Л., 1937, с. 202-205, 207-211, 215.

<...> Sonra cənub, cənub-şərq istiqamətində əsən münasib küləyin müşayiəti ilə biz dənizlə 60 mil üzüb o biri gün Hirkan kralının torpağında yerləşən Dərbənd adlı şəhərə gəlib çıxdıq. Hamı sahilə enib [şəhər] hakiminə hədiyyə ilə salamladı. O məni və mənim yoldaşlarımı nahara qonaq etdi. İçməli su ehtiyatı götürüb mən yolu ma davam etdim.

<...> Buradan biz ənub-şərq və cənub, cənub-şərq istiqamətində 80 mil üzərək, avqustun 6-da yüklərimizi boşaldacağımız yerə-Şabran adlı şəhərə gəlib çıxdıq. Burada mənim gəminin yükünü boşaldıb, malları sahilə yığıdılar, mənim çadırımın burada olduqca çox olan quldurlardan qorunması üçün güclü qarovul qoydular... Bu vilayətin hakimi Akan Mirzə (Alcan Mircu) görüşümə gəlib mənimlə çox nəzakətlə davrandı. Mən ona hədiyyə verdim, o isə məni qorumaq üçün 40 silahlı adam ayırdı; onlar Şirvan kralından xəbər alınana kimi mənə gözetçilik edib qorunmalı idilər. Bu xəbər avqustun 12-də gəlib çatdı. Əmr olunmuşdu ki, mən tezliklə onun yanına gəlim. Mənim və yoldaşlarımın yola salınması üçün 45 dəvə və at hazırlandı. Bu na görə də malları yükləyib avqustun 12-də yola çıxaraq, mən həmin ayın 18-də yuxarıda adı çəkilən Hirkan, başqa sözlə desək, Şirvan ölkəsindəki Şamaxı (Shamaky) adlı şəhərə gəlib çıxdım. Bu gözəl kral şəhərində mənim üçün bina ayrılmış, mallar isə yerləşdirilmişdi. O biri gün, ayın 19-da mən əmr aldım ki, kralın görüşünə gedim; onun adı Abdulla xan¹ (Obdolowcan) idi, mən gələnin vaxt onun sarayı yüksək dağlarda, öldürücü

¹ *Abdulla xan Ustaclu* – Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi. 1549-1567-ci illərdə Şirvan bəylərbəyi. Hakimiyyətə gəldikdən sonra özündən qabaqkı bəylərbəyi Alxas Mirzənin (I Təhmasibin qardaşı, Şah İsmayılın ikinci oğlu) üsyanı yatırıldıqdan sonra Şimali Azərbaycanda qayda-qanun yaradıb mərkəzi hökumətlə əlaqəni gücləndirmişdi. Bununla yanaşı, böyük siyasi nüfuz qazanaraq, ölkəni, demək olar ki, müstəqil etməyə başlamışdı. Onun İngiltərə dövlətinin ticarət şirkətinə «öz adından» imtiyazlı fərman verməsi, Rusiya çarı İvan Qroznunun paytaxtına yenə öz adından elçilər

istinın elindən Şamaxının 20 milliyində çadırlarda yerləşirdi. Avqustun 20-də onun görüşünə gəldim. O, məni mehriban qarşıladı. Mən onun əlini öpdükdən sonra, o məni nahara dəvət elədi, həm də özünün yaxınlığında oturmağı emr etdi. Kral zəngin ipək və qızıl ilə bəzənmiş çadırdə oturmuşdu; çadır təpənin döşündə çox gözəl qurulmuşdu, onun uzunluğu 15 sajen, eni 6 sajen olardı; qarşısında suyu şirin gözəl bulaq var idi, kral və onun e'yanları bulaqdan su içirdilər. Hökmdar özü ortaboylu və zəhmli adam idi, uzun ipək parçalardan bahalı mirvarilər və daş-qaş düzölmüş paltar geyinmişdi. O, başına şış uçlu, yarım yard uzunluğunda zəngin qızılı parçadan türban qoymuşdu, üstündən 20 yard uzunluğunda, qızılı sapla tikilmiş hind ipəyindən çalma bağlamışdı. Türbanın sağ tərəfində, mina ilə zərif bəzədilmiş və daş-qaş düzölmüş qızıl lüləyə lələk çələngi taxılmışdı. Onun sırğalarının əl içi boyda asılı uclarına böyük qiyməti olan iki yaqut qoyulmuşdu. Onun çadırının bütün döşəməsi qiymətli xalçalarla örtölmüşdü, özünün altına isə gümüş və qızıl ilə işlənmiş dördkünc gəbə salınmış, üzərinə müvafiq qiymətli iki balınc qoyulmuşdu. Kral və onun adamları çadırdə bardaş qurub oturmuşdular, ancaq belə oturmağın mənə çətin olduğunu sezərək, zətialisi kürsü qoyulmasını buyurdu və mənə öyrəndiyim kimi oturmağı təklif etdi. Nahar vaxtı gəlib çatdıqda döşəməyə süfrələr salındı və müxtəlif yeməklər gətirildi; yeməklər çeşidinə görə sıra ilə düzölmüşdü. Mən apardığım sayıma görə 140 növ yemək vərilmişdi. Onları süfrələr ilə birlikdə yığışdırdıqdan sonra yeni süfrələr salıb meyvələrdən və başqa qonaqlıq yeməklərindən ibarət 150 növ bulud gətirdilər, beləliklə, iki dəfəyə 290 yemək növü vərilmişdi. Nahar qonaqlığının sonunda kral mənə guoch gueldə, yəni «xoş gəldin» dedi, bulaqdan parçı su ilə doldurmağı əmr edib bir qurtum içdi və qalanını mənə verərək, soruşdu ki, su mənim xoşuma gəlirmi və bizim ölkədə belə dadlı su varmı?

Mən bu suala elə cavab verdim ki, o razı qaldı. Bundan sonra o, din haqqında və ölkələrimizin vəziyyəti haqqında suallar verdi, sonra kimin - alman imperatorunun, rus çarının, yoxsa türk sultanının güclü olması.. haqqında soruşdu. Bütün bunlara mən münasib bildiyim şəkildə cavab verdim. Sonra o, mən im buradan başqa yerlərə getmək fikrində olub-olmadığımı və ümumiyyətlə, gəlişimin səbəbləri haqqında soruşdu. Mən cavab verdim ki, dostluq və sərbəst ticarət xahişi üçün əlahəzrət ingilis kralından Böyük Sufinin¹ adına fərman gətirmişəm ki, onun vilayətlərində ticarət etmək üçün ingilis tacirlərinə qoruq vərəqləri vərsin, əvəzində onun təbəələrinə bizim ölkəyə gəlsələr, eynilə həmin

göndərməsi və başqa faktlar bunu göstərir. Ola bilsin ki, bu fakıların arxasında Abdulla xanın Şirvanı tam müstəqil dövlətə çevirmək istəməsi dururdu. Hər halda İngiltərə təbəəsi, inanılmış A.Cenkinsona «ən gizli ürək sirlərini» Moskva çarına bildirməyi tapşırması və oraya özünün yeni elçisini göndərməsi təsadüfi deyildi.

¹ «Böyük Sufi», «Sufi» dedikdə Cenkinson I Şah Təhmasibi (1524— 1567) nəzərdə tutur. Bu ləqəb bütün Avropa qaynaqlarında işlənmişdir.

vərəqələrədən veriləcəkdir. Bu, hər iki dövlətin şöhrətinə və rifahına, habelə hər iki ölkə təbəələrinin xeyrinə xidmət edəcəkdir; bundan başqa da mən bir çox başqa şeylər danışdım ki, onları burada yazmıram. Kral mənim sözlərimi bəyənərək söylədi ki, nəinki mənə icazə verəcək,... Şamaxı şəhərindən 30 günlük yolda - İran torpağındakı qəzvin qalasında yaşayan... Sufinin yanında məni müşayiət etmək üçün gözləti dəstəsi də verəcəkdir... O, mənə böyük rəğbətli icazə verdi. [Rusiyadan qayıtmış] öz elçisini və başqa adamları məni müşayiət edib qorumaq üçün ayırdı. Mən yola çıxmamış o, mənə yəhərli, yüyənli gözəl bir at bağışladı və bütün mallarımı gömrükdən azad etdi. Mən yenidən Şamaxı şəhərinə qayıdıb oktyabrın 6-na kimi orada qaldım ki, nəzərdə tutulan səyahət üçün davaları, atları və lazım olan hər şeyi hazırlayıb qurtarım. Ancaq yola çıxmamışdan qabaq indi Şirvan adlanan bu Hirkan ölkəsi haqqında, onun şəhərləri və burada istehsal olunan mallar haqqında bəzi qeydlər yazıya almaq istəyirəm. Keçmiş zamanda Hirkanıya bir çox ticarət şəhərləri, qala və bürcləri olan məşhur bir ölkə idi. Onun kralları qədim zamanlarda çox güclü olub İran Sufiləri ilə döyüşə bilirdilər. Ancaq indi hər şey dəyişilmişdir; nəinki şəhərlər, qalalar və bürclər dağılmış vəziyyətdədir, hətta kral da adı çəkilən Sufiyə tabedir (hər halda hirkanlıların öz kralı vardır) və onun hakimiyyəti altındadır. Sufi Hirkanıya bir neçə il qabaq din ayrılığı səbəbindən tabe olmuş və nəinki bu ölkənin əsilzadə və nəcabətli adamlarının hamısını qırılmış, hətta gələcəkdə üsyanlar olmasın deyə, bu dövlətin şəhərlərini, qalalarının və bürclərini divarlarını uçurtdurmuşdur... Ölkənin əsas və ən varlı ticarət şəhəri Ərəş adlanır, Gürcüstan sərhədində yerləşir;¹ onun ətrafında hər yerden çox barama istehsal olunur, türklər, suriyalılar və başqa əcnəbilər ticarət üçün oraya axışib gəlirlər. Bu dövlətdə bir çox yaxşı keyfiyyətli və zəruri mallar almaq olar. Qoz və fındıq, pambıq parçası, zey, bu ölkənin təbii məhsulu olan barama, ədviyyat və ətir-boya mallarının, demək olar, bütün növləri və nisbətən az miqdarda Şərqi Hindistandan buraya gətirilən bir sıra başqa mallar almaq olar. Ancaq buranın başlıca ticarət məli-burada bol-bol istehsal edilən hər cür çeşidli baramadır. Yuxarıda adı çəkilən Şamaxı şəhərindən bir qədər uzaqda qədim Gülistan qalası var idi, indi həmin Sufi onu dağıtmışdır. O dünyada ən güclü qalalardan sayılırdı: Böyük Aleksandr onu almamışdan qabaq uzun müddət mühasirədə saxlamağı oldu...²

... 1562-ci il noyabrın 2-də biz yuxarıda adı çəkilən Qəzvin şəhərinə gəldik, Böyük Sufinin sarayı burada idi.

¹ Görünür, A.Cenkinsonun Breş və Gürcüstan haqqında coğrafi təsvirü yarıq və səthi olmuşdur. Onun təmsil etdiyi ticarət şirkətinin başqa nümayəndəsi olan Cefri Dekətin yazısı daha düzgündür: «Şamaxı bütün Midiyanın ən yaxşı şəhəridir; bu ölkədə ən başlıca əmtəə olan barama Şamaxıdan üçgünlük yolda yerləşən Ərəş adlı şəhərdə olduqca çoxdur. Ərəşdən üçgünlük yol getdikdən sonra Gürcüstan adlı ölkə yerləşir» (s. 255).

² Makedoniyalı İskəndər, tarixi qaynaqlara görə, Zaqafqaziyada olmamışdır.

...Noyabrın 20-də mənə adı çəkilən Sufinin, başqa sözlə desək, Şah Təhmasibin görüşünə gətmək əmr olundu. Günorta çağı, saat üçə yaxın mən saraya gəldim. Saray qapıları yanında mən atdan düşərkən, ayaqlarım hələ yerə dəyməmiş Sufinin farsca başmaqqlar adlanan öz ayaqqabılarından mənə geyindirildilər... Bu ayaqqabıların mənəni xaçpərəst kimi, ya onların işlətdiyi adla desək, kafir, yəni dinsiz, murdar bir məxluq kimi onların müqəddəs torpağına ayaq basmağa icazə verməzdilər. Sarayın qapıları yanında mənəm əlahəzrət üçün gətirdiyim hədiyyələr çeşidlərinə görə saray xidmətçiləri arasında bölünmüşdür, onlar hədiyyələri mənə qarşımda aparmalı idilər, çünki mən və mənəm dumancım çıxılmaqla, yoldaşlarımdan və qulluqçularımdan heç birinə saraya girmək icazəsi verilməmişdi. Mən əlahəzrətin qarşısına çatdıqda onu münasib bildiyim qaydada alqışlayaraq, kral həzrətlərinin fərmanını, gətirdiyim hədiyyələrlə birlikdə ona verdim. O, mənə salamımı alaraq, hansı Firəng ölkəsindən¹ və hansı işlər üçün gəldiyimi soruşdu. Cavab verdim ki, mən həşəmətli ingiltərə krallığının məşhur London şəhərindənəm, dostluq və bizim tacirlərin, habelə xalqımızın nümayəndələrinin İrana azad gediş-gəlişi haqqında, şahın vilayətlərində onların gəlib ticarət aparmalarına icazə verilməsi haqqında hər iki hökmdarın şərfi naminə, hər iki dövlətin qarşılıqlı faydası və onların təbəələrinin varlanması üçün bizim malların idxal edilməsi və İran mallarının ixrac edilməsi haqqında danışıqlar aparmaq üçün buraya göndərilmişəm. Mən başqa sözlər də söylədim, [ancaq] onları buraxıram. O, fərmanların hansı dildə yazıldığını məndən soruşdu. Mən cavab verdim ki, onlar latınca, italyanca və yəhudiçə yazılmışdır. O söylədi ki, axı bizim dövlətimizdə bu dilləri heç kəs bilmir, bunun cavabında mən dedim ki, onun kimi şərafətli və ləyaqətli bir hökmdar özünün geniş ölkəsində fərmanları çevirmək üçün hər cür millətlərdən olan adamlara malik olmaya bilməz. Belə olduqda, o bizim ölkələrin vəziyyətini məndən soruşdu, alman imperatorunun, kral Filippin² və Böyük Sultanın³ gücünü məndən soruşdu: soruşdu ki, onlardan hansı daha güclüdür. Mən cavabımda onların arasında yenidən bağlanmış dostluq müqaviləsini⁴ nəzərə alaraq, Böyük Türkün ləyaqətinə toxunmadım, bu, onun xoşuna gəldi...

Bundan sonra mən yenidən öz iqamətgahıma qayıtdım... Hər gün mənəm yanıma Sufinin göndərdiyi ayrı-ayrı saray adamları gəldirilər ki, başlıca olaraq

¹ O zamanlar Orta və Yaxın Şərqdə yayılmış anlayışa görə, bütün Avropa «Firəng ölkələrindən», avropalılar isə firənglərdə ibarət sayılırdılar. Eynən bu qaydada Avropa ölkələrində bütün Orta və Yaxın Şərq xalqları «fars» və «türk» sayılırdılar.

² // *Filipp* - İspaniya kralı (1555-1598).

³ Söhbət Sultan Süleyman Qanunidən gedir.

⁴ Səfəvi dövləti və Türkiyə arasında gedən ağır müharibələrdən sonra 1555-ci ildə Amasiyada bağlanmış olan sülh müqaviləsi nəzərdə tutulur. Müqaviləyə görə, Qərbi Gürcüstanın Quri və Meqrəl knyazlıqları, habelə Qərbi Ermənistan Türkiyənin elinə keçir, bu ölkələrin şərq vilayətləri Səfəvi dövlətinin tərkibində qalır.

rus çarı ilə bağlı olan məsələlər haqqında söhbət salsınlar, həm də mənim hansı yol ilə gəldiyim yol ilə, yoxsa Hörmüz şəhəri və Portagez vasitəsi ilə geri qayıtmaq fikrində olduğunu öyrənsinlər. Mən cavab verirdim ki, mən Hörmüzdən geriyyə qayıda bilmərəm. Çünki biz portagizlər ilə düşmənçilik vəziyyətindəyik. Mən onların düşüncələrini çox gözəl anlayıram: məni xəbərdar etmişdilər ki, Sufi portagizlərlə savaşa hazırlaşır və mənim boynuma qoyardı ki, mən bir casus kimi onun torpaqlarından keçib portagizlərə qovuşmaq fikrində olmuşam. O düşündü ki, onlar və biz bir xalq, hamımıza da firəng deyirdi. Ancaq allahın köməyi ilə bu təhlükə aradan götürüldü.

Bundan sonra Sufi mənim haqqımda öz yaxın adamları və müşavirləri ilə gənəş etdi. Onlar onu inandırdılar ki, məni yaxşı qəbul etməsin, fərmanlar və hədiyyələrlə yola salmasın, ona görə ki, bir firəng olmaqla, ona qardaş sayılan Böyük Sultan ilə düşmənçilik edən bir xalqın nümayəndəsiyəm... Ancaq Hirkan kralının yuxarıda adını çəkdiyim oğlu¹ bu müşavirlərdən xəbər tutduqda atasının yanına elçi göndərüb, vəziyyəti ona bildirdi. O, bir rəhmətli hökmdar kimi mənim onun vilayətlərindən keçməyimi və xeyirxah məramlarla gəlməyimi nəzərə alaraq, sufiyə məktub yazıb onun tədbirləri haqqında bütün düşüncələrini bildirdi; bildirdi ki, şah həzrətləri mənə zərər vuran, ya ziyan gətirən bir iş görməzsə, onun şərafəti qarşısında zəmin olur; o, məsləhət verirdi ki, şah mənimlə davranışımı dəyişdirsin, çünki mən onun torpağına təzyiq altında deyil, xoş niyyətlə gəlmişəm; buna baxmayaraq, o, mənimlə pis davranarsa, onda onun ölkəsinə əcnəbilər az gələcək, bu isə onun işlərinə ziyan vuracaq. O, şah üçün başqa dəlillər də gətirmişdi. Bundan sonra Sufi işləri yaxşı götür-qoy edib düşündü; ona tabe olan hökmdarların ən igidlərindən və yaxın qohumu olan Hirkan kralına böyük hörmət bəslədiyindən, öz niyyətindən daşınıb 1563-cü il martın 20-də mənə qızılı parçadan bahalı paltar göndərdi, mənə toxunmayıb öz yanından buraxdı.

...Elə martın 20-də bütün qışı keçirdiyim Qəzvin şəhərindən geriyyə yola düşdüm; dəvə karvanımı mən qabaqca yola salmışdım; martın 30-da mən yuxarıda adı çəkilən Ərdəbil şəhərinə, aprelin 15-də isə Cavad şəhərinə çatdım. Bu vaxt kral Abdulla xan orada idi. O, dərhal mənim ardımca adam göndərdi, mənə çoxlu suallar verib söylədi ki, əgər o olmasaydı, mən tam fəlakətə uğrayardım... Kral dedi: «Bütün bunlara baxmayaraq Sufi mənə məktub yazıb

¹Abdulla xanın oğlu Şallı Mirzədən söhbət gedir. A.Cenkinsonun yazdığı hadisələr zamanı o, Qəzvinde Şah Təhmasibin yanında qulluqda idi, ola bilsin ki, bəylərbəyini itaətdə saxlamaq üçün girov saxlanılırdı. A.Cenkinsonun yazısına görə, Şallı Mirzə atasının mərkəzi hökumət siyasətindən mahiyyətə ayrılan siyasi xəttini dərk edir və onun həyata keçirilməsinə hər vəchlə çalışırdı.

səni yaxşı qəbul etməyi mənə tapşırırmışdır və sən mənim ölkəmdə istənilən qonaqsan». O mənimlə məhriban davranırdı. Mən onun sarayında yeddi gün qaldım, ondan qoruq vəərəqələri və gömrük verməkdən azad olunmaqla sizin adınıza ticarət imtiyazları aldım... Zati-alisi mənə ipək paltar bağışlıyıb məni çox xeyirxahlıqla yanından buraxdı, yenidən mənimlə rus çarının yanına elçi göndərərək, mənə ürəyinin ən gizli sirlərini açıb danışdı, bunları mən Moskvağa qayıtdıqda, çar həzrətlərinə çatdırmalı idim...

Hirkaniya kralı Abdulla xanın Rusiyada, İranda və Xəzər dənizində, onlara yaxın olan bütün torpaqlarda ticarət aparmaq üçün İngiltərə ticarət və sənayeçilər şirkətinə verdiyi imtiyazların surəti; həmin şirkətin işləri üçün orada olarkən cənab Antoni Cenkinson tərəfindən alınmışdır:

«Biz, Abdulla xan, göyü və yeri yaradan allahın kəraməti ilə Şirvan və Hirkanda təyinatla indi hökəmrənlik edən kral, yalnız öz təşəbbüsümüz və böyük xeyirxahlığımız ilə, nəzakətli və bizim sevimli elçi Antoni Cenkinsonun İsrarlı təvəqqəsini və xahişini nəzərə alaraq, İngiltərənin London şəhərindən olan çox hörmətli ser Uilçard Melleriyə və cənab Riçard Çemberlenə onların bütün ticarət şirkəti ilə birlikdə tam sərbəstlik, [sərhəd və gömrüklərdən] maneəsiz keçib bizim ölkəmizə gəlmək, yaxud öz ticarət nümayəndələrini göndərmək, bizim tacirlərimiz və başqa adamlar ilə nəqd pulla və dəyişmə yolu ilə alqı-satqı aparmaq, bizim ölkəmizdə istədikləri qədər qalıb yaşamaq, özlərinə və mallarına yubandırma, çətinlik və maneə göstərilmədən istədikləri vaxt çıxıb getmək icazəsi verdik və bağışladıq.

Saniyə biz buyruq verməyi lazım bilirik ki, yuxarıda sadalanan İngiltərə tacirləri və onların şirkəti bizim vilayətlərdə aldıkları, yaxud satdıqları mallar üçün heç bir gömrük pulu ödəməsinlər. Əgər hər hansı bir vaxt bizim gömrük yığanlarımız, yaxud başqa qulluqçularımız... bizim bu buyruğumuzu pozaraq, maneə və özbaşnalıq göstərərək, adı çəkilən ingilis tacirlərini, ya onlardan birini, ya onların nümayəndələrini hər hansı bir mallar üçün hər hansı gömrük pulu və ya vergi ödəməyə məcbur etsələr... biz əmr edirik ki, həmin gömrük pulunu alanlar və qulluqçular öz vəzifələrindən çıxarılıb qovularaq bizim sonrakı qəzəbimizi də hiss etməklə, xəzinəmizə gömrük toplayanlarımızın onlardan aldığı bütün pullar və ya mallar ingilis tacirlərinə qaytarılsın. Her dəfə, göstərilən ingilis tacirləri və ya onların nümayəndələri bizim xəzinəmiz üçün yararlı olan mallar gətirmiş olsalar, bizim xəzinədar belə malları xəzinəyə qəbul edərək, ingilis tacirlərinə bu malların dəyərini ya nəqd pulla, ya da barama ilə ödəməlidir. Bizim bu imtiyazlı fərmanımız bizim vilayətlərin hər hansı bir yerində təqdim olunar və ya oxunularsa, biz tələb edib buyururuq ki, o qüvvədə sayılsın və bütün bəndləri ilə yerinə yetirilsin.

Bizim Cavad şəhərində, yuxarıda qeyd olunan ildə və gündə verilmiş hakimiyyətimizin on ikinci ilində katibimiz tərəfindən bizim dövlət möhürümüzə qoyulub vurulmuşdur».

52. ADAM OLEARİ. «MOSKOVİYA VƏ MOSKOVİYADAN KEÇMƏKLƏ İRANA, ORADAN DA GERİYƏ SƏYAHƏTİN TƏSVİRİ»

Adam Oleari böyük alman alimi: riyaziyyatçısı, astronomu, filosofu və coğrafiyaşünasıdır. Qolştin - Qottorp hersoqu III Fridrixin sarayında qulluqda olarkən o, Moskvaya və İrana göndərilən alman elçiliyinin katibi və müşaviri idi. 1636-1638-ci illərdə bilavasitə Azərbaycan torpaqlarından keçmiş, şəhərlərin, qəsəbə və kəndlərin siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatını gözləri ilə görmüşdür. Olearinin Avropada və Rusiyada dəfələrlə çap olunmuş kitabı Azərbaycan tarixi üçün dəyərli qaynaqlardan biridir. Parçalar rus çarından alınmışdır: Адам Олеари. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. СПб., 1906.

<...> Bu neft xüsusi bir yağdır. Bakı və Barmaq dağı yaxınlığında daimi işləyən quyulardan çox böyük miqdarda çıxarılar, bizim öz gözlərimizlə gördüyümüz kimi, tuluqlarda arabalara yüklənib satılmaq üçün ölkənin hər yerinə daşır (s. 447).

Dənizin bizi sahilə atdığı yer Müskür adlandı; burası Şirvan və əski Midiya adlanan əyalətin vilayətidir. Bu əyalət Xəzər dənizi sahilə boyunca Dərbənddən Gilana kimi, uzanaraq 200 kənddən ibarətdir və Dərbənd sultanının hakimiyyəti altındadır. Bu ölkənin hər yeri görünüşcə çox xoşagələndir, çünki ağaclar və biçənəklər hələ də yamyaşıldır; buranın torpağı münbit və bərəkətlidir, bütün vilayət düyü, buğda, arpa və habelə yaxşı meyvə-tərəvəz ilə boldur. <...>

Bütün bu kəndli evləri içəridən olduqca səliqəlidir və otaqların yerinə xalçalar döşənmişdir.

Niyabadda bizi evlərdə yerləşdirmişdilər və ilk vaxtlar hər birimizə öz ev sahibindən bolluca yemək verilirdi. Ancaq biz çox olduğumuzdan və burada bir neçə həftə qalacağımızdan, kəndin isə böyük olmaması və bundan başqa onların bizə yemək verməsi haqqında əmr verilməməsi nəticəsində bizə evlərdə deyil, səfirin binası yanında, çadırdə öz hesabımıza xörək verirdilər... (s. 449-450).

<...> Həmin ayın (1636-cı il dekabrın - *Red.*) 24-də biz Barmaq adlı dağa və hündür qayaya doğru 3 mil gedib, dağın altındakı açıq qarılı tikintiyə girdik...

Burada Dərbənddən bizimlə gələnlər bildirdilər ki, öz dəvələri və atları ilə geri qayıtmaq fikrindədirlər və biz Şamaxıdan başqa nəqliyyat gözləməli olacağıq; belə olduqda elçilər təbil və şeypurla adamları səs-ləyib, güya Şamaxıya piyada getmək, yüklərini isə Dərbənddən gələnlərin öhdəsinə buraxmaq fikrində olduqlarını bildirdilər. Bunu gören dərbəndlilər inadı buraxıb yerlərində qaldılar.

Bu karvansara böyük dördkünc daşlardan hörülmüş çox köhnə bir bina idi; o, düzbucaq şəklində idi, hər tərəfdən divarların uzunluğu 42 addım idi, qapıların üstündəki iki oyuqdan birində biz bir neçə yəhudi hərləri gördük...

Otaqların içində və çölündə də biz bir neçə kitabələrə rast gəldik.

Bu dağ Xəzər sahilindən iki müşket atəşi məsafəsində yerləşir; o, uzaqdan gözə görünür, dəyirmi şəkildə olub yuxarısı bütöv bir qayaya çevrilir; qaya-türkcə Barmaq adlanır, çünki açılmış barmaqlar kimi o biri dağlardan yüksəkliyə ucalır. Vadinin sağ tərəfindən yuxarıya əyri-üyrü yol qalxır. Ancaq biz yola bələd olmadığımızdan çox böyük təhlükə ilə yuxarıya dırmaşdıq. Yuxarının havası bizə çox soyuq göründü, torpağın üzündəki cim və hələ uzun olan otlar buz dənəcikləri ilə örtülmüşdü, halbuki aşağıda hava mülayim, karvansarada isə isti idi. Dağın üstündəki dağılmış divarlara və onların qalıqlarına baxdıqca asanlıqla nəticə çıxarmaq olur ki, görünür, burada möhtəşəm bir tikinti və gözəl istehkam olmuşdur: hündür Barmaq qayasının qurtaracağında 50 kv. sajenlik hamar yer var, buranı qalın divarlar və 4 bürc qorumaqdadır; bu yerin ortasında daşdan hörülmüş dərin bir quyu, onun yaxınlığında isə böyük dəyirmi daşlarla örtülmüş iki qəbir var idi. Şimal tərəfdən qayanın lap yaxınlığında iri, yonuc özül daşlarından hörülmüş divar ayrıca yer tuturdu, görünür, xüsusi istehkam olaraq tikilmişdi. Buradan bir neçə hamar pillələr ilə qayanın, demək olar ki, zirvəsinə qalxmaq olurdu, orada da yenə daşdan yonulmuş tağlı xüsusi bir bina var idi, bura üçüncü sığmacaq ola bilərdi. Söyləyirlər ki, bu qalanı [Makedoniyalı] Aleksandr¹ tikdirmiş və Teymurləng dağıtmışdır¹... (s. 455-457).

...Burada qədim müəlliflərdə Media Atropatia, indi isə Şirvan adlanan mühüm ölkənin paytaxtı yerləşir; doğrudur, bəziləri bu ölkəni həmsərhəd olduğu

¹ Elmi ədəbiyyatda Beşbarmaq dağı üzərində yerləşən qala haqqında hələ araşdırma aparılmamışdır. Qolştiniya elçilərinin, xüsusilə Adam Olearinin geniş bilikli adamlar olmasını nəzərə alaraq, burada Çıraqqala istehkamından söhbət getdiyini düşünmək olmaz. Çıraqqala tamam başqa dağ silsiləsində yerləşir. Oleari isə çox aydın şəkildə məhz Beşbarmaq dağından, onun əyində yerləşən karvansaradan və üzərindəki üçyaruslu əlçatmaz bir qaladan danışır. Bununla yanaşı, karvansaranın dördkünc daşlarından hörülmüş «çox köhnə bir bina», qaya üzərindəki tikililərin isə «möhtəşəm və gözəl istehkam» olmaqla, Makedoniyalı İskəndər tərəfindən tikilməsi haqqında rəvayət, nəmin obyektin Dərbənd qalası, Çıraqqala və Qız qalası kimi tarixi abidələrimizlə təxminən bir vaxtda və bir memarlıq biçimində tikildiyi ehtimalını söyləməyə əsas verir. Başlıcası isə, ilkin orta əsrlərdə «hun qapıları» adlanan dövlət sərhədi məhz Beşbarmaq dağından keçmişdir (bax: *Тревел К.В. Очерки истории и культуры Кавказской Албании*. М.-Л., 1956, s.209, 214, 216).

Hirkanıyanın tərkibinə daxil edirlər. Deyilənlərə görə, Şamaxını Şirvanşah tikdirmişdir... Qabaqlar ərazisi daha böyük olmuş, beş min ev yerləşmişdir, ancaq Şah Abbasın vaxtında türklərlə müharibə nəticəsində olduqca azalmışdır.

[Şəhərin] quzey hissəsi bir qədər kiçikdir, bura dağ ətəyindədir və böyüklüyünə görə demək olar ki, Leypsiq boydadır. Burası daşdan hörülmüş, ancaq möhkəm olmayan və xüsusi xəndəklə qorunmayan divar ilə əhatə olunmuşdur, buna görə də qapılar bağlı olduqda belə, şəhərə keçmək mümkünür. Şəhərin beş darvazası var. [Şəhərin] hər iki hissəsində küçələr çox ensizdir, daşdan, gildən və çiy kərpicdən tikilmiş evlərdən ibarətdir. Burada farslar¹, ermənilər və azacıq da olsa, gürcülər yaşayır; bu millətlərin hər birinin öz dili olsa da, onların hamısı ümumən Şirvan əhalisi kimi türkcə danışırlar.² Onların başlıca məşğuliyyəti əyiricilik, toxuculuq, ipək və pambıq [geyimlər] üzərində tikmə işləridir. (462).

<...> [Şamaxıda 1637-ci il] fevralın 5-də mən bizim bir neçə adamlarla birlikdə bazarın yaxınlığında yerləşən, quruluşca çox yaxşı tikilmiş və hər hansı bir fəlsəfə məktəbinə (Philo-sophish Soolegium) bənzəyən, çoxlu giriş və hücrəsi olan bir [binanın] həyətindən keçdik. Burada əllərində kitab tutmuş bir çox gəzişən və oturmuş yaşlı və azyaşlı adamları gördükdə buranın nə olduğunu soruşub öyrəndik ki, bura mədrəsədir (Madresa) yəni gimnaziya və ya Akademiyadır...

<...> Binaya tamaşa edərkən, bizi buradakı açıq otaqlardan birində dərəcə keçən bir nəfər yanına çağırdı. Onlar bu adamı müdərri, yəni professor və ya müəllim – deyər çağırırdılar. O, əlimdəki...qamış çubuğu görüb onu məndən istədi. Çubuğun üstündə ərəb hərfləri ilə onların, demək olar, həmişə işlətdikləri

¹ Orta əsrlər boyu Şərqdə bütün avropalılar «firənglər» adlandırılan kimi, avropalılar da bütün Orta Şərq xalqlarının onların ənənəvi təsəvvüründə böyük dövlət sayılan İrannın təbəələri kimi tanınıyır, hətta onları milliyətçə də sərti olaraq farslar adlandırdırdılar. Əslində isə Olearinin bu yazısında azərbaycanlılardan söhbət etməsi göz önündədir. Bunu Avropa səyyah və elçilərinin öz yazıları açıq-aydın göstərir. Məsələn üçün, Amboco Kontarini azərbaycanlılar haqqında «türk kəndləri», «türk gözətçiləri», A.Cenkinson «Hirkanıya kralı» Abdulla xanın dilindən «xoş gəldin», Cefri Deket «Saham başka» (yəni «şahımın başı haqqı»), hollandiyalı Yan Streys «elçi adam» kimi sırf Azərbaycan söz birləşmələri işləmişlər. A.Oleari özü də İran şah sarayı eşikağası başçısının, (Elschik agası başchi), yəni Avropa tədbiri ilə seremonimeysterin «türkcə» aşağıdakı sözləri: «süfrə haqqına, şahın dövlətinə. Gəzilər qüvvətinə-Allah deyəlim» kimi bütöv bir mənzum parça işlətdiyini yazmışdır. Aydın ki, «farslar» sözünü işlətdikdə, avropalılar Səfəvi dövlətinin təbəələri olan azərbaycanlıları nəzərdə tuturdular.

² Adam Olearinin Şimali Azərbaycan əhalisinin bütünlüklə «türkcə» danışdığını yazması bir daha onun işlətdiyi «farslar» ifadəsinin milliyət bildirməyib, şərti olaraq ümumən «İran təbəələri» anlamında işləndiyini göstərir. Bu bərdə həm də A.Kontarininin «Səyahətnamə»si üzrə 2-ci qeydə baxın.

«bismillah-ir-rəhman-ir-rəhim» kəlmələri yazılmışdı. O, çubuğu diqqətlə gözdən keçirdi və özünə götürmək istədi. Dedi ki, sabah mənə bundan daha yaxşısını gətirəcək. Mən çubuğu ona vermək istəmədikdə, o, həmin yazıdan «allah» sözünü tərtəmiş yondu, yonqarı isə bir-bir yığıb kağızın arasına bükdü və dedi: hər yerə toxunan çubuğun üstündə allanın adını gəzdirmək olmaz!

<...> Ertəsi gün yenə Mədrəsəyə gətdim, diametri 8 dyüm böyüklüyündə səma qlobusunu özümlə götürüb başqa bir sınıfə (auditoriyaya) yollandım, çox mehribanlıqla qarşılandım. Orada pəffessorlar (Maderis. - *Red.*) səvinc içində təəccübləndilər ki, biz almanlarda da astronomiya biliklərinə hörmətlə yanaşırlar və indi gördükləri qlobusdan onlarda da var. Çünki onlar da astrolyabiyanın¹ istifadə yollarını bilir və bunu şagirdlərinə öyrədirlər. Onlar (müdərrislər. - *Red.*) mənim qlobusumu əllərinə alıb onun üstündəki işarələr üzrə bir-birinin ardınca bütün ulduzları, xüsusilə 12 Zodiakı (Bürçü. - *Red.*) taparaq ərəbcə onların adlarını söylədilər...

Elə həmin günlərdəcə mən başqa bir yerə - yaşadığım mehmanxananın yaxınlığında olan bir məscidə və ya məbədə getdim ki, görürəm onlar öz cavanları və uşaqlarını necə və hansı üsulla oxudurlar. Uşaqlar divarların dibi ilə dövrə vurub oturmuşdular. Molla isə bir neçə yaşlı adamla ortalıqda geniş bir yerdə əyləşmişdi. Sonuncular məni görə kimi çağırıb yanlarında əyləşdirdilər. Molla gözəl hərfələrlə yazılmış Qur'anı əlində tutmuşdu. Orada həm də Xəlil Münəccim (Chalil Minatzim) adlı 65 yaşlı qoca, hicazlı bir ərəb astronom da vardı. O, bəzi şagirdlərə ərəb dilində Evklidi öyrədirdi. Mən içərisindəki təsvirlərə görə bu əsəri tanıdıqda və hələ kifayət qədər öyrənmədiyim yerli dildə (azərbaycanca. - *Red.*) bəzi qeydlərimi bildirdikdə, bu, qocanın çox xoşuna gəldi; qoltuğundan çox da böyük olmayan mis üstürlabını çıxarıb mənədən soruşdu: «Bu alət barəsində anlayışın varmı?» Mən onun bəzi hissələrini izah edərək söylədim ki, belə bir şey mənə də var. Qoca çox xahiş etdi ki, mən öz üstürlabımı ona göstərim. Evə gedib üstürlabımı və qlobusumu gətirdim. Hamı bunlara baxıb xeyli heyrləndi. Onlar, bu üstürlabı mənim özümün düzəltdiyimi bildikdə, qoca münəccim xahiş etdi ki, mən bütün bu işi necə yaxşı və düzgün kəsib düzəltməyimi ona göstərim; çünki onların üstürlabının dairəvi cizgiləri və dərəcələri əl ilə xeyli qaba oyulmuşdu. Mən ona dərəcələri göstərən cizgiləri tez və incə oymağın, dərəcələrə bölməyin bəzi üsullarını öyrətdikdə, qoca mənə necə razılıq edəcəyini bilmədi. O, tez-tez mehmanxanaya gəlib mənə baş çəkirdi. Bir dəfə yanıma gəldikdə, süfrəyə bükülü meyvə və hazırladığı bütün xörəkləri də gətirdirdi;

¹ *Astrolyabiya* ~ yunanca astro, ləbe - tutma, ərəbcə üstürlab - astronomiyada uzunluq və en dairələrinin təyini üçün 18-ci yüzildə işlədilən bucaqölçən alət. Teodolit və univərsal alətə əvəz olunmuşdur (ASE. Bakı, 1976, s. 447).

beləliklə, otağında əməlli-başlı bir qonaqlıq düzəltdi. Qoca münəccim tə'kidlə bir neçə dəfə məni qonaq apardı. Ancaq o, arzu edirdi ki, mən tezliklə onun dilini öyrənəm və ya o mənimkini öyrənsin ki, biz bir-birimizi yaxşı anlaya bilək... Özünün bu cür hazırlıqlı olması nəticəsində o, demək olar ki, bütün Asiyadakı yerlərin hamısının uzunluq və en dairələrini mənə dedi; həmçinin kağız üzərində çəkdiyi bir neçə parçadan ibarət coğrafi xəritəni göstərdi; bu məlumatları qismən öz şəxsi müşahidələrim əsasında yoxladıqda, tamamilə düzgün olduğunu yəqin etdim.

<...> Martın 10-da Farslar* Naurus (Novruz. - *Red.*) adlandırdıqları öz Yeni illərini böyük şənliklə bayram etdilər... Bu münasibətlə bizim bəzilərimiz xanın, kələntərin və başqa cənablarn yanına gedib xoşbəxtlik arzuladıq... Astroloq tez-tez masanın arxasında durur, öz üstürləbi ilə günəşin hündürlüyünü müşahidə edir, saata baxır, beləliklə günəşin gecə ilə gündüzün bərabərlik nöqtəsinə çatacağı anı müşahidə edirdi. Elə ki, arzu olunan an çatdı, o, bərkdən e'lan etdi: Yeni ildir.**

Dərhal qala və səhra toplarından (mətndə - «из каменных и полевых пушек».- *Red.*) atəş açıldı. Şəhərin qala divarları və bürclərinin hər yerində truba (qaraney. - *Red.*) çalındı, təbillər döyüldü, beləliklə də, bayram böyük şənliklə başlandı, həmin gün yaxşıca yemək- içməklə başa çatdı.¹

<...> Dərbəndin bəri hissəsində biz olduqca çoxlu baş daşlarının və qəbir daşlarının qaldığını gördük. Onlar sayca bir neçə min olardı; hündürlüyünə görə adam boyunda idilər, yarım silindi şəklinə dairəvi olaraq, oyulub yonulduqlarından onların içərisində uzanmaq olardı. Onların üzərində ərəb və suriya yazıları həkk edilmişdir. Burada yaşayanlar bu qəbirlər haqqında belə bir tarix danışdılar. Güya qədim zamanlarda, ancaq artıq Məhəmməd [Peyğəmbərdən] sonra Midiya Hassan (Qazan -*Red.*) adlı çar yaşayırdı, kökcə Elbrusun arxasında Tabasaranda yaşayan okuz (oğuz. - *Red.*) millətindən idi - indi orada çoxlu yəhudilər yaşayır. Onun (Qazan xanın. - *Red.*) ləzgi adlandırılan Onların üzərində ərəb və suriya yazıları həkk edilmişdir. Burada yaşayanlar bu qəbirlər haqqında belə bir tarix danışdılar. Güya qədim zamanlarda, ancaq artıq Məhəmməd [Peyğəmbərdən] sonra Midiya Hassan (Qazan -*Red.*) adlı çar

* Bu sözlər Şimali Azərbaycanda söylənilməyi üçün Olearinin yerli azərbaycanlıları nəzərdə tutması şübhə doğurmur.

** A.Olearinin Novruz bayramının elmi kökləri bərədə bu tutarlı yazısı, bir sıra Şərqi xalqları üçün tarixən milli bayram olan Novruz bayramının islam dini ilə bağlı olmamasına canlı sübutdur.

¹ Yuxarıdakı parçalar A.Oleari kitabının 1870-ci il çapı üzrə vardır. XVII yüzildə Azərbaycan tarixinin, xüsusilə məktəb işi və bilik tarixinin öyrənilməsi baxımından bu parçaların dəyəri böyükdür (bax: *Mahmudov Y. Səyyahlar. Kəşflər. Azərbaycan. B., 1985, s. 145-159.*)

yaşayırdı, kökçə Elbrusun arxasında Tabasaranda yaşayan okuz (oğuz. - *Red.*) millətindən idi - indi orada çoxlu yəhudilər yaşayır. Onun (Qazan xanın. - *Red.*) ləzgi adlandırılan Dağıstan tatarları ilə həmin bu yerdə amansız döyüşü olmuşdur. O, onlara üstün gələrək bir neçə min adamını qırmışdı; öldürülənlərdən ən adlısanlı adamların qəbirlərini yazdığı qaydada və ölçüdə daş lövhələrlə örtməyi əmr etmişdi, bunu [kitab] əlavə edilən rəsmdən görmək olar. Dəfn yerləri içərisində divara alınmış başqa birisi dəniz səmtindədir. Burada bir-birinin yanında eyni ölçülü qırx ədəd böyük qəbirüstü daşlar qalırdı və burada çoxlu bayraqlar sancılmışdı. Farslar bu dəfn yerini «ciltənan», türklər və tatarlar isə «qırxlar» adlandırırlar. Belə söyləyirlər ki, burada həmin döyüşdə həlak olmuş 40 knyaz, müqəddəs ər gömülmüşdür. Qabaqlar burada bol nəzir yığılması adət idi. İndi isə bu yerə, burada yaşayan yalnız bir qoca gözətçilik edir; o, qəbirləri ziyarətə gələnlərdən aldığı sədəqə ilə dolanır. Sonralar öz əcəli ilə ölmüş çar Hassan Təbriz yaxınlığında Acı çay yaxasında dəfn edilmişdir. Orada indi də onun qəbrini görmək olar. Onun arvadı çarıca Burlenin (Burla xatun nəzərdə tutulur. - *Red.*) qəbrinin Urmu qalası yaxınlığında olması göstərilir. Deyirlər ki, qəbir 40 fut uzunluğundadır. Burada yaşayanların söylədiyinə görə, bu qədim millət indikilərə baxanda daha ucaboylu və güclü adamları ilə seçilmiş¹ (s. 488-489).

<. > Burada biz, müsəlmanların daha iki müqəddəs adamının qəbrinə rast gəldik; bunlardan biri - Pür Mimarın (Pir Muxtar?- *Red.*) qəbri düzənlik yerdə, o birisi - İmam Kurxudun (Qorqudun. - *Red.*) qəbri isə dağda idi. Kurxud haqqında söyləyirlər ki, o, Məhəmmədin dostu olmuş, həmişə onun ayaqları yanında oturmuş, ondan dərs almış və onun ölümündən sonra 300 il yaşamışdır. Belə söyləyirlər ki, o [burada] çar Hassanın yanına gələrək, onun qarşısında qopuz çalib oxuyaraq, onu ləzgilərə qarşı savaşa çağırmışdır. Keçmişdə bütpərəst olan ləzgiləri və ya Dağıstan tatarlarını o, dinə-imana gətirmək üçün açıq təbliğat apardığı vaxt onlar onu öldürmüşlər. Onun qəbri qayalığ bir dağda oyulmuş böyük bir mağara içindədir. Onun tabutu dörd taxtadan yonulmuş qutudur.² Yerdən iki dirsək hündürlükdə olan mağaranın dərinliyində olduqca miskin

¹ Olearinin bu yazısı XVII yüzildə Dədə Qorqud boylarının mövzusu ilə bağlı söyləmələri xalq yaddaşında hələ çox güclü iz saldığını göstərir. «Oğuz millətinin» hökmdarı Qazan xanın «Dağıstan ləzgiləri» («tatarlar») ilə savaşı haqqında burada verilən rəvayət oğuzların «Kitabi-Dədəm Qorqud» boylarında şimal döyüşlərinin təsviri ilə səsleşir.

² Qorqud Dədənin Məhəmməd peyğəmbərin «səhabəsi» olması barədə xalq rəvayəti «Kitabi-Dədəm Qorqud» boylarının çox qədimliyi, islam dini yayılmağa başlarkən bu əski boyların «yeni redaktə» qəlbinə salındığını göstərir.

görünürlü bu qəbri hər kəs ziyarət edə bilərdi. Bir gün qabaq mən oraya gedib hər şeyi diqqətlə nəzərdən keçirdim, ancaq heç bir bəzək şeyi tapmadım. Tabutun yanında bir qarı oturub gözətçilik edirdi. Ancaq nəzir vermək üçün ziyarət olan gün isə yerə palaz döşənmişdi, tabut yerləşən oyuğun qarşısında isə qızılı parça asılmışdı. Şəhərdən və uzaq yerlərdən çoxlu qadın və qızlar gəlmişdilər, onlar ayaqqabılarını çıxarıb mağaraya girərək tabutu öpüb yerdən oturdular ki, istəklərinin yerinə yetməsi üçün dua etsinlər. Dua etdikdən sonra onlar qarıya bir para pay verirdilər; o da müqəddəs bir adam sayılırdı və gecələr tabutun yanında söndürmədən çıraq yandırdı. [Ona] pendir, yağ, süd, çörək, pul, çaxır və başqa şeylər nəzir verirdilər. Üzümüzə gələn bütün gecə boyu biz öz düşürgəmizdə bu qəbrin yanında, habelə qırx müqəddəsin gömüldüyü yerin yaxınlığında güclü səs-küy eşidirdik, elə bil kimlərsə şənənib oynayır, bəzən də ulaşırdı. [Bütün bunlar] bütpərəst və barbar bir ayin təəssüratı bağışlayırdı (s. 490).

53. EVLİYA ÇƏLƏBİ. «SƏYAHƏTNAMƏ»

Evliya Çələbi ibn Dərviş Məhmət Zilli (1611-1682) «Səyahətnamə»sini başlıca olaraq öz müşahidələrinə arxalanaraq yazmışdır. O, 1646—1648-ci illərdə Zaqafqaziya etdiyi ikinci səyahət vaxtı Cənubi və Şimali Azərbaycan şəhərlərini və əyalətlərini çox diqqətlə öyrənmişdi. Evliya Çələbi Sultan IV Muradın sarayında qulluq adamı olmuş, Ərzurum gömrükxanasının katibi, Şərqi Anadolunun vərgi müvəkili işləmiş, Türkiyə qoşunlarının Gürcüstan, Azərbaycan və Şimali Qafqaz yürüşlərində iştirak etmişdi. 1647-ci ildə Azərbaycanda olarkən o, Türkiyə diplomatik elçiliyinin üzvü olmaqla, yenə də yüksək dövlət məmuru kimi tanınırdı. Buna görə, müəllifin yazısı və hadisələrə onun yanaşması rəsmi Osmanlı dairələrinin baxışını əks etdirir. Buna baxmayaraq Çələbi «Səyahətnamə»si Azərbaycan tarixi üzrə tutarlı qaynaqlardan biri sayılır. Bu kitab 10 cilddən ibarətdir, müxtəlif illərdə İstanbulda çap olunmuşdur. Göstərilən illərdə Zaqafqaziya səyahətini, o sıradan Azərbaycana gəlişini əks etdirən hissəsi bu oncildliyin 2-ci cildinə salınmışdır (2-ci cild hicri 1314-cü ildə çapdan çıxmışdır).

İparça. Karşi qalası

Qalanın özülünü Teymur xanın oğlu Şəhruh Mirzə¹ qoydurmuşdur. Sonra o, Azərbaycan sultanı Uzun Həsənin² hakimiyyəti altına keçmişdir. İndi İrəvan torpağındadır və Azərbaycan şəhərlərindən biridir. Qala yalnız üstündə çox hündürdə yerləşdiyindən qartal və ley yuvasına oxşayır. Daşdan tikilmiş bu abad və gözəl qala dördküncə şəkildədir. Burada 1000 nəfər zavallı dizçökən³ yerləşir. Onların qarovul başçısı bizimlə olan elçilərə hədiyyələr verərək şərəfimizə 70-80 topdan yaylım atəşi açdı və qonaqlıq düzəltdi. Şəhər çox da abad deyildir, ancaq qabaqlar bu, iri şəhər və möhkəm qala olmuşdur. Sonralar 1043 (1633-34)-cü ildə IV sultan Murad xan⁴ İrəvan yürüşünə çıxaraq Ərzurum, Axısxa, Qars, Van şəhərlərinin qoşunlarını birləşdirərək Karşi şəhərini talan edib dağıtmışdı. Şəhərdə minarələri olan 7 məscid və kiçik bazar var, bağlar və üzümlüklər isə yoxdur. Karşi şəhəri çay üstündə yerləşdiyindən buranın iqlimi xoşdur, torpağı yumşaq olduğundan düyü əkini üçün yararlıdır, o dediyim çay isə Sekun dağından axıb Araza tökülür... (s. 10).

// *parça. Qarabağlar şəhərinin təsviri*

Bu şəhərin özülünü Mənuçöhr⁵ qoymuşdur. Şəhər çox qədimdir. İndi Naxçıvan torpağında ayrıca sultanlıq təşkil edir.

III Məhmət⁶ zamanında Osmanlıların əlindən çıxıb farsların ixtiyarına keçmişdir. Binur* Teymur Qarabağlarda böyük bir qoşun ilə beş ay müddətində

¹ ŞƏHRUH (1377-1477) - Topal Teymurun kiçik oğlu, vəliəhd; böyük Özbək alimi Uluqbəyin atası, 1409-cu ilə kimi Xorasan hökmdarı, sonra isə ölümünə qədər Teymurilər dövlətinin başçısı.

² Uzun Həsən - Ağqoyunlu feodal knyazlığının və dövlətinin hökmdarı (1453-1478). Ö.Çələbinin Uzun Həsəni Şərqi Anadoluda yerləşən karşi qalasının sahibi sayması qanunauyğundur. XV yüzildə bu torpaqlarda azərbaycanlılar yaşayırdılar, lakin 1514-cü il Çaldıran savaşıdan sonra bura Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatıldı. Ö.Çələbinin təsvir etdiyi XVII yüzildə də bu yerlərin əhalisi Osmanlıca deyil, azərbaycanca danışırılar. E.Çələbi yazır ki, Ərzurum bölgəsində yaşayanlar «nərdə idin?» yerinə «harada idin?» soruşurlar. Onun fikrincə, buradakı bilikli adamlar «düzgün», yəni Osmanlıca danışırılar, xalq kütləsi isə azərbaycanca danışdığından «düzgün» danışq dili işlətmir (bax: s. 95). XIX yüzilin birinci yarısında irsi ölkə olmaqla Naxçıvan torpaqlarına sahib olan kəngərli feodalları çar hökuməti tərəfindən öz imtiyazlarından məhrum edilmiş, bununla bağlı olaraq kəngərlilərin və qarabörklülərin (qarapapaqların) böyük bir hissəsi Şərqi Anadoluya axışib getmişdilər. Buna görə, indi də Şərqi Anadoluda azərbaycanlılar mühüm bir kütlə təşkil etməkdədirlər.

³ Dizçökənlər - E.Çələbinin yazdığına görə. Səfəvilər dövlətində qalalarda yerləşdirilib qoruq və polis qulluğu yerinə yetirən qoşunlar belə adlanıldı. Bu döyüş hissələri yerli hakimlərin hesabına dolandığından, dövlət xəzinəsindən pul almırdılar, ona görə də müəllif onları «zavallı» adlandırr.

⁴ IV Murad Qazi (1623-1640) – Türkiyə sultanı.

⁵ Mənuçöhr-Firdovsi «Şahnamə»sində əfsanəvi Pişdadələr sülaləsindən olan hökmdar.

⁶ /// Mehmet - 1595—1603-cü Harda Türkiyə sultanı.

qışlağa qalmışdır. Şəhər çox abaddır, ətrafında isə ucsuz-bucaqsız münbit düzənlik yerləşir... Bu yerlərdə Süleyman xan¹ və başqa sərdarlar dəfələrlə qışlağa qalmışlar. İndi şəhəri orda-burda yenidən tikib abadlaşdırırlar: Bizim xidmətçilər şəhərin içində 40-a qədər minarə saymışdılar. Şükür Allaha, bu şəhərdə iqlimin və suyun yaxşılığı bizim ehvalımızı qaydaya saldı. Dostlarımızla birlikdə biz atlara minib, şəhərə çıxdıq. Mehmandarın deməsinə görə, burada bağ-bağatı və üzümlükləri olan 10 minə qədər ev, 79 mehrab, o sıradan minarəli 40 camiyə vardır. Karvansara, hamam və bazarlar da çoxdur. Fəqət onların sayı artmaqda davam edir. Bura bolluq diyarıdır. Bir bağda biz elçi ilə gəzərkən bağban Yazdanqulu bizə 26 çeşid dadlı armud gətirdi. «Malaca», «abbasi», «ordu-badi» çeşidli armudları yeyərkən, ağızda dondurma hiss edirsən. Yaqut rəngli nar yetişir. İrəvan düyüsündən bişirilən plov çox dadlıdır. Aşpazlar təmizliyi gözləyirlər, hamısı da müsəlmanlardandı, ümmiyyətlə əcəmlər² yemək şeyləri satanlar içində yunan və erməni saxlamırlar. Bu yerlərdə yunanlar əslində yaşamır, yalnız ticarət işləri üçün gələnlər gözə dəyir, ancaq yəhudilər, şiələr, botrailər, kardilər çoxdur. Yolunu azmış müxtəlif təriqət adamları xüsusilə çoxdur: cəfəri, cəbri, qədiri, hürufi, zəmini, mani və başqaları. Qarabağlardan sonra biz güney tərəfə yollanaraq Naxçıvan qalasına gəlib çatdıq (s. 113-114).

/// parça. Naxçıvan – Nəqşicahan qalasının təsviri

Bu şəhər, doğrudan da, öz adına layiqdir. Bir çox adamlar onu Naxçıvan, başqaları isə Naxçıvan adlandırlar. İrənda o, şəhərlərin fəxridir. İndi Azərbaycan torpağında ayrıca xanlıqdır. Xanın qoşunu çoxdur; onun ehtimad əd-dövlə, kələntər, münşi, daruqə, dizçökən ağa, cikyeyən ağa kimi vəziri adamları var. Onların hamısı idarə işlərində iştirak edir. Daha sonra qazı və şeyxülislam var.

Bu şəhərin binasını qədimdə şah Əfrasiyab³ qoymuşdur. İndi də onun əcdadlarının qəbirləri qalmaqdadır. Onun vaxtında Naxçıvan vilayəti çox abadlaşdırılmışdır, işlənilməyən bir qarış belə torpaq qalmamışdır. Sonralar

* Nəsiz

¹ Süleyman Qanuni – Türkiyə sultanı (1520-1566). Sultan 1 Beyazidin dörd oğlundan biridir.

² Əcdin - islam şərqində qeyri-ərəb xalqları və ölkələri bildirmək üçün geniş yayılmış ad. Başlıca olaraq İran və Azərbaycan əhalisini bildirmək üçün işlənmişdir. E.Çələbmin kitabında da Azərbaycan «Əcəm ölkəsi», Uzun Həsən Ağqoyunlu isə həm Azərbaycan, həm də Əcəm hökmdarı kimi verilir.

³ Əfrasiyab - «Şahnamə»də əfsanəvi qəhrəmanlardan biri, Turanın və qədim türk xalqlarının ilk hökmdarı.

moğol tayfası tamaha düşüb böyük bir ordu ilə buraya gəldi, dünya gözəli olan bu şəhərin gözəlliyini yox etdi, onun qalasını dağıdıb torpağa qatdı...

Gil örtüyü olan 10 min böyük ev şəhəri bəzəyir; şəhərdə 70 camiyə və ibadət yeri, 40 məhəllə məscidi, 20 karvansara, 7 gözəl hamam, minə qədər ticarət köşkü vardır, imarətlərin çoxu gözəldir. Şəhər dördüncü iqlimdə, 18-ci təbiət qurşağının ortasında yerləşir; buranın iqlimi mülayim kəskindir. Bağ və üzümliklər çox deyildir, ona görə meyvə azdır, 7 çeşid pambıq yetişir, o sıradan zəqi, münlai, zəfrəni, leli, xas, bəyas, dənli bitkiləri, xüsusilə pirinə tərifə dəyər. Sənət adamları bacarıqlı ustalardır. Qələmkari, bəhramquri parçaları və əllə işlənmiş çit örtüklər bütün dünyaya bəllidir... (s. 114-115).

IV parça. Təbriz şəhərinin topoqrafiyası və təsviri

...Şəhərdə 300 min adam yaşayırdı, əyalətində isə 500 min*. Ancaq Osmanlı dövlətinin qoşunu və yeniçərləri gücdən düşdükdən sonra Əcəm xanları yaranmış şəraitdən istifadə edərək Gəncə, Şirvan, Şamaxı, Dəmir Çarı, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz kimi şəhərləri ələ keçirib tutdular.

Sonralar bizim hökmdarımız VI Murad xan Şirvan, Şamaxı, Tiflis və Dmanis qalalarını geri almaq üçün, Əcəm ölkəsinə yürüş etdi. O, 7 gün ərzində İrəvan qalasını, Naxçıvanı, Mərəndi və Qarabağları dağıtdı. Təbriz altında bir həftə dayansa da, bu şəhəri də son anda dağıda bildi və uğurlu yürüşlə Vandan keçərək paytaxtına qayıtdı. Bu zaman başqa bir tərəfdən İran və Turan qoşunları ilə şah Abbas Təbrizə varıb gəldi. O, əhalinin rəğbətini qazandı, şəhəri, onun imarətlərini abadlaşdırdı.

Təbriz şəhəri Əcəmin hakimiyyəti altında olmaqla yanaşı Azərbaycanın və ayrıca Təbriz xanlığının paytaxtıdır. Şəhərin 10 min qoşunu, müftisi, şeyxüссəədəti, mollası, kələntəri, münşisi, darüqəsi, qorucu başçısı, dizçökən ağası, yasavulağası, mehmandan var...

Burada 320 mehrab var. Onlardan 19-u keçmiş sultanların camiyələridir, 50-ci Osmanlı xanlarına və vəzirlərinə aiddir, bəzilərini ölkənin əsilzadə adamları tikdirmişdir. Bunların ən qədimi Zübeydə Xatun məscididir. Bu görklü camiyə qədimdə tikilmişdir; kümbəzi, bütün divarları və qapıları şirli (boyalı) naxışlarla bəzədilmişdir. Onun minarəsinin tayı yoxdur. Mütəvəkkil Əlillahın camiyəsi də qədim üslubda tikilmiş, şirli naxışlarla bəzədilmişdir. Ancaq çox vaxt keçdiyindən dəfələrlə təmir edildikdən sonra o, öz qədim adını itirərək indi Dəməşq məscidi adlanır. Sultan Mahmud Şam-Qazan camiyəsi İrəm bağında tikilmiş işıqlı bir binadır, ancaq indi darısqal və qaranlıq bir yerdedir, bircə minarəsi var. Şah-Əmin camiyəsi İran şahının məscididir, onun kümbəzi

*Söhbət XVI yüzildən gedir.

Ənuşirvan sarayı kümbəzinin hündürlüyündədir. O gözəldir, bir minarəsi vardır, üzünə şirli naxışlar çəkilməmişdir və Misirdəki Zahir Beybars məscidinə oxşayır. Bu gözəl məscidin kümbəzi göylərə dirənir, cılanlanmış ağ divarları gözəl, parlaq, göyümtül, xatay kağızları ilə bəzədilmişdir; içəriyə girən geri qayıtmaq istəmir. Onun qarşısında dünyada tayı olmayan cənnət bağı salınmışdır. Gül və çiçəklərin gözəl qoxusu adamın huşunu alır. Əcəm ölkəsində bu imarət «həşti-behişt» adlanır. Sultan Həsən cəmiyyətini Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsən tikdirmişdir. Sultan Əbül Fatehlə savaşa¹ basıldıqdan sonra Uzun Həsən Təbrizə qaýdaraq burada vəfat etmişdir. Onun qəbri bu məscidin güney divan yanındadır...

Təbrizdə 47-yə yaxın mədrəsə var; onlar abad tədris müəssisələridir, orada müxtəlif elmlər öyrənilir və bir çox tanınmış müəllimlər işləyir. Ən böyük mədrəsə Şahi-Cahan mədrəsəsidir²...

<...> Uşaqlar üçün məktəblər: [şəhərdə] 600-ə qədər belə öyrətmə evi var. Şeyx Həqqi, Həsən Meymandi, Nağı xan, Sultan Həsən, Sultan Yaqub³ adını daşıyan məktəblərdə müəllimlərə xələt bağışlayırlar<...>

Uşaqlar üçün məktəblər: [şəhərdə] 600-ə qədər belə öyrətmə evi var. Şeyx Həqqi, Həsən Meymandi, Nağı xan, Sultan Həsən, Sultan Yaqub⁴ adını daşıyan məktəblərdə müəllimlərə xələt bağışlayırlar.

Dərviş təkiyələri: onların sayı 160-a qədərdir. On çox tanınmış təkiyələr Şəms Təbrizi, Bulduq xan, Zeynəb, Aqil, Mirheydər və başqalarıdır. 6 bulaq var; hamısı suyunu Səhənd dağından alır. Onlardan başqa şəhərdə və onun ətrafında 900-ə qədər kəhriz və su kəməri var. [Şəhərdə] 40 minə qədər səbilxana -su saxlanan və suyu pulsuz paylanan gözəl binalar var. Ən çox tanınmış səbillər Rüstəm xan, Şah İsmayıl, Kor Xudabəndə,⁵ Xoca şah, Rza Yar Əli səbilləridir...

¹ Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlı dövləti ilə münasibətləri 1461-ci ildə Sultan Mehmet Fatehin Trabzon imperiyasını tutduqdan sonra pisləşmişdi. Bu əsrin 70-ci illərində baş verən savaşa Uzun Həsən Fərat çayı üzərində Malatya döyüşündə uğur qazanmış, çayın şərq qollarından biri üzərində Fərcan döyüşünü isə uduzmuşdu.

² *Cahan şah* (hakimiyət illəri: 1437-1467) - Qaraqoyunlu hökmdarı, Qara Yusifin oğlu, Cahan şah Azərbaycan ədəbiyyatının klassikidir, «Həqiqi» təxəllüsü ilə azərbaycanca (bir qismi farsca) yazılmış «Divan»ınm indiyə kimi elm aləminə iki əlyazması bəllidir: biri London Britaniya kitabxanasında, o birisi isə Yerevanda qədim Əlyazmaları İnstitutu «Matenadaran»da saxlanılır. Birinci əlyazmasından azərbaycanca 95 qəzəl və 34 rubai, ikinci əlyazmasından 61 qəzəl və 16 rubai çap edilmişdir (bax: Həqiqi. Şe'rlər. Giriş və şərhlərin müəllifi L.Hüseynzadə. Yerevan, 1966.

³ *Sultan Yaqub* - Ağqoyunlu hökmdarı, Uzun Həsənin oğlu, 1478-1490-cı illərdə hakimiyyətədə olmuşdu.

⁴ *Sultan Yaqub* - Ağqoyunlu hökmdarı, Uzun Həsənin oğlu, 1478-1490-cı illərdə hakimiyyətədə olmuşdu.

⁵ *Məhəmməd Xudabəndə* - dördüncü Səfəvi şahı (hakimiyyət illəri: 1578-1587). I Şah Təhməsinin oğlu, Şah İsmayıl Xətəinin nəvəsi; gözləri anadangəlmə kor idi.

[Şəhərdə] 1070-ə qədər əyanlara xas olan saray var.. 200-ə qədər karvansara işləyir, onlardan ən çox tanınmışları: Zübeydə, Şah Cahan, Şah İsmayıl, Pırbudaq, Şah Cahan qızı, Aləmşah karvansaralarıdır..

Bazar və bə'dastanlar: bunlar 7 min köşkdən ibarətdir. Onların çoxu Hələb bazarlarındakı kimi kərpicdən tikilmişdir və möhkəmdir. Bütün mallar və ərzaq bu bazarlarda satılır. Böyük bir bə'dəstanda xocaların çoxu sövdəyə girir və işlərini başa çatdırırlar. Bu böyük kümbəzli kərpic bə'dəstanın tayı heç yerdə yoxdur... Onun dörd dəmir qapısı alqı-satqı sıralarına açılır...

[Şəhərdə] 12 minə qədər həkim var, onlar xəstələrdən qan alan can həkimlərindən, cərrahlardan və göz həkimlərindən ibarətdir. Əhalinin onlara o qədər də ehtiyacı yoxdur. Şəhərlilər başlıca olaraq dağlarda bitən otların köməyi ilə müalicə olunurlar.

<...> Yazıçılar və şairlər: 78 nəfər **di vanı** olan bilikli adam və şair yaşayır, onların dili aydın, üslubu gözəldir. Onların içində Yavəri, Şəbi, Sahibi öz dövrünün maarifçi adamlarıdır. Biz Ədhəmi, Çəkəri, Cəbi, Razi, **di van** müəllifi Şeydi Vahidi, bizim ev sahibimiz Yəxdən ağa, Mərdan ağa xan, Mərdan ağa Böyük xan, Hüsam ağa, Əlvənd ağa, Rza bəy və başqaları kimi kitab adamları ilə görüşdük. İlahiyyət alimlərindən Dədə Sərimi adlı birisi ad çıxarmışdır, həmişə ibadətə qapıldığından huşsuz vəziyyətdədir. Ancaq onun uydurma [mö'cüzələrindən] birini də heç kəs görə bilməmişdir.

<...> Sənətkarlıq. Heç bir ölkədə burada olduğu qədər gözəl ustalar - naxış vuranlar, rəssamlar, zərgərlər, dərzilər yoxdur. Hər bir sənət üzrə burada çox bacarıqlı ustalar var. Burada istehsal olunan pambıq və yun parçalar, ipək, məxmər, darai xüsusilə şöhrət qazanmışdır; bu parçalar Təbriz parçaları kimi tanınır (s. 121 - 130).

V parça. Şamaxı qalasının təsviri

<...> Şamaxı şəhəri qədim, abad şəhərdir. [Yaxın keçmişdə] Şirvanın bu paytaxt şəhərinə Süleyman xanın məktubu ilə onun vəzirlərindən biri olan Ülamə paşa və Qaraman valisi Piri paşa gəlmişdilər. Şəhər əyanları gənəş etdikdən sonra şəhərin açarını Piri paşaya verib Osmanlılara təbə olmuşdular.¹ Süleyman xan bu xəbəri aldıqdan sonra qalanın idarəsini Piri paşaya tapşırmışdı. Sonralar Şah Təhmasib 7 ay qalanı mühasirədə saxlayaraq onu aldı. Şah, qala içindəkilərinə aman verəcəyini boyun olsa da, hamını qılıncdan keçirdi və qalanın idarəsini öz qardaşı Alxaz Mirzəyə verdi.² Alxaz Mirzə 3 il hakimiyyət sürdü, ancaq qardaşının

¹ Süleyman Qanuni Azərbaycana 1553-cü ildə soxulub, sonrakı ildə Təbrizi tutmuş, ancaq bir neçə ildən sonra osmanlı qoşunları Azərbaycandan sıxışdırılıb çıxarılmışdı.

² *Alxaz Mirza* - Şah İsmayılın oğlu, sərkərdə, 1538—1548-ci illərdə Şirvan bəylərbəyi. 1547-ci ildə osmanlı qoşunları Şirvandan qovulduqdan sonra mərkəzi Təbriz hökumətinin (qardaşı I

[şahın] davranışı onda şübhə yaratdığından və öz həyatı üçün qorxduğundan, 954 (1547-48)-cü ildə gecə ilə öz yaxın adamlarını və qulluqçularını götürüb Şirvandan çıxaraq Osmanlı ölkəsinə yollandı. Xeyhat düzəni iyində 40 gün dolaşdıqdan sonra o, Kafa gəlmiş, oradan da gəmi ilə İstanbula gələrək çox mərhəmətlə qarşılanmışdı. Alxaz Mirzənin gəlib çıxması tarixdə yazılmışdır: «Alxaz Mirzə Süleyman zamanında tabe oldu. 954-cü il».

...[Alxaz Mirzə] ona iltifat göstərmiş padşaha söylədi: «Ey Osmanlı nəslinin nümayəndəsi! Bu necə olur ki, bu qədər güc və həşmət sahibi ola-ola, sən mənim qardaşıma qarşı çıxmırsan, buna görə də hamı onu iran torpağının şahı adlandırmalı olur?» O, [Osmanlı] qoşununun nizam intizamına valeh olmuşdu.

Sonralar Süleyman xan Van və Azərbaycan üzərinə yürüşə çıxarkən Alxaz Mirzəni özü ilə götürmüşdü. Təhmasibə qarşı bu yürüşün tarixi də 954-cü ildir. Təbriz alındıqdan sonra Lələ Mustafa paşa Şirvan vilayətini tutmaq üçün Böyük Sərdar təyin olunmuşdu. Qabaqlar Şirvan bəylərbəyi olduğu üçün Alxaz Mirzə onunla birlikdə yola düşmüş və Naxçıvan, İrəvan, Gəncə və Şirvanı talan etmişdi. Bu yürüşdən qayıtdıqdan sonra onlara Təhmasibin ölüm xəbəri çatdırılmışdı. Sonra Osmanlılar Şamaxı qalasını 7 gün mühasirədə saxlamış və Təhmasibin oğlunun əlindən almışdılar; sonra qalanı bərpa etdirərək, [osmanlılar] orada kifayət qədər hərbi qüvvə və ləvazimat qoyub çıxmışdılar. Alxaz Mirzəyə Şirvan əyalətindəki Mahmudabad xanlığı verilmişdi. Ürəyində acı qalan Mirzə buradan Əcəm üzərinə basqınlar yaparaq kənd və vilayətləri dağıdırdı. Sonralar Şiryanı tez-tez çəkişmələr baş verirdi. Nəhayət, III Sultan Murad vaxtında Özdəmirzədə Osman paşa Dəmir Qapını, habelə ona təslim olmuş Şamaxı şəhərini ələ keçirib onun qalasını yenidən quraşdırmışdı. Doğrudur, qala sonralar yenidən farsların əlinə keçmiş, ancaq Qoca Fərhad paşa onu yenidən azad etmişdi. Ən sonda farslar bu yerlərə yenidən soxulduqda, Dəmir Qapı paşası özü üçün və xanın (Alxaz Mirzənin) uşaqları üçün aman alaraq Babi-Humayuna¹ pənah gətirdi.

O zamandan bəri Şamaxı farsların əlində qalır və indi xanlıqdır. Burada qazı və 12 hakim var. Qala kür yaxınlığında yüksək bir dağ üstündə ucalır. Bu, möhkəm daş tikilidir. Və qalası indi də möhkəm və abaddır. Ancaq aşağı qala bəzi yerlərdə zədələnmişdir. Burada dizdar, dizçökən ağa və min nəfərlik qoşun dəstəsi var. Şəhərdə damı gil ilə örtülmüş təxminən 7 min əsaslı ev var. Hər evin qarşısında su axır, bağların və üzümliklərin sayı-hesabı yoxdur. Şəhərin 26

Şah Təhmasibin) tabeliyindən çıxmaq və Şirvanı müstəqil dövlətə çevirmək yoluna düşdü, hətta öz adına xütbə oxutmaq və pul kəsmək əmri verdi. Ancaq şah qoşunları qarşısında basılaraq Krıma, oradan da İstanbula qaçdı. Bundan istifadə edən Süleyman Qanuni 1548-ci ildə böyük bir ordu ilə Azərbaycana yeriyərək Təbrizi tutdu. Döyüşlər 1555-ci il Amasiya sülhünə kimi davam etdi.

¹ Osmanlı sultanlarının İstanbuldakı sarayını nəzərdə tutulur.

məhəlləsi var. Meydan və Şaburan məhəllələri şəhərin ən gözəl yerlərindədir; buradakı evlər çox ustalıqla tikilmişdir.

Yetmişə kimi məhrab var, o sıradan qədim tikili olan Div Əli camiyə məscidi. Belə söyləyirlər ki, o, qabaqlar şah Təhmasibə məxsus olmuşdur. O, sünnü olduğundan¹ bu məscidi özü üçün tikdirmişdi. Şəhər yaxınlığında olan və çoxlu ibadətçisi olan Kəbir-cami məscidi isə Şah Səfi tərəfindən tikilmişdir. Gözəl tikintidir; həyətidə şəfilər hovuzu, fəvvarələr işləyir. Həyat boyu tələbələr üçün hücrələr yerləşir. Bir də rum sayığı tikilmiş çox gözəl Fərhad paşa cümə məscidi var, ancaq vəqfi olmadığından onun qapıları bağlıdır. Özdəmirzadə məscidi indi mədrəsəyə çevrilmişdir, burada şahar müftisi dərs deyir. Bundan başqa daha 7 mədrəsə, Şah Xudabəndəyə məxsus olan və yanında öz ictimai yeməxanası olan imarət, 40-a qədər məktəb və 7 gözəl hamam vardır; hamamların içində suyu və havası ilə seçilənən yaxşısı əbudi hamamıdır. Onun bir çox fərdi hücrələri, hovuzları və qəlyan otaqları var. Qalanın xaricində Meydan, Qazaq, Fərəc xan, habelə qala divarları yanındakı gözəl görkəmli Həsən xan hamamı vardır. Bu sadalananlardan başqa hər bağın öz hamamı və şəfii hovuzları var. Qırx dörd daş karvansara işləyir. Onların mehmandarları öz işini bilən adamlardır. Karvansarada yaşayan hər kəs ancaq qapını örtərək və onu qifillə bağlamadan bazarlarda arxayınlıqla alış-vəriş işinə gedə bilər. O, öz mallarını karvansarada gözetçisiz qoyub gedir. Ancaq hər şeyə qoruqçular göz olurlar. Görün Şirvan ölkəsində nə qədər əmin-amanlıq və sakitlikdir. Şamaxıda 200-ə kimi piştaxta olsa da, daş bə'dəstan yoxdur. Buna baxmayaraq, burada hər hansı qiymətli malı tapmaq olur. Ürək açan söhbətlər yeri olan qəhvəxanalar tərtəmiz yığıdırılmışdır. Şirvanın bərəkətli torpağında çəltik, pambıq, yeddi çeşid üzüm, «abbasi» armudu və «malaca» qarpızı yetişir. İqlimi mülayimdir, yumşaqdır, çünki şəhər beşinci iqlimin qurtaracağında yerləşir. Buranın gözəlləri bütün dünyada şöhrət tapmışdır. Əhalinin çoxu sünnüdür, bir çox alimlər və həkimlər işləyir. Gizlicə bir yerə toplaşmış namaz qılırırlar («nəhanicə camaatda namaz qılırlar») (s. 162-164).

¹ Şah Təhmasib sünnü olmamışdır. Görünür, müəllif onun keçirdiyi İslahatı nəzərdə tutur. Bu İslahata görə Şah İsmayıl siyasətindən fərqli olaraq, orduda və ölkədə icazə verilən içki, musiqi məclislərinə yasaq qoyulmuş, sufiyanə dərviş-qələndəri oyunları, ümumiyyətlə, şahı ilahi varlıq sayan dərviş təkiyələri qanundan kənar elan edilmişdi. Ola bilsin, bununla bağlı olaraq, Türkiyə ilə qarşıdurma vəziyyətindən çıxıb, dinə qonşuluq münasibətinə çalışması onun başqa dini siyasət yeritməsi haqqında təsəvvür yaratmışdı.

54. YAN STREYS. «SƏYAHƏT»

Yan Streys tanınmış holland dənizçisi və səyyahıdır; Atlantika okeanı ilə Afrikanı bürularaq Madaqasqarda, Tayvanda və b. yerlərdə olmuşdur. Uzun dəniz səyahətlərindən Amsterdama qayıtdıqdan sonra 1668-ci ildə Moskvaya gəlib rus dövlət qulluğuna girmiş, qulluq işi ilə bağlı Xəzər dənizində Dağıstan knyazlığından Qaytaq hakimi tərəfindən əsir alınmış, qul sifəti ilə Dərbənd, Şamaxı, Ərdəbil şəhərlərində yaşamışdır (1670-1672-ci illər). Azadlığa çıxdıqdan sonra İran körfəzi, Hind və Atlantik okeanları vasitəsilə yenidən vətəninə qayıdan Streysdir. Bu kitab o vaxt Avropada ən çox oxunan kitablardan biri olduğundan, 25 dəfədən çox çap edilmişdir.

Parçaların qaynağı: *Смпеіс Я.Я.Тру нымешества. М., 1935.*

<...> Ayn 5-də (1666-cı ilin sentyabrı. - *Red.*) Parmax və ya Barmax dağının yanından ötdükə; bu dağ dənizin yaxınlığında olub ağ və qara petroliumun və ya neftin yerdən fəvvarə vurub axması ilə məşhurdur... Dağın başında olduqca soyuqdur, hətta, bəzi otların və bitkilərin üzərində buz lüləcikləri görünür, ancaq onun aşağısında hava çox isti və xoşagəməlidir. Bu dağın üstündə bir vaxtlar güclü qalalar varmış, Xəzər dənizini və ətraf torpaqları bu yandan qoruyarmış, hele indi de enli divarların və dəyirmi meydançaların nişanələri və özülü görünməkdədir, onların arasında qazıldıqdan sonra içi daşla hörülmüş quyular qalmaqdadır. Neft və ya petroliuma gəldikdə isə o, torpağın təkindən yer qatını oyub çıxaraq, qayaların arası ilə şəxələnilib axır. Burada təqribən qırxa kimi neft çıxarılan quyular vardır, ancaq başlıcası üç quyudur, neft onlardan bulaq kimi qaynayıb axır. O (neft) güclü iy verir və iki növdən: qəhvəyi və ağ rəngli neftdən ibarətdir. Birinci növ neft pisdır, qoxusu ağırdır, ikincisinin ki isə daha xoşdur.¹

<...> Ayn 8-de biz məşhur İran² ticarət şəhəri Şamaxıya geldik... [şəhərin] güney tərəfində böyük bazar yerləşir, orada bir çox dükən, köşkləri və piştaxtaları olan çoxlu abad və üstü-örtülü sıralanmış tikililərdə xəz dərilər, ipək, pambıq parçalar, güümüşi və qızılı saplarla işlənmiş baş örtükləri, qılınclar və başqa sənətkarlıq memulatu və malları satılır. Bu bazarda bir çox ayrıca çıxışları və köşkləri olan iki böyük xüsusi meydanca var, buraya gələn əcnabi tacirlər öz mallarını burada satırlar. Meydançanın birincisi şah karvansarası adlanır, bu, əslində imperator sarayı deməkdir,³ burada daha çox rus tacirləri yerləşərək

¹ Burada da Yan Streys Beşbarmaq dağı mövzusu haqqında Adam Olearinin yazısından geniş, bəzən isə olduğu kimi istifadə edib.

² Şamaxını «İran ticarət şəhəri» adlandırmaqla, Streys onun Səfəvi dövləti tərkibində olmasını nəzərdə tutur.

³ Burada «imperator sarayı» deyil, şahlardan birinin tikdirdiyi və ya orada qaldığı karvansaradan söhbət gedir.

qalay, mis, yumşaq dəri, samur və sairəni başqa mallara dəyişirdilər. İkinci meydanca lezgi karvansarası və ya tatar evi adlanır. Buraya gələn Dağıstan tatarları və başqaları at, kişi, qadın və uşaq satırlar. Yorğan və çit baş örtükləri [satmaq üçün] buraya həm də çoxlu yəhudi gəlir. Məni ən çox həyrətləndirən bu oldu ki, şəhər yənidən tikilib bərpa olunmuşdur. Halbuki onun köklü sürərdə dağılıb viran qalmasından heç üç il də keçməmişdir. Bu ölkədə tez-tez zəlzələ olur, bizim orada olduğumuz bir il ərzində bir neçə dəfə zəlzələ baş verib; hətta bir gün onu üç dəfə hiss etdik. Ancaq 1667-ci il zəlzələsi çox uzaq vaxtlardan indiyə kimi olanların içində ən güclüsü idi. Bu zəlzələ tam üç ay davam etdi və başlanğıcı çox güclü idi. Bütün şəhər özlündən elə sarsıldı ki, nəinki kilsələr (müəllif bu sözü Allaha sitayiş yeri anlamında işlədir, əslində söhbət məscidlərdən gedir. - *Red.*) və qəsrlər, həm də evlər, şəhər divarları uçub dağıldı və bütün bunlar elə tez baş verdi ki, heç kəs qaçmaqla canını qurtara bilmədi. Sayımlarına görə bu dəhşətli dağıntı zamanı yaraq daşıya bilən 80 mindən çox kişi həlak olmuş -qadınlar, uşaqlar, qullar çıxılmaq şərti ilə... (s. 144-246).

<...> Aym 20-də (1671-ci ilin sentyabrı. - *Red.*) mən ev sahibi ilə Şah Şəfinin dəbdəbəli və gözəl məqbərəsinə baxmağa getdim. Geldiyimiz bina alabəzək daşlarla bəzənmişdi. Bina kümbəz kimi deyirmə idi, qapıları isə qalın gümüş təbəqələr və ağır gümüş halqalar içinə alınmışdı. Girəcəkdə gözəl bir xalça salınmışdı; biz onun üstündə uzunboğaz çəkmələrimizi çıxardıq; heç kəsə bu qaydanı pozmaq icazəsi verilmir. Hətta şah özü də öz üstün vəziyyətindən istifadə etmir və başqalarına mö'minlik nümunəsi və ləyaqət göstərmək üçün birinci, qapıların yanında ayaqqabılarını soyunur. Biz xalçalarla döşənmiş bir dəhliz ilə başqa bir binaya keçdik, onun qapıları qızıl təbəqələrə tutulmuşdu... Bina çox da böyük deyildi, tavanına kimi hündürlüyü səkkiz klaftere, eni isə bəş klaftere [güclə çatırdı]. İçeride bir neçə qızıl və gümüş çıraç asılmışdı. Buradan biz qalın gümüş barmaqlıqlarla əhatəyə alınmış başqa binaya keçdik, oraya üç gümüş pillə ilə qalxmaq lazım gəldi. Burası sonuncu ibadət yeri idi, bizim ev sahibi burada, mən biləni, xarici və daxili bir sidqilə öz duasını oxudu. Buradan, təmiz qızıldan tökülmüş olduqca qalın barmaqlığın yanına daha bir pillə qalxmaq lazım idi, bu barmaqlığın arxasında Şah Şəfinin məqbərəsi yüksəlirdi. Məqbərə gözəl mərmərdən yonulmuşdu, təqribən yerdən üç fut hündürlükdə idi, eninə dörd fut olardı və qırmızı məxmərlə örtülmüşdü. Onun üzərindən bir neçə qızıl çıraç asılmışdı, yanlardan iki böyük qızıl şamdan qoyulmuşdu, hər gecə mum şamlar keçirilib yandırılırdı. Bu qızıl barmaqlığın qapılarını, hansı silkdən olur olsun, heç kəsin üzünə, hətta şahın özünün də üzünə açmırlar. Məqbərənin yaxınlığında Şah İsmayıl Şəfinin, başqa çarların və çariçaların qəbirləri düzülmüşdü, onların qarşısında xüsusi bərbəzəyi və zərziyası olmayan, göz oxşamayan pərdələr asılmışdı.

Sonra biz kitabxanaya getdik¹ - bu, bir dənə də sütunu olmayan binadır. Orada kitablar rəflərdə bir-birinin üzərində qoyulmuşdu, onların bəzilərinin üz qabıqları qızılı və gümüşü parçalara tutulmuşdu. Bu zalda yerləşən ayrıca hücrələrdə çoxlu çini fincanlar, kasalar və dolçalar qoyulmuşdu; şah və başqa yüksək sanlı ağalar buraya allaha ibadət etmək üçün gəldikdə, bu qablarda yeyib- içirdilər, çünki mö'min bəndənin qızıl, gümüş və ya başqa bahalı qablarda xörək yeməsinə qanun yol vermir, çünki Şah Səfi özü taxta qablarda yeyib içərmiş. Bu kitabxana zalından Şah Abbasın buyruğu ilə gümüşə tutulmuş qapı mətbəxə aparıb çıxarır, burada hər şey bəzəkli və xoşa gələndir. Qazanlar təndir şayağı oyuqlara qoyulmuşdur, su oraya qurğuşun kəmərlər ilə gətirilir və gümüş kranlardan axıdılır. Aşpazlar və onların köməkçiləri öz işlərini, hər kes öz yerində, səssiz yerinə yetirir, sanki işi sidqi ürəkdən görürlər. Bu mətbəxdə hər gün min nəfər: ruhani, rahib, dərviş və kasıblar üçün xörək bişirilir. Gündə üç dəfə bu təkrar olunur: birinci dəfə səhər saat 6-da, sonra saat 10-da və sonra da günorta saat 3-də. Birinci və ikinci yemək Şah Səfinin adına xəzinədən buraxılan əlli rey xstallar hesabına verilir; sonuncu yemək hakimiyyətdə olan kral tərəfindən ödənilir... Bu böyük mətbəxdən solda sultan Heydər, Şah Təhməsinin və başqa «İran» krallarının² məqbərələri olan gözəl bir bağ yərləşir. Bu gözəl məzarıstanda on iki «İran» kralının nəşi saxlanılmaqdadır, adbaad [sadalayaq]:

1. Şah səfi Cebrail oğlu³.
2. Şah Sədrəddin Səfi oğlu.
3. Şah Cüneyd Sədrəddin oğlu.
4. Şah Sultan Heydər Cünəyd oğlu.
5. Şah Heydər II.
6. Şah İsmayıl Heydər oğlu.
7. Şah Təhməsin İsmayıl oğlu.
8. II Şah İsmayıl Təhməsin oğlu.
9. Şah Məhəmməd Xudabəndə.

¹ Burada dünyaca şöhrət qazanmış olan Dərülirşaddan söhbət getməkdədir, baxın: Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. Redaktələr Süleyman Əliyarlının. Bakı, «Azərbaycan»- nəşriyyatı, 1996, s. 678-681."

² Sultan Heydər, Şah Təhməsin və başqa Səfəvi hökmdarlarının «İran» kralları adlandırılması da yanlışdır. Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı Şah İsmayıl, Xandəmir və Miryahya Qəzvinli kimi İran tarixçilərinin yazısına görə, «Azərbaycan ölkəsinin» tərəkkəm zülmünün paxırdan qurtaması, «Azərbaycan ölkəsi» baş ruhanilərinin isnaəşarilərə adına xütbə oxutmaqları haqda fəman vermişdi. Belə tarixi faktlar Səfəvi «krallarının» azərbaycanlı olduğunu sübut edir. «İran» sözünün dimağda yazılması bununla bağlıdır.

³ Y. Streys burada yanlışlığa yol vermişdir. Söhbət Səfəvilər sülaləsinin «soy ağacını» qoymuş Şeyx Səfiəddin İshaqdan gedir. Bununla yanaşı, onun Şah İsmayıl Xətəiyə qədərki varisləri olan Şeyx Sədrəddin, Şeyx Cüneyd və Sultan Heydər «şah» adlandırılması da yanlışdır.

Xudabəndənin oğulları:

10. Şah İsmayıl Mirzə.
11. Şah Həmzə.
12. Şah Abbas

55. TƏBRİZLİ ARAKEL. «TARİXLƏR KİTABI»

Tabrizli Arakel XVII yüzildə yaşamış erməni tarixçisidir. Onun «Tarixlər kitabı»nda yad edilən hadisələr başqa əsərlərdə də təsvir edilir, ancaq bir sıra hallarda bu hadisələrin izahı və qiymətləndirilməsi başqadır.

Qısaltma ilə verilən aşağıdakı fəsillərin qaynağı budur: / *Даврижеци Аракел. Книга историй. Пер. с АРМ. Предисл. и коммент. Л.А.Ханларяна. М., 1973.*

VIII fəsil. Gəncə və Şamaxı şəhərlərinin alınması

Qışda Sərdar Cığal oğlunun ikinci basqınından və geri çəkilməsindən sonra o, Sofiyan qalasına çəkilmiş, orada farslarla döyüşüb məğlub olmuş, Amid [şəhərinə] dönərək orada ölmüşdü; [bu vaxt] İran şahı Abbas¹ bütün qoşunu ilə Təbriz şəhərində idi. Yaz gəlib cənub küləkləri əsənə kimi o, bütün qoşunlarını toplayıb, hələ də Gəndzək, yəni Gəncə şəhərində olan osmanlı qoşunlarına qarşı çıxış etdi... [1606-cı il]. O oraya çatan kimi lövbər salıb qalanı mühasirəyə aldı. Bütün ölkəni öz hökmünə tabe edərək o burada dinc hakimiyyət sürürdü, qoşunlarına ölkənin əhalisini narahat etməməyi və xəsarətə salmamağı əmr etmişdi, çünki onların əhaliyə və mal-qaraya olan bütün ehtiyacı buradan ödənilirdi. Şah hər şeydən çox hərbi işlərin qayğısını çəkirdi: o, necə olur-olsun, qalanı almaq istəyirdi.

[Onun qoşunları qalanı] gah yuxarıdan topa tutur... gah divarların altına lağım atıb onları barıtlarla dolduraraq od vurur, divan partladaraq külünü havaya sovururdular. Şah bəzən yalandan and içərək, qalaya sülh müqaviləsi təklifi göndərirdi, yəni bütün öz əmlakınız və ailələriniz ilə [qaladan] çıxıb gedin, biz sizə heç bir xətər yetirmərik, yalnız bircə qalanı bizə təslim edin. Osmanlı qoşunları isə qalanı verməyib səbrlə gözləyir, igidliklə vuruşaraq müqavimət göstərirdilər. İran qoşunları azuqə ehtiyacı çəkmirdilər, soyuqdan, düşmən əhatəsindən və ya başqa bir şeydən əziyyət görmürdülər, heç bir şeyin ehtiyacında olmadan aramsız vuruşmada idilər. Hərbi əməliyyatların xeyli uzandığını gördükdə Şah zərbə gücü böyük olan iki nəhəng top əritməyi əmr etdi; bu topların atəşi qala divarlarını güclü dağıntıya uğrardı. Bununla o, Osmanlıları

¹ Səfəvi hökmdarı I Abbas 1587-1629-cu illərdə İran şahı olmuşdur.

çox narahat etdi. Nəhayət bütün bu döyüşlərdən sonra qalada olan osmanlı qoşunları heç bir yerdən onlara kömək gəlməyəcəyini başa düşdülər: nə qonşu şəhərlərdən, nə də onların hökmdarlarının saraylarından, çünki Osmanlı ölkəsində çoxlu cələri ayağa qalxmışdı (onların adlarını biz bundan qabaqki fəsilə yad etmişik) və saray onların əlinə keçmişdi. Gəncə paşası, onun adı Zıncılqıran (Zənzirquran? - *Red.*) Əli paşa idi, döyüşdə həlak olmuşdu. O biri yandan, yəni qəlibdə tökülmüş top divarda güclü dağıntı etmişdi. Buna görə də hər yandan sıxışdırılan Osmanlılar qalanı iranlılara təslim etdilər. Gəncə qalasını aldıqdan sonra şah bütün ölkəni tabe etdi və Axsaq Məhəmməd xan adlı birisini buraya hakim qoydu.

...Belə söyləyirlər ki, güya şah Gəncəni aldıqdan sonra da Gəncə vilayətində bir müsəlman tayfası yaşayırdı, onlar özlərini el adlandırırlar. Bu el Cəgırlü¹ adı daşıyırdı; onlar sünnülük adlanan Osmanlı etiqadına və dininə riayət edirdilər. Şah əmr verdi ki, onların hamısını sel ağzında yerləşən bir yerə yığsınlar; buradan çıxan dar cığıra farslar gözətçi qoyulmuşdular. Dərinə getdikcə cığır genişləndirdi, ətraf isə hündür yarğanlardan ibarətdi və buradan çıxıb qaçmaq mümkün deyildi. Şah onların hamısını qılınc ilə doğramaq əmri verdi - kişi və qadınları da, qoca və uşaqları da, hətta az yaşlı cocuqlar da qılıncdan keçirilib məhv edildilər.

...Şah oradan çıxaraq öz qoşunları ilə yola düzəlib Təbrizə gəlib çatdı; o biri ilin gəlməsini gözləyib... bütün qoşunlarını toplayaraq Şamaxı üzərinə hərəkət etdi, qalanı mühasirəyə alaraq onun yaxınlığında düşərgə saldı. Və Gəncə haqqında danışdığımız qaydada Şamaxı ilə döyüşərək, onu Osmanlıların əlinə aldı. Osmanlı qoşununu qılıncdan keçirdi, ailələrinə və əmlaklarına dağıdıb taladı. Oranın əhalisi üzərinə Zülfüqar xanı hakim qoyduqdan sonra özü döyüşçüləri ilə Təbrizə qayıtdı. 1608-ci ilin gəlməsi ilə İsfahan şəhərinə yola düşdü (s. 99- 102).

XXXV fəsil. Təbriz şəhərində güclü zəlzələ haqqında

1641-ci il fevralın 5-də, cümə günü Təbriz şəhərində və onun ətraf vilayətlərində bir anda və gözlənilmədən dəhşətli zəlzələ baş verdi... Bütün şəhər tikintilərini uçurub dağıdaraq yox etdi.

Şəhərdə, orada olub görünlərin bildiyi kimi, qədim zamanlardan qalan və şahlardan gəlib bizə çatan gözəl, möhtəşəm, geniş və hündür binaların çoxu bir göz qırpımında uçub torpağa çevrildi.

¹ *Cəgırlü* (Cayırlı)-Azərbaycanda yaşayan qədim toplumlarından biri; indi bir sıra kəndlərin adı buradandır.

Zəlzələ vaxtı Ustaşaqırt¹ adlanan məşhur bina da uçub dağıldı, saysız-hesabsız dəvələr və başqa heyvanlar torpağın altında qaldı...

Başgicəlləndirici hündürlükdə yaraşlıq, ecazkar qüllələr və məscidlərin minarələri uçub dağıldı...

Şəhərin yaxınlığında, Şor² çayının sahilində yerləşən, şöhrəti hər yərə yayılmış böyük, çox uca, gözəl, hamıya tanış olan Şamqazan³ adlanan tikinti də dağılmışdı. Damı bütünlüklə uçduğundan yalnız divarları qalırdı, ancaq onların da özülü sarsılmışdı, divarlar dörd tərəfdən çatladığından dörd hissəyə parçalanmışdı. Bütün bunlar bu günə kimi belə də qalmaqdadır.

Evlərə və saraylara, hamamlara, futqalara, yəni karvansaralara gəldikdə, onlardan neçəsinin bünövrəyə kimi dağılmasını kim söyləyə bilər? Torpağın altında çoxlu adamlar, mal-qara, ev şeyləri və pal-paltar, dəfinə və əmlak qalmışdı, əhali iyirmi və ya otuz gün ərzində torpaq və daşları təmizləyirdi, onlar çox çətinliklə meyitləri və şeyləri tapıb çıxara bilirdilər.

...Bu zəlzələ qış vaxtı amansız soyuqlar zamanı baş verdi. Çox qarlı bir qış idi; zəlzələ isə bir, iki və ya üç dəfə torpağı silkələyib qurtarmaq bilmirdi, o, altı ay davam etmişdi. İki ay ərzində çox tez-tez silkələnmə olurdu: bəzən gün ərzində, gündüz və gecə beş-altı dəfə olurdu, bəzən bundan çox və ya az olurdu və hər gün belə keçirdi. İki ay ötdükdən sonra isə silkələnmə on, iyirmi və otuz gündə bir kərə olurdu.

Bu səbəbdən hamını dəhşət və qorxu bürümüşdü, qəfildən başlayan zəlzələ qarşısında hamı qorxudan ağılını itirmişdi. Doğrudur, çoxları evlərdən qaçib çıxaraq uçqun və ölümdən canlarını qurtara bilmişdilər, ancaq dağıntıların altında qalıb boğulub ölənlər də çox idi. Adamlar qış boyu buna tab gətirməyib binalarda qala bilirdilər, onlar evləri atıb koma və çadırlarda-kimi evlərin qabağında, kimi üzümlüklərdə və bağlarda, qalanları isə başqa yerlərdə allahın qəzəbi keçənə qədər yaşamaqda idilər... (s. 372-374).

IV fəsil. Vardapet Tsaretsinin yazdığı Aqvan ölkəsinin tarixi

... [1572-ci ildə] Atrapatakanın⁴ hökmdarı qızılbaşların başqa tayfasından olan Təhmasib adlı şah idi; o, dinə və təmənnəsiz adam idi, iş o yerə çatırdı ki,

¹ Görüntür, söhbət karvansara binasından gedir.

² Təbriz əhalisi Acı çay adını işlədir.

³ Rəşidəddin, Qazan xanın tikdirdiyi «Şənbi-Qazan» və ya «Şan: Qazan» adlı tikililəri «köhnə Təbrizdən ərazicə böyük olan yeni şəhər adlandırır. Burada «Əbvab əl-bir» (Şəfəq qapıları) adlı bina, camiyə tikilmiş, geniş bağlar salınmış, hamısına da «Qazaniyyə» adı verilmişdi.

⁴ Orta əsr erməni tarixçiləri bu ad altında Azərbaycanı (indiki Cənubi Azərbaycan) nəzərdə tuturdular (Təbrizli Arakelin kitabına L.A.Xanlaryanın qeydi, s. 514). Şah Təhmasibin «Atrapatakan hökmdarı» adlandırılması müəllifin Səfəvi dövlətinin Azərbaycanla bağlılığını anladığını göstərir.

qocaların söylədiyinə görə öz ölkəsindən iyirmi il boyu vergi almamışdı, həm də adətən xəzinə üçün tacirlərdən yığılan bac və gömrük vergisini ona tabe olan ölkədə ləğv etmişdi.¹

... [1579-cu ildə] Atrapatakana və bütün Aqvana gözlənilmədən dəhşətli və ağır azar düşdü, bütün tayfalardan çoxlu adam apardı, iş o yerə çatdı ki, evlərin çoxu sahibsiz, ata və anaların çoxu uşaqsız qaldı. Aqvan ölkəsinin əhalisi belə acınacaqlı vəziyyətdə ölənləri ağlayıb, qalanları düşünürdülər, xəstələnləri və özlərini düşünüb acı-acı deyirdilər: «Ah, qəfil ölümdən görün biz yaxa qurtara biləcəyikmi?». Bu zaman haradansa öz ölüm gününü ağlına gətirməyən bir yağlı-bundan qabaq qaytaqlar adlanan tatarlar üzərinə hücum etmiş Osman² gəlib çıxdı; o, Dəmir Qapuda saysız-hesabsız acgöz atlılardan ibarət olan dağlıları - Qafqaz ləzgilərini başına yığdı. Hazırlıq görüb onlarla birlikdə Kür çayının bu tayına keçdi. Gəncə və Partav hakimlərini qaçmağa məcbur edərək, özləri düzənlərə və dağlara yayıldılar; bütöv bir gün ərzində Gəncə və Partavı, Çarabert və Xaçını, Vərəndə və Düzağı - Çarek çayından Araz çaymadək hər yeri qarət etdikdən sonra əhalisini əsir apardılar, xoşlarına gəlməyənləri isə qılıncdan keçirdilər. Beş-altı gün keçdikdən sonra çıxıb getdilər.

Yenə həmin ildə iki bədbəxtlik - ölüm və qılınc ilə yanaşı dəhşətli və dözülməz aclıq başladı; elə güclü aclıq idi ki, adamlar ölümdən qurtarmaq üçün yirtici heyvan kimi çiyət yeməyə başladılar...

... [1585-ci ildə] isə Dəmir Qapıya hikkəli [sultan] Muradın əmri gəldi ki, Osman onun yanına Konstantinopola gəlsin. O, doğrudan da oraya gedərək hərbi başçı, Bizansdan alanlara³ qədər bütün şərqdə knyazlar knyazı vəzifəsinə qoyuldu. [Xondkar]⁴ ona sayı 600 minə⁵ çatan böyük bir qoşun verdi və **Şahəstana**⁶ - Təbriz şəhəri üzərinə göndərdi; o, təkəbbürlə şəhərə basqın edib onu aldı, hər şeyi talan edib dağıtdı, qala tikdirməyə başladı, ancaq tikintini başa çatdırma bilməyib ömrünü tapşırırdı... Başqa hakimlər və hərbi başçılar qızılbaşlar ilə bir çox döyüşlər keçirərək qalanı tikdirib qurtardılar, orada qulamlar adını daşıyan qoşun topladılar...

İndi qızılbaşların tarixinə qayıdaq. Bu zaman onların hökmdarı yuxarıda adı çəkilən Xudabəndə⁷ idi. O, Osmanın qoşununa üstün gəlməyə çox can atırdı,

¹ Bu yazı başqa qaynaqlar ilə təsdiq olunmur.

² *Osman paşa* – Türkiyə sərkərdəsi.

³ Osetiya nəzərdə tutulur.

⁴ Xondkar, Xotkar adını Türkiyə sultanları I Fətəh (XV yüzil) vaxtından daşıyırlar.

⁵ 600 min qoşun verilməsi şişirdilmiş məlumatdır.

⁶ Təbriz şəhərinin Şahəstan adlanması onun Səfəvi dövlətinin yaranma dövründə paytaxt olması və sonralar da mühüm siyasi mərkəz rolunu saxlaması ilə bağlı idi.

⁷ **Məhəmməd Xudabəndə** (1524-1576) - I Təhməsinin oğlu. Şah İsmayılın nəvəsi.

ancaq daha çox uğursuz və çətin, günlərlə davam edən və hər iki tərəfdən aramsız qan tökülməsində gətirən döyüşlər keçirirdi. Bütün bunlara baxmayaraq o, Təbriz qalasının tikilməsinə mane ola bilməmişdi.

O vaxt Qarabağ¹ və Gəncə hələ də onun hökmü altında idi. Şah öz yeniyetmə oğlu Əmir Həməzə² ilə birlikdə oraya getdi ki, Təbriz və Osmanlı qoşunları məsələsini həll etsin. Qızılbaşların bütün qoşunları buraya toplanmışdı. Öz ağalarına nifrət edən qızılbaşlar Xudabəndənin yarasının üstünə yara vurdular, deyərdim ki, öz yaralarımın da üstünə iki-üç yara gəldilər, çünki bu hadisə onlar üçün də zərbə idi: şahın oğlu gizlin qılinc zərbəsi ilə öldürüldü, çünki bu yeniyetmədə şahlıq nişanəsi görünürdü və qızılbaşlar ondan çox qorxurdular. Bu bədbəxtlik baş verdikdə, İran qoşunları hara gəldi dağılışdılar... Dərdə batmış Şah Xudabəndə hüzn və iztirab içində Xorasandakı o biri oğlu Abbasın yanına gəldi; Atropatakana yola düşməzdən qabaq şah onu Xorasana hakim qoymuşdu. Onun yanına gəldikdən bir neçə il sonra Xudabəndə zəiflik içində, öz xalqı üçün heç bir dəyərlə iş görmədən öldü.

Ondan sonra çox igid və döyüşlərdə uğuru olan oğlu Abbas taxta çıxdı. Onun atasına qarşı üsyan etmiş Gilanı, yəni Corcanı Abbas durmadan zəbt edib öz hakimiyyətinə tabe etdi. Şah Ərdəbilə - atasının və babalarının qəbri üstünə bəxşiş və pay aparmağa getdiyi vaxt Özbəklər adını daşıyan xalq Bəlx və Buxaradan çıxıb şaha məxsus olan Həri³ şəhərini və başqa vilayətləri tutub özlərinə tabe etdilər. Bunu eşitdikdə o, geriyyə qayıdıb özbəklərə qarşı çıxdı, kimini qırdı, kimini qaçmağa məcbur etdi; o, öz vilayətlərini yenidən özünə qaytararaq, iki, ya üç kərə oraya qoşun göndərdi... İndi onun hakimiyyəti Xorasandan Ərdəbilə və Araz çayınadək uzanır.

... [1588-ci ildə] Xondkar Muraddan İrəvanı tutub yenidən tikdirmiş Fərhad⁴ adlı birisinə yəni buyruq gəldi; o, Lələdən⁵ sonra və Osmandan qabaq

¹ Müəllif bu sözü ayrılıqda yazdığından kitabın tərcüməçisi onu rusçaya «Çемы сад» kimi çevirmişdir. Əslində çevrilmədən, yəni olduğu kimi «Qarabağ» yazılmalı idi. buradakı «qara» sözü rəng deyil, «böyük», «güclü» (müqayisə edin: «Qarayaz», «Qara Yusif», «qonaq-qara» və ya «qara qonaq», «qarama», yəni iri buynuzlu ev heyvanı) anlamında işləndir. Lüt Qonsales de Klavixo Qara dənizi Maq mayor «Böyük dəniz» adlandırmışdır. «Kitabi-Dədəm Qorqud»un IV boyunda da «Qara dəniz» böyüklük, çoxluq çalarlarında işlənməmişdir: «...arslanın oğul, Qara dəniz kibi yayxanıb gələn kafirin ləşkəridür». Bununla yanaşı, «Qara dəniz» onun yerləşdiyi quzey, şimal سمتini bildirir. Başqa bir misal: indi də Kür-Araz boyu yaşayan əhali şimaldan əsən xəzriyə «qara yel», cənubdan əsən isti küləyə «ağ yel» deyir. «Qara» sözünün çalarları haqda həm də bax: «Книга моего дѣда Коркыра». М. - Л., 1962, с. 259, qeyd 1 a.

² Şahın böyük oğlu Həməzə Mirzə istedadlı sərkərdə idi. Qara Ağacda öldürülmüşdür

³ *Heri* - Herat şəhərinin adlarından biridir.

⁴ *Fərhad paşa* (Fərhad) - sultan Muradın görkəmli sərkərdələrindən biri idi. Sənan paşa və Osman paşa ilə yanaşı İran və Avstriya ilə gedən müharibələrdə böyük uğur qazanmışdı.

⁵ Osmanlı sərkərdəsi Mustafə Lələ paşa, XVI əsrin 60-70-ci illərində türk qoşunlarının Zaqafqaziya yürüşlərinə başçılıq etmişdi.

şərq vilayətlərində hərbi başçı idi. İndi [Xondkar] əvvəlki vilayətləri ona yenidən bəxş edərək, Gəncədə qalan kiçik qızılbaş dəstələrini qovmaq, qala tikib geri qayıtmaq üçün onu oraya göndərdi. O, doğrudan da, güclü qoşun ilə yola çıxıb Xondkarın buyurduğu kimi etdi: qovdu, təzdirdi, didərgin salıb uzaqlaşdırdı, parçalayıb hara gəldi dağıtdı, qabağına qatıb qaçmağa məcbur etdi, sürgünlərə saldı; özü isə onları Araz çayına qədər təqib edərək bir çoxunu əsir aldı, bir qismini qılıncdan keçirdi, xeylisi də çayda boğulub batdı. Sonra geri qayıtdı. Gəncədə qala tikdirərək, onların adətincə qulamlar adlanan qoşun hissəsini orada yerləşdirdi, özü isə qeysərinin yanına qayıtdı.

Şah Abbas onun ölkəsinin başına gələnləri gördükdə öz ata-babasının nəşi saxlanılan yer olan Ərdəbil şəhəri üçün qorxuya düşdü: necə etsin ki, [bu şəhər də] elə keçməsin və yağlı İran torpaqlarının dərinliyinə getməsin. O, səfirlər ilə Xondkar Muradın ünvanına yazılı məktub göndərərək, onların arasında sülh və sevgi yaratmağa çağırırdı. Ancaq təkəbbürlü [Xondkar] ona qulaq asmayıb girov göndərməsini tələb etdi. Şah Abbas bundan da çox etdi: öz qardaşı oğlunu onun lələsi böyük knyaz və iki yüz yaraqlı nöker ilə Xondkara göndərdi ki, onların arasında sülh naminə İstanbulda girov olaraq qalsınlar. Və doğrudan da sülh yarandı...¹ (s. 464-472).

56. ELÇİ VOLİNSKİNİN ŞAMAXI XANININ GÖRÜŞÜNƏ GƏLMƏSİ HAQQINDA YADDAŞ

A.P.Volinski (1689-1740) - Pyotr çağının bacarıqlı gənc siyasi xadimlərindən biridir. Xəzər dənizi hövzəsində öz hökmranlığını yaratmaq istəyən I Pyotr 1715-ci ildə İsfahana, İran şahının yanına böyük bir elçilik göndərmişdi. Ayrı-ayrı peşə və ixtisasları təmsil edən 71 adam A.P.Volnskinin başçılığı ilə bu elçiliyin tərkibinə qoşulmuşdu. Dərbəndə 1716-cı il avqustun 28-də gəlib çatan elçilik oktyabrın 27-dən dekabrın 4-dək Şamaxıda qalmış, sonra Muğan və Təbrizdən keçərək İsfahana yollanmışdı. Burada aparılan danışıqlardan sonra (14 mart - 1 sentyabr 1717-ci il) elçilər Lənkəranda keçməklə yenidən Şamaxıya qayıtmış, 1717-ci il dekabrın 12-dən 1718-ci il iyunun 16-a kimi yenidən burada qalmışdılar. Beləliklə, Rusiya elçiləri Səfəvi İranının paytaxtı İsfahanda 5 ay yarım Şamaxıda isə 7 ay yarım olmuşdu. Buradan aydındır ki, Şimali Azərbaycan və bütünlükdə Zaqafqaziya məsələsi elçiliyin və çar Rusiyası hökumətinin qarşıya qoyduğu başlıca məqsədlərdən biri idi. Tarixi ədəbiyyatda A.P.Volnski elçiliyinin yazıları geniş öyrənilmişdir.

¹ Türkiyə ilə Səfəvi dövləti arasında 1590-cı ildə İstanbulda bağlanmış sülh müqaviləsi nəzərdə tutulur. Bu müqaviləyə görə Səfəvilər bütün Zaqafqazianı, o sıradan Ərdəbil və Taliş vilayətləri çıxılmaqla, bütün Azərbaycan! Türkiyəyə verməli olmuşdular.

Gətirilən sənədin qaynağı: ЦГАДА (Rusiya Qədim Sənədlərinin Mərkəzi Dövlət Arxivı), Ф. СРПІІ он. 77, 1715 - 1718, д. 2, 11. 22-23 – Алиев Ф.М. Миссия посланника Руского государства А.П. Волынского в Азербайджане. Б., 1979. с. 91-98.

İş ağası¹ (birinci pristav) və konvoyda olan Nəcəf bəy, habelə onlarla birlikdə «qareşi» (katib), 20-yə yaxın başqa vəzifəli adamlar, onların da yanında 200-ə yaxın silahlı sıravı adam bir bayraq ilə elçinin yanına gəldilər. Və elçiyə bildirdilər ki, onlar qəbul üçün gəliblər və xanın adından, öz adlarından [elçini] təbrik edirlər (onların İslam adında nəslən Qdanskdan olan dumandan vardır,² İrana Polşa elçisi Boqdan bəy ilə gəlmiş və burada ürəkdən bosurmanlığı³ qəbul etmişdir); sonra isə Becan bəy gəlib çıxaraq söylədi ki, xan onunla elçi üçün 3 at və başqaları üçün 12 at göndərmişdir, bunlar da azlıq edərsə, iş ağasına əmr vermişdir ki, o, özünün cins atlarından və onunla birlikdə gələnlərin atlarından alıb versin. Elçi Atları qəbul edərək yola düşdü, arabalar isə həmin yerdə qaldı. Elçi yola düşərkən onun qarşısında şeypurçu gedirdi, o, elçinin iri alman cinsli atına minmişdi, şeypurlardan yuxarıda qırmızı qırçımları olan, üzərində gümüş saplı lentlərlə gerb çəkilmiş və elçinin adı yazılmış bayraqlar yellənirdi. Onların ardınca İran atlarına minmiş üç təbilçi, onların ardınca elçinin alman yellərləri qoyulmuş üç sadə atı, onlardan sonra müşket ilə silahlanmış üç ovçu və gödək tüfəng götürmüş iki nəfər gəlirdi. Onların ardınca qofmeyster,⁴ onların ardınca 12 xidmət adamı, onların ardınca kamerdiner,⁵ onlardan sonra isə iki paj⁶ gəlirdi. Elçinin qarşısında 1 lufər, hər iki yanında 2 hayduk, ardınca zadəgan [silkindən olan] bir adam və başqaları, o sıradan iki-iki cərgəyə düzülmüş, İran atlarına minmiş olan 11 adam: onlardan bir az aralı isə Şamaxıda yaşayan və kirayə götürdükləri atlara minmiş 10 nəfər Rusiya taciri gəlirdi.

Elçinin solunda, bir az aralı iş ağası və başqa [vəzifəli adamlar], onların ardınca iki cərgə ilə sıravı əsgərlər silahlarını dizləri üstündə tutaraq gedirdilər; hər biri silahının lüləsinə ağ bayraq keçirmişdi.

Kiçik çayı keçən kimi 1 saltan qarşıya çıxdı; [o] Şamaxı əyalətində yerləşən bütün qoşunların üzərində başçıdır, onun ardınca ağ bayraq gətirirdilər, yanında isə 300-ə kimi yaraqlı sıravı əsgər gəlirdi; [o] elçiyə yaxınlaşıb onu alqışladı və sağ tərəfdə aralıdan atını sürdü, onun ardınca isə sıravı əsgərlər bayraq ilə yeriyirdilər. O yerdən yarım verst uzaqlaşdıqdan sonra kələntər və

¹ «Eşik ağası» olmalıdır.

² Görünür, dilmanc Qdansk şəhərindən gəlmiş polyak idi.

³ Məsəlmanlığı.

⁴ Saray məmurları və qulluqçularına nəzarət edən üçüncü dərəcəli vəzifəli şəxs.

⁵ Şəxsi və ya ev xidməti göstərən adam.

⁶ Yüksək sanlı adamların yanında qulluğa qoyulmuş əsilzadə oğlan uşağı.

onunla 1 saltan, onların ardınca isə 200-ə yaxın adam qarşılamağa gəldilər və alqışlarını bildirib sol tərəfdən həmin qayda ilə atlarını sürdülər.

O yerdən bir verst aralıqdan sonra 200-ə yaxın sıravı adamla Şamaxı darğası [elçini] qarşılamağa gəldi. Bu qaydada, dayanacaq yerindən şəhərin özünə kimi hər verstdə onu xan, saltan və başqa bəylər qarşılayırdılar... Sonuncu olaraq, şəhərə bir verst yarım qalmış xanın kürəkəni olan Dərbənd saltanı qarşılıdı, onunla xanın qardaşı oğlu divanbəyi, onunla da 300 adam gəlmişdi və alqışladıqdan sonra Dərbənd saltanı elçinin sağ, divanbəyi" isə solu ilə at sürdülər. Hamısı bir yerdə 30-a kimi adlı-sanlı adam görüşə çıxmışdı, onlar qabaqda və cinahlarda hərəkət edirdilər; sıravı adamlar isə iki cərgə ilə hər iki cinahdan gedirdilər, onlar 3.000 və ya bir az çox idilər. Bununla yanaşı dəvə üstündə görüşə gələn 10 adam kiçik toplardan atəş açırdılar, hər dəvənin üstündə kalibri 20 və ya bir az çox olan bir top hamar qurğu üstündə qoyulmuşdu, dəvələr isə qırmızı mahud örtükdə idi. Şəhərin yaxınlığına gəlib çatdıqda, hər iki tərəfdən şəhər əhli dayanmışdı, onlara əmr edilmişdi ki, heç biri dükanlarda oturmayıb qarşılamaq üçün küçəyə çıxsın və onların düzöldüyü yerə gəlib çatdıqda onlar qışqırır və çəpik çalırdılar. Elə bu vaxt qərribə geyimli iki adam ortaya çıxaraq palanlı at üstündə oynayırdı. Onların içində bəzəkli paltar geymiş iki oğlan uşağı elçiyə yaxınlaşaraq qarşısında oynayırdı və mayallaq aşırırdı. Sonra Dərbənd saltanı və başqaları tikililər yaxınlığındakı bir bağın yanında elçidən ayaq saxlamağı xahiş edib qəhvə gətirdilər və içkidən sonra şəhərə yola düşdülər. Küçəyə çatan kimi Dərbənd saltanı və divanbəyi elçidən onları azad buraxmağı xahiş etdilər, güya ona görə ki, küçələr ensizdir; elçi qarşılanma üçün onlara öz razılığını bildirərək yoluna davam etdi. Bir az getdikdən sonra başqaları da bu qayda ilə müraciət edib çıxıb getdilər, ona görə də elçini onun üçün ayrılmış məhəlləyə Dərbənd naibi Nəcəf bəy və iş ağası müşayiət edərək mənzilinə gətirib çıxardılar.

Aynı 28-də iş ağası elçinin yanına gəlib söylədi ki, xan ona öz evini boşaltmağı əmr etmişdir və xahiş edir ki, elçi bu evə köçsün. Və həmin gün elçi onun evinə köçdü. Və köçən kimi xan alqış üçün onun yanına adam göndərərək, evdən razı olub-olmadığını soruşdu. Elçi evdən razı olduğunu söyləyib təşəkkür bildirməyi tapşırırdı. Sonra xan, Dərbənd saltanı və divanbəyi elçi üçün meyvə və şəkər göndərdilər, bunun qarşısında elçi xana çay, badyan otu və araq göndərdi, o da razılıqla qəbul etdi.

Həmin gün iş ağası elçinin yanına gəlib nə vaxt xanım qəbuluna gedəcəyini soruşdu. Elçi söylədi ki, elçi qonaq olduğu üçün qabaqca xan onun yanına gəlib vizit verməlidir, sonra isə elçi onun yanına gələcək.

Aynı 29-da Carin bəyi elçinin yanına göndərüb bildirdi ki, o özü ona vizit verəcək. Elçi söylədi ki, bunun üçün çox-çox razılıq edir və onu görmək istəyir. Sonra iş ağası da elçinin yanına gəlib xanın görüşə gələcəyini bildirdi; o soruşdu

ki, elçi xanı necə qəbul edəcəkdir və özü harada - onun qarşısında, yoxsa onunla yanaşı oturacaqdır və bildirdi ki, xan Özündən qabaq şimiyyat göndərəcək və öz qəhvəçisini göndərəcəkdir ki, xan üçün orada elçinin qəhvəçisi deyil, məhz o, çay və qəhvə dəmləsin. Yoxsa xanın öz adamı dəmləməsə, orada heç nə içməyəcəkdir. Elçi cavab verdi ki, kimi [necə] qəbul etməyi o özü bilir, özünün şimiyyatı da boldur. Bununla yanaşı xan həzrətləri heç bir şeydən çəkinməsin, qəhvəni də, çayı da elçinin adamı dəmləyəcəkdir, buna görə də burada heç bir zəhər ola bilməz ki, xan yeməkdən çəkənsin. Xan belə etsə, elçi də xanın qonaqlığında onun kimi davranacaqdır. Sonra xan üçün ayrılmış stolu və oturacaq yerini gözdən keçirmək üçün xanın saray adamı buraya gəlmişdi. Elçi ona buyurdu ki, çıxıb getsin, yoxsa şərəfsizliklə buradan qovulacaqdır. O da çıxıb getdi, ancaq bir az sonra xanın yastığını gətirib onun üçün ayrılmış stulun yanında yerə qoydular. Səhər saat 8-də xan gəldi, onunla da Dərbənd saltanı, habelə divanbəyi və 30-a qədər başqa adamlar gəlmişdi xan küçədə atdan düşməli oldu, çünki darvaza qapıları ensiz idi və girəcəkdən [evədək] həyət də kiçik idi, buna görə həyətin astanasımadək yerə zərbaft¹ döşənilmişdi. Ancaq [xan] onun üstü ilə getmədi. Astanada elçi xanı qarşıladı və [birlikdə] geniş qonaq otağına gəldilər. Sonra elçi xandan soruşdu: harada oturmaq istərdi - yastıq üstündə, ya stulda (stul gümüş sapla tikilmiş parça ilə örtülmüşdü, elçi üçün qoyulmuş stul da belə idi). Xan onun üçün fərqi olmadığını söyləyib stula əyləşdi, elçi isə ondan sol tərəfdə qoyulmuş başqa stula əyləşdi, başqaları üçün stullar kənarda qoyulmuş, ancaq onlardan yalnız Dərbənd saltanı və [başqa] saltan əyləşdilər, qalanları isə ayaq üstə dayandılar. Xan elçini alqışladı, elçi də xanı alqışlayıb ləyaqətli qarşılanma və görüşü üçün ona təşəkkür etdi. Dilmənc Kurdevskoy bu sözləri tərcümə etməyə başlayaraq xana yaxınlaşdı. O, ağzını açan kimi iş ağası onu geriye dartıb çəkdi ki, kənardə dayananlarla yanaşı dursun. Bunu görə elçi iş ağasına bildirdi ki, belə nadanlığa yol verməsin. Ev onun olsa da, indi burada elçi yaşayır, onun qarşısında qalmaqal salmaq (məndə «ofront». - *Red.*) hər şeydən qabaq çar həzrətlərinin şərəfinə toxunur; habelə xana da bildirdi ki, o, böyük şərəfsizliyə uğradılmışdır, onun evində və özünün qarşısında adamlar nadanlıq göstərirlər, bu nəinki onun, həm də çar həzrətlərinin şərəfinə toxunduğundan gələcəkdə belə hərəkətlərə etiraz edəcəkdir. O, dumanca həmin yerdə gəlib durmağı əmr etdi. Bundan sonra xan eşikağasının üstünə çıxır buradan rədd olmasını əmr etdi. Sonra xan bir saatdan artıq oturub qəhvə və çay içə-icə cana yatımlı söhbət etdi. Sonra getdi. Həmin gün Cərin bəyi elçinin yanına göndərərək şərəfli qəbul üçün təşəkkür etdi və sabah onun qəbuluna gəlməsini xahiş etdi. Elçi cavabında bildirdi ki, o çağırmasaydı da, özü xanın qəbuluna gəlmək fikrində idi. Cərin bəy sonra guya özündən elçinin xan qəbulunda necə davranması barədə söhbət saldı, elçi ona

¹ Zərbaft - qızıl sapla tikilmiş parça.

cavab olaraq bildirdi ki, xan onun yanında necə davranmışsa, elçi də xanın yanında elə davranacaqdır. Cərin bəy bildirdi ki, elçi xanın qəbuluna başlamazsınız, yalnız corab ilə girmiş olsa, xan üçün xoş olar, çünki onların adəti belədir. Elçi söylədi ki, onlarda belə bir adət yoxdur. Və əgər xanın yanına corabda gəlsə, onda gərəkdir şahın yanına ayaqyalın çıxmalı olsun. Cərin bəy bütün bunları xanın dilindən deyil, özündən söylədiyini bildirib söhbət üçün üzr istədi.

Ayın 30-da səhər saat 9-da elçi bütün kortec ilə xanın qəbulunda oldu. Xanın sarayına gəlib çatdıqda Doqqazın hər iki tərəfində və onun qarşısında (batalyon dekare¹ qaydasında - heç kimi Doqqaza yaxın buraxmamaq üçün) onların 200-dək tufəngli əsgəri düzülmüşdü. Ancaq elçi öz adamlarına onların önünə getməyi əmr edib, özü isə onların ardınca getdi. Onlar (yerli əsgərlər. - *Red.*) güzəştə getməli oldular. Gəlib çatdıqdan sonra... [o], atdan endi, [xan oturduğu], çoxlu xalçalarla döşənilmiş, ortasında isə fəvvarə qurulmuş geniş otağa keçib gəldi. Xan onun qarşısında, divan yaxınlığında oturmuşdu, hər iki tərəfdən yan divarı boyunca sayı 60-a qədər olan sahanlar və başqa adamlar oturmuşdular, hər birinin qarşısında böyük şirniyyat qabları, bir dənə də qəlyan qoyulmuşdu; xanın da qarşısında bunlar qoyulmuşdu. Xanın sol tərəfində onun kürəkəni Dərbənd saltanı oturmuşdu, ancaq bir az uzaqda və yastıqsız. Elçi xana yaxınlaşdıqda, iki sajen qalmış xan ayağa qalxıb onu alqışladı və boş yerdə oturmamasını xahiş etdi. Elçi əyləşdi. Sonra qəlyan gətirilib elçinin qarşısına qoyuldu, qəhvə və çay verildi, bunların da arasında çox mühüm (mətnə «portikulyar». - *Red.*) söhbət aparıldı. Bu əsnada xan elçidən knyaz Çerkasskinin² harada olduğunu bilib-bilməməsini soruşdu. Elçi söylədi ki, o, Həştərxandan buraya yola çıxan gün o (Çerkasski. - *Red.*) oraya gəlib çıxmışdı, indi isə harada olduğunu bilmir. Xan sonra onun (Çerkasskinin. - *Red.*) keçən il nədən ötrü yola çıxması ilə maraqlanıb soruşdu: «Bu il də gedəcəkmiz?». Elçi söylədi ki, keçən il tacirlər üçün kiçik bir qala tikməyə yer seçmək üçün getmişdi. Yer tapdıqdan sonra bu il qalanı tikmək üçün gedəcəkdir³, bu iş Fivi¹ xanı və truxmenlər (onlara

¹ Qoşun bölüyünün dördüncü qaydada düzülməsi.

² *Aleksandr Bekoviç Çerkasski* - Kabarda knyazı, Rusiya hərbi qulluqçusu, I Pyotrun tapşırığı ilə 1716-cı ilin payızında rus hərbi donanması ilə Həştərxandan çıxaraq noyabrın 3-də Qırmızı su (indiki Krasnovodsk) adlanan yerdə lövbər salmışdı, A. Çerkasski «qızıl axtarış», Xivə və Buxara xanlıqları ilə əlaqə yaradılması və Hindistana gedən ticarət yolları tapılması üçün Amu Derya çayının aşağı axarına yürüş keçirməli idi O, 1717-ci ilin yazında 5 min nəfərədək qoşun ilə Xivə xanı Şir Qazi xana qarşı yürüşə çıxmış, lakin uğursuzluğa düşdüyündən döyüşçüləri ilə birlikdə həlak olmuşdu.

³ Bəylərbəyi Xosrov xanın bu sualları İran rəsmi dairələrinin Pyotr hökumətinin tədbirlərindən çox şübhələndiyini göstərir. Xan ilə «portikulyar» danışıq zamanı A.P. Volmski «Qırmızı su» körfəzi üstündə «Fivi xanı və truxmenlər ilə ümumi razılıq əsasında», «tacirlər üçün kiçik bir qala tikildiyini bildirməli olmuşdu. Rusiya elçisi burada ona pəterburqda verilən «əsasnamə»yə uyğun olaraq davransa da, tarixçilərin fikrincə ehtiyatsızlığa və şəşqınlığa yol vermiş, hətta özünün knyaz Çerkasski ilə görüşməsi haqda da danışıq idi (Бушев П.И. Göstərilən əsəri. s. 35, 50. 51)

biz daha çox inanırıq, fivirlər ilə isə tez-tez narazılıq olur) ilə ümumi razılıq əsasında, tacirlərin həmin xalqlar ilə bizim apardığımız mübadilədə daha yaxşı mühafizəsi üçün görülür; belə ki, çar həzrəti tacirlərin sayını qabaq olduğundan daha çox etmək istəyir.

Xan söylədi ki, o xalqlara bel bağlamaq olmaz və onların çoxu qarovulçudur, onlar ilə təmasda olmaq təhlükəsiz iş deyil.

Elçi söylədi ki, çar həzrəti o xalqların vəziyyətini dərindən bilir ki, onlar öz xanlarına qarşı tez-tez qiyama qalxırlar və buna görə də ehtiyat etdiyindən knyaz Çerkassiyə bizim qoşunlarımızdan kiçik bir alay verilmişdir. Xan soruşdu: «İndi onun ixtiyarında qoşun vami və hansı qoşunlardır - nizami, ya yox?» Elçi dedi: «İndi onun əlinin altında üç min, ya ondan bir az artıq qoşun var, onun yarısı nizami döyüşçülərdir».

Xan söylədi ki, oraya tacirləri, dəniz yoluna baxanda quru yol ilə göndərmək daha yaxşı, xərci isə daha az olar.

Elçi söylədi ki, quru yol dənizlə müqayisədə daha çox xərc istəyir, ona görə ki, yalnız 10 adamın idarə etdiyi bir gəmiyə yüzlərlə yük tayı qoymaq olur və əgər hava yaxşı olsa, tezliklə lazım olan yerə gəlib çıxmaq olur. Bir də dünyanın hər yerində olduğu kimi, indi bizdə də olan adətə görə tacirlərin çoxu su yollarından istifadə edirlər, əlverişli su yolu olmayan yerlər çıxılmaq şərti ilə.

Xan söylədi: «Xəzər dənizi çox dayaz və təhlükəlidir».

Elçi dedi: «Bir çox yerlərdə olduqca dayaz və təhlükəli olduğu üçün burada [bizim] 29 ensiz gəmilərimiz üzə bilimirlər. Buna görə də çar həzrəti, tacirlər xərcə düşüb müflisləşdiyi üçün (çünki bu gəmilər dənizə tab gətirməyib qəzaya uğrayırlar) əmr etmişdir ki, gəmilər başqa qəlibdə qayrılısın. İndi tacirlər üçün hazırlanan altı yastı çay gəmiləri (mətnə «şkut». -Red.) qabaqkı gəmilərə nisbətən az təhlükəlidir. Ancaq onlarla da [dənizə çıxmaq] qorxusuz deyildir, ona görə ki, onlar da qabaqkıları kimi suya eninə oturlurlar».

Xan soruşdu ki, bütün gəmilər yastı çay gəmiləri böyüklüyündə tikilirmi? Elçi söylədi ki, bu ölçüdə tikilmir, çay gəmilərinə baxanda başqaları çox böyükdür, onların birinə 4 və ya 5 çay gəmisinin yükü yerləşir, başlıcası isə, onlar dənizdə çox təhlükəsiz olmaqla başqa gəmilərdən üstündür; hərbi gəmilərə gəldikdə isə onlar tacir gəmilərinə baxanda üç dəfə böyükdür. Xan belə işlərin olmasına çox heyrətləndi.

Sonra [xan] İsveç kralı ilə olan savaşı² gedişi haqqında soruşub özü söylədi ki, şah da indi Hindistana qarşı (mətnə «против индейцев». - Red.)

¹ Fivi xanı - Xivə xanı.

² Rusiyanın İsveç və Şimal müharibəsi (1700-1721) nəzərdə tutulur.

müharibəyə başlamaq istəyir, bundan sonra onların arasında çox mühüm danışıq oldu. Bu arada musiqiçilər hava çalib oxuyurdular, onlar iyirmi nəfərə yaxın idilər. Bu vaxt təlxəklər (mətnə «komediant». - *Red.*) gəlib xanın və elçinin qarşısında dayandılar, xan elçidən onlarla evlənmək istəyib-istəmədiyini soruşdu. Elçi «çox istərdim» söylədikdə xanın əmri ilə onlar bir neçə gülməli gözbağlayıcı oyunu (mətnə «fokus». - *Red.*) göstərdilər.

Sonra xan elçidən onların musiqisinin və göstərilən oyunbazlıqlarının xoşuna gəlib-gəlmədiyini soruşdu. Elçi təriflə çox xoşuna gəldiyini söylədi. Bundan sonra elçi öz evinə getmək üçün icazə istədi, ancaq xan elçidən onun evində nahar etməsini xahiş etdi və onların qaydası ilə (bardaşqurma. - *Red.*) oturmağın ona çətin olub-olmadığını soruşdu. Elçi xahiş etdi ki, onun keçib stulda oturmasına acığı tutmasın, çünki adət etmədiyindən çox çətinliklə [bardaşqurma] otura bilir. Belə olduqda xan elçiyə stul verilməsini buyurdu, qabaqcadan gətirilmiş bu stulda elçi həmin yerdə oturdu. Bundan sonra elçinin qarşısına gətirib stol qoydular, üstünə qırmızı mahud çəkdilər. Ayrı-ayrı qablara çəkilmiş plov və başqa yeməklər gətirilərək xanın və elçinin qarşısına ayrılıqda qoyuldu, başqaları üçün isə oturanların hər birinə bir adamlıq nimçədə yemək verildi.

Nahardan sonra elçi ayağa qalxıb xana təşəkkür etdi. Xan da ayağa qalxıb təşəkkür etdi və elçi otaqdan çıxdı, onu ancaq iş ağası və xanın ev adamları yola salırdı. Elçi doqquz ağzında ata minib yola düşdü.

AZƏRBAYCAN TARİXÇİLİK İRSİNDƏN

57. MİRZƏ ADIGÖZƏL BƏY. «QARABAĞNAMƏ»

Mirzə Adigözəl bəy Haqverdi bəy oğlu (1770-1848) tanınmış Azərbaycan tarixçisidir. Qazax bəyləri nəslindən olan Mirzə Adigözəl bəy XVIII yüzilin sonunda Qarabağa köçmüşdür. Uzun müddət çar ordusunda xidmət edən Mirzə Adigözəl bəy 1830-cu ildə kapitan rütbəsində istefaya çıxdıqdan sonra məhal naibi və divanbəyi vəzifələrində çalışmışdır. Mirzə Adigözəl bəyin «Qarabağnamə» əsəri 1845-ci ildə onun dilindən azərbaycanca yazıya alınmışdır. Əsərdə Qarabağ xanlığının siyasi tarixi 1736-cı ildən başlayaraq 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə kimi izlənilir. Azərbaycan tarixşünaslığında 1800-1828-ci illərin hadisələri, xüsusilə 1804-813 və 1826-828-ci illərin Rusiya-İran müharibələrinin Azərbaycanın siyasi həyatına təsiri ilk dəfə bu əsərdə öz geniş əksini tapmışdır. «Qarabağnamə» birçə dəfə (1950) çap olunub. Topluda verilən parçalar da həmin çapdandır (bax: *Mirzə Adigözəl bəy «Qarabağnamə»*. B., 1950, s. 56, 58-59, 61-62, 64 - 67).

Bayat qalasının bina edilməsindən və baş verən sair hadisələrdən bəhs edir

Mərhum Pənah xan xanlıq adı almağı çox arzu edir və həmişə o ali mənəsbə rəğbət bəsləyirdi¹. Rüzgarın dərzisi gecə-gündüzün gərdişi nəticəsində onun ləyaqətli vücudunu o qiymətli xələtlə bəzədi. Beləliklə, xan öz məqsədinə nail oldu. O, oturub öz-özünə düşündü ki, haldan-hala girən fələkin hərəkətinə heç vaxt inanmaq, xoşbəxtliyə və dövlətin artmasına qətiyyənlə bel bağlamaq olmaz. Her an dəyişməkdə olan fəlakətin qoca qurdunun hiyləgərliyindən, rəngdən-rəngə girən çarlığa alçaqlığından qafil olmaq ağıllı və bilikli adamlara yaramaz. Bundan sonra çöllərdə vaxt keçirməklə istənilən məqsədə çatmaq olmaz. Yaş xası və münasibi budur ki, möhkəm bir bina və qala tikilsin. Bir hadisə üz verdiyi zaman ora məskən, tənqlik və bolluq vaxtında isə aman evi olsun; çünki şir nə qədər heybətli olsa da ona bir hin lazımdır. Qızılquş quşların padşahıdır. Bütün

¹ Pənah Əli xan (? - 1763) Qarabağ xanlığının banisi, 1748—1760-cı illərdə Qarabağ xanı. O, Sarıçalı oymağının Cavanşir tayfasındandır. Pənah Əli xan Otuziki tayfasının başçısı, Cavanşir və Qazağın 20 min həyətinin amiri idi. Nadir şahın qoşun başçılarından olan Pənah Əli xan qardaşının Nadir şah tərəfindən öldürülməsindən sonra öz yaxın adamları və tərəfdarları ilə 1738-ci ildə Qarabağa köçür və İran hökumətinə qarşı azadlıq hərəkatının rəhbərlərindən biri olur. Nadir şahın öldürülməsindən sonra Qarabağ əyalətini xanlıq, özünü isə xan elan edir.

quşlar onun çəngəli qarşısında acizdirlər. Lakin o da bir yuvada yerləşməlidir ki, düşmənin əzabı duzağından asudə olsun.

Buna görə, gedib Bayatda 1161 -ci ildə (1748-ci il yanvarın 2-dən noyabrın 22-dək. - *Red.*) qala, səngər, sığınaq və qərargah saldırdı¹. Sonra, palçıqları kin və həsəd suyu ilə yoğrulmuş olan Cavanşir və Otuziki əhalisinin ürəklərində ədavət alovu şölələndi və beyinlərində kin havası hücum etdi. Onlar həmişə bu dövlətin yox olması uğrunda son dərəcədə sə'y və qeyrət edirdilər. Onlar Xəmsə mülklərini də özlərinə həmməslək və müttəfiq etmişdilər.² O zaman bütün

¹ *Bayat qalası* - Qarabağ xanlığının ilk paytaxtı, 1747—1748-ci illərdə Pənah Əli xan tikdirmişdir.

² *Xəmsə mülkləri* (son orta əsr tarix ədəbiyyatında «Xəmsəyi-Qarabağ»-«Qarabağ beşliyi» də adlanır)-Xaçın, Vərənde, Dizaq, Gülüstan (Talış), Çörəbər (Çiləbör) torpaqlarında yerləşən kiçik feodal hakimləri. Adları çəkilən beş mülkləkdən yalnız birinin hakimləri: Xaçımülkləri XIII yüzildə yerli Alban nəslindən olan Həsən Cəlalın (Cəlal-yanın) varisləri idilər. Bu nəslin nümayəndəsi, Xızıristanda oturan Xaçın məliyi Mirzə xan Qarabağ xanının müttəfiqi olmaqla onun siyasətini müdafiə edirdi. Siyasi sədaqətinə görə ona pul kəsdimək icazəsi verilmişdi, ancaq pulun üstündə Pənah xanın adı yazılırdı. Məlik Mirzə xanın oğlu Məlik Allahverdi və nəvəsi Məlik Qəhrəman da onun siyasətini davam etdirirdilər.

Qalan dörd mülkliyin hakimləri qarabağlı olmayıb gəlmə idilər. Göycə mahalından qaçqın kimi gələn Mirzə bəy Şahnəzərli oranın köhnə adlı-sanlı bir nəslindən çıxmışdı. O, 1603-cü ildə Şah Abbasdan «Vərəndə məliyi» titulu ala bilməmişdi. Onun varisi Məlik Şahnəzər də Pənah xanın yaxın müttəfiqi idi, sonralar isə qızını İbrahim xana əvəz verib onunla qohum ol Dizaq məliyi Yeqən Ermənistanın Lori vilayətindən köçüb gələrək Qarabağda kök salmış, çox gec - yalnız Nadir şahın fərmanı ilə məlik qoyulmuşdu. Gülüstan məliyi Usub XVIII yüzilin başlanğıcında Şirvan bəylərbəyinin Qutqaşen sultanlığında uduqlar yaşayan Nic kəndindən öz təbəələri ilə Qarabağın Talış kəndinə köçüb gələn Yəsai nəslindən idi.

Səfəvilər dövlətində Qarabağın erməni mülkləri mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyinə tabe idilər. Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı çıxan iri Azərbaycan feodallarını (Qarabağ – Gəncə bəylərbəyi vəzifəsini irsən əlində saxlayan Qacar Ziyad oğlu nəslini) zəiflətmək məqsədilə İran hökuməti Qarabağ mülklərini bu bəylərbəyinin asıldığından azad etmiş, onları birbaşa şah hakimiyyətinə tabe etmişdi; bu zaman mülklər Nadir şah hökumətinə can-başla qulluq göstərər, İran-Türkiyə müharibəsində, şah ordusunun taxilla təchiz olunmasında ona kömək edirdilər. Qarabağ xanlığı yarandıqdan sonra İran ilə gedən azadlıq mübarizəsində vərəndə məliyi Şahnəzər, Xaçın məliyi Mirzə xan və Yeris-mankans katalikosu, Pənah Əli xanın oğlu İbrahim Xəlil xanın hakimiyyəti altında birgə ittifaqda çıxış edirdilər. Bu birlik azadlıq mübarizəsinin gedişində mühüm amilə çevrilmişdi. Dizaq, Gülüstan və Çörəbər mülkləri isə Qarabağ xanlığına qarşı mtəxəlifətdə qalıb, əslində İran hakimlərinin mövqeyinə xidmət edirdilər. Sovet tarixçisi V.N.Leviatov bununla bağlı yazmışdır: «Mülklər Qarabağda feodal dağınıqlığını saxlamağa çalışan qüvvələri təmsil edirdilər. XVIII əsrin ikinci yarısında bu, olduqca təhlükəli idi. Parçalanmış qüvvələr asanlıqla daha güclü qoşunlar olan İran və Türkiyənin hökmü altına düşə bilərdilər».

Mülklərin əhalisi haqda ilk tutarlı statistik məlumat Qarabağ xanlığının ləğy edilməsi ilə bağlı 1823-cü ildə keçirilən kameral saymada verilmişdir. Həmin sayım üzrə bütün Qarabağ əyalətində 18 min 563 ailə qeydə alınmışdı, onlardan beş erməni mülkliyinin payına yalnız 1 min 559 ailə və ya bütün ailələrin 8,4%-i düşürdü.

şirvanda əbədi ixtiyar sahibi və hökmrən olan Hacı Çələbiyə ərizələr yazdılar.¹ Ona bildirdilər ki, Pənah xan burada taxta çıxmış, qala və səngər tikdirmişdir. Əgər dəfəndə bir qədər təxir edilsə, sonra onun qarşısında durmaq olmayacaqdır.

Hacı Çələbi də bu hiyləyə aldanıb, fitnəkarlığa başladı. Dərbənd, Cəvə və Balakənədək bütün Şirvanat qoşununu cəmətdi.

Saysız əsgər və hesabsız qoşunla, tam bir cəlal və vəsfəgəlməz bir dəbdəbə ilə gəlib Bayat qalasını dörd bir tərəfdən mühasirəyə aldı.

Pənah xan da qabaqcadan bütün elata bu əhvalatı bildirmiş və hamısını yığıb səngərə dolduraraq, sığnaq etmişdi. Hacı Çələbi gəldi və mühasirə ilə məşğul oldu. Hər gün muharibə edir, didişib döyüşməkdən əl çəkinirdilər. Axırda Hacı Çələbi məqsədinə çatmadan, külli zərərlə qayıtmaq təbilini vurdurdu. O, yolla gedərkən dedi: «Pənahxan bu vaxtaca bir sikkəsiz gümüş idi, biz gəldik ona sikkə vurduq və qayıtdıq». Bu söz xalqın dilində və camaatın ağızında bir məsəl olaraq qalmışdır.²

Bundan sonra Pənah xan düşündü ki, mən təzəbinə bir adamam, Cavanşir və Otuziki elatı yağlı, Xəmsə mülkləri də mənə düşməndirlər. Mən gərək möhkəm bir yerdə məskən və mənzil salam. Düşməni dəf etməkdə, kahallıq və fəsad əhli ilə mübarizədə səhlənkarlıq etməyəm. Buna görə Bayat şəhərini dağıtdı və gəlib bir təpənin ətəyində, Şah bulağı adı ilə məşhur olan Təməkütədə bir qala bina etdi. Bu işləri 1165-ci ildə (1751-ci il noyabrın 20-dən 1752-ci il noyabrın 7-dək) bitirərək, oranı özünə məskən etdi.³

O, Çiləbörd və Talış mülkləri arasındakı çəkişmənin artmasına sə'y və qeyrət etdi. Günbəgün onların ittifaqını pərişan və birliklərinin (tifaqlarının) binasını viran etməklə məşğul oldu. Bu zaman, hökmrənlik gözəlinin xumar gözələrinə vurulan və mülkiyin gümüş baldırılı saqisi ilə qolboyun olmaq fikrinə düşən Vərəndə mülki Məlik Şahnəzər, öz əmisi Məlik Hüsünü fəna piyaləsindən sərməst etdi (öldürdü). Mülklik sədası ilə cahana səs saldı və mülklik taxtına oturdu. Xəmsə mülkləri bu hadisəni eşitdikdə birləşərək Məlik Şahnəzərlə düşmənçilik etməyi qəti olaraq qərara aldılar. Onların sən nə üçün itaəti vacib olan əminə ağ olmusan deyib, birlikdə onu cəzalandırmağa gərdilər. Bu dörd melik gəlince Melik Şahnezər də Çanaqçıda qala düzəldib, oraya çəkildi.

Xəmsə mülkləri gəlib bütün Vərəndə mahalını qarət etdilər. Qalanı almaqdan aciz qalaraq, məqsədlərinə çatmadan, böyük peşmanlıqla geri qayıtdılar. Onlar (öz aralarında) belə əhd etdilər ki, bahar fəslə gəlib qalanı da alsınlar.

¹ Hacı Çələbi haqqında bax: qaynaq 59, qeyd 1.

² Hacı Çələbinin başçılığı ilə Qarabağ xanlığına yürüş 1749-cu ildə olmuşdur.

³ Şahbulaq qalasının qalığı Ağdam rayonundadır.

Məlik Şahnəzər özünü zəif və qol-qanadı sınımış gördü. O, gələcəyi gördüyündən, niyaz üzünü qul bəsləyən xanın kandarına sürtdü, itaət sığmasını qulağına asdı və xidmət kəmərinə belinə bağladı. Xanın huzurunda lazımı dərəcədə canfəşanlıq etdi və son dərəcə mehribanlıq göstərdi. İndiki Şuşa şəhərinin yerini mərhum xanın yadına salıb, ona tərif etdi. Sonra uca şanlı xanı gətirib bu yeri ona göstərdi. O da bu yeri bəyənmiş olduğundan, həmin şəhərin binasını qoyub orada məskən etdi¹. Bu qalanı və möhkəm binanı düzəldib ölkənin mərkəzi etdi. Məqri, Güney mahallarını Bərgüşada qədər Qaradağ hakiminin əlindən alıb özünə tabe etdi. Tatəf və Sisyan mahallarını Naxçıvan hakiminə, Zəngəzur və Qapan mahallarını Təbriz bəylərbəyindən aldı. Kolanıların məskəni olub, Uşacıq kəndindən Göycə sərhədinə qədər uzanan Tərtər çayı sahilindəki yerləri İrəvan hakiminə aldı. Gəncə hakimlərinə aid və Xudafərin körpüsündən Kürək çayına qədər olan yerləri də öz əlinə keçirdi.

Bundan başqa Naxçıvan əlindən olub bir minbaşıya tabe Gəngərli əli, Gürcüstandakı Dəmirçi Həsənliyərdən olub, bayraq sahibi və bir minbaşıya tabe Dəmirçi Həsənəli əli, yenə bir minbaşıdan asılı olan və Gürcüstanın məşhur elatından sayılan Cinni tayfası mərhum Pənah xanın ədalət, şövkət və təntənəsinin sədasını eşidərək öz xahişləri ilə onun möhkəm bünövrəli, allah vergisi olan dövlətinə pənah gətirdilər. Qarabağda yurd və məskən tutaraq böyük bir sədaqət və son dərəcə səmimiyyətlə Pənah xana itaət etdilər. Gözəl sədaqət və qabiliyyətlərinə görə, uca mərtəbəli xandan son dərəcə hörmət, izzət və mərhəmət gördülər.

Bunlar tərəfindən heç bir xəyanət tozu uca xasiyyətli xanın qəlbinin aynasına oturmamışdı. Hallarında qətiyyən üsyan əsəri görünməmişdi.

Qarabağ vilayətinin əsl elatı, kənd əhalisindən başqa, Cavanşir, Otuziki və Kəbirlilərdir. Kəbirlilər də tam bir səmimiyyət və tarifəgəlməz bir sədaqətlə behiştlik xana xidmət etmişlər.

Axırda, Cavanşir və Otuziki əllərindən bezən elə hallar baş verdi ki, böyük olan xanın ürəyində onlara qarşı şübhə oyandı.

Xəmsə adı ilə məşhur olan beş mahalın hər birinin ayrı adı vardır. Bu mahalların sayı beş olduğundan onlara Xəmsə adı verirlər, çünki ərəb dilində beş ədədinə Xəmsə deyirlər.

Bu mahalların biri - Dizaqdır. Məlikləri Malik Yəgan adlanır. O, Loridən qaçıb gəlmiş, Nadir şahın səltənəti dövründə və onun əmrilə məliklik taxtına oturub hörmət qazanmışdır.

¹ Qarabağ xanlığının üçüncü və sonuncu paytaxtı Pənahabad şəhəri 1751-ci ildə xanlığın dağılıq hissəsində salınmışdı. Yəni paytaxt hərbi-strateji baxımdan daha etibarlı yerdə tikilmişdi. Pənahabad şəhəri tezliklə «Şuşa qalası», «Şuşa» adlandırıldı.

İkincisi - Vərəndədir. Məlikləri Məlik Şahnəzərlilər olmuşdur. Onlar daha qədim bir nəslə mənsub və daha çox etibar sahibidirlər. Əsilləri də Göycə əsilzadələrindəndir. Sonra oradan qaçaraq, gəlib Qarabağda Vərəndə mahalının məliklik camından sərxoş olmuşlar.

Üçüncüsü - Xaçındar. Məlikləri Həsən Cəlalıyan övladıdır. (Onlar) riyasət gəlininə gözəllik verib, (hökmran olmuşlar). Bu ailə məliklik mənəbindən məhrum olduqdan sonra, bu mahalın müstəqil bir məliki olmamışdır. Buna görə, məliklik pərisi hər an bir şəxsin məclisinin saqisi olmuş və hər vaxt bir hərifli sərxoş etmişdir. Axırda, mərhum Panah xan Cavanşirin dövlət günəşi və şövkət bayrağı riyasət üfünündən baş vurub Qarabağ vilayətinin bütün sahəsini cəlal və dəbdəbə ilə işıqlandırdı. Bu zaman xınzırstanlı Məlik Mirzə xan özünün gözəl iradə və sədaqətli əqidəsinə görə, bu əbədi dövlət məmurlarının əmrilə məliklik sikkəsini gümüş kimi saf olan adına kəsirdi. Ondən sonra da oğlu Məlik Allahverdi və nəvəsi Məlik Qəhrəman «hər kəsin növbəti beş gündür» misranın məzmununca, məliklik bayrağını göylərə qaldırdılar.

Dördüncüsü - Çiləbörd mahalıdır. Məlikləri Məlik Allahquludur. Əsilləri Mağavizdən gəlmədir. Bunlar gəlib Çiləbördə məlik olmuş, Tərtər çayının ortasında vəqəən möhkəm bir məmləkətdə yerləşmişlər. Çox çətin bir yolu olan Cermux* qalasını özlərinə məskən, sığınacaq və mənzil etmişlər. Çiləbördə müstəqil olaraq yiyələnmiş və böyük bir şöhrət qazanmışlar. Nadir şahla osmanlı sərəskəri Köprülü oğlu Abdullah paşa arasında olan müharibədə, Məlik Allahqulu çox şücaət və igidlik göstərdi. Nadir şah da məliklik xələtini onun qabiliyyətli vücuduna layiq görmədi, ona sultanlıq rütbəsi və xələti verdi. O, (Nadir şah) əmr etdi ki, bundən sonra xas və avam camaat ona məlik deyil, sultan desin. Doğrudan da, onlar dəbdəbəli qədim bir ocağa (ailəyə) mənsub imişlər.

Beşincisi - Talış mahalıdır. Məlikləri Məlik Usubdur. Əsilləri Şirvandan gəlmədir. Bir müddət Talış kəndində sakin olmuşlar. Onlardan bir çoxu dəfələrlə məliklik etmişdi. Sonralar Məlik Usub Gülüstan qalasını zəbt edib orada sakin olmuşdur. Mərhum Pənah xanın ilk hakimiyyəti dövründə, Məlik Yegan övladından olan Dizaq məliki ona düşmən oldu və allah vergisi olan o dövlətə qarşı üsyan elədi. Uzun zaman müharibə oldu və qırğın alovu aralarında şölələndi axırda. Allahın töəfiqi və pərvərdigarın köməyilə mərhum Pənah tam qalib gəlib o nəsildən bir neçə nəfərini öldürdü. Onların qol-qanadları sındı və pərişan oldular

Vərənd məliklərindən Məlik Şahnəzər nəcib və böyük bir ailəyə mənsub olub çox varlı idi. Fəsahtəli barmaqlarımız ənbər saçan qələm vasitəsilə onun

* Çiləbördün qısaldılmış adıdır.

əhvalatını yuxarıda zikr və bəyan etdi. Mərhum Pənah xan və İbrahim xanın məhribanlıq nəzəri, hörmət və mərhəmət gözü həmişə Məlik Şahnəzər və oğlu Məlik Cəmşidin üstündə olmuşdur. Məlik Şahnəzərin bir qızı İbrahim xanın arvadı olduğundan, aralarında qohumluq da əmələ gəlmişdi. Lakin nəvəsi Məlik Ulubab Xaçında müxtəlif kəndlərdən və ayrı-ayrı qəsəbələrdən qoşun adı ilə dələduzları cəm etdi. Ballı qayanı səngər edərək mərhum Pənah xana qarşı üsyan qaldırdı. Behiştlik mərhum Pənah xan bu əhvalatı eşidəndə, böyük bir sürət və əzəmətlə hərəkət etdi. O, möhkəm səngəri və sığnağı nifaq əhlinin ittifaqı və ixtilaf əhlinin ürəyi kimi pozub dağıtdı... Bundan sonra, Xaçın əhli itaət halqasını qulaqlarına taxıb, sədaqət xəltini çiyinlərinə saldılar. İtaətin aman evinə qədəm qoyub bir daha düşmənçilikdən dəm vurmədilər.

Behiştlik mərhum Pənah xan ilk hakimiyyəti dövrlərində, Ağoğlanda yaşayan Çiləbörd mülki A Allahqulu sultan, onunla görüşmək üçün hüzuruna gəldi. Bu zaman Naçıvan hakimi Heydərqulu xan da mərhum Pənah xana qonaq idi. O, Allahqulu sultanın cəlal, şövkət və dəbdəbəsini gördükdə Pənah xana xatırlatdı ki, belə bir sultan sənə itaət etməz və iki calal sahibi bir şəhərdə (ölkədə) yola getməz. Vaxtın məsləhəti budur ki, xəncərin susuz ağzı onun boğazının qanından su içsin, Ağoğlanın lalə rəngli güllərini onun gül rəngli qanı ilə boyasın və dünyanı onun nəzərində dar etsin. Mərhum Pənah xan Heydərqulu xanın məsləhətini tamamilə düzgün və etirazsız- bir məsələ hesab edib Allahqulu sultanı öldürtdü. Qardaşı Məlik Hatəm, Çiləbördün mülki mülkünə sahib oldu.

Talışlı Məlik Usub bu mülkin (Məlik Hatəmin) köməkliliyə öz əmisini öldürərək mülki taxtına oturdu. Bunların hər ikisi ittifaq edib ziddiyyət və nifaq bayrağını qaldırdılar. Cermux qalasına çəkilərək uzun müddət dava-döyüşə kahıllıq etməyib qırğın və talandan əl çəkmədilər. Pənah xan da dəfələrlə hücum etdi və bir çox tələfat verdi. Qalaları möhkəm olduğuna görə Pənah xan məqsədinə çatmadan geri qayıtdı. Lakin dağdan aşağı rast gəldiyi əkin məhsullarını zəbt və ordu atlarının ayaqları altında məhv etdi. Onları ağır bir vəziyyətdə qoydu. Onlar bu kimi ağır hallar qarşısında dörd il daha möhkəm və ruh yüksəkliyi ilə durdular. Bu müddət içərisində fitnə və fəsad yolu ilə gedərək inad və adavət mülkünə höküm oldular. Hər bir tərəfdən mərhum Pənah xanın əleyhinə döyüşə gələn xanların əsgərlərinə başçılıq etməkdə, qoşunlarının pişdarı olmaqda bir an süstlük və səhlənkarlıq etmədilər.

Axırda, Pənah xan bunlarla mübarizə meydanını o dərəcədə təng etdi ki, qaçmağı qərara aldılar. Vətəndən ayrı düşməyi xoşbəxtlik sanıb öz elat və təbəələrlə hərəkət yükünü məğlubiyyət dəvəsinə yükləyərək Gəncə tərəfinə

getdilər. Şəmkir mahalında yeddi il çox zillət və son dərəcə çətinliklə dolandılar.¹

**Şuşa qalasının bina olunması
və Ağa Məhəmməd şahın atası Qacar Məhəmmədhəsən
xanın mərhum Pənah xanla müharibəsi haqqındadır**

Qarabağ vilayətinin ətrafı bir qədər asayiş tapıb Xəmsə mülkləri sakit olmağa başlayınca, baş qaldıran elatın bəzisi öz meyi və rəğbətlərlə, bəzisi də zorla mərhum Pənah xana itaət etdilər. Mərhum Pənah xan İranda olan qarışıqlığı eşitdiyi zaman, onun işıqlı ürəyinin aynasına belə bir fikir əks etdi ki, Gəncə, Qarabağ, Ərdəbil və Naxçıvan hakimlərini öz hökmranlığı altına alsın.

Az bir zaman içərisində, bəzilərini qol gücü ilə, bəzilərini də elçilər göndərmək və cürbəcür mehribanlıqlarla itaətə gətirib, özünə tabe etdi. Sarıçalı Dərgah bəyi Ərdəbil şəhərinə hökumət işlərini idarə etmək üçün təyin etdi. Gəncə xan zadələrində qulluq vermək və onları qulluqdan çıxartmaq da Pənah xanın əmrilə olurdu. Bir qayda olaraq, adları çəkilən vilayətlərdəki xanların övladından bir neçə nəfəri həmişə Şah bulağı qalasında girov olaraq saxlanırdı. Bir müddət keçəndən sonra, Ağa Məhəmməd şahın atası Məhəmmədhəsən xan Qacar İraq, Azərbaycan və Mazandaran hüduqlarında istiqlalyyəti qazandı. Bu xəbər mərhum Pənah xana çatıncaya qədər yuxarıdakı qayda davam etdi.

Mərhum xanın hüzurunda olan əmirələr onun işarəsilə belə məsləhət gördülər: «Nadir şah öldürüldəndən sonra, Əliqulu xan və Əmir Aslan sərdarla aramızda dostluq əlaqəsi və məhəbbət rəbitəsi möhkəm idi. İndi ola bilər ki, Qacar Məhəmməd həsən xan bizimlə pis rəftar etsin, bizə qarşı ədavət və düşmənçilik yolunu tutsun. Ətraf xanlarından da xətrəcmilik yoxdur və bu dövlətlə ürəkdən düşmən olan çoxdur. Ola bilər ki, Məhəmməd həsən xanı təbrik etsinlər və ona qoşulub bizimlə müharibəyə girişsinlər. Ola bilsin ki, Qarabağın rəyyəti və elatı düşmən qoşunu atlarının ayaqları altında məhv olsun. Şah bulağı qalasının müdafiəyə tab və taqəti olmasın. Belə olan surətdə «hər bir hadisənin çarəsi qabaqcıdan düşünülməlidir» misrasının məzmununca əqlə və vaxtın tələbinə münasib xətt-hərəkət budur ki, möhkəm bir yer və meydan tapıb onlara şəhər və hasar binasını qoyaq, bürc və divar saldıraq. Düşmənin hücum və sədəməsindən arxayın olaq».

Yuxarıda işarə olunduğu kimi Pənah xan Məlik Şahnəzərlə məsləhətləşdi. Onun məsləhəti və bələdçiliyi ilə, Şuşa şəhərini bina etdi. Şəhərin bina olunacağı

¹ Gülistan məliyi Usub və Çərəbər məliyi Hətəm 60-cı illərin başlanğıcında öz yaxın adamları və təbəələri ilə birlikdə Qarabağdan Gürcüstana köçsələr də, 1767-ci ildə hər iki malik Qarabağa qayıtmışdı. İbrahim xan onlara daxili işlərdə müstəqillik verməyi boyun olmuşdu.

yerdə axar su və bulaq yox idi. İmtahan üçün bir neçə quyu qazdılar. O quyulardan su çıxandan sonra, 1170-ci ildə Şuşa şəhərinin binasını qoydular.

Şah bulağında sakin olanları, bir para kənd əhalisini götürüb buraya gətirdilər. Hər bir kösə yurd və yer verib xalqı sakin etdilər. Sonra Pənah xan öz ailəsi üçün uca imarətlər və geniş binalar saldırdı. Hünərli ustalar, sənət sahibi və iş bilən memarlar barı, hasar, bürc və divar çəkdilər. O divarların hasarı, bəzi yerlərdə, indi də durur. Bu şəhərin bina edilməsindən bir il keçəndən sonra, Ağa Məhəmməd şahın atası Məhəmmədhəsən xan Qacar Astarabad, Mazandaran və Gilan vilayətlərindən daşların sayından çox və yağışın qətrələrindən artıq qanıçən qoşun topladı. Şuşa şəhərini almaq məqsədilə hərəkət etdi. Şuşa qalasına yaxınlaşıb Xatun arxında dayandı. O, bir çox tədbirlər gördü və hiylələr işlətdi ki, bəlkə bu vasitə ilə Pənah xanı itaət toruna salıb Qarabağ ovlağının ovçusu olsun. Lakin şahın ovlayan o qızılquşu (Pənah xanı) hiylə toruna salıb əsir edə bilmədi. Qarabağın igidləri onun qoşununa çox ağır zərər yetirirdilər...

58. MİRZƏ CAMAL CAVANŞİR QARABAĞLI «QARABAĞ TARİXİ»

Mirzə Camal Cavanşir (1773-1853) - tanınmış Azərbaycan tarixçisidir. Kökçə Qarabağda Cavanşir mahalının feodal əsilzadə zümrəsindən olan Mirzə Camal 1797-1822-ci illərdə Qarabağ xanlarının vəziri kimi yüksək dövlət vəzifəsi tutmuş, Kanlığın ləğvindən sonra komendant idarəçiliyi tərkibində əyalət məhkəməsində işləmiş və 1840-cı ildə istefaya çıxmışdı.

Mirzə Camal «Qarabağ tarixi» əsərini 1847-ci ildə fars dilində yazmışdır. 1855-ci ildə A.P.Berje «Kavkaz» qəzetində bu əsərin rus dilinə sərbəst və qısaldılmış tərcüməsini çap etdirmişdir.

Mirzə Camalın «Qarabağ tarixi»ndə başlıca olaraq Qarabağ xanlığının siyasi tarixi-Qonşu Azərbaycan xanlıqları, İran, Gürcüstan və Rusiya ilə münasibətləri öyrənilmişdir. Bununla yanaşı, müəllif əsərdə ictimai-iqtisadi problemlərə də yer vermiş, xanlıqda yaşayan əhalinin ictimai tərkibi, hərbi qüvvələrin təşkili, vergi sistemi məsələlərinə yığcam şəkildə toxunmuşdur.

«Qarabağ tarixi» azərbaycanca 1959-cu ildə çap olunmuşdur. Aşağıda gətirilən parça həmin çap üzrədir. *Mirzə Camal Cavanşir*. Qarabağ tarixi. B., 1959, s. 18-20, 24-25, 48-50.

Mərhum Pənah xanın adına xanlıq fərmanı yazılması və onun hakimiyyəti haqqında

Mərhum Nadir şah öldürüldükdən sonra qardaşı oğlu Əliqulu xan, Adil şah ləqəbilə mərhum Nadir şahın taxtına çıxdı.¹ Adil şah tərəfindən Azərbaycan ölkəsinə sərdar təyin edilmiş, Təbriz şəhərində yaşayan Əmir Aslan xan², Pənah Xanın Qarabağda olan belə bir şöhrət və istiqlaliliyyətini eşitdikdə öz adından ona [hədiyyə olaraq] at, qılınc və xələt göndərərək, onu Adil şahı itaət etməyə dəvət və təşviq etdi.

Mərhum Pənah xan onun elçilərinə layiq olan hörmət və məhribanlıq göstərdi. Ellərin³ bacarıqlı, mötəbər, adlı-sanlı kəndxudalarından bir neçə nəfərini elçilərlə birlikdə Əmir Aslanın yanına göndərdi. Çünki hələ belə bir şövkət və dövlət sahibi olan əmirlə düşmənçilik, ədavət və müharibə etmək vaxtı deyildi. [Digər tərəfdən] ətrafda olan bəzi vilayətlərin xanları, üzdə dostluqdan və sədaqətdən dəm vurduqlarına baxmayaraq, ürəkdə Pənah xanın pisliyini istəyirdilər. Buna görə o, Adil şahın dövlətinə itaət etməyə hazır olduğunu və ona xidmət edəcəyini bildirərək, sədaqətini andıran cavablar və hədiyyələr göndərdi. Müsəlman tarixi ilə 1161, xristian tarixi. ilə 1748-ci ildə Adil şahın [Pənah xana] xan adı verilməsi və Qarabağ hakimiyyəti vəzifəsinə təyin edilməsi haqqında imzaladığı fərman qiymətli xələt, qızıl yəhərli at və qaş-daşla bəzənmiş qılıncla birlikdə Sərdar Əmir Aslanın yaxın adamı vasitəsilə, o zaman yaşadıqları Bayat qalasına gəlib çatdı. Sərdar Əmir Aslan özü də Pənah xana ayrıca töhfələr göndərmiş, Pənah xanın elçi sifətilə göndərdiyi kəndxudalara xələt və bəxşilər verib, onlara hörmət və məhribanlıq etmişdi.

Beləliklə, xanlıq və hakimlik adı Pənah xana ilk dəfə mərhum Nadir şahın qardaşı oğlu Adil şahın fərmanı ilə verilmişdir. Az bir müddətdən sonra Pənah xana xəbər çatdı ki, mərhum Nadir şahın oğlu Şahnıx Mirzə, Adil şah adlandırılan Əliqulu xanı öldürərək, Xorasanda şahlıq taxtında oturmuş və İraq, Azərbaycan və Fars torpaqlarında qarmaqarışlıqlıq üz vermişdir. Bu zaman Pənah xan Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və xüsusilə Ərdəbil vilayətlərini ələ keçirmək və o yerlərin xanlarını özünə tabe etmək qərarına gəldi. Az bir müddətdə onların bir parasını zorla, bəzisini isə məktub və elçi göndərmək və ya qohumluq vasitəsilə öz itaəti altına aldı. Xüsusilə Sarıcah, Dərgahqulu bəyi Ərdəbilə hakim təyin etdi. Gəncə xan zadələrindən kefi istədiyi adamı hökumət işinə təyin edir,

¹ *Adilşah* - 1747-1748-ci illərdə İran şahı.

² Əmir Aslan xan - 1748 - 1749-cu illərdə Təbriz hakimi (bax: *Dəlili H.Ə.* Azərbaycanın cənub xanlıqları. B., 1979, s. 108).

³ «Ellər» dedikdə Qarabağın Cavanşir, Otuziki, Kəbirli, Dəmirçi-Həsənli, Bərgişat, Qarçorlu, Hacı Samlı, Kolanı, Qapan mahal və yerləri nəzərdə tutulur.

istəmədiyini isə vəzifədən çıxardı. O, vilayətlərin xanlarının uşaqlarından bir neçəsini girov adı ilə gətirib, Şahbulağı qalasında saxlayırdı.

Bu vəziyyət, Məhəmməd Həsən xan Qacarın Mazandaran, İraq və Azərbaycan tərəflərində özünü müstəqil elan etdiyi günə qədər davam edirdi.¹ Hökumət işlərini bir an belə unutmayan mərhum Pənah xanın işgüzar və bacarıqlı adamları, xanın əmrinə görə məsləhət üçün yığılıb dedilər: «Mərhum Nadir şah vəfat etdikdən sonra bizimlə Əliqulu xan və Sərdar Əmir Aslanın arasında sülh, ittifaq və dostluq əlaqələri davam etməkdə idi. İndi, çox mümkündür ki, belə bir münasibət və dostluq əlaqəsi bizimlə Məhəmməd Həsən xan arasında olmasın. Ətraf xanlarından da bir o qədər xətirçəm deyilik. Onların Məhəmməd Həsən xanı üzərimizə təhrik edərək, onunla birlikdə bizə qarşı çıxacaqları ehtimalı vardır. [Belə bir vəziyyətdə] Qarabağın elləri, adlı-sanlı adamları qızılbaş qoşununun ayağı altında paymal olar, biz isə Şahbulağı qalasında elə bir qüvvətli düşmənin və ətraf xanların qarşısında müqavimət göstərə bilməyib, bütünlüklə qırılıraq. Ona görə bu işin əlacını qabaqcadan görmək lazımdır. Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daima açıq olmalı və mahallarla rəbitəmiz, əlaqəmiz [bir an belə] kəsilməməlidir».

Bu məsləhəti həmişə xeyirxahlıq göstərən Məlik Şahnəzər bəyə söylədilər və onun məsləhəti və bələdçiliyi ilə Şuşa qalasını tikmək qərarına gəldilər. Xanın bir neçə nəfər bilici və məlumatlı adamı gedib, qalanın yerini və ətrafını yoxladı. Qalanın içində iki-üç bulaqdan başqa axar su yox idi. Bu bulaqların suyu isə qala camaatına kifayət etməzdi. Ona görə, güman gələn yerlərdə quyu qazdırıb, müəyyən elədilər ki, buranın bir çox yerlərində su quyuları qazmaq mümkündür. Bu xəbəri mərhum Pənah xana çatdırdılar. [Xan] sevinərək, bir neçə nəfər öz yaxın adamı ilə buraya gəldi, yerlə tanış olub, əzmlə qalanın binasını qoydu.

İslam tarixi ilə 1170-ci, xristian tarixi ilə 1754-cü ildə Şahbulağı qalasının sakinləri olan bütün rəiyyətləri - əyanın, məliklərin, mülazimlərin, ellərin və bir para kəndlərin kəndxudalarının ailələrini köçürüb, bu qalanın içində yerləşdirdi. o vaxta qədər burada yaşayış evləri yox idi. Bura, şərq tərəfdə, qalanın altı verstliyində yaşayan Şuşa kəndi əhalisinin əkin yeri və otlağı idi.

¹ *Məhəmməd Həsən xan Qacar* (? - 1759) - Nadir şahın ölümündən sonra İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan sərkərdələrdən biri. I Şah Abbas XVII yüzilin başlanğıcında qızılbaşların gücünü azaltmaq məqsədilə qacarlara üç hissəyə bölüb onların birini Xorasanda, başqasını Astrabadda (Qorqan çayı üzərində), üçüncü hissəsini isə Qarabağda, Gürcüstanla sərhəd rayonlarında yerləşdimişdi. İranın siyasi həyatında bu üç qoldan Qorqan qacarları daha fəal mübarizə aparırdılar. Məhəmməd Həsən xan Qacar bu qoldandır.

Xalqı yerləşdirib, hamıya, xüsusilə özü üçün yurd və imarət müəyyən etdikdən sonra məhir ustalar, ağıllı, işgüzar adamlarla qalanın hasarını çəkirdi. Mərhum Pənah xanın tikdirdiyi hasar indi xarab olmuşdur. Yalnız bəzi yerlərdə divarın qalıqları görünür.

Qalanın tikilişindən bir neçə il keçdikdən sonra Ağa Məhəmməd şahın atası Məhəmməd Həsən xan Qacar İraq və Azərbaycan qoşunu ilə Şuşa qalasını almaq və mərhum Pənah xanı özünə tabe etmək məqsədilə Arazdan keçib qalanın dörd ağaclığında çadırlar qurdurdu. Mərhum Pənah xanı tabe etmək və beləliklə Şuşa qalasını ələ keçirmək üçün çox düşündü, tədbirlər tökdü. Bir ay orada oturdu. Lakin bu qədər çoxlu qoşun ilə qalaya yaxınlaşa bilmədi. Əksinə, Qarabağın qoçaq əhalisi Məhəmməd Həsən xan ordusunun at-qatırını və başqa mal-qarasını istər açıq, istərsə də gizli surətdə qarət edərək, onun qoşununa çoxlu ziyan vurdu.¹

Mərhum İbrahim xanın hakimiyyəti² və o zamanın qaydaları və hadisələri haqqında

Mərhum İbrahim xan müsəlman tarixi ilə 1174, xristian tarixi ilə 1756-cı ildən 1221 (1806)-ci ilə qədər Qarabağ hökuməti taxtında oturmuş, İran və Rum padşahlarına itaət etmədən və boyun əymədən müstəqil hökmranlıq etmişdir. Onun hökmü və fərmanı Şirvan, Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Xoy, Qaradağ, Təbriz, Ərdəbil vilayətləri, hətta Marağa, İraq və Azərbaycan sərhədi olan Qaplanku luda belə işlərdi. Vilayətlərin xanları mərhum İbrahim xanın hökmü və əmri ilə təyin edilər və ya vəzifəsindən götürülərdi. O, Avar və Dağıstan valisi Ümmə xan Nusal xan oğlunun möhtərəm bacısını alaraq onunla qohum olmuşdu. Zərurət zamanı İbrahim xan Dağıstan və ləzgi vilayətindən qoşun istəyərək, onu Ümmə xan və başqa sərkərdələrlə birlikdə Qarabağ vilayətinə gətirib öz övladı, sərkərdələri və Qarabağ qoşunu ilə lazım gələnlərə göndərir, istədiyi adamları tənbeh edər və itaəti alırdı.

¹ 1755—1756-cı illərdə İsfahanı və Gilanı ələ keçirən Məhəmməd Həsən xan Qacarı hakimiyyətini bəzi Azərbaycan xanları tanısa da, Pənah Əli xan öz müstəqilliyini itirmək istəmədiyindən ona inadlı müqavimət göstərmişdi. (*Күзнецова Н.А.* Göstərilən əsəri, s. 11), 1757-ci ildə Məhəmməd Həsən xan Qacar Qarabağa hücum edir, Şuşa qalasını 1 ay mühasirədə saxlamasına baxmayaraq ələ bilmir və geri çəkilir (*Dəlili H.Ə.* Göstərilən əsəri, s. 114).

² *İbrahim Xəlil xan Cavanşir* (1726-1806) - 1762-1806-cı illərdə Qarabağ xanı.

İbrahim xanın nizam-intizamı və hakimiyyəti zamanında olan qaydalar haqqında

Qarabağın bütün elləri adları dəftər və siyahıda yazılmış atlı qoşundan ibarət idi¹. Zərurət zamanında məhalların və kəndlərin piyada tufəngçiləri mahal mülkləri ilə birlikdə qoşun sıralarında hazır olurdular.

Qarabağ ellərindən tövcü pulu² və məhsuldan məlcəhat³ alınmazdı. Lakin məhallardan və kəndlərdən hər il məlcəhat və tövcü yığılırdı. Hərdən bir Dağıstandan ləzgi qoşunu gətirildikdə ləzgi qoşununun məvacibini ödəmək və ləzginin itmiş və ya ölmüş atının əvəzini vermək üçün ellərdən tövcü pulu, susat⁴, taxıl, qoyun və mal alınardı. Adları nöker⁵ və qoşun dəftərində qeyd olunmayan ailələrin nöker və qoşun əhlindən, habelə adları dəftərdə qeyd olunmuş nöker və qoşun əhlindən heç bir şey alınmazdı. Onlar məaf⁶ idilər. Onların taxılı, atı və başqa ehtiyacı xanın öhdəsində idi. Qoşunun hər bir nökeri (nəfəri) bir evə təhkim olunmuşdu. O ev həmin nöker və atların ehtiyacını təmin etməli idi.

Mərhum İbrahim xanın gəliri

[İbrahim xanın] gəliri məhalların və kəndlərin taxıl və ipəyindən alınan məlcəhətdən və əkin yerlərində xana məxsus olan kətanlardan [istifadə edilməsi üçün alınan vergidən] ibarət idi. Hətta yadımdadır, bir dəfə mərhum İbrahim xanın özünə məxsus olan cütləri və kətanları hesab edirdilər. Məlum oldu ki, xanın cüt və kətanı bütün Qarabağ əhlinin cüt və kətanı qədərdir; hətta onlardan iki cüt də artıqdır. Bütün bu qədər taxıl və mal-qara qoşuna, saraya, hərəmxanaya, nökerlərə, əməllərə⁷ və qonaqlara sərf olunardı. Bunlardan əlçə və [xanın] icarə, peşkəş, Qarabağ ixracatı və sikkəxanadan

¹ «Dəftər və siyahı» (dəftər-i müfəssəl) - maliyyə idarəsinin tutub işlətdiyi vergi siyahıları. Bu «dəftərlərdə» hər bir əyalətin inzibati-ərazi bölgüsü, vergi vərenlərin adbaad sayı, onların ailə vəziyyəti, vergi və mükəlləfiyyətlərin adları, miqdarı, bu və ya başqa kənddən toplanan vergilərin ümumi məbləği haqda məlumat verilir.

² *Tövcü pulu* - gümüş pulla 3 manatdan 6 manatadək.

³ *Məlcəhat* - vergi; dənli bitkilərdən - taxıl, arpa, düyü və s. məhsulun onda biri (Kolonialğaə politika..., ç. II, s. 62-63.).

⁴ *Susat* - monqolcadır; Qarabağ xanlığında qoşunun ehtiyacları üçün rəiyyətlərdən yığılan ərzaq və yem.

⁵ *Nöker* - monqolcadır; burada xan ordusunda xidmət edən hərbi nökerlər nəzərdə tutulur.

⁶ *Məaf* - ərəbcə «azad olunmuş» deməkdir; vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmiş şəxs, tayfa, icma, kənd, şəhər ünvanına işləndir.

⁷ *Əmələ* - günümüzdə, ağır fiziki işlə məşğul olan şəxs; Qarabağ xanlığında əkinçiliklə məşğul olan, ehtiyac duyulduqda hərbi qulluğa çağırılan mükəlləfiyyətli kəndlilər (*Импульсивный II.II*. Göstərilən əsəri, s. 374).

gəliri olurdu və [ona] Azərbaycan vilayətlərindən cinslə, pulla çoxlu peşkəş göndərərdilər.

59. KƏRİM AĞA FATEH. «ŞƏKİ XANLARININ MÜXTƏSƏR TARİXİ»

Kərim Ağa Fateh (? - 1858) - Kərim Ağa Şəkixanov Hacı Çələbinin kötücsəsi, qısa müddət Şəki xanı olmuş Fətəli xanın oğludur. Ədəbi təxəllüsü «Fateh»dir. Kərim Ağa Fateh «Şəki xanlarının müxtəsər tarixi» əsərini 1829-cu ildə azərbaycanca yazmışdır. Lakin 1858-ci ildə Peterburqda çap edilmiş «Əl-intixabat-ül-Bəhiyyə» adlı topluda B.Dorn bu əsəri yanlış olaraq Hacı Əbdüllətif Əfəndinin adına çıxmışdır. Bu yanlışlıq əsərin 1929-cu il çapında da getmişdir. Yalnız bu çapdan sonra görkəmli Azərbaycan alimi Səlim Müməz əsərin müəllifin Kərim Ağa Fateh olduğunu aydınlaşdırıb bilmişdir. 1958-ci il çapında əsərin müəllifi düzgün olaraq artıq Kərim Ağa Fateh göstərilmişdir. Aşağıda gətirilən parça da bu çap üzrə verilmişdir: *Kərim Ağa Fateh*. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi. - «Şəki xanlığının tarixindən». Red., F.Babayev. B., 1958, s. 15-17.

O vaxt Hacı Çələbi¹ də [hələ] Həccə getməmişmiş, adına Çələbi deyərmiş. Xalq bunu vəkil edib, padşahın hüzuruna göndərirlər. Şah² buna fərman verib, Şəki mahalına vəkil³ edər ki, Məlik⁴ Nəcəf⁵ bunsuz rəiyyəyə qulluq qulluq həvalə eləməsin. Fərman alıb, Şəkiyə gəlir, adına vəkil Çələbi deyibdir⁶ deyibdir⁶ [O,] Məlik Nəcəfi qoymazmış ki, sünni əhlin bihəq yerə incitsin. Məlik Nəcəf bundan ürəyi kinli, ədavətli olub, bəhanə axtarırdı ki, bunu şahın yanında sahibi-təqsir eləsin. Nəcəf vaxt bundan keçəndən sonra məlik, şah yanında gedər.⁷ Şah da İran-Xarabda¹ imiş. Şaha ərz elə ki, Çələbi məni qoymur ki, şahın

¹ *Hacı Çələbi* - 1743-1755-ci illərdə Şəki xanı.

² İran şahı Nadir (1736 - 1747) nəzərdə tutulur.

³ *Vəkil* - ərəbcə inanılmış, etibar edilmiş şəxs, İran şahlarının əyalət hakimləri yanında nümayəndəsi; maliyyə işlərinə baxan yüksək rütbəli məmur.

⁴ *Məlik* - ərəbcə hökmdar mənasındadır. Xilafət dövründən asılı qeyri-müsəlman hakimlərin, sonralar yerli müsəlman dövlət başçıların titulu olmuşdur. Səfəvilər dövründə Şəkiddə irsən atadan oğula, qardaşdan qardaşa keçən vəzifə olmuşdur.

⁵ *Məlik Nəcəf* (1737-1739) - Məlik Nəcəfqulu Şəki mahalının məliki qardaşı Əlimərdan bəyin vəfatından sonra Şəki kəndudalarının razılığı ilə 1737-ci ildə Nadir şah tərəfindən Şəkiyə məlik təyin edilmişdi (*Musəvi T.M.* Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fərsdilli sənədlər. XVI-XVII əsrlər. Bakı, 1977, s. 33 və bu kitabda gətirilən qaynaq № 49).

⁶ Hacı Çələbinin Şəki mahalına vəkil qoyulması çox güman ki, 1738-ci ildə olmuşdur.

⁷ Məlik Nəcəfqulunun vəkil Hacı Çələbidən Nadir şahı ilk şikayətinin ili aydınlaşdırılmamışdır.

şahm qulluğun rəiyyəyə buyuram. Şahın qulluğunu tutmurlar. Nə özü qulaq asır, nə xalqı qoyur. Şah qəzəbnak olub, Çələbini istər, Çələbi şahın qulluğuna gedər. Şaha bunun gəlməyi məlum olur. Hüzura istər. Məlik də hüzurda varmış. Şah, Çələbiyə acıqlanıb ki, mənim qulluğumu nə üçün qoymursan əmələ gələ. Bunu öldürün! Çələbinin boğazına kəndir salırlar. Bu halda, kəndir boğazında, ərz eyləyər ki, başına dönüm, mənim təqsirim nədir, bihəq yerə məni öldürürsən? Şah buyurur ki, məlik deyir: Çələbi qoymur şahın qulluğu əmələ gələ. Ərz eylər ki, sənə fəda olum, məsələ-n, şahdan bir qulluq gəlsə, məlik dörd-beş qulluq da onun üstünə qoyub rəiyyəyə həvalə eylər. Mən deyirəm ki, şah məni vəkil edibdir. Razi olmaram ki, şahm rəiyyəti[ni] əbəs yerə xarab eləyəsən. Məlik bu səbəbdən xilaf yerə ərz eylər. Rəiyyəət padşahın ixtiyarındadır.

Məlik bu sözdən çox qorxub? Şah məlikə çox qəzəbnak olub, Çələbini mürəxxəs eləyib, irəlindən artıq hökm verib, Çələbi şahın hüzurundan çıxıb, fərmanın alıb, Şəkiyə gəlir və məliki də çox söyüb, Şəkiyə göndərir. Şah, gecə fikir eləyib, öz əmirlərinə buyurur ki, mənim hüzurumda bir kəsin həddi yoxdur ki, nəfəs çəkə, şəkili Çələbi nə cürət sahibi varmış ki, boğazında kəndir cürət eləyib bu ərzləri mənə elədi. Heç sözün yanılmadı. Əlbəttə bundan bir xəta əmələ gələcək. Mənim zənnim xəta olmaz.

Bir neçə vaxtdan sonra məlik Hacı Çələbidən yenə pis sözlər şaha ərz elər.² Şah mühəssil³ göndərir ki, Hacı Çələbidən yüz tümən⁴ cərimə alın. Mühəssil gəlib Hacı Çələbidən pulu istər. Vermənəm, cürmüm nədir ki, cərimə verim, vermənəm [deyər]. Bir neçə gün keçər. Sonra mühəssil deyər ki, pulu vər, yoxsa güclə döyərəm, allam. Hacı Şeyxəli ki, Hacı Çələbinin əmisidir, deyər: ey Çələbi, şahın nökrü ilə yüzləşmə, pulu vər. Hacı Çələbi verməz, Hacı Şeyxəli çox dövlətli imiş. Oğluna deyər ki, get evimdən pıl gətir, cəriməni vərək. Hacı Çələbi deyər: sən də vərme. Hacı Şeyxəli onun sözünə baxmaz. Gəti-rər, pulu vərər. Mühəssil cəriməni alır, gedir. Şaha burda keçən işləri ərz eylər ki, Hacı Çələbi pulu vermirdi, əmisi verdi. Onu da qoymurdu. Sözünə baxmadı və verdi.

Bir neçə vaxtdan sonra Məlik Nəcəf, padşaha Hacı Çələbidən yenə təqsir ərz eylər⁵. Şah bu dəfə Hacı Çələbini istər ki, hüzura gəlsin. Adam gəlir Hacı Çələbiyə leyər. Hacı Çələbi bilir ki, bu dəfə yenə şah buna şübhə edəcəkdir. Hacı Çələbi, hər nə ki, sünni əhlinin böyükləri və yüzbaşılari var, xəlvət yığıb, cəm eylər. Deyər ki, şah məni istəyibdir, amma bu dəfə getsəm, bilirəm ki, gəlməyəcəyəm. Nə deyirsiniz. Bunlar tamamən deyərlər ki, sən getsən biz

¹ İran - Xaraba Dərbənd yaxınlığında yer adıdır.

² Bu şikayətin də ili bəlli deyildir.

³ *Mühəssil* - ərəbcə vergi toplayan məmur bildirir. Səfəvilər dövründə şah xəzinəsi üçün pul toplayan məmurlar (*Musəvi T.M.* Bakı tarixinə dair fars dilli sənədlər. Bakı, 1966, s. 41).

⁴ Tümən 10 min dinara bərabər idi (bax: qaynaq № 24, qeyd 2).

⁵ Şikayətin ili bəlli deyil.

Qızılbaşın qulluğuna tab və taqət gətirmənik. Səni getməyə qoymanıq. Deyər: Pəs indi mən nə desəm elə elərsis? Deyərlər: Eylərik.

Sabahdan Hacı Çələbi sünni əhlinin böyüklərini və rəşidlərini götürüb, gedib Məlik Nəcəfi bir para övladları ilə qırıb öldürürlər.¹ Təməmən cəm olub, tarixi-islamiyyə min yüz əlli altıda olanda Hacı Çələbini özlərinə hakim edib,² Gələsən-görəsənə gedib, sığnaq elərlər³. Bu əhvalatı padşaha ərz elərlər. Şah, qoşun göndərüb, gəlib Daşbulaq kəndinin yanında Kotan-düzü deyərlər, orada ordunu qoyub, bir para zübdə (seçmə) qoşun götürüb, Gələsən-görəsən tərəfinə gedər⁴. Çox dava elərlər. Hər iki tərəfdən çox adam ölür. Hətta şahın qabağında pişxidmətini urarlar. Şahın ümərələri ərz elərlər ki, sənə fəda olaq, bir para ac, bımənəfət adamlardan ötrü qoşunu nə hacət qırdırasan. Sonra, şah qəbul edib, qayıdıb ordusunda bir para vaxt dəgləşüb [əğləşüb] sonra gedib, o bir ildə genə gəldi⁵.

Xülaseyi-kəlam, üç il Hacı Çələbi Şəki əhli ilə Gələsən-görəsəndə oturub, çox aclıq və tənqlik çəkibdirilər. Sonra şah çıxıb gedib. Bunlar da Noxuya düşübdürlər⁶. Şah gedib, Xorasanda şahı öldürübdürlər. İranda məxsuşluluq çox olubdur. Hacı Çələbi çox böyük olub⁷, Təbriz vilayətinəcən bunu qulluq edibdirilər.

IV BÖLMƏ

¹ Məlik Nəcəfqlunun öldürülməsi və İran zülmünə qarşı Şəki mahalında üsyan əsərdə göstərilədiyi kimi, hicri 1156 - miladi 1743-cü ildə deyil, çox güman 1739-cu ilin başlanğıcında Şəki mahalında məlik Nəcəfqlu artıq hakim olmamışdır. 1739-cu ildən başlayaraq Şəki ölkəsinə qabaqkı hakimin qardaşı oğlu Cəfər məlik qoyulmuşdu. Tarixşünaslıqda yeni olan bu fikir haqda bax: *Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli qaynaqlar*, s. 36.

² Hacı Çələbi məlik Nəcəfqlunun öldürülməsindən sonra çox güman ki, Şəkidə çox qala bilməmiş, Gələsən-görəsən qalasına çəkilərək mübarizəni davam etdirmişdir (*Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər*, s. 38).

³ Gələsən-görəsən qalası Şəki şəhərindən 8 km arax Kiş kəndi yaxınlığında, sıldırım qayalıq üzərində yerləşirdi (*İsmayilov M. Şəki*. Bakı, 1982, s. 18).

⁴ Nadir şah 1744-cü il noyabrın sonunda və ya dekabrın başlanğıcında Şəkiyə qoşun yeridir.

⁵ Nadir şah Şəki üzərinə 1745-ci il fevralın 13-də hücumu keçmişdir.

⁶ Hacı Çələbi iki illik mübarizədən sonra Gələsən-görəsən qalasını tərk etməyə və mübarizəni dayandırmağa məcbur olur. Lakin Nadir şah şakililərin mübarizə əzmini nəzərə alaraq Hacı Çələbini vəkillikdən azad etməmişdi.

⁷ «Hacı Çələbi çox böyük olub» sözləri onun xanlıq illərində Azərbaycanda siyasi hegemonluq əldə etməyə çalışmasına işarədir.

XIX YÜZİLİN SƏNƏDLƏRİ

60. KÜRƏKÇAY MÜQAVİLƏSİ («ANDLI ÖHDƏLİK»)

Tarixi ədəbiyyatda Kürəkçay müqaviləsi kimi bəlli olan bu sənəd XIX yüzilin başlanğıcında Rusiya-Azərbaycan siyasi münasibətlərinə dair mühüm rəsmi qaynaqlardan biridir. Müqavilə Qarabağ xanlığının hökmdarı İbrahim xan və Rusiya imperiyası qoşunlarının Qafqazda baş komandanı general P.D.Sisianov arasında 1805-ci il mayın 14-də bağlanmışdır. Bu müqaviləyə görə, Qarabağ xanı Rusiya çarının vassalı olmağına razılıq verir, üçüncü xarici dövlətlər ilə müstəqil münasibətlər saxlamaq hüququndan Rusiya çarının xeyrinə imtina edir, çar xəzinəsinə hər il 8 min çervon bac verməyi öhdəsinə götürür. Şuşa qalasında və xanlığın ərazisində Rusiya qoşun dəstələri yerləşdirilmişdi. İbrahim xan öz nəvəsini Tiflisə baş komandanın qorqahında girov saxlamaq üçün göndərməli idi. Çar qoşunları general-leytenantı hərbi rütbəsi alan İbrahim xan birbaşa çar baş komandanına tabe edilirdi. Bununla yanaşı, çar hökuməti xanın və onun qanuni varislərinin daxili idarə etmək hüquqlarına heç vaxt toxunmayacağına öhdəsinə götürürdü. Beləliklə, Kürəkçay müqaviləsi ikitərəfli dövlətlərarası münasibətləri siyasi yolla, savaqsız həll etmiş bir sənəddir. Kürəkçay müqaviləsi 1822-ci ildə, yəni 17 il keçdikdən sonra Qarabağ xanlığının çar hökuməti tərəfindən ləğv edilməsi ilə rəsmi qüvvəsini itirmiş oldu.

Kürəkçay müqaviləsinin mətni ilk dəfə general Sisianovun çar I Aleksandrın adına 22 may 1805-ci il tarixli «tam sədaqətli» raportunda olduğu kimi gətirilmişdir. Raportun mətni isə öz növbəsində «Qafqaz Arxeoqrafiya komissiyasının topladığı aktlar»ın II cildində çap edilmişdir (bax: Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией, т. II. Под ред. А. Берге. Тифлис, 1868, сяняд 1436, с. 702-705). Həmin çap üzrə də azərbaycancaya çevrilmişdir.

ANDLI ÖHDƏLİK¹

Aşağıda adı çəkilən mən, qadir Allah, böyük peyğəmbərimiz Məhəmməd... qarşısında İ.Ə. (imperator əlahəzrəti. - *Red.*) - nə; özümün həqiqi və əsl lütfkar [hamisi] böyük Aleksandr Pavloviçə, Bütün Rusiyanın mütləq hökmdarına² və bütün Rusiya taxt-tacının təyin olunacaq İ.Ə. vəliəhdə sədaqətə və ürəkdən qulluq edəcəyimi və hər şeydə itaət göstərəcəyimi, öz canımı, son damla qanıma qədər əsirgənməməyi istəyirəm və buna borclu olduğum haqda söz verir və and içirəm...

Traktatın layihəsi

Qadir Allah namınə

Biz, yəni Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan və Bütün Rusiya qoşunlarının infanteriya generalı³, Qafqaz müfəttişliyinin infanteriya müfəttişi kn. Pavel Sisianov⁴ - olduqca mərhəmətli böyük İ.Ə. Aleksandr Pavloviçin verdiyi tam səlahiyyət və ixtiyarla Allahın köməyi ilə Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın bütün ailəsi, nəslə və ölkəsinə Bütün Rusiya imperiyasının və indi bəxtiyarlıqla hökumətləşən böyük İ.Ə. Aleksandr Pavloviç və onun yüksək varislərinin əbədi təbəəliyini qəbul etməsi məsələsinə başlayaraq aşağıdakı şərtləri bağladıq, qərara aldığımız və imzaladıq:

Birinci maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan öz adımdan, varislərim və vəliəhdlərim adından İran və ya hər hansı bir dövlətin hər cür vassallığından və ya hər hansı ad altında olsa da, hər cür asılılığından təntənəli surətdə həmişəlik imtina edirəm və bütün dünya qarşısında bununla bildirim ki, mən özüm və varislərim üzərində Bütün Rusiyanın böyük İ.Ə.-nin və onun yüksək varislərinin və vəliəhdlərinin ali hakimiyyətindən başqa heç bir dövləti hakimiyyətini

¹ «Andlı öhdəlik»: mətnə «Клятвенное обещание» yazılmışdır. Bu söz birləşməsinə biz «and içib üzərinə öhdəlik götürmək, söz vermək» anlamında işlədik.

² *Aleksandr Pavloviç* - çar I Aleksandr (1801-1825).

³ *İnteriyə generalı* - piyada qoşunları generalı.

⁴ *Knяз P.D.Sisianov* - 1802—1806-cı illərdə Rusiyanın Qafqazda baş komandanı, eyni zamanda «Gürcüstan hökumətinin» (1801-ci ildə Kaxet və Kartli çarlıqları ləğv edilib Rusiyaya qatıldıqdan sonra Gürcüstanda rus idarəçiliyi belə adlandırdı. «Baş hakimi» Kökcə XVIII yüzildə gürcü çarı VI Vaxtanq ilə birlikdə Moskvaya köçmüş gürcü əsilzadələrindən Pat Sisişvilinin nəvəsidir. Sovet tarix ədəbiyyatında çarizmin hərbi-müstəmləkə siyasətinin qatı tərəfdarı kimi qiymətləndirilir.

tanımırəm, həmin taxt-taca sədaqət vəd edirəm, çünki onun sadıq quluyam və bu haqda, adətə görə, müqəddəs Qur'ana and içməliyəm.

İkinci maddə

İ.Ə.zati-aliləri [xan] həzrətlərinin belə səmimi söz verməsini qəbul edərək, özünün və vələhdlərinin adından İmperator sözü ilə vəd edir və söz verir ki, onlar zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xandan və onun varislərindən öz sadıq təbəələri kimi mərhəmət və nəcib havadarlığını heç vaxt əsirgəməyəcəklər, buna sübut olaraq İ.Ə. zati-alilərinin (xanım. - *Red.*) və onun varislərinin ölkəsinin bütövlüyünün saxlanılmasında öz imperator zəmanətini verir¹.

¹ «Andlı öhdəliyim» ikinci bəndi Rusiya təbəəliyinə keçən Qarabağ xanlığının siyasi statusuna toxunduğu üçün birinci bənd ilə yanaşı çox böyük dəyər kəsb etməkdədir. Doğrudur, çar hökuməti 14 may 1805-ci il müqaviləsini pozaraq 1822-ci ildə Qarabağ xanlığını bir siyasi amil olmaqla ləğv edib onu imperiyanın sırası «əyalətinə» çevirdi. Ancaq İbrahim him xanın və onun varislərinin «ölkəsinin bütövlüyünün saxlanılmasına imperator zəmanəti» vermiş olan çar hökuməti Qarabağ xanlığı ərazisini dövlət idarəçilik baxımından qalan Azərbaycan əyalətlərindən ayırmışdı: 10 aprel 1840-cı il qanununa kimi keçmiş xanlığın ərazisi rəsmən «Qarabağ əyaləti» adlandırılır, qalan Azərbaycan torpaqları ilə birlikdə «Zaqafqaziya müsəlman əyalətləri» hərbi dairəsinin rəisi tərəfindən idarə olunurdu (bu rəisin iqamətgahı da Qarabağda, Şuşa şəhərində yerləşirdi). Buna görə Rusiya imperatorluğunun dörd başlıca nazirliyi: hərbi, xarici işlər, daxili işlər və maliyyə nazirlikləri tərəfindən çap edilmiş dördcildlik «Обозрение Российских» kitabında Qarabağ «müsəlman əyalətləri» bölməsində verilmişdir. Başqa cür ola da bilməzdi, çünki Qarabağ xanlığı bir erməni əyaləti kimi yox, məhz Azərbaycan dövləti olan xanlıq kimi Rusiya tərkibinə qatılmışdı. Belə olmasaydı, xaçpərəst ermənilərə «rəğbətə» yanaşan I Nikolay hökuməti Qarabağ torpaqlarını qonşuluqda yerləşən «Erməni vilayəti» tərkibinə asanlıqla qata bilərdi.

1840-cı il islahatı üzrə «Qarabağ əyaləti» yerində yaradılmış olan «Şuşa qəzası» ərazicə indiki Dağlıq Qarabağ vilayətinə uyğun gəlirdi. Ancaq bu yeni inzibati anlayış da nə Gürcü-İmereti quberniyasına, nə də bir az sonra yaradılmış olan İrəvan quberniyasına deyil, Şimali Azərbaycan torpaqlarını birləşdirən «Kaspi vilayəti»nə daxil idi. 1868-ci ildən Şuşa qəzası Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına verilmişdi; bu quberniya isə Bakı quberniyası ilə yanaşı yenə də Şimali Azərbaycan torpaqlarını özündə birləşdirirdi. Bu vəziyyət 1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yaranana kimi davam etmişdir: 1917-ci ildə Şuşa qəzası Müvəqqəti hökumət vaxtında xüsusi Zaqafqaziya komitəsinə tabe olan Yelizavetpol quberniyasına, 1918-1920-ci illərdə isə «Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti» tərkibində Gəncə quberniyasına daxil olmuşdu.

Üçüncü maddə

Zati-aliləri Şuşalı və Qarabağ İbrahim xanın Bütün Rusiya imperatorlarının və onların vəliəhdlərinin öz üzərində ali və yeganə hakimiyyətini belə səmimiyyətlə qəbul etməsi müqabilində qərara alınır ki, adı çəkilən xan, ondan sonra isə böyük oğlunun və bu qayda ilə nəslin yaşca sonrakı böyüyü irsən xanlığa keçərkən Gürcüstan Baş hakimi tərəfindən xanlıqda bərqərar olmaq haqqında dövlət möhürü ilə təsdiq edilmiş imperator fərmanından ibarət investitura¹ aldıqdan sonra Bütün Rusiya imperiyasının təbəəliyinə sadıq olmasına, özü və varisləri üzərində Bütün Rusiya imperatorlarının ali və yeganə hakimiyyətinin tanınmasına təntənəli surətdə and içməlidirlər. Andın forması traktata əlavə olunur ki, indi hakim olan Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan bu mərasimi Gürcüstan Baş hakiminin və bu qətnaməni başa çatdıran inf. - gen. knyaz Sisianovun iştirakı ilə yerinə yetirsin.

Dördüncü maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim və varislərimin Bütün Rusiya imperiyasına sadıq təbəəliyimiz və həmin imperiyanın işıqlı ali və yeganə hakimiyyətini qəbul etməyiniz haqda mənim mövqeyimin təmizliyini göstərmək üçün Gürcüstan Baş hakimi ilə qabaqcadan qarşılıqlı razılıq olmadan qonşu hakimlərlə əlaqə saxlamağa, onlardan elçilər gələrsə və ya məktub göndərilərsə, onlardan məzmunca tutarlı olanları Baş hakimə göndərməyə və ondan icazə istəməyə, dəyəri az olanlar haqda isə məlumat verməyə və Gürcüstan Baş hakimi tərəfindən mənim yanıma təyin edilmiş şəxsə məlumat verməyə və onunla məsləhətləşməyə söz verirəm.

Beşinci maddə

İ.Ə.- i Şuşalı və Qarabağ İbrahim xanın ölkəsi üzərində özünün ali və yeganə hakimiyyətinin tanınmasını razılıqla qəbul edərək, özünün və varislərinin adından söz verir: 1) həmin ölkənin xalqlarını böyük Rusiya imperiyasının sakinlərindən az da olsa ayırmayaraq öz təbəələri sayacaqdır. 2) İbrahim xan zati-alilərinin və onun ocağından olan varislərin və arxasının Qarabağ xanlığı üzərində hakimiyyəti dəyişilməz saxlanılacaqdır. 3) Daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işləri, məhkəmə və divanxana işləri, bununla yanaşı ölkədən yığılan

¹ *Investitura* - hüquqi sənəd.

gəlir zati-alilərin (xanın. - *Red.*) səlahiyyətində qalacaqdır. 4) Zati-alilərinin və onun sülaləsinin, eləcə də onun ölkəsinin qorunması üçün Şuşa qalasına 500 nəfərlik Rusiya qoşunu qərargah və başqa zabitləri ilə, [habelə] toplaqla birlikdə yeridiləcək, ciddi müdafiə üçün isə Gürcüstan Baş hakimi şərait və ehtiyaca görə bu dəstəni gücləndirəcək və zati-alilərinin ölkəsini Bütün Rusiya imperiyasına məxsus olan bir ölkə kimi hərbi qüvvə ilə müdafiə edəcəkdir.

Altıncı maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim sədaqət tələbi istəyimin əlaməti olaraq söz verirəm: 1) istər indi, istərsə də sonralar yuxarıda adı çəkilən qoşuna lazım olan buğda və darı yarması [Gürcüstan] Baş hakiminin müəyyən etdiyi qiymətlə tədarük edəcəyəm, çünki onların Yelizavetpoldan gətirilməsi ya çox çətin, ya da tamamilə qeyri-mümkündür. 2) Qoşunların Şuşa qalasında yerləşməsi üçün qoşun rəisinin bəyəndiyi evləri ayıracaq və lazımı qədər odunla təmin edəcəyəm. 3) Şuşa qalasına Yelizavetpol tərəfdən¹ yoxuşu sahmana salacaq və yolu arabaların gedişi üçün yararlı edəcəyəm. 4) Hökumət Şuşa qalısından Cavada gedən yolu qaydaya salmaq istəsə, onda bu iş üçün lazım olan işçilər hökumətin müəyyən etdiyi məzənnə ilə mənə verilməlidir.

Yeddinci maddə

İ.Ə.-nin zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xana və onun varislərinə böyük ehtiram və mərhəmət əlaməti olaraq onu və varislərini üzərində Bütün Rusiya imperiyasının gerbi olan bayraqla təltif edir, bayraq onun yanında saxlanmalı və bu ölkə üzərində əlahəzrət tərəfindən bəxş edilmiş xanlıq və hakimiyyət rəmzi kimi müharibəyə gedəndə özü ilə aparılmalıdır.

Səkkizinci maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, İ.Ə.-nin yüksək razılığı ilə özümün gəlirimdən həmişəki kimi istifadə etməyə icazəm olduğundan İ.Ə.-nin Tiflisdə yerləşən xəzinəsinə ildə 8.000 çervon² bac verməyi öhdəmə alıram, bac iki müddətə, yəni bir hissəsi fevralın 1-də, o biri hissəsi isə sentyabrın 1-də, özü də bu traktatın İ.Ə. tərəfindən təsdiqi zamanı birinci hissənin, yəni 4.000 çervonun ödənişi ilə başlanır. Bundan başqa Asiya qayda-qanunu ilə and içməklə

¹ Şuşanın «Gəncə qapıları» nəzərdə tutulur.

² Çervon - Rusiyada pul vahidi, qızıl pul ilə 3,14 man.

yanaşı, mən böyük oğlum Məmmədhəsən Ağanın ikinci oğlu Şükürallahı həmişəlik Tiflisdə yaşamaq üçün girov verməliyəm.

Doqquzuncu maddə

İ.Ə. özünün xüsusi mərhəməti ilə, Tiflisdə sədaqət bildirmək üçün saxlanılmalı olan zati-aliləri (xamm) nəvəsinin dolanışığı üçün Rusiya pul vahidi ilə gündə 10 gümüş manat iltifatla bəxş edir.

Onuncu maddə

Bu müqavilə əbədi müddətə bağlamır və bundan belə həmişəlik heç bir dəyişikliyə uğramamalıdır.

On birinci maddə

Bu traktın İ.Ə. tərəfindən onun dövlət möhürü vurulmuş Ali Fərman ilə təsdiqi bu sənədin imzalanmasından 6 ay keçənədək və ya mümkün olsa, daha tez olmalıdır.

Yuxarıdakıların həqiqətə uyğun olduğunu [bildirmək] üçün aşağıda imza edənlər Yelizavetpol dairəsinin düşərgəsində, Kürək çayı yaxınlığında, miladın 1805-ci ilinin yayında, mayın 14-də (müsləman təqviminə görə 1220-ci il səfər ayında) bu maddələrə qol çəkərək öz möhürlərini vurdular¹.

¹ Buna oxşar ikitərəfli müqavilələr 1805-ci ildə Şəki və 1806-cı ildə Şirvan xanlıqları ilə də bağlanmışdı.

61. TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ

Türkmənçay müqaviləsi Rusiya ilə İran arasında 1828-ci il fevralın 10(22)-da Cənubi Azərbaycanda, Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində bağlanmışdır. Bu müqavilənin bağlanması ilə həmin dövlətlər arasında 1813-cü il 12 oktyabr tarixli Gülistan müqaviləsi qüvvədən düşmüş sayılır. Zaqafqaziya ölkələri Rusiyaya qəti şəkildə birləşdirilir (Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da daxil olmaqla), Rusiya yeganə dövlət olmaqla Xəzər dənizində hərbi donanma yerləşdirmək hüququnu saxlayır. İran üzərinə gümüş pul ilə 20 milyon manatlıq təminat qoyulurdu. Türkmənçay müqaviləsi ilə 1804-1813 və 1826-828-ci illər Rusiya-İran savaşlarına son qoyuldu. Zaqafqaziya feodal-ara çəkişmələri kəsildi. Bununla yanaşı Türkmənçay müqaviləsi vahid Azərbaycan xalqını və onun torpaqlarını iki yerə parçalamış oldu.

Türkmənçay müqaviləsinin mətni Rusiyada dəfələrlə çap edilmişdir. Aşağıda müqavilənin mətni ilk çaplardan biri üzrə azərbaycancaya çevrilmişdir: «Сборник трактатов, конвенций и других актов, заключенных Россией с Европейскими и Азиатскими державами, а также и с Северо-Американскими Штатами. СПб., 1845, с 139-149.

TÜRKMƏNÇAY TRAKTATI¹

I maddə

¹ İranın Rusiyaya müharibə elan etməsi ilə bağlı olaraq 1826-cı il sentyabrın 16-da Rusiyanın verdiyi «Bəyannamə»də gələcək sülh müqaviləsinin başlıca müddəaları qabaqcadan bildirilmişdi. Burada A.P.Yermolovun və A.S.Menşikovun 1826-cı il noyabrın 17-də xarici işlər naziri qraf K.V.Nesselrodeyə təqdim etdikləri yazılı təklifləri də nəzərə alınmışdı. Layihə 1827-ci ilin mart-aprelində müzakirə edildikdən sonra sülh traktatını və xüsusi ticarət aktını əsaslandıran təlimat da hazırlanmışdı.Yeni müqavilənin şərtləri haqda çar reskripti artıq 1827-ci il mayın 24-də Cəlaloğlu yanındakı rus hərbi düşərgəsinə göndərilmişdi.

Barışq danışıqlarına gəldikdə isə, 1827-ci ilin fevralında ilkin danışıqlar aparılmış, noyabrın 6-da Dehqarqanda yenidən başlanmışdı. Rusiya nümayəndə heyətinə İ.F.Paskeviç, A.S.Qriboyedov, A.M.Obrezkov, A.K.Amburger, N.D.Kisəlyov və dilmanclar A.A.Bakıxanov və Q.M.Vlaqali, İran nümayəndə heyətinə isə Abbas Mirzə, qaimmaqam Fərrahani, bəylərbəyi Fətəli xan stats-katib Mirzə Məhəmməd Əli və fransızca bilən dilmanc Mirzə Məsud daxil idilər. Təminat məsələsi üzrə bəzi ciddi narazılıq danışıqların kəsilməsinə gətirib çıxardı. Danışıqlar fevralın 6-da yenidən başladı. Müqavilənin başlanacağı vaxt 1828-ci il fevralın 9-dan 10-na keçən gecə saat 12.00-da Abbas mirzənin saray münəccimi tərəfindən müəyyən edilmişdi. Müqavilə bu vaxtda da imzalandı. Bu münasibətlə rus toplarından 101 yaylın atəşi açıldı.

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri¹ və İran şahı həzrətləri² arasında, onların vərəsələri və taxt-tacın varisləri, onların dövlətləri və qarşılıqlı surətdə təbəələri arasında bundan sonra əbədi sülh, dostluq və tam razılıq olacaqdır.

II maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hörmətlə qəbul edirlər ki, razılığa gələn yüksək tərəflər ara-sında baş vermiş və xoşbəxtlikdən, indi qurtarmış müharibə³ ilə Gülistan traktatının⁴ qüvvəsi üzrə qarşılıqlı təəhhüdlər⁵ də başa çatmışdır; onlar göstərilən Gülistan traktatını Rusiya və İran

¹ *Çar I Nikolay* (1825-1855) nəzərdə tutulur.

² *Fətəli şah* (əsil adı Babaxan idi) nəzərdə tutulur (1766-1834). Qacarlar sülaləsindən olub, Ağa Məhəmməd şah Qacarin (1742-1797) qardaşı oğlu idi. 1797-1834-cü illərdə İran şahı olmuşdur. Fətəli şahın dövründə İranın sosial-iqtisadi və siyasi geriliyi daha da dərinləşmiş, o, Avropa kapitalist ölkələrinin və Rusiyanın müstəmləkəçilik təcavüzlərinin obyektinə çevrilmişdi. Bir-birinin ardınca Fransa (1807), İngiltərə (1801, 1809, 1814) və Rusiya ilə (1813, 1828) qeyri-bərabər *müqavilələr bağlanmışdı*.

³ Rusiya və İran arasındakı 1804-1813-cü illər müharibəsi başa çatdıqdan sonra İngiltərə tərəfindən qızışdırılan İran, Gülistan sülhünün şərtlərini pozur və ərazi iddiaları irəli sürürdü. Bu davakar niyyətin qarşısını dinc yolla almaq mümkün olmadı. İran ordusu müharibə elan etmədən 1826-cı il iyulun 16-da Mirak yaxınlığındakı rus düşərgəsinə hücum etdi, İrəvan sərdarı Əmirxan Gəncəni tutdu. Abbas Mirzə isə Şuşanı mühasirəyə aldı, lakin o, burada sentyabrın 5-dək ləngidi. Bu, A.P.Yemolova general V.Q.Mədətovun dəstəsini Ağstafa altında toplamağa imkan verdi. Sentyabrın 3-də Gəncə qaytarıldı. Abbas Mirzə Şuşanın mühasirəsini buraxdı və Mədətova qarşı hərəkətə başladı. Sentyabrın 13-də Gəncə altında 8 minlik rus ordusu Abbas Mirzənin 35 minlik ordusunu məğlubıyyəyə uğratdı və onun qalıqlarını Arazin o tayma atdı. 1827-ci il iyunun 8-də Eçmiədzin, iyulun 7-də Abbasabad, oktyabrın 1-də İrəvan alındı. Sonra rus qoşunları Naxçavana daxil oldu. Oktyabrın 3-də Mərənd, 14-də Təbriz, 1828-ci il yanvarın 15-də Umiya, 25-də isə Ərdəbil tutuldu. Tezliklə hər iki dövlət arasında sülh müqaviləsi imzalandı.

⁴ Rusiya ilə İran arasında 1804-cü ildə başlanmış müharibənin gedişində sülh danışıqları Aslandüzdə 1812-ci ilin sentyabrında başlanmışdı. Həmin ilin sonunda danışıqları Gülistanda aparmaq qərara alındı. 1813-cü il oktyabrın 1 (13)-də orada barışıq imzalandıqdan sonra, N.F.Rtişşev və Mirzə Əbdül Həsən müqavilənin maddələrini razılaşdırmağa başlamış, oktyabrın 12(24)-də isə sülh bağlanmışdı (bax: AKTM, V c. s. 734-747). I Aleksandr İranla sülh bağlanılması haqqında manifestin layihəsini 1813-cü il dekabrın 12(24)-də Friburda imzaladı, ancaq P.A.Rumyantsev Sankt-Peterburqda, manifesti alanda orada səhv tapdı (Rusiyaya keçən Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının adı yox idi). Buna görə 1814-cü ilin sentyabrında ratifikasiya olmuş sülh haqqında çar manifesti yalnız 1818-ci il iyulun 16(28)-da, müqavilənin məni isə avqustun 7 (19)-də elan edilmişdi.

⁵ Gülistan traktatı 11 maddədən ibarət idi. Gülistan traktatına əsasən İran, Gəncə, Qarabağ Şəki, Şirvan, Quba, Bakı və Talışxanlıqlardan, Şərqi Gürcüstan və Dağıstana olan iddiasından əl çəkdi və onların Rusiya ilə birləşməsinə təsdiqlədi. Müqavilə Rusiyaya Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamağa və hər iki ölkə tacirlərinin sərbəst ticarətinə ixtiyar verir, rus tacirləri İranın daxili gömrük vergilərindən azad olunurdu.

arasında yaxın və uzaq gələcəyə sülh və dostluq münasibətləri qurmalı və təsdiq etməli olan indiki şərtlər və qərarlarla əvəz etməyi zəruri hesab etdilər.

III maddə

İran şahı həzrətləri öz adından vərəsələri və varisləri Arazın o tayı və bu tayı üzrə Eravan xanlığını və Naçıvan xanlığını Rusiya imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gedir. Şah həzrətləri bu güzəşt nəticəsində hazırkı müqavilənin imzalanmasından sayılmaqla altı aydan gec olmayaraq, yuxarıda adları çəkilənlər hər iki xanlığın idarə etməsinə aid olan bütün arxivləri və ictimai sənədləri Rusiya rəisinə verməyi vəd edir.

IV maddə¹

Müqaviləyə qoşunlan yüksək tərəflərin razılığı ilə hər iki dövlət arasında sərhədlər aşağıdakı hüdduda qərara alınır: Sərhəd xətti Türkiyə torpaqlarının ucundakı kiçik Araratın zirvəsindən aralıda düz istiqamətdə ən yaxın nöqtədən başlayaraq o, dağların zirvəsindən keçir; buradan mailliklik üzrə Kiçik Araratın cənub tərəfdən axan Aşağı Qarasu çayının yuxarılarına düşür. Sonra sərhəd xətti o çayın axarı üzrə Şərur qarşısında Arazə töküldüyünü yeridərək davam edir; bu məntəqədən Abbasabad qalasından Araz çayının yatağı üzrə gedir; burada qalanın Arazın sağ sahilində yerləşən xarici istehkamları yanında, yəni 3 ½ Rusiya verstində bütün istiqamətlərdə dövrə haşiyələnəcək və o ətrafda olan torpaq sahəsini büsbütün məhz Rusiyaya məxsus olacaqdır və bu gündən sayılmaqla iki ay ərzində ən yüksək dəqiqliklə ayrılacaqdır. Sərhəd xətti o yerdən, göstərilən dövrənin şərq tərəfindən Arazın sahilinə birləşdiyi yerdən başlayaraq bir daha çayın yatağı ilə yeddibulaq dərəcədə gedir; buradan İran torpağı Araz çayının yatağı üzrə 3 ağaca, yəni 21 Rusiya verst uzanacaqdır; sonra sərhəd Muğan düzü vasitəsilə Bolqar çayadək, iki kiçik Adınabazar Sarıqamış çayının birləşməsindən 3 ağac, yəni 21 verst aşağıda olan torpaqlara gedir; sərhəd buradan Bulqar çayının sol sahili üzrə yuxarı adları çəkilən kiçik Adınabazar çayının sağ sahili üzrə onun yuxarılarına davam edir, buradan isə Cikoir yüksəkliyinin zirvəsindək elə davam edir ki, o

¹ A.S.Qriboyedov Türkmənçay traktının ayrı-ayrı maddələrinin irəli sürülməsində mühüm rol oynamışdır. İ.F.Paskeviç qeyd etmişdir ki, 4 və 13-cü maddələr Qriboyedov tərəfindən «yaxşılaşdırılmış», 14-cü maddə isə genişləndirilmişdir. Ermənistanə və təzminatın həcminə aid maddələr dəyişikliyin əsas hissəsini təşkil edirdi. Tarixi ədəbiyyatda 12, 14 və 15-ci maddələrin müəllifləri A.S.Qriboyedov sayılır. (Акты, VII ч., с. 644-645; Шостакович С.В. Дипломатическая деятельность А.С. Грибоедова. М., 1960.)

yüksəklikdən Xəzər dənizinə tökülən bütün sular Rusiyaya məxsus olacaqdır, İran tərəfə axan bütün sular İrana məxsus olacaqdır. Burada iki dövlət arasında sərhəd dağ zirvələri ilə müəyyən edilir; qərarlaşdırılmışdır ki, onların Xəzər dənizinə doğru enişi Rusiyaya məxsus olmalıdır, o biri yanındakı enişi ilə İrana məxsusdur. Sərhəd Cikoir yüksəkliyi zirvəsindən Talış Ǿrş dairəsindən ayrıran dağlar üzrə Qəmərkuhun zirvəsindək keçir. Suların axarını iki yerlə bölən dağların başı, yuxarıda Adınabazarın yuxarı axarı və Cikoir zirvəsi arasında deyilən sahə kimi burada eləcə də sərhəd hüdudunu təşkil edəcəkdir. Sonra sərhəd xətti suların axarına aid yuxarıda şərh olunan qaydalara aramsız əməl etməklə Qəmərkuhun zirvəsindən Züvand və Ǿrş dairələrini ayrıran dağ silsiləsi üzrə Vəlkic darisənin sərhədlərindək uzanacaqdır. Beləliklə, adı çəkilən dağın zirvəsindən əks tərəfdə yerləşən hissəsi istisna olmaqla Züvand dairəsi Rusiyaya birləşir. Hər iki dövlət səhəd xətti su axınının yuxarıda qeyd olunan qaydalarına daima uyğun olaraq, Vəlkic dairəsi sərhədindən Kloputanın zirvəsi və Vəlkic dağlarının baş silsiləsi üzrə Astara çayının şimal mənbəyindək, buradan o çayın yatağı boyu onun Xəzər dənizi töküldüyü yerə davam edəcək ki, burada da Rusiya torpaqlarını İranda ayırmalı olan sərhəd xətti qurtarır.

V maddə

İran şahı həzrətləri bütün Rusiya imperatoru həzrətlərinə öz səmimi imperat dostluğunun sübutu olaraq, bu maddə ilə həm öz adına, həm də öz vərəsələri və İran taxt-tacının vasitələri adından yuxarıda gösətirilən sərhəd xətti arasında və Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən bütün torpaqların və bütün adaların, bununla bərabər həmin məmləkətlərdə yaşayan bütün köçəri və baqça xaricilərin əbədi zamanadək Rusiya imperiyasına məxsus olduğunu təntənə ilə tanıyır.

VI maddə

İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında müharibə ilə Rusiya imperiyasına vurulmuş xeyli ziyan, həmçinin Rusiya təbəələrinin düçar olduğu qurbanlara və itkiyə hörmət əlaməti olaraq, onların əvəzinə pul təzminatı ilə ödəməyi öhdəsinə götürür. Müqaviləyə qoşulan hər iki yüksək tərəf o mükafatın məbləğini on kuru tümən raicə, ya iyimi milyon gümüş manat qərarlaşdırılmışdır¹, onu vaxtı, ödəniş qaydası və təminatı sözbəöz hazırkı

¹ Sülh müqaviləsinin Peterburqda müəyyənləşdirilmiş şərtlərində hərbi xərcləri və rus təbəələrinin itkilərini ödəmək üçün İranın 10 mln. gümüş manat verməsi nəzərdə tutulurdu. 1827-ci il fevralın 20-də aparılan danışıqlar zamanı Baş qərargahın rəisi general İ.D.Dibiç 700 min tümən təzminat verilməsini irəli sürülmüşdü. Lakin səfir Mirzə Məhəmməd Əli bu şərtləri

Traktata daxil edilə biləcək qüvvəyə malik olan xüsusi müqavilədə qərarlaşdırılmışdır.

VII maddə

İran şahı həzrətləri öz əlahəzrət oğlu şahzadə Abbas Mirzəni¹ öz vərəsəsi və taxt-tacın varisi təyin etmək iltifatında bulunan kimi, Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri İran şahı həzrətlərinə öz dostluq münasibətlərini və bu varislik qaydasının təsdiqinə kömək etmək arzusunu açıq-aşkar sübut etməkdən ötrü bundan sonra şahzadə Abbas Mirzə həzrətlərinin simasında İran taxt-tacının vərəsəsi və varisini, onun taxta çıxmasından sonra isə onu o dövlətin qanuni hökmdarı hesab etməyi öhdəsinə götürür.

VIII maddə

Rusiya tacir gəmiləri, əvvəlki qayda üzrə, Xəzər dənizində və onun sahilləri boyunca azad üzmək və bununla bərabər onlara yaxınlaşmaq hüququna malikdir; gəmi qəzası hallarında İranda onlara hər cür kömək edilməlidir. Bu üsulla İran ticarət gəmilərinə və Xəzər dənizində əvvəlki qayda üzrə üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq hüququ verilir ki, orada gəmi qəzası hallarında onlara qarşılıqlı surətdə hər cür vəsaitlə kömək göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə, qədimdə olduğu kimi, yalnız Rusiya hərbi bayrağı altında olan hərbi gəmilər Xəzər dənizində üzə bilər; bu səbəbdən də əvvəlki müstəsna hüquq² indi də onlara verilir və təsdiq edilir ki, Rusiyadan baş-qa heç bir dövlətin Xəzər dənizində hərbi gəmiləri ola bilməz.

IX maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hər vasitə ilə onlar arasında bu qədər xoşbəxtliklə bərpa olunmuş sülh və dostluğu bərqərar etməyi arzulayaraq, müvəqqəti tapşırıqların icrası və ya daimi qalmaq üçün bu və ya o biri dövlətə göndərilən yüksək sarayların (hökumətlərin. - *Red.*) səfirlərinin, nazirlərinin və işlər müvəkkillərinin³, onların dərəcəsinə, razılığa gələn

müzakirə etməyə səlahiyyəti olmadığını bildirmişdi. Dehqarqanda gedən danışıqlarda, noyabrın 7-də İ.F.Paskeviç 15 kurur və ya 7,5 mln. tımən (15 kurur - 30 mln. manat) təzminat istəmişdi.

¹ Abbas Mirzə (1789-1833) İranın vəliəhdi, Azərbaycanın canişini idi. İran dövlətinin idarə edilməsində, onun xarici siyasətində rəhbər rol oynayırdı. 1804-1813 və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1821-1823-cü illər İran-Türkiyə müharibəsinin gedişində İran ordusuna komandanlıq etmişdir.

² Gülistan müqaviləsi nəzərdə tutulur.

³ İranda daimi diplomatik missiyanın təyin edilməsi barədə fərman 1828-ci il aprel ayının 15-də verilmiş, A.S.Qriboyedov İrana nazir-rezident vəzifəsinə qoyulmuşdu. Sentyabrın 9-da

yüksək tərəflərin şərafinə, onları birləşdirən səmimi dostluğa və yerli adətlərə uyğun olaraq, ehtiramla və (hər birinin) ayrılıqda qəbul edilməsini qarşılıqlı surətdə rəva bilirlər. Xüsusi protokol ilə bu və ya o biri tərəfin əməl etməsi üçün bu məzmununda mərasim qərarlaşacaqdır.

X maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında ticarət əlaqələrinin bərpa olunmasını və genişlənməsini sülhün bərqərar olmasının ən başlıca xeyirxah nəticələrindən biri saydıqları üçün tam qarşılıqlı razılıq əsasında hökm verildilər ki, ticarətə hamilik edilməsinə və qarşılıqlı surətdə təbəələrin təhlükəsizliyinə aid olan bütün sərəncamlar səadətə yoluna qoyulsun və onlar onu qarşılıqlı surətdə müvəkillər tərəfindən bağlanacaq, bu sülh müqaviləsinin eyni güclü hissəsi sayılmalı olan və ona əlavə edilən ayrıca Akt ilə izah etsinlər¹ İran şahı həzrətləri, qabaqlar olduğu kimi, Rusiyaya ticarətin xeyrinə tələb olunan hər yerə konsullar və ticarət agentləri təyin etmək hüququ verir və öhdəsinə götürür ki, hər birinin məyyəti on nəfərdən çox olmayacaq konsul və agentlərə hamilik göstərsin ki, onlar öz rütbələrinə verilmiş şan-şövkət və üstünlüklərdən istifadə etsinlər. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz tərəfindən İran şahı həzrətlərinin konsul və ya ticarət agentlərinə münasibətdə tam qarşılıqlığa əməl etməyə vəd verir. İran hökumətinin Rusiya agentinə və ya konsulusuna əsaslı şikayəti olarsa, Rusiya naziri (səfiri. - *Red.*) və ya şah həzrətləri sarayı yanında işlər müvəkkili, ya da onların bilavasitə rəisi öz mülahizəsinə əsasən günahkarı vəzifəsindən uzaqlaşdırır və onu müvəqqəti olaraq digər şəxsə həvalə edə bilər.

XI maddə

Qarşılıqlı surətdə təbəələrin bütün tələbləri və müharibə ilə dayandırılmış başqa işlər sülh bağlandıqdan sonra ədalətlə bərpa olunacaq və həll ediləcəkdir. Qarşılıqlı surətdə təbəələrin öz aralarında bu və ya o biri hökumətin xəzinəsinə müqavilə təəhhüdləri dərhal və tamamilə təmin edilməlidir.

missiyanın bütün ştatı Təbrizə yola düşmüş və oktyabrın 6-da ora çataraq, ratifikasiya fərmanını Abbas Mirzəyə təqdim etmişdi. A.S.Qriboyedov 1829-cu il yanvarın 30-da faciəli surətdə missiyanın başqa üzvləri ilə birlikdə öldürülmüşdü.

¹ Rusiya ilə İran arasında ticarətə və hər iki dövlət təbəələrinin təhlükəsizliyinə dair Akt Türkmənçay barışıqları ilə bir gündə bağlanmışdı (bax: Сборник Трактатов, конвенций и других актов, заключенных с Россией, СПб., 1845, с. 152-158).

XII maddə

Barişığa gələn yüksək tərəflər təbəələrin xeyri üçün özlərinin ümumi razılığını üzrə qarşılıqlı surətdə qərara almışdır: onlardan Arazın hər iki tərəfində tərpnəməyən əmlaka malik olanlarına üç il verilməlidir ki, onlar bu müddət ərzində onu azad surətdə satsınlar və dəyişsinlər. Lakin Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri, ona aidiyyatı olduğuna görə, keçmiş İrəvan sərdarı Hüseyn xanı, onun qardaşı Həsən xanı və keçmiş Naxçıvan hakimi Kərim xanı bu iltifatlı sərəncamdan kənar edir.

XIII maddə

Axırıncı və ya bından qabaqkı müharibənin gedişində əsir alınmış hər iki tərəfin bütün hərbi əsirləri, bununla bərabər hər iki hökumətin nə vaxtsa qarşılıqlı əsir düşmüş təbəələri azad edilməli və dörd ay ərzində qaytanmalıdır; onlar həyatı azuqə və digər tələbatlarla təmin edilməli və onları qəbul etmək və sonrakı yaşayış yerinə yollamağa sərəncam vermək üçün hər iki tərəfdən ayrılmış komissarlara verməkdən ötrü Abbasabada göndərməlidir. Razılığa gələn yüksək tərəflər hər iki tərəfdən əsir düşmüş, lakin olduqları yerin uzaqlığına və ya başqa bir səbəbə və ya vəziyyətə görə göstərilən müddətə qaytarılma bilməyəcək bütün hərbi əsirlərə, habelə Rusiya və İran təbəələrinə də bu yolla yanaşacaqlar. Hər iki dövlət belələrinin hər bir vaxt tələb edilməsində özünə dəqiq və qeyri-məhdud hüquq verir və öhdəsinə götürür ki, onlar aşkar edildikdə və ya onlar haqqında tələblər alındıqda qarşılıqlı surətdə onları [bir-birinə] qaytarsınlar.

XIV maddə¹

Razılığa gələn yüksək tərəflərdən hər biri axırıncı müharibənin başlanmasınadək və ya o vaxtı digərinin təbəəliyinə keçmiş olan satqımların və fərarilərin verilməsini tələb etməyəcəkdir. İran hökuməti, bu qaçqınlardan bəzilərinin və onların köhnə həmvətənlərinin və ya hakimiyyəti altında olanların

¹ Bu maddə ilə bağlı olaraq Qafqazın baş hakimi adma gələn 12 noyabr 1842-ci il şah fərmanında göstərilirdi ki, bu maddəyə olduqca geniş mənə verilir və sərhəd sakinlərinə bəxş edilmiş keçmə sərbəstliyindən sui-istifadə edilir. Bundan irəli gələn narazılıqları aradan qaldırmaq üçün traktatın 14-cü maddəsi üzrə Tehran sarayı ilə danışıqlar aparılmış, 1844-cü il iyulun 3-də Rusiya ilə İran arasında konvensiya imzalanmışdı. Konvensiyaya görə: 1) hər iki dövlətin təbəələri bundan sonra bir dövlətdən o birinə pasportsuz və öz rəislərinin formal icazəsi olmadan keçə bilməzdi; 2) əgər pasportsuz keçmə halı baş versəydi, onda həmin şəxs ən yaxın sərhəd rəisliyinə və ya öz dövlətinin konsuluna qaytarılmalı idi; 3) hər iki dövlətin təbəələrinin öz hökumətinə keçmə üçün icazə haqqındakı bütün xahişləri yerinə yetirilməli idi (AKTM, XI c. s. 590).

arasında qərəzli əlaqələrdən qarşılıqlı surətdə baş verə biləcək zərərli nəticələrin qarşısını almaq üçün, öhdəsinə götürür ki, indi və ya sonralar Rusiya hökumətinin adbaad göstərdiyi adamların Arazla Çara çayının, Urmiya gölünün, Cakatu çayının və Qızıl Üzən çayının Xəzər dənizinə töküldüyü yer arasında yaratdığı hüduddakı öz torpaqlarında olmasını qadağan edəcəkdir. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz tərəfindən İran qaçqınlarının Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarında və İrəvan xanlığının Araz çayının sağ sahilində yerləşən hissəsində yurd salmasına və ya yaşamasına [hər hansı] bir qərarla icazə verməyəcəyini vəd edir. Lakin özlüyündə aydındır ki, ancaq rəsmi rütbə daşıyan və ya müəyyən ləyaqət sahibi olan adamlara: şəxsi nümunələri, nəsihət və gizli əlaqələri ilə keçmişdə onların idarəsində və ya hakimiyyəti altında olan əvvəlki həmvətənlərinə zərərli təsir göstərə bilən xan, bəy və dini rəislər və ya mollalara qarşı bu şərtin gücü var və olacaqdır. Ümumiyyətlə, hər iki dövlətin sakinlərinə gəldikdə isə, razılığa gələn yüksək tərəflər qərara alır ki, hər iki tərəfin bir dövlətdən o birinə keçmiş və ya bundan hansı gömrük və vergi qoyulmadan tərpənməyən mülkiyyətini sonra keçəcək təbəələri onlann keçdiyi hökumətin icazə verdiyi hər yerdə yurd sala və yaşaya bilər.

XV maddə

Şah həzrətləri öz dövlətinə sakitliyi qaytarmaq və öz təbəələrindən hazırkı müqavilə ilə bu qədər xoşbəxtliklə başa çatmış müharibədə törədilmiş bədbəxtlikləri daha da artırma bilən hər şeyi kənar etmək kimi xeyirli, xilasedici niyyətlə hərəkət edərək, Azərbaycan adlanan vilayətin bütün əhalisinə və məmurlarına büsbütün və tam bağışlanma əta edir. Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq onlardan heç kəs öz hərəkətinə və ya müharibə ərzində və ya Rus ordusunun adı çəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə təqibə, dini əqidəsinə görə təhqirə məruz qalmamalıdır. Bundan başqa o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneəsi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına və əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan tərpənən mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir¹. Tərpənməyən mülkə gəldikdə isə, onun satılması və ya onun haqqında öz xoşuna sərəncam üçün beş illik müddət müəyyən edilir. Lakin bu

¹ Türkmənçay müqaviləsinin XV bəndinin bu parçası başlıca olaraq İranda yaşayan erməni əhalisinin Zaqafqaziya köçürülməsi üçün istifadə edilmişdi (bax: qaynaq 62, qeyd 4). Məndə bu nəşəyə üstüörtülü diplomatiya dilində xatırladılsa da, görünür, müqaviləyə arxalanan ayrıca razılışma üzrə məhz «İran erməniləri»nin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Bunu tarixi qaynaqlar aydın göstərir: Записка о переселении армян из Персии в наши области. - *Грибоедов А.С. Сочинения*, т. 2. М., 1971, с. 339-341; АКТЫ. Т. V, ДОК. 618.

bağışlanma qeyd olunan bir illik müddət başa çatanadək məhkəmə cəzası düşən günah və ya cinayət işləmiş adamlara şamil edilmir.

XVI maddə

Müvəkkillər bu sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra, qarşılıqlı surətdə təxirə salınmadan təcili olaraq, hərbi əməliyyatların kəsilməsi haqqında bütün yerlərə xəbər və lazımi fərman göndərməlidir. Eyni məzmununda iki nüsxədə tərtib edilmiş, hər iki tərəfin müvəkkilləri tərəfindən imzalanmış, onların gerbli möhürləri ilə təsdiq edilmiş və qarşılıqlı olaraq bir-birinə verilmiş bu sülh müqaviləsi Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri tərəfindən təsdiq və ratifikasiya edilməli¹ və onların imzaladığı ratifikasiya mətnləri təntənəli şəkildə hər iki tərəfin müvəkkilləri tərəfindən dörd ay ərzində və ya mümkün olduqca daha tez dəyişdirilməlidir. Fevral ayının 10-da İsanın anadan olmasının 1828-ci ilində Türkmənçay kəndində bağlanmışdır.

Əslinə qol çəkmişlər: İvan Paskeviç², A.Obrezkov.

¹ Müqavilə çar hökuməti tərəfindən 1828-ci ilin martında, Qacarlar tərəfindən iyul ayında ratifikasiya edilmişdir.

² İ.F.Paskeviç 1826-cı ildən Zaqafqaziyadakı rus qoşunlarına komandanlıq edirdi. 1827-ci il martın 27-də general Yermolovun yerinə Qafqazın baş hakimi təyin edilmişdi.

62. A.S.QRİBOYEDOV, P.D.ZAVELEYSKİ. «RUSİYA-ZAQAFQAZIYA ŞİRKƏTİNİN YARADILMASI HAQQINDA QEYDLƏR»

XIX yüzilin 30-cu illərinə yaxın çar hökuməti Zaqafqaziya məsələsini hərbi-siyasi baxımdan öz xeyrinə həll etmiş olsa da, bu zəngin ölkədə iqtisadi siyasət xəttini hələ müəyyən edə bilməmişdi. Artıq İranda «səlahiyyətli nazir» (səfir) vəzifəsinə təyin edilmiş A.S.Qrıboyedov Tiflisin mülki qubernatoru P.D.Zaveleyski ilə birlikdə «Rusiya-Zaqafqaziya ticarət şirkəti» layihəsini hazırlayıb 1828-ci ildə İ.F.Paskeviçə təqdim etmişdi. Layihə XIX yüzilin başlanğıcında qabaqcıl rus iqtisadi fikrinin parlaq nümunəsi sayıla bilər. Layihənin müəllifləri 1821-ci il ticarət tarifi in Zaqafqaziyada ticarət kapitalının artımına təsirini alqışlasalar da, onun kifayətedici olmadığını göstərirdilər. Onların fikrincə, bu, Zaqafqaziyada «daxili sənayenin inkişafına təsir etmədi: bir dənə də fabrik yaradılmadı, nə əkinçilik, nə də bağçılıq çiçəklənmədi». Buna görə də 100 milyon manatlıq səhmdar kapital özlündə yaradılacaq «Rusiya-Zaqafqaziya ticarət şirkəti» əslində ticarətdən çox sənaye müəssisəsi kimi çıxış etməli, Zaqafqaziyanın özündə olan xammal ilə işləyən yerli emaledici fabriklə zavod sənayesi (şəkər, məhud, gön-dəri, şüşə və b.) müəssisələri yaratmalı, bununla yanaşı üzümçülüüyü, şərəbçiliyi, baramaçılığı, tütüncülüüyü ilə inkişaf etdirməli idi. Deməli, layihənin baş ideyası yerli xammal istehsalı ilə Zaqafqaziyanın öz emaledici sənayesinin üzvü bağlılığı, bir də «yerli sakinlərin», «yürüşdən qayıdan gürcülər və ya Şirvan, Qarabağ və b. əyalətlərin müsəlmanlarının» ticarət-sənaye işləri vasitəsilə siyasi və mənəvi baxımdan Rusiya ilə yaxınlaşması idi. «Yalnız bu yolla bizlə bəzə tabe olan xalqlar arasında kəskin sədd qoyan xurafat aradan qaldırılar». Ancaq müəlliflərin «milliyyətindən asılı olmayaraq özlərinin bütün təbəələrinə xeyirxahlıq göstərən bizim insanpərvər monarxların ali məqsədi» haqqında yazdıqları sözlər layihənin ən yanlış və zəif yeridir. Təsədüfi deyildir ki, çar hökumətinin yüksək mə'murları: canişin baron V.Q.Rozen və general M.S.Jukovski layihəni düşmənçəsinə qarşılayaraq, «belə getsə, burada (Zaqaf-qaziyada - *Red.*) Birləşmiş Amerika Ştatları yaranar» yazmaqla onu kəskin şəkildə pisləmişdilər. Belə kəskin münasibət çarizmin hazırladığı iqtisadi siyasətin mahiyyəti ilə bağlı idi; Zaqafqaziyanın xammal mənbəyinə və Mərkəzi Rusiya fabrikləri məhsullarının alqı-satqı bazarına çevrilməsi siyasəti burada yerli emaledici sənaye müəssisələri şəbəkəsinin açılması ilə heç cür uzlaşa bilməzdi.

Qrıboyedov-Zavəleyski layihəsinin mətni 1959-cu il çapı üzrə bəzi qısaltmalarla çevrilmişdir (*Грибоедов А.С. Сочинения*, М., 1959, с. 471-494).

1. Zaqafqaziya ölkəsinə diqqətlə nəzər salan hər kəs yəqin edər ki, orada təbiət insan üçün hər şeyi hazırlamışdır; ancaq indiyə kimi insanlar təbiətdən istifadə etməmişlər. İndiki hökumət yalnız öz gücü hesabına keçirir; lakin məlumdur ki, dövlət təsərrüfatı işində yaxşı uğur qazanmaq üçün hökumətin və ayrı-ayrı şəxslərin birgə səyləri zəruridir. Şəxsi fayda özlündə ictimai faydaya can atan, tacirlərin və iri kapitalistlərin olmadığı bir yerdə isə ayrı-ayrı adamların fərdi hərəkətləri müdrək hökumətin xoş niyyətlərinə az kömək edər və ya ümumiyyətlə kömək edə bilməz.

Belə bir şəraitdə dövlət müşaviri Qriboyedov və kollegiya müşaviri Zaveleyski bu diyarın¹ zəngin ehtiyatlarını və vəsaitlərini diqqətlə araşdırdıqdan sonra ümumi işin faydası üçün, zati-aliləri qraf İvan Fyodoroviç Paskeviç-Erivanskiyə² çatdırılmaq üçün Qafqazın o tayında yerləşən varlı əyalətlərdə şirkət açmaq haqqında plan tərtib etmək fikrinə düşdülər. [Bu şirkət] şərabçılıq, ipəkçilik, pambıq-parça mallarının müstəmləkələrdə yetişdirilən malların, boya, əcxaxana və b. məhsullarının buraxılışına rəhbərlik edib onları təkmilləşdirmək üçün yaradılmalıdır.

Siz, zati-aliləri ölkəni idarə etməyə başladıqdan dərhal sonra 1827-ci ilin I rübündə və sonralar Cəlaləğulda³ düşərgə və hərbi hazırlıqların səs-küyü içərisində aşağıda imza edənlərin birinə dəfələrlə belə bir arzunuzu bildirmişdiniz ki, Rusiyanın 27 il ərzində boş yerə gözlədiyi, dövlətin xeyrinə götürülməli faydanı əldə etmək məqsədi ilə sizə etibar edilmiş əyalətlərdə yeni dəyişikliklər keçirəsiniz.

Sizin rəhbərliyinizlə, gələcəkdə gəmilərin üzə bilməsi məqsədilə, Kür çayının Samuxa qədər təmizlənməsi planı tərtib olunmuşdu; zəngin Kaxetiyanın, Şəki xanlığı və Yelizavətpol dairəsinin birləşdiyi bu yeri siz, yerli məhsulların toplanması, ilin çox da isti olmadığı, rus tacirlərinin isə Nijeqorod yarmarkasından sonra öz mallarını mübadilə üçün buraya gətirə biləcəyi vaxtda yarmarka açmaq üçün nəzərdə tutmuşdunuz.

İran ilə [hərbi] kampaniyanın sürətli və şöhrətli hadisələri bu faydalı ideyaların arzu olunan yetkinliyə çatmasına imkan vermədi və Siz zati-aliləri

¹ Zaqafqaziya nəzərdə tutulur.

² *İ.F.Paskeviç*-rus hərbi qulluqçusu, general-feldmarşal; 1826-1830-cu illərdə Zaqafqaziyada Rusiyanın baş komandanı və hakimi, I Nikolayın müttəci siyasətinin fəal icraçısı kimi dekabristlərə divan tutulmasında iştirak etmiş (dekabristlərin «iş» üzrə Ali məhkəmənin üzvü idi), 1830-1831-ci illər Polşa azadlıq üsyanının və 1849-cu il Macar inqilabının yatırılmasına başçılıq etmişdi. 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsində çar ona «qraf Erivanski», Polşadakı xidmətinə görə isə «knyaz Varşavski» fəxri adları vəmişdi.

³ İndi Ermənistanın Stepanavan şəhəri.

daha sakit vaxtlarda bir daha bu məsələlərə qayıtmaq üçün bunların planını tələsik hazırlamağı əmr etdiniz. Həm də Siz öz fikirlərinizi açıq şəkildə izah etdiniz ki, bir neçə xeyrixah və varlı adam ticarət şirkəti şəklində birləşib bu ölkənin təsərrüfatı və sənayesi üçün zəruri olan islahatlar keçirsinlər. Bu məsələ barəsində sizin fikirlər tezliklə hamıya aydın oldu.

Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan dərhal sonra S.-Peterburqda görüşən adamların öz aralarında əldə etdiyi razılığın ilk əsası məhz sizin bu fikirlər oldu. Başqa mühüm hadisə də, onları nəzərdə tutduqları planın həyata keçirilməsinə çalışmağa get-gedə daha çox şübhələnirdi. Hakim imperator Nikolay Pavloviçin fəal xarakteri nəticəsində qabaqlar heç kimi maraqlandırmayan bir çox idarə məsələləri və imperiyanın ən uzaq nöqtələri birdən-birə dövlət adamlarının diqqətini cəlb etdi və müzakirə obyektinə çevrildi. Zaqafqaziya ölkəsinin də növbəsi çatdı. Onun dumana bürünmüş statistikası, etnoqrafiyası, inzibati idarəsi, maliyyə işinin islahatı, xalq ehtiyacları və onları ödəmək üsulları sanki bu qaranlıqdan çıxdı. Dəyərli müvəqqəti yardım, ölkənin daxili işlərinin yaxşılaşdırılması üçün xeyli məbləğdə pul vərilməsi, Həştərxandan Bakıya, Odessadan Redut-Qalaya gəmilər işləməsi - bütün bunlar yüksək rəhbərliyin yeni xeyrixah qayğılarını aşkar sübut edir və əlbəttə, Türkiyə ilə indiki müharibə nəticəsində bizim xarici siyasət sistemimiz pozulmasaydı, biz bununla kifayətlənməzdik. Aşağıda imza edənlərə daha çox ümid verən odur ki, sadıq bəndə hissələrinə uyğun olaraq onların nəzərdə tutduğu dəyişikliklər höku mətın icazə verdiyi, arzu və tələb etdiyi məsələlərə uyğun gəlir...

Siz, zati-aliləri, şirkətin nizamnaməsi layihəsinin girişindən və həmçinin ikinci fəslindən görəcəksiniz ki, onu təsis edənlər bəzi üstünlüklər xahiş edirlər, bunlar. Nəinki şirkətin gələcək rifahının təminatı olmalıdır, bunlarsız şirkət heç fəaliyyətə başlaya bilməz. Hökmdarlarımızın səxavəti nəticəsində müxtəlif üstünlüklər əldə etmiş olan Rusiyadakı başqa şirkətlərin təmsalında indi xahiş etdiyimiz bunlardır:

3. Burada yeni heç bir şey yoxdur: müxtəlif vaxtlarda Rusiyanın özündə və burada - Gürcüstanda xüsusi hüquqlarla kolonistlər yerləşdirilmişlər; lakin burada onlar diyara az fayda gətirmişlər. Birincisi ona görə ki, onlar böyük ərazidə səpələnmişlər və öz işlərini birgə və həmrəy surətdə tutmaq imkanları azalır; ikincisi ona görə ki, şirkətin təsiri altında görə biləcəkləri nəzarət və rəhbərlikdən məhrum idilər, halbuki [bu şirkət] hər şeyə bilik görkəmi verib, [bütün işi] yalnız bir məqsədə yönəldə bilər. Həm də onların ilk təcrübəsi burada çox rəngarəng iqlimli, köçürüldükləri torpağı bilmədikləri üçün yararsız və uğursuz oldu.

Aşağıda imza edənlər burada Arazın o tayından yenidən Rusiya hüddullarına qayıtmış ermənilərin vəziyyətindən danışmağı özlərinə borc bilirlər.

Bu çoxsaylı mühacirət Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə uyğun baş vərsə də, müqavilənin bağlanması zamanı bunu qabaqcadan görmək mümkün deyildi. Bu məsələ ilə bağlı müəyyən şərait, misal üçün qoşunlarımız tərəfindən uzun müddət Xoy əyalətinin tutulması və s. həmin kütləvi mühacirətin baş verməsinə xeyli təsir göstərmişdir. Sülh bağlandıqdan dörd ay sonra onlar qaytarılmışlar¹; onları qəbul etmək üçün heç bir tədbir görülməmişdi və görülə də bilməzdi. Bunun üçün pul vəsaiti satışmırdı; onların, onlar üçün yeni olan ölkəyə naba-ləd olmağı faciə ilə qurtara bilər; yüksəklik qurşağında yerləşən bizim əyalətlərin şəraitində qızmar havanın soyuqla, əksinə, soyuğun qızmar hava ilə əvəz olunması - bütün bu çətinliklər çox uzana bilər.

¹ 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə görə İrandan, sonra isə Türkiyədən İrəvan xanlığının ərazisinə, Qarabağa və Azərbaycanın başqa əyalətlərinə erməni əhalisinin kütləvi köçürülməsi və yerləşdirilməsi başlandı. Bunun nəticəsində yerlərdə demoqrafiya nisbəti güclü dəyişikliyə uğramışdı. Misal üçün, İrəvan xanlığının yerində yaranan «Erməni vilayəti»ndə azərbaycanlıların (qaynağa görə «müsəlman türklərin») xüsusi çəkisi 1828-ci ildə 73,8 faiz idisə, 1834-1835-ci illərdə 46,2 faizə enmişdi (Gürcüstan MDTA, f. 2, siyahı 1, iş 3859, vərəq 20). Naxçıvan əyalətində isə müqavilədən qabaq 2 min 791 azərbaycanlı ailəsi (qaynaqda yazıldığı kimi, onlar «burada miladın altıncı-yeddinci yüzillərindən, yəni xilafət hökmranlığı zamanından yaşayırdılar») və 434 erməni ailəsi var idisə, sonrakı köçürülənlər hesabına erməni ailələrinin sayı artıb 2 min 719-a çatmışdı. 1832-ci il kameral sayı-mına görə Qarabağ əyalətində 32,4 min (64,8 faiz) azərbaycanlı və 17,4 min (34,8 faiz) erməni qeydə alınmışdı (göründüyü kimi, erməni əhalisi 1823-cü ildəki 8,4 faizə nisbətən qısa vaxtda dörd dəfədən çox artmışdı). Sonrakı sayımlar üzrə Şuşa qəzasında 80-ci illərin sonlarında azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 41,5 faizə enmiş, ermənilərin xüsusi çəkisi isə 58,2 faizə qalmışdı. 1897-ci il Ümumrusiya sayımına görə isə həmin göstəricilər uyğun surətdə 53 və 45 faiz olmuşdu. (bax: Обозрение Российских владений за Кавказом, ч. III, СПб., 1836, cədvəl “V”; Свод статистических списков 1886 г. Тифлис, 1893, IV; Кавказский календарь Российской империи 1897 г. LXIII-Елизаветская губерния. СПб., 1904, с.3).

Ermənilərin köçürülməsi siyasətinin müəllifi A.S.Qriboyedov bu məsələ ilə bağlı yazırdı: «Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan qorxunu aradan qaldırmaq və (sonuncuların) düşükləri ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məsələsini biz.. dəfələrlə götür-qoy etmişik». (*Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области. -Соч., т. 2.М. 1971, с. 314*); köçürmə işinin Zaqaqaziyada demoqrafik vəziyyətə təsiri məsələsi və onun siyasi çarları haqda N.N.Şavrovun belə bir qeydi çox maraqlıdır: «Biz müstəmləkəçilik siyasətinə Zaqaqaziyada rus əhalisinin deyil, bizə yad olan xalqların..yerləşdirilməsindən başladıq.. müharibədən sonrakı iki il ərzində, 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi Zaqaqaziyaya İrandan 40 min-dən çox, Türkiyədən 84 mindən çox erməni köçürmüş və onları erməni əhalisinin azlıq təşkil etdiyi Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında.. yerləşdirmişik. Yerləşmək üçün onlara 200 min desyatindən çox xəzinə torpağı ayrılmış və onlar üçün müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan çox sahibkar torpağı satın alınmışdı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Göyçə (Sevanın azərbaycanca adı. - Red.) gölünün sahilində ermənilər tərəfindən məskunlaşdırıldı... Qeyri-rəsmi köçənlərlə birlikdə köçüb gələnlərin ümumi sayı 200 minə ötüb keçdi». Bu köçürmələrin nəticəsində XX yüzilliyin başlanğıcında Zaqaqaziyada yaşayan 1,3 milyon erməninin bir milyonundan çoxu «diyarın köklü sakinləri olmayıb, bizim tərəfimizdən məskunlaşdırılmışdı».

Zati-alilərinin razılığı olsa, biz[im] şirkət öz vəsaiti ilə yaşaya bilməyən və köçürüldükləri yeni yerlərdə lazımi qaydada və möhkəm kök sala bilməyən ailələri öz idarəsinə qəbul etməklə bu çətinlikləri aradan qaldırmağı həvəslə öz üzərinə götürür...

II

Aydın səbəblər. Qafqazı aşub keçən ruslar, bizim monarxların himayəçiliyini xahiş edən Gürcüstanda və imperator silahı gücünə əldə edilmiş xanlıqlarda möhkəm kök salmaq üçün hər şeydən qabaq qayğı göstərirlər. Bundan ötrü yeni təbəələrin xaricdən təhlükəsizliyini təmin etmək, sonsuz vəhşilikləri və hücumları dəf etməyə hazır olmaq lazım idi. Avropa müharibələri hökumətə özünün Asiya tərəfdəki düşmənlərini-farsları və türkləri eyni vaxtda cilovlamaq üçün lazımi vəsaitləri tam işə salmağa imkan vermirdi. Ələ keçirilmiş əyalətlərdə özgə qaydaların, qabaqlar olmayan münasibətlərin tətbiq edilməsi, dərhal icra etməyi, itaətkarlığı istəyən tələbkar rəhbərlik və heç bir xalqın könüllü surətdə tabe olmadığı dəyişikliklər qiyamlara səbəb olurdu. Rusiya ilə əlaqələri yalnız böyük çətinliklə və yavaş-yavaş təsis etmək mümkün idi. İki dənizin, Xəzər və Qara dənizlərin limanlarına silah gücünə yol açdıq və qabaqlar Hərbi-Gürcüstan yolundakı hər addıma rus qanı çilənmişdi. Belə bir vəziyyətdə nə yeni idarə qaydası, nə də yerli adətlərə uyğun olan qanunlar hazırlamaq haqqında düşünmək olmaz, bu qanunların tədqiqi, toplanması və yoxlanması, həm də onlara kodeks hazırlanması üçün diqqətli araşdırma, asudə vaxt və sakitlik lazımdır. Kadastr (vergi siyahısı) tərtib etmək üçün eyni şərtlər lazımdır. Mülklərin çox hissəsi indiyə qədər də müba-hisəli qalır. Şəraitin tələbinə uyğun olaraq, sözün dar mənasında, Gürcüstandan başqa hər yerdə yalnız hərbi idarə yarandı¹, [Gürcüstanda isə] qabaqcadan yaradılmış və quberniyalar haqqında Təsisata bənzəyən quruluş sonralar ölkənin hərbi vəziyyətindən irəli gələn qəzalan idarə üzrə xüsusi tip mülki quruluş-la qarışdı. Maliyyə sistemi də bu istiqamətdə ged'rdi. Vergilərin uzlaşdırılması və düzğün alınması haqqında düşünməyə vaxt yox idi. Ordunun yerləşdirilməsi və ərzaqla təchiz edilməsi. Yeyinti məhsullarının nəzərdə tutulan mağazalara və hərbi dəs-tələlərə göndərilməsi qayğısına qalmaq lazımi idi. Beləliklə, hər cür mükəlləfiyyətlər qanuni şəkil almışdı. Zaqafqaziya sakinlərin öz təsərrüfatını yaxşılaşdırmaq haqqında düşünməyə vaxtı yox idi; onun evi, avadanlığı, qoşqu ləvazimatı, arabası, mal-qarası və demək olar ki. Bütün tərpənməz əmlakı ordu

¹ «Hərbi idarə» komendant üsuli-idarə sistemi. Yalnız Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətlərində keçmiş azərbaycan xanlıqları yerində yaradılmış komendant idarəçiliyi əhali üzərində çarizmin qatı hərbi-müstəmləkə zülmünün mürtəcə ifadəsi və vasitəsi olmuşdur.

hərəkət etdikdə və başqa hallarda hər dəqiqə ictimai ehtiyaclar üçün tələb edilə bilərdi və bu sakin nəinki öz gələcəyi haqqında düşünmürdü, hətta indi də öz mülkiyyətinə laqeyd yanaşmaqda dır. Biz burada heç də bu və ya başqa məmurun özbaşmalığını nəzərdə tutmuruq, yalnız müharibənin nə qabaqcadan görünməsi mümkün olan, nə də qarşısını almaz labüd fəlakətlərini yada salırıq.

Buxarest sülhü¹ və az sonra Gülistan sülhü bu ölkəyə gözlənilən dərəcədə müsbət təsir göstərmədi; çünki o vaxtdan bəri dağılırı və başqa hiddətlənmiş xalqları itaətə gətirmək üçün topların gurultusu kəsilmirdi. Toplar növbə ilə gah Zaqafqaziya ilə birlikdə idarə olunan xətlərdə, gah Dağıstanda, gah da qərb sahil əyalətlərində gurlayırdı. O dövrdəki hakimlərin bütün diqqəti bu hadisələrə yönəlmişdi. Maarifin inkişafı üçün az iş görülmüşdür. Unudulmaz knyaz Sisianov² 300 nəfərlik bir məktəb açdı, uzun illər bu zəif başlanğıcda dayanıb qaldıq. 1821-ci il fərmanı³ ilə ticarət bir qədər canlandı: bəzi Tiflis tacirləri o vaxtdan mal üçün Leypsiqə gedir, həmin malları öz ölkələrində və İranda müvəffəqiyyətlə satır və xeyli kapital qazanırdılar. Lakin bu, dövlət mükəlləfiyyətlərlə daha çox yüklənmiş mülkədarların və əkinçilərin rifahına qətiyyətlə təsir göstərmədi. Daxili sənayenin inkişafına təsir etmədi; bir dənə də fabrik yaradılmadı, nə əkinçilik, nə də bağçılıq çiçəklənmədi. Sıx otlaqlarda gəzən tatarlar (azərbaycanlılar. - *Red.*) qabaqkı kimi öz qoyunlarının qiymətli yununu özlərinin yarım vəhşi köçəri həyatı⁴ üçün ən çox lazım olan şeylərlə mübadilə etməkdən başqa bir yerdə işlətmirdilər. Bir çox illər ərzində Minqreliya sahillərinə cəmi iki-üç xarici gəmi yan almışdı, onların da məqsədi öz mallarını satmaq təşəbbüsü idi, əhəmiyyətsiz və qeyri-mükəmməl

¹ 1806-1812-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra bağlanmış sülh müqaviləsi. Rusiyaya müəyyən üstünlüklər verən bu müharibə Türkiyə sultanının planlarını doğrultmadı, 1804—1823-cü illər müharibəsinin gedişində Rusiyanın İran üzərində qələbə qazanmasını dayandıra bilmədi.

² Müəlliflər P.D.Sisianovun şəxsiyyətini idealizə edirlər. O, Qafqazda çarizmin müstəmləkəçi siyasətinin qızğın tərəfdarlarından biri idi.

³ 8 oktyabr 1821-ci il ticarət tarifi (Полное собрание законов Российской империи. 1, 37-ci cild, sənəd № 28771). Çar hökuməti bu qanun ilə Gülistan sülh müqaviləsinin Rusiya-İran ticarəti üçün nəzərdə tutduğu çox kiçik gömrük pulunu (5%) Zaqafqaziya gətirilən Avropa mallarına da aid etmiş, Türkiyədəki Redut Qaladan bu malların əslində gömrüksüz olaraq İrana axıtılmasına yol açmışdı. Ancan 1821-ci ilin «imtiyazlı tarifi» Rusiyanın özündə yaranıb inkişaf etməkdə olan manufaktura və fabrik sənayesinin işini çətinləşdirdi, çünki bu sonuncunun buraxdığı məhsul Avropa, xüsusilə İngiltərə sənayesinin məhsulları (mahud və b.) ilə rəqabətə dözə bilmirdi. Buna görə də 3 iyun 1831-ci ildə «yasaqlı tarif» qoyuldu, xarici malların axını çox yüksək gömük ilə dayandırıldı və Zaqafqaziya Rusiyanın qapah sənaye malları bazarma xammal istehsalçılarına sevrildi.

⁴ Burada müəlliflər mürtəce monarxiyaçı dairələrdə və zadəgan-burjuva tarixşünaslığında Azərbaycan xalqı haqqında «basma qəlib» rəsmi təsəvvürlərin təsirinə düşürlər. Halbuki bu xalqın mədəniyyəti (o cümlədən şəhər həyatı ilə bağlı maddi-mənəvi mədəniyyəti), dili və özü haqqında M.Y.Lermontov, A.A.Bestujev-Marlinski kimi həmin dövrdə yaşayan bir sıra mütərəqqi rus xadimləri xeyirxah söz söyləmişlər.

olduqlarından həmin mallara Avropada tələbat yox idi. Tiflis bazarı əcnəbi mallarla dolu olduğu halda müşahidəçinin gözü nahaq yerə onlara qarşı qoyula biləcək yerli məmulat və xammal axtara bilərdi. Nəhayət, iranlıların sonuncu basqını və bu basqını qraf Paskeviç-Erivanski tərəfindən Rusiyaya şöhrət gətiriləcək dərəcədə əvəzinin çıxılması, onun türk paşalıqlarındakı indiki uğurları Zaqafqaziya əyalətlərinə, xüsusən müharibənin bütün ağırlıqlarını öz üzərinə götürmüş Gürcüstanda fəvqəladə mərhumiyyətlər hesabına başa gəlmişdi. Cəsarətlə demək olar ki, əhalisinə və ərazisinə görə velikorus quberniyalarının cəmi üç qəzasına bərabər olan Gürcüstan 1826-cı ildən bu vaxta kimi öz sərvətlərindən o qədər çörək, qoşqu və yük heyvanları, sürücülər və s. vermişdi ki, bunu ən çiçəklənmiş rusiya əyalətlərinin heç biri edə bilmək şübhə yoxdur ki, Qafqazda işlərin indiki gedişinin bu cür mənzərəsi gələcəkdə yaxşı zamanlara ümidi qırmır. Mövcud vəziyyət qeyri-təbiidir və uzun müddət davam edə bilməz. Lakin Osmanlı Türkiyəsi ilə müharibənin uğurlu və şərəfli qurtaracağını, bu diyarın hər tərəfdən xarici təhlükəsizliyinin təmin ediləcəyini, əhalinin düşər olduğu itki və qayğılardan azad olub rahatlanacağını qabaqcadan fərz etsək də, hələ aşağıdakı mühüm məsələlərin həlli qalmaqdadır.

1) Dيارın təbii sərvətləri onu maarif və rifahın ləyaqətli səviyyəsinə qaldıra bilərmə və bununla bütövlükdə dövlətə fayda verə bilərmə?

Bu suala müsbət cavab vermək olar. Zaqafqaziya ölkəsinin təbii məhsulları o qədər rəngarəng və zəngindir ki, onları yalnız seçmək və emal etməklə fayda vermək olar.

Bunlardan ən başlıcaları - üzüm, ipək, pambıq, parça, qızıl boya, qırmızı boya və b. boyalar, həmçinin dərman bitkiləri və tütündür; bununla yanaşı, qədimdən burada məlum olan şəkər qamışının, zeytun ağaclarının becərilməsi və nazik yun parçanın hazırlanması da sənayenin mühüm sahələrini təşkil edə bilər. Bir sözlə, isti iqlimli [ölkələrin] bütün məhsulları böyük müvəffəqiyyətlə bu diyarda yetişdirilə bilər.

Zaqafqaziya əyalətlərində bütün növlərdən olan üzüm heç bir qayğı tələb etmədən çoxlu miqdarda yetişdirilir və yerli əhalinin şərabçılıq işində sənətsizliyinə, çəlləklərin və şüşə qabların çatışmazlıqlarına baxmayaraq, [buradakı şərablar] ən yaxşı fransız (burqon) şərablarından geri qalmır. Hazırlama üsulu bir az yaxşılaşdırılırsa, bu şərab (təkcə Kaxetiyada bir ildə 1 milyon 700 min vedrəyə kimi şərab istehsal olunur) xarici şərabları əvəz edə bilər.

İpək (barama. - *Red.*) xüsusən cənuba yaxın əyalətlərdə daha çox istehsal olunur. Onun istehsalının genişləndirilməsi çox böyük fayda verə bilər. Hal-hazırda yalnız baramanı açmağı bacarmamaq onun qiymətini aşağı salır. Məsələn, 825-ci ildə Moskvada bir pud Şamaxı ipəyinin satış qiyməti 300

manatdan 370 manata qədər, orqanzinanın qiyməti 1000 manatdan 1500 manada qədər idi.

Bu yaxınlarda Fransadan Tiflisə gəlmiş ipəksarıma ustası özünün əyirib sarıdığı ipək nümunələri ilə göstərdi ki, bu ipək İtaliya ipəyindən qətiyyən geri qalmır və ümid etmək olar ki, bir vaxt Şamaxı ipəyi İtaliya ipəyindən üstün tutulacaq və bununla birlikdə, təbiidir ki, baramanın da qiyməti artacaqdır.

Yuxarıda xatırlanan başqa məhsullardan danışmadan, görünür, bu iki sahəni və bir də pambıq parçanı və onların emalının verə biləcəyi faydanı göstərmək bəzədə itəlyanı irəli sürmək kifayətdir.

2) Ayrı-ayrı sahibkar şəxslərin (sahibkarlar, şərabçılar, sənayeçilər və başqalarının) səyləri bu ölkəni arzu olunan rifah dərəcəsinə qaldıra bilirmi?

Əlbəttə yox, bundan ötrü uzun illər ərzində qənaətcillik və əmək hesabına kapital toplanmalı və bir tərəfə qoyulmalıdır; bütöv bir xalqda və ya silkdə qeyri-adi yekdillik, eyni bir şeyə yönəldilmiş daimi diqqət lazımdır ki, buna, hətta kitab çapı vasitəsi ilə, elmi və əməli cəmiyyətlərin səyləri ilə xalqın ruhuna, bacarığına və fəaliyyətinə istiqamət verən, onun düzgün yoldan çıxmasını üçün daim nəzarət edən dövlətlərdə də az təsadüf olunur. Bundan başqa, təsərrüfatda və manufaktura müəssisələrində heç də həmişə uğurlu olmayan təcrübələrə xərc çəkmək lazımdır, yalnız bu təcrübələr tez-tez və inadla təkrar olunduqları halda həmin müəssisələr xeyli fayda verə bilirlər. Ancaq cəsarətsiz, bacarıqsız və çox da varlı olmayan Zaqafqaziya sahibkarı öz əlləri ilə ürəyi istəyən qədər qazanc yeri tapmadan bu mənəvi qüvvələri haradan ala bilər! Savadsızlıq onu hər cür uzaqgörənlikdən məhrum edir, yaxın və ani əyləncələrə hərislik onu yalnız əli çatacaq şeylərdən yapışmağa məcbur edir. Bununla yanaşı buranın tacirləri, gördüyümüz kimi, hər cür ağıllı haqq-hesabı nəzərə almayan acgöz qazanc hərisliyinə uymuşlar. Onlar istifadə etdikləri kapitalların 100 manatına 50 manat qazanc olmasa, onu dövriyyəyə buraxmazlar. Bir adamın başqasına olan inamsızlığı da bununla bağlıdır: bu, təsərrüfat və ticarət işlərində ən böyük əngəldir. Bu çatışmazlıq, yeni yaranan və vəhşi vərdislərdən az-çox nizamlanmış bir qaydaya keçən bütün xalqlar və ölkələr üçün ümumdür. Beləliklə, biz görürük ki, istehsalçılar qabaqcadan müəyyən müvəqqəti fayda götürmək naminə öz işlərini uğurla başa çatdırmaq üçün gücləri və vəsaitləri olmadığı halda hər cür işə əl atırlar. İltizamçılar bu və ya digər şeyin qiymətini artırmaqda bir-biri ilə yarışa girirlər, çünki özlərinin hökumət ilə bağladıkları müqaviləni yerinə yetirməyəcəklərinə qabaqcadan arxayındırlar, o biri tərəfdən isə çoxlu artıq vergi aldıkları (xüsusən xarabalıqlarda) sənət sahələrini sıxışdırırlar. Onlardan ötrü ya öz ehtiyacları üçün, yaxud da ailəni iki həftə saxlamaq, hətta mənasız əyləncə üçün bir şey qazanmağın heç bir fərqi yoxdur. Onların təmin üçün qoyduqları girov xəzinəni qətiyyən ziyandan qorumur, çünki işin ümumi vəziyyətində, pullar dövriyyədə olmadığına görə sekvestrə qoyulmuş (xəbt

olunmuş) əmlakın heç bir dəyəri yoxdur və bu, hökuməti yeni qayğılar və əlavə xərclərlə yükləyir.

Əgər indi özünün müəyyən faydasına çalışan və hər hansı bir sənaye sahəsində müvəffəqiyyət qazanan, özünün bütün əməyini və kapitalını bu sənaye sahəsinə həsr edən adamlar tapılsa da, bütöv xalqı əhatə edən bu qarışıqlıqda onlar əməkdaşlıqda, mübadilədə, sövdələşmədə, bəzən verməkdə və bəzən almaqda kimə etibar edə bilərlər? Hər halda yuxarıda göstərilən müxtəlif pozuntu və etibarsızlıq halları onların özlərini dolaşılığa salar və öz işlərindən əl çəkməyə vadar edər; əgər bununla onlar özlərini və öz adamlarını bu işdə tam var-yoxdan çıxarmasalar, biz çoxlu belə misallar görmüşük, xoşbəxtdirlər.

3) Hökumət təkcə öz vəsaiti hesabına, xalqın varlanmasını mənasızda, bu diyarın çiçəklənməsinə nail ola bilərmi?

Hamı belə fikirdədir ki, hökumət xalqın səylərinə tam istiqamət verməyə də, onun inkişafına böyük köməklik göstərir. İqlim, təbii sərvətlər, tərbiyə tərzii - ictimai fəaliyyəti bu və ya başqa məqsəddə yönəldən başlanğıc bunlardır. Lakin mülki qoşunlar, inzibati mexanizm, rabitə vasitələrini yaxşılaşdırmaq tədbirləri, polis, maliyyə müəssisələri və s. - hər bir siyasi cismə rifahı ilə ayrılmaz olan birlik və qayda-qanunu bunlar yaradır. Biz hökumətimizin atalıq qayğısına, bu ölkənin rifahı üçün zəruri olan mülki qərarlar və rəhbərliyə möhkəm inanırıq. Əlbəttə, indiyə qədərki şəraitlə bağlı olan ildə tərzii, bu şəraitlə ləğv edildikdə öz yerini başqa, daha mükəmməl və yerli ehtiyacları uyğun gələn idarə tərzinə verəcəkdir.

Artıq indi Zaqafqaziya ölkəsi mərhəmətli monarxın əliaçıqlığının yeni təminatını almışdır.

Cənab canişinin xahişinə əsasən bu ölkə üçün lütfkarlıqla 5 milyon manat verilmişdir; bunun xeyli hissəsi rabitənin nizamı salınması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan başqa xəzinə hesabına Qara dəniz və Xəzər dənizi üçün gəmilər (buxar gəmiləri) düzəldilir və Zaqafqaziya əyalətlərində gömrük işlərini qaydaya salmaq üçün tədbirlər görülür.

Beləliklə, hökumət ticarət və sənayenin inkişafı üçün yeni yollar axtarıb tapacaq və ayrı-ayrı şəxslərə təbiətin onlara bəxş etdiyi nemətlərdən istifadə etmək vasitələrini yüngülləşdirəcəkdir.

Əgər buradakı əhalinin təsərrüfatı indiki başlanğıc mərhələsində qalacaqsa, onda biz böyük bir kədərlə hökumətin tədbirlərinin az əhəmiyyətli olduğunu görəcəyik. Yeni açılmış ticarət yollarında əvvəlki kimi yenə də hərəkət olmayacaqdır; yalnız bir neçə ay ərzində bir karvan başqası ilə əvəz olunacaq, həm də bu karvan yerli əhalinin əməksevərliyindən bol qazanc götürmək, indi torpaq altında mürgüləyən saysız-hesabsız xəzinələri toplamaq üçün təşkil olunmayacaqdır; xaricdən imperiyanın hər hansı bir ucqar nöqtəsinə gələn və

geri qaydan bu karvan yalnız kəndləri, oturaq əhlinin daxmalarını və köçərilərin hərəkətdə olan alaçıqlarını onların indiki yoxsul vəziyyətində də keçinə bilmədikləri kobud mallarla təchiz edəcəkdir.

Anbarların, yarmarkaların ancaq adları olacaq, onlar tikilib başa çatdırılmış evlərə bənzəyəcək, lakin müəyyən məqsədlə bəzədilmiş binalarda yerləşdiriləcək. Hətta hökumətin əliaçıqlığı və vəsaitinin qeyri-məhdud hesab etsək də, burada ayrı-ayrı şəxslərə yardım kimi verilmiş məbləğlərin miqdarını deyil, onların istifadə edilməsini nəzərdə tutmaq lazımdır. Hökumətin etdiyi yardımın mənasız, boş şeylərə və sadəcə olaraq faydasız yemək-ıçməyə deyil, məhz nəzərdə tutulmuş məqsəd və fayda üçün sərf ediləcəyinə kim təminat vəzə bilər? Hər bir sahibkarın ev xərclərinə nəzarət etmək isə heç bir dövlət hakiminin ağına belə gəlmir və gələ də bilməz. Başlıca narahatlıq əvvəlki kimi qalır: ümumi məqsəd və fikirlə birləşməyən istehsalçıların səy və məqsədləri parçalanmış, hər biri ayrılıqda özünün bir-birinə zidd olan həqiqi və yanlış xeyrinə çalışır. Özünün başlıca məşəindən-ictimai xeyirdən məhrum olan yarış özünün müvəqqəti güzəranını qurmağa çalışan adamların məhdud dairəsində yaxın adama xırda ziyan vurmaq cəhdinə sevriləcəkdir...

Nəhayət, arzu olunan məqsədə-bu ölkəni varlandırmağa nail olmaq, beləliklə də bundan bütün imperiyaya fayda gətirmək üçün hansı tədbirlərə əl atmaq lazımdır?

İndiyə kimi yazdıqlarımız dövrüyyə kapitalı (capitaux disponibles) kütləsinin vahid tərkibdə, daha yaxşı desək, istehsalçı kapitalistlərin kifayət qədərini vahid cəmiyyətdə birləşdirməyin zəruriliyini açıq şəkildə göstərir. [Bu kapitalistlər] öz bilikləri, pul vəsaiti və əməyi ilə bir-birinə kömək etməlidirlər. Buna görə də, bütün təbii sərvətlərin əldə edilməsi, istehsalın təkmilləşdirilməsi, həmçinin ən uzaq dövlətlərdə satılması ilə məşğul ola biləcək əkinçilik, manufaktura və ticarət şirkəti yaratmaq zəruridir.

Beləliklə, möhkəm təməl üzərində bərqərar olmaq üçün şirkət dərhal monarxın yüksək, maarifpərvər himayəsinə sığınmalı, təsərrüfat müəssisələri, əkinçilərin yerləşdirilməsi, fabriklər yaradılması, eyni vaxtda torpaqlar almaq, öz məmulatını daxilə və xaricə satmaq üçün özünə müxtəlif imtiyazlar xahiş etməlidir. Bu imtiyazlar... şirkətdə iştirak etməyən şəxslərin müəyyən müddət bu işlərdə iştirakına yol verməyən qanuna çevrilməlidir.

Zaqafqaziya diyan üçün faydalıdır. Yuxarıda deyilmişdir ki, şirkət özü üçün bəzi müstəsna imtiyazlar xahiş edir, lakin bu [şirkət] başqa istehsalçılara ziyan vurmaqdan çox uzaqdır; çünki şirkət müxtəlif çeşidli sənaye sahələrini təkmilləşdirmək üçün istifadə etdiyi vasitələri nəinki gizli saxlamaq fikrində deyil, əksinə bu tədbirləri öyrənməyə can atan hər bir adam üçün yol açıqdır, səhmdarlar isə ümumi faydalı sənətləri öyrənmək üçün öz adamlarını həmin müəssisənin ixtiyarına vəzə bilirlər. Əlbəttə, səhmdarların çoxu isə Zaqafqaziya

müklədarlarından və tacirlərindən ibarət olacaqdır. Şirkət tərəfindən Avropanın müxtəlif dövlətlərindən dəvət olunmuş bilikli adamlara tez-tez müraciət etmək; onların yeni tipli məşğuliyyətlərində iştirak etmək; indiyə qədər burada olmayan ələtlərdən istifadə etmək; nəhayət, insanların çoxunun mücərrəd düşüncələrdən daha çox meyl etdiyi gündəlik, hətta az diqqətli müşahidə adəti-bütün bunlar yerli əhalinin indiki həyat tərzini az hiss olunacaq dərəcədə dəyişdirər, onları daha nəfis, daha kamil əyləncələr axtarmağa vadar edər və onlarda yeni anlayışlar yaradar. Başlanğıcda qazanc tamahı (çünki hər bir səhmdar, şirkətin ümumi işində özünün şəxsi xeyrini güdəcək) onların çoxunu daha çox öyrənmək və fəaliyyət göstərməyə həvəsləndirər. Beləliklə, maarif şəxsi mülahizələrə tabe olan köməkçi vasitə kimi meydana çıxacaq, lakin tezliklə özünün qarşısının təsiri ilə yeni maarif axtaranları əhatə edəcək və tənbellik hissi, elmə və incəsənətə laqeydlik, faydasız, hər işə ziyan gətirən özünü sevmək hissi öz yerini ən nəcib hissələrə-biliklərə yiyələnmək ehtirasına və öz varlığını mənəvi cəhətdən zənginləşdirmək cəhdinə vərəcəkdir...

İqtisadi baxımdan rəsmi məlumatlara görə Rusiya hər il xaricdən aşağıdakı məhsulları alır:

Boya məhsulları	15 milyon manatlıq
Əzəçılıq materialları	2 -" -
Meyvə.....	4 -" -
Zeytun yağı.....	3 -" -
Üzüm şərabi	15 -" -
Pambıq parça	35 -" -
Xamipək.....	45 -" -

Cəmi 119 milyon manatlıq

Zaqafqaziya əyalətlərində isə şirkət yalnız ilkin mərhələdə hər il bu məhsulların $\frac{1}{4}$ hissəsini, yəni ən azı 29 milyon manatlıq məhsul asanlıqla istehsal edib hazırlaya bilər. Bu nəticə həddən çox qənaətbəxşdir və düzünə qalsa, əlavə izahat tələb etmir...

Rusiya ilə mübadiləyə dair. Əsl ruslar-bizim əziz həmvətənlərimiz üçün iri manufakturalara və ticarət müəssisələrinə yeni, ölçüyəgəlməz dərəcədə geniş yol açılacağını da üstəlik bildirmək lazımdır mı? Tamamilə başqa səbəblərdən irəli gəlsə də, ümumi kredit çatışmazlığı bizim vətənimizdə də hökmdardır. Bir tərəfdən düzgün istehlak olunmayan kapitalların yığılması; o biri tərəfdən zəifləyən fəaliyyət, hətta bəzi müəssisələrin tənəzzülü; yad ölkələrdə rus malları üzərinə fəvqəladə gömrüklər qoyulması - bütün bunlar öz mallarını satmaq üçün narahatlıqla yeni yollar axtarmağa məcbur edir. Şirkət Rusiyada asan, əlverişli və ucuz emal edilə bilən mallar üzrə ölkənin fabrikələri ilə heç vaxt rəqabətə

girməyəcəkdir. Onun buraxacağı məhsul bambaşqa çeşiddən olacaqdır, həm də özünün iqlim xüsusiyyətinə görə Rusiya [bu məhsulu] heç bir vaxt hazırlaya bilməyəcəkdir. Buranın əhalisinin vəziyyəti yaxşılaşdıqca indi ehtiyac hiss etdikləri malları Rusiyada axtaracaqdır, ancaq pulları olmadığından hələ ala bilmirlər. Bununla yanaşı, öz səhmləri üzrə xeyli faiz əldə edən Zaqafqaziya şirkətinin rus səhmdarları bu səhmlərin öz kursu da nəzərə alınmaqla [həm də] bu kursun getdikcə bahalanması və əldən-ələ keçməsi ölkənin ticarət fəaliyyətinə qeyri-adi bir hərəkət vərəəcəkdir.

Mənəvi və siyasi baxımdan. Qarşılıqlı və ümumi faydadan başqa heç bir məqsəd rusları Qafqazın o tərəfindəki yeni həmvətəndaşları ilə birləşdirən telləri belə möhkəm və aynılmaz şəkildə bərkidə bilməz. İndiyə kimi Rusiyadan gələn məmur yalnız rütbəsinin artmasını arzu edirdi, qısa müddətə gəldiyi ölkədə ondan qabaq və ondan sonra nə olacağına qayğısına qalmırdı. O, Tiflisi və ya Qafqazın o taymdakı hər hansı bir şəhəri könüllü sürgün yeri sayır və tezliklə buradan çıxıb getməyə can atırdı. Buraya xidmətə gələn məmurlar barədə onu da əlavə edək ki, onlardan ləyaqətli olanlar bununla öz vətəninə istedadlardan, səylərdən məhrum edir, halbuki onlar öz şəxsiyyətlərinə uyğun olaraq bu keyfiyyətləri ilə öz vətənlərinə fayda verməlidirlər. Etiraf edirik ki, Rusiyada hələ bacarıqlı və savadlı adamlar çox deyil, onları öz müstəmləkələrinə və ya özünün işğal etdiyi qeyri-xalqlar yaşayan əyalətlərə göndərməklə [Rusiya] öz-özünə ziyan vuraraq gücünü səpələyir. Başqa tərəfdən faydalı və tərifi layiq keyfiyyətləri ilə seçilməyən rus təbəələri yalnız mənəvi pozğunluq yayırlar, halbuki Asiyada bu pozğunluq dünyanın bu hissəsində yaşayan xalqların savadsızlığı üzündən onsuz da dərin kök salmışdır. Bununla yanaşı, yürüşdən qayıdan gürcülər və ya Şirvan, Qarabağ və b. əyalətlərin müsəlmanları qılıncı qımına qoyub başqa xidmətlərdən yayınır və ruslardan uzaq gəzirlər. Onlar rusların igidliyinə və döyüşdə xoşbəxtliyinə heyran olmaqla yanaşı, rus məmurlarının hakimiyyətini öz coşğun azadlıqlarını sıxışdıran yük sayırlar; onlarla söhbətlərə candərdir, anı qonaq kimi, həm də müəyyən məqsəd və ehtiyac üçün gəlirlər. Şirkət özünün geniş fəaliyyətində ruslardan və avropalılardan başqa hər bir silkdən, ayrı-ayrı dillərdən və etiqadlardan olan çoxlu yerlilərdən istifadə edə bilər. Doğrudan da, onların bir-birinə yaxınlaşmasına dünyada heç bir şey bundan tez və həqiqi təsir göstərə bilməz. Müəssisələrdə, ticarətdə, səfərlərdə, komissiyalarda yoldaş olanlar hiss edilmədən özlərinin məişət həyatında da yaxın yoldaş olurlar. Yerli sakinlərin şirkətin işləri üçün tez-tez Rusiyaya gediş-gəlişi onları bu ölkənin indiki hakimləri olan rusların xarakteri ilə tanış edər və bu tanışlıq onlarda ruslar haqqında, əlbəttə yaxşı təəssürat yaradar. İndiyə qədər onlar rusları məğrur, əlçatmaz hesab edirdilər, çünki onları həmişə amirənə və ciddi hakimlər kimi tanıyırdılar. Şəxsi fayda üçün dinc, xoş münasibətlər, hər cür qarşılıqlı xidmət eyni cəmiyyətin üzvləri arasında müəyyən

bərabərlik yarada bilər. Yalnız bu yolla bizlə bizə tabe olan xalqlar arasında kəskin sədd qoyan xurafat aradan qaldırırlar və bu da milliyyətindən asılı olmayaraq özlərinin bütün təbəələrinə xeyirxahlıq göstərən bizim insanpərvər monarxların ali məqsədinə uyğundur. Rusiya belə yaranmış və yüksəlmişdir. Yuxanda qeyd etdiyimiz məmurlara gəlincə şirkətin qulluqçuları və onların uşaqları onun açacağı məktəblərdə təhsil alar, sonralar yeri düşdükcə dövlət xidmətinə qulluğa girər və Zaqafqaziya idarəsindəki xidməti, məhkəmə və s. yerləri tuta bilərlər.

Yerli sakinlər yeni dəyişilmiş həyat tərzinin xeyrini və yaxşı cəhətlərini nə qədər çox hiss etsələr, o qədər də onları bu dərəcəyə çatdıran idarə üsulunu çox istəyəcəklər. Belə olduqda onlar həvəslə yaxşı təşkil olunmuş milis və ya nizami əylənlər şəklində bu üsulu müdafiə edən döyüşçü - vətənpərvərlərin sıralarında birləşsələr; hər halda onlar döyüşlərin və hücumların deyil, yad iqlimin qurbanı olan minlərlə oğulların qiymətli həyatını Rusiya üçün qoruyub saxlayarlar.

63.13 İYUL 1830-CU İL QANUNU («Ə`LAHƏZRƏT BUYRUĞU»)

13 iyul 1830-cu il qanunu çarizmin Qafqazdakı rəsmi idarələri üçün bir növ gözlənilməz oldu. Ona görə ki, 1829-1830-cu illərdə baş komandan İ.F.Paskeviç, habelə Zaqafqaziyada yoxlama aparmaq üçün göndərilən senaiorlar: P.İ.Kutaysov və Y.İ.Meçnikov Azərbaycanda tiul feodal torpaqlarının ləğv edilməsi haqqında hökumətə layihə təqdim etmişdilər və I Nikolay bu layihələr ilə tanış idi. Buna baxmayaraq, 13 iyul 1830-cu il qanunu ilə, bu və ya başqa suç işləmiş və ya sürgün edilmiş feodalların tiul torpaqları özlərinə, əgər onlar artıq sağ deyildilərsə, onların vərəsələrinə qanuni olaraq qaytarılırdı. Bu, əslində tiul torpaqlarının irsən bir adamdan başqasına, atadan oğula, qardaşa və başqalarına keçməsinin çar hökuməti tərəfindən açıq etiraf edildiyini göstərirdi. Ancaq 13 iyul 1830-cu il qanunu da tiul torpağı ilə bağlı siyasi çəkişmələrə son qoya bilmədi. Belə ki, 10 aprel 1840-cı il qanunu ilə çar hökuməti Zaqafqaziyada xan və bəyləri dövlət qulluğundan kənar etdi, 1841-ci il qanunları ilə onların tiul torpaqlarını ləğv etməyə çalışdı. Yalnız 1846-cı il qanunu (bax: qaynaq № 67) qəti olaraq, tiul torpaqlarının yerli feodalların mülkü kimi tanıdı.

1830-cu il qanununun mətni Azərbaycancaya aşağıdakı qaynaq üzrə çevrilmişdir: АКТЫ СОБРАННЫЕ КАВКАЗСКОЙ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЙ КОМИССИИ, КVII с, сənəd 53, s. 46.

Qr. Paskeviçə əlahəzrət buyruğu¹
13 iyul 1830-cu il - Krasnoe selo.

İranla və Osmanlı Portası ilə uğurla bitmiş müharibələr² münasibətilə Gürcüstan, Zaqafqaziya ölkəsi və Qafqaz vilayətinə bu gün Ali Senata verdiyimiz fərmanda şərh edilmiş xüsusi mərhəməti bəxş etməklə, biz orada yaşayanlar [arasında] Rusiya hökumətinə kortəbii düşmənçilik yoluna düşənlərə və ya başqalarına uyaraq xəyanətdə əli olanlara da öz diqqətimizi yetirib onların islah olunacaqlarına ümid bağlayaraq və gələcəkdə onları Rusiyanın sadıq övladlarına çevirməyi arzu layaraq, onları lütfən bağışlayıb əmr edirəm:

1. Xəyanət, eləcə də, Rusiya hökumətinə qarşı bədxahlıq üstündə və siyasi mülahizələrə görə bu ölkədən Sibirə və ya başqa yerlərə məhkəməsiz sürgün edilənlərin hamısı əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılımlar və Əlahəzrətin iltifatlı əfvi ilə onların müsadirə edilmiş malikanələri indi olduqları vəziyyətdə, ötüb keçən illər üçün heç bir əvəz ödənilmədən onlara qaytarılsın, onlara bu malikanələrdən, keçmişdəki [qanuni] qayda əsasında, ancaq yerli ölkənin ümumi idarəsinə zidd olan hər cür siyasi idarəetmə hüquqları çıxarılmaqla istifadə etmək icazəsi vərilsin³.

2. Xaricə qaçanların və xəyanətdən sonra edam odunanların və ya sürgündə ölənlərin xəzinəyə keçmiş malikanələri onların ailələrinə və ya yaxın varislərinə indi olduqları vəziyyətdə və hazırda nə qədər varsa, ötən dövrlər üçün heç bir ödənc tələb edilmədən, ancaq sahiblərinə heç bir siyasi idarəetmə hüquqları verilmədən geri qaytarılsın. Haqqmda artıq ali göstəriş verilmiş şəxslər və malikanələr və bu buyruqdan istisna ediliblər⁴.

¹ Sənədin əslində «reskript» yazılmışdır. Reskript - qədim Romada təqdim edilmiş məsələ üzrə imperatorun qanun qüvvəsində olan cavabına deyilirdi. XIX yüzildə reskript sözü buyruq, fərman, göstəriş mənasında işləndirdi. Çarın verdiyi reskript, beləliklə, qanun gücündə olan rəsmi dövlət sənədi idi.

² «Uğurla bitmiş müharibələr» - burada 1826—1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələri nəzərdə tutulur.

³ A.P.Yermolovun 1818-ci ildə verdiyi «Ağalar haqqında əsasnamə» üzrə yerli feodallar tiul torpaqlarının sahibi deyil, yalnız yerlərdə inzibati xidmətdə olan və bu torpaqlar üzərində idarəetmə hüququ olan şəxslər sayılırdılar. 1829-1830-cu illərdə çapa verilən inzibati islahat layihələrində isə bəy və ağaları torpaq üzərində idarə etmək hüququndan uzaqlaşdırmaq nəzərdə tutulurdu. Beləliklə, 13 iyul 1830-cu il buyruğu kompromis səciyyə daşıyırdı: müsadirə olunmuş torpaqlar qabaqkı sahiblərinə qaytarılırdı, ancaq onlara siyasi çalar daşıyan idarə etmək hüququ verilmirdi.

⁴ Bu və ya başqa feodalın edam, yaxud sürgün edilməsi və onun malikanələrinin müsadirəsi haqqında birbaşa çarın özünün «ali» göstərişi olmuşdusa, bu göstəriş 13 iyul 1830-cu il buyruğu ilə ləğv edilmir, qabaqkı gücündə saxlanılırdı.

Bu buyruğun həyata keçirilməsini biz sizə həvalə edirik ki, bütün əfv olunan şəxslər və geri qaytarılan malikanələr haqda və vacib məsələləri isə həll etmək üçün bizə məlumat göndərsiniz.

Həmişə sizə qarşı iltifatlı olan

İmzaladı N i k o l a y.

**RUSİYANIN
QAFQAZ ARXASINDAKI ƏYALƏTLƏRİNİN
STATİSTİKA, ETNOQRAFİYA,
TOPOQRAFİYA VƏ MALİYYƏ BAXIMINDAN
TƏSVİRİ**

Zaqafqaziya ölkələri Rusiyaya birləşdirilən kimi çar hökuməti nəzərdə tutduğu iqtisadi siyasətlə bağlı olaraq, buranın istehsal və maliyyə imkanlarını dəqiq öyrənməyə başladı. Maliyyə naziri qraf Y.V.Kankrinin göndərdiyi məmurlar (bunların arasında Qafqazın tarixini və şərq dillərini yaxşı bilən mütəxəssislər vardı) tezliklə dördcildlik bir kitab etdilər: «Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношении» (I-IV, СПб., 1836). Adından göründüyü kimi, Zaqafqaziya üzrə sanballı tədqiqatın nəticəsi olan bir kitab idi, buna görə XIX yüzilin mühüm tarixi qaynaqlarından biri kimi indi də öz dəyərini itirməmişdir. Bununla yanaşı, kitabın quruluş xüsusiyyətini bilmək gərəkdir: onun müəllifləri çarizmin iqtisadi siyasətinin mahiyyətini rəhbər tutaraq, Zaqafqaziyada xammal istehsal edə biləcək sahələri dərin öyrənmiş, ancaq yerli xammal işləmə sənayesinə az yer vermişdilər. Onlar özləri yazmışlar ki, taxıl, ipək, pambıq, zəfəran, çaxır, qızıl boya istehsalına dair yoxlama ön plana çəkildiyindən «burada istehsaledici sahələrin indiki vəziyyətinin təsvirinə üstünlük verilmişdir, çünki Zaqafqaziya Rusiyanın müstəmləkəsi kimi götürülmüşdür, (kitabdakı) bütün mülahizələr də bu fikrə doğru yönəldilmişdir... Rusiyanın Zaqafqaziya əyalətləri müstəmləkə mənasında o qədər əhəmiyyət kəsb edirlər ki, bu kiçik təsvirdə (dördcildlik kitab nəzərdə tutulur. - *Red.*) onları başlıca olaraq həmin baxımdan yoxlamağa çalışmışıq» («Обозрение Российских владений за Кавказом», I hissə, s. 67-68, 88-89)..

İqtisadi məsələlərlə yanaşı, kitabda Zaqafqaziya xalqlarının etnik və mədəniyyət tarixinə («etnoqrafiyasına») da toxunulur. Yelizavetpol dairəsi və Azərbaycan dili haqqında aşağıdakı göstərilən nümunələr geniş olmasalar da, bütövlükdə bu qaynaq üçün səciyyəvi parçalardır.

64. YELİZAVƏTPOL DAİRƏSİ¹

Qabaqkı zamanlar ticarət və manufaktura² işləri gəncəlilərin başlıca qazanc mənbəyi olmuşdur; ancaq Gəncədə siyasi vəziyyətin dəyişilməsi nəticəsində onun əhalisi daha çox əkinçiliklə məşğul olmağa başladı. İndi isə Yelizavetpol əhalisinin istehsalatı və variiyyəti aşağıdakılarla bağlıdır: əkinçiliklə bağçılıq və baramaçılıq, maldarlıq, bir qədər fabrik istehsalı, dağ-mədən sənayesi - zəy və dəmir (filizi) istehsalı, arıçılıq, sənətkarlıq və ticarət.

Buğda, arpa, çəltik və darı əkinçiliyin başlıca məhsullarıdır...

İndiyə kimi Yelizavetpol sakinləri yabanı marena (qızıl boya. - *Red.*³ yığıb satmaqla məşğul olurdular. Onun gəlirli olduğunu gördükdə marenanı özləri yetişdirməyə başladılar. Marena əkinlərinin böyük hissəsi şəhər əhalisinə məxsus idi. Marena istehsalının genişləndirilməsi faydalı olardı.

Yelizavetpolda bağçılıq şəhər ətrafında yerləşir və mahalların içərisində.. bir neçə üzümlik vardır. Burada böyük bağlar - 165 meyvə və 27 tut bağı vardır. Hər həyətdə bir neçə ağacın olması nəzərə alınsa, bütün şəhəri bağ adlandırmaq olar ki, bu da 17 verstlik dairəni əhatə edir. Bağlardakı yaşıllığın sahəsini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Lakin belə güman edilir ki, onun sahəsi 5 kvadrat verstə yaxındır. Bağlarda üzüm, ərik, şaftalı, alça, gavalı, tut, armud, heyva, gilə, qoz, fındıq, zoğal yetişdirilir.

Yelizavetpol üzümü olduqca xoşagələn, dadma görə Zaqafqaziyada ən yaxşı növlərdəndir. Ondən hazırlanan sarımtıl-qırmızı şərab acı-şirin tama malikdir, kifayət qədər tündür və başağrısı verir.

Maldarlıq. Qabaqlar Yelizavetpol dairəsində 4 min baş at, 45 min baş buynuzlu mal, 230 min baş qoyun, quzu və keçi, 2 min baş donuz var idi. Sonralar onların sayı xeyli azaldı. Atların heç bir yaraşığı yox idi; buynuzlu mal-

¹ Yelizavetpol hərbi dairəsi Gəncə xanlığı 1804-cü ildə tabe edildükdən sonra yaradılmış hərbi-inzibati vahiddir. Rusiyaya ikitərəfli dövlətlərarası siyasi müqavilələr bağlamaq yolu ilə birləşdirilən xanlıqlardan (Qarabağ, Şəki, Şirvan və Talış xanlıqları) fərqli olaraq, çar qoşunlarına müqavimət göstərən xanlıqlar dərhal ləğv edilir, onların ərazisində «hərbi dairə» adlanan və çar zabitləri tərəfindən idarə olunan vahidlər yaradılırdı. Gəncə xanlığı ərazisinin «Yelizavetpol dairəsi», yəni çar I Aleksandrın arvadının şərafətinə adlandırılması Qafqazda baş komandan P.D.Sisianovun təklifi ilə olmuşdu. O, min ildən çox tarixi olan şəhərin Yelizavetpol adlandırılması haqqında çarın fərmanını 1804-cü il martın 2-də Gəncə Cümə məscidində oxuyurdu. (АКТЫ..., II с, сənəd № 1194). Sonralar çar hökuməti «Gəncə» sözünü işlədən adamlardan I man. Cərimə alırdı.

² Manufaktura adı ilə daha çox ənənəvi istehsal müəssisələri - kərxa və emalatxanalar nəzərdə tutulur. Lakin bunların içində artıq maddədən istifadə edənləri də var idi.

³ *Qızıl boya* (marena) - boyaqotu; kökündən qırmızı boya alınan bitki. Orta əsrlər boyu Azərbaycan xalqlarının, toxuma və tikmə parçalarının dünya şöhrətini təmin edən kəfiyyətli təbii boya.

qara xırda və cılız idi; qoyun və quzu da bu vəziyyətdə idi və onların yunu qaba və qırmızımtıl idi; ən yaxşı öküzlər Samux mahalında idi.

Yelizavetpolda manufaktura istehsalının mühüm istiqamətini ipəkdən parça və yaylıq hazırlanması təşkil edirdi. İndi toxucu dəzgahlarının sayı 200 olduğu halda, Cavad xanın¹ dövründə 375-ə çatmışdı. Bu sənaye sahəsinin tənəzzülə uğramasını onunla bağlayırlar ki, fabrikanlar keyfiyyətsiz parçalar buraxırdılar, onlar da Şamaxı və xüsusən İran malları ilə rəqabət apara bilmirdilər.

Şəhərdə ağ və qırmızı bez, habelə cəlamayi adlanan nazik parça istehsal edən 30 dəzgah qurğusu vardı. Ümumiyyətlə, bütün Yelizavetpol toxucu müəssisələrində hər il 10.000 top parça, çeşidə ayrı-ayrı olan 15.000 yaylıq, 2000 top ağ, 200 top qırmızı rəngli bez, 400 top cəlamayi hazırlanırdı. Dairədə həmçinin bez, şalvar üçün parça, yundan çul, yaxud çuval, şal, palaz, xalça toxunulur. Özü də bu işləri yalnız qadınlar görürlər.

Toxucu qurğuları sadədir. Jakird dəzgahlarının burada tətbiq olunması çox yerinə düşərdi. Manufaktura işlərində ən çox samuzlular seçilir: onlar yaxşı xalçalar, ipək, yarımipək parçalar və cecim adlanan iplik toxuma hazırlayırlar.

Şəhərdə 7 ev gön aşılama işi ilə məşğuldur, zavodlardan² ibarət olan bu evlərdə 30 adam işləyir. Bundan başqa Çələbirt kəndində 4 gön emalatxanası işləyir. Gön aşılama işi belədir: gönü 4 gün çay suyuna qoyduqdan sonra iyirmi gün onu xüsusi qabda, sonra üç gün duz içində və on iki gün də saranqa və ya saraqan, yəni taxta təbəqə arasında saxlayırlar. Bundan sonra dərinə yenidən duzlayır, onapıy sürtərək gün vurmaq üçün asırlar; bununla da bütün işlər qurtarmış olur...

Mis qabları 6 emalatxanada hazırlayırlar. Hər bir emalatxanada ağır işlərdə məşğul olanlardan savayı 10 nəfər işləyir. Hər müzdlü işçi özünə çörək pulu kimi hər gün 1 abbası, yaxud 17 qəpik qazanır. Mis, Tiflisdə, bəzən hər pudu gümüşlə 9 manata alınır. Onun hər pudunun Yelizavetpola gətirilməsi iki abbasıya başa gəlirdi. Bir funtluq mis qab iki abbasıya satılırdı. İstehlak olunan məmulatın çəkisi 100 puddan artıq olmurdu.

¹ *Cavadxan* - Gəncə xanlığının sonuncu hökmdarı, Ziyad oğlu nəslindən olan Qarabağ-Gəncə bəylərbəylərinin son nümayəndəsi. 1804-cü il yanvarın 2-də Gəncə qalasının müdafiəsində öldürülmüşdür.

² Burada «zavod» adı altında gön-dəri işləri ilə ixtisaslaşmış karxanalar, «iş evləri» nəzərdə tutulur.

«Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях», ч.II, СПб., 1836, s. 319-401).

65. ŞİRVAN ƏYALƏTİ (AZƏRBAYCAN DİLİ HAQQINDA)

Şirvanda hakim olan türkmən dili Azərbaycanda yayılmışdır və bizlərdə ədət üzrə tatar dili adlandırılır; o, türk dili ilə o qədər yaxındır ki, hər iki xalq birbirini başa düşə bilir*. Bu dil Zaqafqaziyada türki adlanır... [O] ərəb və fars sözləri ilə zənginləşmişdir, olduqca xoşagələn, avazlı (bir dil kimi) seçilir; və əgər buraya onu öyrənməyin asan olduğunu əlavə etsək, onun orada Avropada fransız dili kimi geniş işlənməsi təəccüblü görünməməlidir¹.

66. A.A.BAKIXANOV. «İZAHAT» (1837-Cİ İL QUBA ÜSYANI HAQQINDA)

Abbasqulu Ağa Bakıxanov (3 iyun 1794 - dekabrın ortaları, 1846) görkəmli şərqşünas, tarixçi, filosof, şair, diplomat və ictimai xadimdir. Ədəbi təxəllüsü Qüdsidir. O, Bakı xanlarından II Mirzə Məhəmmədin (hakimiyyət illəri 1784-1791) oğludur. Mükəmməl dünyəvi təhsil almış A.Bakıxanov 1 yanvar 1820-ci ildə rus ordusunda hərbi xidmətə girmiş, 9 yanvar 1822-ci ildən Gürcüstan Baş hakiminin dəftərxanasında tərcüməçi vəzifəsinə keçirilmiş və 1845-ci ilin yayma kimi (1834-1842-ci illər çıxılmaqla) bu vəzifədə işləmişdir. A.Bakıxanov 1841-ci ildə fars dilində yazdığı və 1843-cü ildə rus dilinə çevirdiyi «Gülüstani-İrəm» adlı tarixi əsərində Gülüstani sülh müqaviləsinin

* «...Burada qeyd etmək lazımdır ki, Zaqafqaziyada ora müsəlmanların tatar adlandırılması ümumən yayılsa da... əsassızdır, çünki onların dili tatar dilindən çox seçilir, ancaq düzünə qalsa, onlar bir kökdəndirlər... (qeyd V.Leqkobitovundur. - *Red.*) (Обозрение Российских владений за Кавказом ч.II. СПб., 1836, с. 78-79).

¹ Kitabın üçüncü hissəsinin müəllifi L.Leqkobitovun xalqımızın dili haqqında bu nəcib sözləri rus xalqının böyük ədibləri M.Y.Lermontovun və A.A.Bestujev-Marlinskının yazıları ilə səsleşir. Bəlli olduğu kimi, onlar da Azərbaycan dilinin Asiyadakı nüfuzunu Avropada fransız dilinin nüfuzu qədər geniş yayılmış sayırdılar (bax: Azərbaycan tarixi, II c, s. 123). Başqa bir rus qaynağında Azərbaycan dili Zaqafqaziyanın «beynəlxalq dili» adlandırılmışdır. Onların (azərbaycanlıların. - *Red.*) aderbeycan dili adı ilə bəlli olan türk danışığı («nareçie») fars dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır, öz ədəliyi sayəsində bütün Zaqafqaziyanın beynəlxalq dili kimi çıxış edir». («Весь Кавказ», вып. I. Б., 1914, с. 29).

bağlanmasına kimi Azərbaycanın keçdiyi tarixi yolun elmi şərhini vermişdir. Dərin vətənpərvərlik mövqeyindən yazılmış bu əsərin çapına A.Bakıxanov çar hökumətindən icazə ala bilməmişdi.

Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra xanlıq idarə sistemi hərbi-müstəmləkə komendantlıq idarəsi ilə əvəz edilmişdi. Ləğv edilmiş xanlıqlarda qanunverici, idarəedici və məhkəmə işi rus zabitlərindən təyin edilmiş komendantların ixtiyarına verilmişdi. Qəzalarda yerləşən rus qarnizonlarının başçısı da komendant idi. Ənənəvi feodal istismarına müstəmləkə zülmünün əlavə edilməsi, yeni-yeni vergi və mükəlləfiyyətlərin qoyulması, komendantların özbaşnalığı 1837-ci ildə Qubada güclü üsyanə gətirib çıxardı.

A.Bakıxanov 1834-cü ildə Qafqazın Baş komandanı baron V.Q.Rozenlə müəyyən narazılıq üzündən hərbi xidmətdən çıxır və xarici işlər nazirliyi üzrə məvacibi saxlanılmaqla müddətsiz məzuniyyətə buraxılır. Bundan sonra o, Quba qəzasında özünün Əmsar kəndində yaşayırdı. V.Q.Rozen A.Bakıxanovu siyasi cəhətdən etibarsız saydığından üsyan başlanan kimi onu «xüsusi tapşırıq üçün» Tiflisə çağırıdırib nəzarət altına almışdı. Üsyanı yatırmaqda çar hökumətinə kömək üçün Qubaya getmək təklif olunduqda A.Bakıxanov ondan imtina etdi. Bu, cəsarətli bir addım idi. I Nikolayın göstərişi ilə Quba üsyanının səbəblərini araşdırmaq üçün qraf İ.İ.Vasilçukun başçılığı altında xüsusi komissiya yaradılmışdı. A.Bakıxanov aşağıda mətni verilən «İzahat»ı məhz həmin komissiyaya təqdim etmişdi. Bu sənəd A.Bakıxanovun çarizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı çıxdığını göstərir.

«İzahat»ı ilk dəfə Ə.M.Əhmədov Moskva Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan əlyazmasının orijinalı üzrə çap etdirmişdir. Mətn həmin çap üzrə azərbaycancaya çevrilmişdir: Bakıxanov A. K. Soçineniə. Zapiski. Pisğma. B., 1983, s. 148-150.

İZAHAT

[Varşavadakı atlı-müsəlman alayına süvarilər toplanışı zamanı Quba əyalətində əhalinin çıxışı haqqında]

Mənim doğma qardaşım podporuçik Cəfərqulu¹ Qubadan Varşavaya göndərilmək üçün süvarilər topladığına görə xalqın adından çıxış edən, əslində isə xalqın etibar etmədiyi bir neçə təhrikçinin tələbi ilə Qubadan qovulmuşdur. Mən özüm isə Baş hakimin² əmri ilə bir sıra mühüm izahatlar üçün Tiflisə

¹ *Podporuçik Cəfərqulu ağa* (? - 1867) - A.Bakıxanovun qardaşı, Quba əyaləti Şabran mahalının naibi, üsyançıların tələbi ilə vəzifəsindən kənar edilən iki naibdən biri. Sonralar çar qulluğunda general-leytenant rütbəsinə yüksələ bilmişdi.

² 1837-ci ildə Qafqazın Baş hakimi baron V.Q.Rozen idi.

çağırılmışam¹, ancaq Tiflisdə bir neçə ay yaşamağıma baxmayaraq Baş hakimın bir para vədindən başqa məndən heç nə soruşulmamış və bu mühüm izahatların nədən ibarət olmasından mənim xəbərim yoxdur. Bu ilin ötən sentyabr ayında Qubada həyəcanlar yenidən başladığı zaman Baş hakim mənə mümkün qədər tezliklə Qubaya getməyi və öz təsiriylə işə faydalı olmağı təklif etdi, ancaq bu təklifi mən ona görə yerinə yetirə bilmədim ki, etibarlı adamların bir qismi Qubadan uzaqlaşdırılmış, o birilər isə rəislərin gözündən düşmüşlər.

Qiyam zamanı mənim Qubaya göndərilməyim, qardaşım Cəfərqulunun deputatlar sırasında imperator həzrətlərinə təqdim edilmək üçün Tiflisə çağırılması, süvarilər toplanışını bizim ciddi səyimiz, qiyamçıların bizə qarşı nifrəti və nəhayət, onların mənim əmioğlum və qaynım praporşik Əlipaşanı öldürmələri, o biri əmioğlum praporşik Cavad Ağanın həyatına qəsd etmələri və bizim ailəmizin başqa üzvlərinin canfəşanlığı aydın sübut edir ki, Qubadakı keçmiş qarmaqarışılıqda bizim nəinki əlimiz yoxdur, əksinə biz hər vəchlə onun qarşısını almağa çalışmışıq. Odur ki, qərəzli adamlar müxtəlif yollarla bizi Qubadan uzaqlaşdırma bildilər ki, iğtişaş yaratmaq asan olsun, Qubadakı son həyəcanlar buna sübutdur.

Həyəcanların əsas səbəbi çox güman ki, qərəzli adamların müxtəlif fitnə-fəsadları olmuşdur. Quba əyalətində Quba komendantı polkovnik Gimbut² ilə Tip mahalının naibi mayor İsa bəy Həsən Əfəndi oğlu³ arasında ikiüzlü münasibət yaranmışdı. Yüksək rəhbərlik qarşısında bir-birinin paxırını açıb qanunsuz işlərdə ittiham etmələrinə baxmayaraq, onlar eyni zamanda yüksək rəhbərliyini mükafatlarına və xüsusi ehtiramına layiq görüldülər. İsa bəyə isə öz işləri barədə əyalət komendantının xəbəri olmadan birbaşa Baş hakim ilə əlaqə saxlamağa icazə verilmişdi ki, bu da əyaləti açıq-açığına iki cəbhəyə: komendant və onun rəqibi İsa bəyin cəbhələrinə bölürdü.

Bu ilin başlanğıcında İsa bəy nə üçünsə Tiflisdə imiş və hər hansı bir səbəbdənsə bir çox şahidlərin, o cümlədən mənim eşitdiyimə görə, süvari-müsəlman alayının komandir müavini Həsən Ağə və praporşik Nəsib Əfəndinin yanında Baş hakimə demişdir ki, o və qubalılar süvari verməyəcəklər, İsa bəy özü, yaxud onun həmfikiriləri və kənar şəxslər tərəfindən xalqa çatdırılan belə sözlər avam adamlar tərəfindən Baş hakimın əsl iradəsi kimi qəbul edilə

¹ Üsyan başlanan kimi baron Rozen A.Bakıxanovu Tiflisə çağırmış və 9 ay orada saxlatmışdı.

² *Polkovnik Gimbut* – 1831-1837-ci illərdə Quba əyalətinin komendantı. Üsyançıların tələbi ilə komendantlıqdan kənar edilmişdi.

³ *İsa bəy* - mayor İsa bəy Quba əyaləti Tip mahalının naibi idi. Üsyanı iştirakına görə mühakimə olunmuş və Sibirə sürgün edilmişdi.

bilinirdi, çünki İsa bəy özünün hər bir hərəkətini Baş hakimın adı ilə təsdiqləyirdi.

Qubada süvari yığılması tələb edilərkən Tip mahalının naibi və sonra tezliklə Qubanın baş qazısı təyin edilən İsa bəyin öz yerində qoyduğu qardaşı Mehdi saymazlıqla camaatı Əhbil adlı müqəddəs yerə toplamış və onların süvari yığılmasından boyun qaçırmaq haqda and içmələrinə yol vermiş, sonra isə onun mahalına Yuxarıbaş, Sırt, Anıqdərə və başqa məhaller qoşulmuşlar. Hökumətə sadıq olan Quba bəyləri gözlənilən iğtişaşların qarşısını almaq məqsədilə bir neçə gün ərzində öz hesablarına tələb olunan qədər süvari topladılarsa da, süvari toplanmasından açıqcasına yayınan Həsən Əfəndinin ailəsi yalnız Qubanın deyil, eləcə də Tabasaran¹ camaatını da əsgər toplanışının gözlənilməsi haqda yalan xəbərlərlə qızıdırıb ayağa qaldırdılar. Bir para güclü toplanmış avam adamlar dəstələnib Qubaya tərəf hərəkət etdikdə, hökumət ilə camaat arasında vasitəçiliyi öz üzərinə götürən İsa bəy general-mayor Reutt² və bu iş üzrə Baş hakim tərəfindən təyin edilmiş məmur Pototskinin³ yanına bir neçə silah qiyamçı, o cümlədən artıq özünü Quba xanı elan etmiş Hacı Məhəmmədi⁴ gətirmişdi; qiyamçılar onlara inanma-yan xalqın adından komendantın dəyişilməsini, pulları tutulmuş süvarilərin buraxılmasını, süvari verilməsinə çox kömək edən bəylərin qovulmasını və müxtəlif mükəlləfiyyətlər üçün yığılmış pulların geri qaytarılmasını israrla tələb edirdilər. Bu tələbləri yerinə yetirmək məqsədilə artıq yola düşməyə hazır olan süvarilər dərhal buraxılmış, komendant polkovnik Gimbut işdən götürülmüş, poruçik Məhəmməd xan bəy və podporuçik Cəfərqulu ağa İndiyə kimi saxlanıldıqları Şamaxı və Bakıya yola salınmış, pulların geri qaytarılması haqda isə Baş hakim qarşısında məsələ qaldırmaq vəd edilmişdi.

Avam camaatın və iğtişaşların bu cür hərəkəti ilk üç tələbin dərhal yerinə yetirilməsi ilə başa çatdıqdan sonra. İndiyə kimi də beyinlərində güclü və hər cürə həyəcanlar doğurmaqdadır; xüsusilə əyalətin hökumətə sadıq olan bəylərdən təmizlənməsi və xalqın bəd xəhrlərin zərərli təsiri altında saxlanılması (pis haldır. - *Red.*) [Onların] bu hərəkəti haqda yeni komendant İşsenkonun dəfələrlə xəbərdarlıq etməsinə, hətta bunu camaat üçün bəraət xəbəri ilə müşayiət etməsinə baxmayaraq, nə bu müraciətlərə, nə də birinci iğtişaşın

¹ *Tabasaran* - Dağıstanda vilayətdir. Quba əyalətinin şimal-şərqində yerləşir.

² *General-mayor İ.A.Reutt* - Dağıstan hərbi dairəsinin rəisi idi.

³ Ştaps-rotmistr *Pototski* - 1837-ci ilin ortalarında komendant Gimburqun fəaliyyətini yoxlamaq üçün Qubaya ezam edilmiş çar məmur.

⁴ *Hacı Məhəmməd* - Buduq kəndinin kəndxudası, üsyanın rəhbəri, avqust ayının ortalarında üsyançılar onu xan elan etmişdilər. 1841-ci ildə Bakıda hərbi-səhra məhkəməsinin hökmü ilə asılmışdır.

səbəbkarlarına, camaatın sakitləşdirilməsinə və xalqın ehtiyaclarına lazımı diqqət verilməmişdirki, sonuncu çıxışın qarşısının alınması mümkün olsun.

Dağıstan torpaqlarından süvari toplanması müxtəlif maneələrə rast gəlmişdi. Ştaps-kapitan Karçaqlı İbrahim bəy süvari toplanmasında səyinə görə zərər çəkir, qubalı İsa bəy aprel ayında podpolkovnik Mirzəcan Mədətovla Qazıkımxılı Məhəmməd xangildə olarkən İbrahim bəyin qardaşı uşaqlarını silahlandırmağa və Tabasaran camaatını ona qarşı qaldırmağa cəhd edir. Süvari toplanmış poruçik qaytaqlı Cəmov bəy Tiflisdə həbs edildiyindən onun topladığı süvarilər yolda dağılışıblar. Tabasaranlı Qazı İsa özü süvari toplasa da, onun ştaps-kapitanlar Qutqaşenli və Oleniç tərəfindən ələ keçirilmiş məktubları bu adamın biabırçı hərəkətlərinə dəlalət edir. Camaat tərəfindən toplanmış Dərbənd və Bakı süvariləri Bakıda podporuçik Qasım bəyin müqavimətinə baxmayaraq varşavaya göndərilmişdir.

Ümumiyyətlə, məmurların qayğısızlığı, quldurluğun artması, işlərin çox yavaş getməsi, vergi və mükəlləfiyyətlərin çoxluğu da əyalətlərdən atlılar toplanmasını xeyli çətinləşdirmişdir.

İmza: podpolkovnik A b b a s q u l u .

19 oktyabr 1837-ci il, Tiflis şəhəri.

67.6 DEKABR 1846-cı il TORPAQ QANUNU

XIX əsrin 30-cu illərinin sonuna kimi Azərbaycan feodallarının silki imtiyaz və hüquqları həll olunmamış qalırdı. Quba bəyləri haqda çar komendantlarından polk. Ponomaryevin 1812-ci il və gen. Tixanovskinin 1817-ci il sərəncamları və «Ağalar haqqında» gen. A.P.Yermolovun 1818-ci il Əsasnaməsində Azərbaycan feodalları dövlətin xidmət məmurları kimi qələmə verilirdi. Bu fikir Zaqafqaziyada keçiriləcək inzibati islahat layihələrində və 10 aprel 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatında əsas götürülmüşdü. Zaqafqaziyayı ruslaşdırmaq planlarına uyğun olaraq, çarizm gətirilmə rus zadəganlarını öz müstəmləkə siyasətinin əsas aparıcı qüvvəsi, ictimai dayağı sayırdı. Bununla bağlı olaraq ağaların və tiuldar bəylərin feodallıqdan salib torpaqdan məhrum edilməsi nəzərdə tutulurdu. 10 aprel 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatı Azərbaycanda milli idarə sistemini rus idarə və məhkəmə sistemilə əvəz etməklə bu vaxta kimi dövlət və məhkəmə aparatında müxtəlif gəlirli vəzifələr tutan bəylərin və ruhani dairələrinin silki imtiyazlarına ciddi zərbə vurdu və onların böyük narazılığına səbəb oldu. İnzibati-məhkəmə islahatı zəhmətkeş kütlələrdə də narazılıq doğurdu. Əgər islahata qədər feodallar kəndli iğtişaşlarının qarşısını

almaqda dövlət orqanlarına fəal yardım edirdilərsə, indi onlar özləri «narahat ünsür» çevrilmişdilər. Belə gərgin bir şəraitdə çarın 25 aprel 1841-ci il fərmanı ilə Azərbaycan ağalan feodallıqdan məhrum edilir, həm torpaqları, həm də kəndliləri əllərindən alınır, əvəzində isə onlara «ömrünlük ödənc» təyin edilirdi. Belə bir fərman tiuldar bəylər haqda da hazırlanmışdı, ancaq Zaqafqaziyada vəziyyətin gərginliyi I Nikolayı bu fərmana qol çəkməkdən çəkindirirdi. 1840-41-ci illərin çar «islahatları»nın həyata keçirilməsində bütün siyasi yanlışlıq üzə çıxdı, yerli feodalların köməyi olmadan Zaqafqaziyada çarizmin möhkəmlənməsinin qeyri-mümkünlüyü aydın oldu. Buna görə çar hökuməti Azərbaycan feodallarının imtiyaz və hüquqların tanımaq və rəsmiləşdirmək mövqeyinə qayıdaraq 6 dekabr 1846-cı il fərmanını verdi. Bu fərman inqilabdan qabaqda, sovet hakimiyyəti illərində də dəfələrlə çap edilmişdir. Fərmanın mətninin azərbaycanacaya tərcüməsi aşağıdakı sənədlər toplusu üzə verilib: Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX века, ч. II. Под ред. И. П. Петрушевского. М.-Л., 1936, с 105-107, sənəd № XIV).

**1846-cı il DEKABRIN 6-sı. I NİKOLAYIN
QAQFAZ CANIŞ İNİ¹ kn. M.S.VORONTSOVUN² ADINA
FƏRMANI**

Knyaz Mixail Semyonoviç!

Zaqafqaziya ölkəsinin xanlarına, bəylərinə, ağalarına və ali müsəlman silkindən olan digər şəxslərinə³ və habelə erməni məliklərinə bizim xüsusi mərhəmət və iltifatımız əlaməti olaraq onların taleyini qəti həll etmək və bununla

¹ *Canışın* - farsca; hökmdan əvəz edən, hakim, sərdar.

Qafqaz canışınliyi (noyabr 1844 - aprel 1883) Şamil hərəkətini yatırmaq və Qafqazda çarizmin siyasi və iqtisadi mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə yaradılmış idarədir. Fövqəladə idarə sistemi kimi canışınliyin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardı, canışına geniş səlahiyyətlər verilmədi: onun bütün məsələləri müvafiq nazirliklərlə qabaqcadan razılaşdırmadan müstəsna həll etmək, çarla birbaşa əlaqə yaratmaq, ona müraciət etmək, zəruri hallarda, sonra bu haqda məlumat verməklə, hətta çarın adından göstəriş vermək ixtiyarı vardı. 1905—1907-ci illər xalq inqilabına qarşı mübarizə aparmaq üçün canışınlik idarəsi yenidən bərpa olunaraq 1917-ci il Fevral inqilabına kimi qalmışdı.

² Knyaz *M.S. Vorontsov* - general-adyutant, 1844-54-cü illərdə Qafqazda canışın.

³ Zaqafqaziya ölkəsinin «ali müsəlman silki» 10 mart 1843-cü il fərmanına əsasən təsis edilmişdi. Ali müsəlman silkinə keçmiş xanlar, bəylər, ağalar və məliklər daxil idilər (Колонильная политика..., часть II, s. 190, qeyd 1).

da onların hökumətə yararlı olmalarına şərait yaratmaqla biz, Sizin təqdimatınıza uyğun olaraq, lütfən əmr edirik:

1. Xüsusi xidmət və rəşadətlərinə görə xanlara, bəylərə, erməni məliklərinə və bəzi şəxslərə bizim bəxşiş etdiyimiz torpaqlarla bərabər müsəlman əyalətlərinin Rusiyaya birləşdirilməsi dövründə onların nəsilərinin sahib olduqları və indi də onların şəxsiz ixtiyarlarında olan bütün torpaqlar onların irsi mülkiyyəti kimi təsdiq olunsun.

2. Bəzi sahibkarlardan 1840-cı ildən sonra cinayətə görə və ya məhkəmə yolu ilə deyil, yalnız inzibati qaydada müsadirə edilmiş əhali yaşayan və əhali yaşamayan torpaqlar kimin əlindən alınmışdısa, onlara və ya onların varislərinə qaytarılsın və 1-ci maddəyə əsasən onların mülkiyyəti sayılsın.

3. Gürcüstanın keçmiş tatar (azərbaycanlı. - *Red.*) distansiyaları ağalarına və onların varislərinə qabaqlar istifadələrində olan və 1841-ci ildə müsadirə edilmiş əhali yaşayan və yaşamayan torpaqlar¹ bizim onlara xüsusi iltifatımız kimi geri qaytarılsın və bu fərmanın 1-ci maddəsinə uyğun olaraq onların xüsusi mülkiyyəti kimi təsdiq edilsin.

4. 2-ci və 3-cü maddələrdə qeyd edilən sahibkarlara torpaqların qaytarılması və onların mülkiyyəti kimi təsdiq edilməsi ilə onlardan bəzilərinə pul ödənişləri verilməsi dayandırılınsın, ancaq xüsusi xidmətlərə görə verilən təqaüdlərə bu qayda şamil edilməsin.

5. Sahiblərinin cinayətinə görə xəzinənin ixtiyarına keçmiş torpaqlar bizim xüsusi icazəmiz olmadan nə onların özlərinə, nə də varislərinə qaytarılmasın.

6. Bizim hakimiyyətimiz dövründə bəy və məliklərən bəzilərinə xüsusi xidmətlərinə görə yalnız ömürlük və müvəqqəti vərilmiş torpaqlara gəldikdə isə, onlar barədə bizə xüsusi təqdimatla müraciət edə bilərsiniz: onlardan məhz kimlərə xidmətləri müqabilində torpaqları irsi mülkiyyətdə təsdiq etmək və kimlərin müvəqqəti istifadəsində saxlamaq fikrindəsiz, ancaq artıq varislərinin ixtiyarına keçmiş və geri qaytarılması üçün indiyə kimi tədbir görülməmiş torpaqlar onların irsi mülkiyyətində saxlanılsın.

7. Ayrı-ayrı şəxslərə indi mülkiyyət hüququnda bağışlanan və ya onların kimi təsdiq edilmiş torpaqlarda sakin olan kəndlilər indiki yaşayış yerlərində saxlanılsınlar. İctimai vəziyyət haqda qanunlar məcəlləsinin 1842-ci ildə çap edilmiş IX cildinin 628-632-ci maddələrinə əsasən onlar dövlət

¹ «1841-ci ildə müsadirə edilmiş əhalisi olan və əhali yaşamayan torpaqlar» dedikdə Gürcü-İmeretiya quberniyasının Qazax, Şəmşədil və Borçalı məntəqələrinin ağaları haqda 25 aprel 1841-ci il fərmanı ilə ağaların inzibati qaydada öz torpaqlarından məhrum edilməsi nəzərdə tutulur.

kəndliləri zümrəsinə aid edilsinlər. Rəiyyət¹, rəncbər², xalisə³, nökar⁴ və i.a. kimi müxtəlif adların yerinə kəndlilərə ümumi bir ad-mülkədar tabesi⁵ adı verilsin.

8. Bu kəndlilər torpaq sahibinə onun torpağından istifadə etdikləri üçün əvəz olaraq ayrı-ayrı mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməyə borcludurlar. Bundan başqa torpaq sahibinə kəndlilər arasında qayda-qanun və sakitliyə nəzarət və onlar üzərində polis idarəsi hüququ verilir. Torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasında qarşılıqlı münasibətlər bizim təqdir edəcəyimiz xüsusi əsasnamə ilə müəyyənləşəcəkdir⁶.

9. Bu fərmana əsasən sahiblərinə irsi hüquqda təsbit edilmiş torpaqlar bütün ləvazimatı və təsərrüfat yerləri ilə birlikdə sahibkarın tam mülkiyyətini təşkil edir və sahibkarlar ümumi qanun əsasında onlar üzərində mülkiyyət hüquqlarını tətbiq edə bilirlər. Bu torpaqlar irsən keçə bilər, satıla və ya hər hansı şəkildə alqı-satqıya qoyula bilər, lakin bir şərtlə ki, bu yolla malikanəni mülkiyyətinə keçirəcək şəxs ya Zaqafqaziya ali müsəlman silkinə mənsub olmalı, ya da ümumi imperiya qanunları üzrə məskunlaşmış malikanələrə sahiblik üçün zəruri keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Torpağın alqı-satqısı zamanı orada məskun olan kəndlilər yeni sahibkara münasibətdə köhnə sahibkarla olan münasibətləri saxlayırlar.

10. Öz malikanələrini varislər arasında böləkən torpaq sahiblərinə rus qanunları ilə yanaşı, şərait və habelə adət və ya yerli qayda-qanunları rəhbər tutmağa icazə verilir.

11. Vəfat etmiş sahibkarın varislərinə mərhumdan qalmış malikanəni şəriət və ya adətə görə bölməyə yalnız o zaman icazə verilir ki, varislər arasında bu məsələ haqda həmrəylik olsun, ancaq bu halda da adət üzrə bölgü yalnız münsiflər vasitəsilə həyata keçirilməlidir; münsiflərin qərarından şikayət qəbul

¹ *Rəiyyət* - ərəbcə təbəə, vergi ödəyən təbəə, əkinçi, kəndli. XIX əsrin I yarısında Azərbaycan feodal-asılı kəndlilər öz iqtisadi və hüquqi vəziyyətinə görə 3 qrupa bölünürdülər: 1) rəiyyətlər, 2) rəncbərlər, 3) nökarlar. Rəiyyətlər feodal-asılı kəndlilərin əksəriyyətini təşkil edirdilər. Rəiyyət dedikdə, pay torpağına və şəxsi təsərrüfata malik olub həm feodala, həm də dövlətə vergi və mükəlləfiyyətlər ödəyən kəndlilər nəzərdə tutulur.

² *Rəncbər* - farsca zəhmət çəkən, zəhmətkeş, bir qayda olaraq feodalların bəy-ağa təsərrüfatında işləyən və pay torpağı olmayan kəndlilər. Rəncbərlər şəxsi təsərrüfata malik olmadıqlarından, xanlıqlar dövründə dövlətə vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində rəncbər «muzdur» anlayışına uyğun gəlirdi.

³ *Xalisə* - ərəbcə, azad edilmiş, xalisə, təmiz. XVIII əsr və XIX əsr yarısında dövlətə vergilərdən azad edilmiş mülk torpaqlarında (mülli xalisə) yaşayan feodal-asılı kəndlilərə deyilirdi. Xalisə kəndliləri dövr çatacaq bütün vergi və mükəlləfiyyətləri də sahibkara ödəməli idilər.

⁴ *Nökar* - burada feodalın evində xidmət edən feodal-asılı kəndli xidmətçi.

⁵ *Mülkədar-tabesi*. 1846-cı ildən ali müsəlman silkinə mənsub ol müxtəlif feodal-asılı kəndlilərə verilmiş ümumi ad, «Sahibkar kəndli anlayışına uyğundur.

⁶ Torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasında qarşılıqlı münasibətləri çar hökuməti 1847-ci ildə verilmiş «Kəndli əsasnamələri» ilə rəsmiləşdirdi.

edilməsinə icazə verilmir.

12. Torpaqların təsbitində onun və ya başqa sahibkara və ya xəzinəyə mənsub olması haqda ortaya çıxan münaqişələr ümumi əsaslarla məhkəmədə ayrd edilməlidir.

Zaqafqaziya ölkəsinin ali müsəlman silkini təşkil edən xan, bəy, ağa və erməni mülklərinin torpaq üzərində sahiblik hüququnun əsas cəhətlərini bu cür müəyyən etməklə biz, onlara olan iltifatımızın əli təzahürü kimi Sizə onların şəxsi hüquqlarının imkan daxilində nəcib puszadəganlığına məxsus hüquqları nəzərə almaqla müəyyən edilməsi ilə məşğul olmağı həvalə edirik. Biz möhkəm əminik ki, Zaqafqaziya ölkəsinin ali müsəlman silki indi istifadələrində olan torpaqlar üzərində hüquqlarının təsbit olunması ilə yaşayışları bərqərar edildiyindən yaşlarından və vəziyyətlərindən asılı olmayaraq ilk çağırışla bizim igid döyüşçülərimizin sıralarına daxil olmağa və həmin silkə həvalə edilmiş vəzifələri can-başla və qeyrətlə yerinə yetirməyə həmişə hazır olacaqdır.

Bizim bu fərmanda şərh edilmiş iradəmizin layiqincə həyata keçirilməsini sizə həvalə etməklə biz sizə olan dəyişməz lütfkarlığımızı bildiririk.

Əslində Ə.H.-nin öz əli ilə yazılmışdır: «N i k o l a y»,

S.-Peterburq, 6 dekabr 1846-cı il¹.

68. 14 may 1870-ci il KƏNDLİ «ƏSASNAMƏ»Sİ

1861-ci ildə Rusiyada təhkimçiliyin ləğvindən sonra çar hökuməti milli ucqarlarda kəndlilərin feodal asılılığını aradan qaldırmaq məcburiyyəti qarşısında qalmışdı.

Azərbaycan təhkimçilik hüququ rəsmi olmadığından sahil kar kəndlisi «əşya hüququ» obyektinə deyildi. Bununla yanaşı 1846-cı il fərmanı ilə (bax: qaynaq № 67) sahibkar kəndlilə «sahibkar torpağında yerləşdirilən dövlət kəndliləri» adlandıqlarından feodalın «şəxsən» asılı sayılmırdılar. Çar hökuməti Azərbaycanda kəndli islahatını bu yolla gecikdirirdi.

Zaqafqaziyada kəndli islahatını hazırlamaq məqsədilə 1861-ci ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İslahat Komitəsi yaradıldı. İslahatı hazırlamaq üçün ilk növbədə dövlət, sahibkar torpaqlarının və kəndlilərin pay torpaqlarının sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilməli idi. Bu məqsədlə 1861-ci il iyunun 29-da Zaqafqaziya ölkəsinin mərkəzləşdirilməsi haqqında «Əsasnamə» təsdiq edilmiş və 1862-ci il yanvarın 1-dən torpaqların bilavasitə mərkəzləşdirilməsi işinə

¹ Fərmanın əslinin çap olunduğu yer üçün bax: Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е. СПб., 1847, XXI. . 20672, с. 617-619.

başlanmışdı. İslahatın hazırlanması yolunda ikinci mühüm addımlardan biri 1866-cı ildə Qafqaz can işini Baş İdarəsi Şurasının qərarə ilə Bakı, Şıxa, Tiflis və Yerevan bəy komissiyalarının yaradılması oldu. Həmin komissiyalar Azərbaycanın ali müsəlman silkinin tərkib və hüququn müəyyən etməli idi. onların işi Azərbaycanda 1188 irsi və şəx; bəy nəsl, 3 xan nəsl - Şirvan, Talış, Bakı xan nəsillərinin imtiyazlarını tanımaq, 1048 ailənin isə iddialarını rədd etməklə başa çatdı. Beləliklə, çar hökuməti «kəndli» islahatına hazırlıq adı altında əslində yerli mülkədarların mənafeyini qabaqcadan «yoluna qoymuşdu».

«Əsasnamə» çar tərəfindən 1870-ci il mayın 14-də imzalanmışdı.

14 may 1870-ci il «Əsasnamə»si müəyyən qisaltmalarla «Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг XIX в.» (ч. II, М.-Л., 1937. С. 401-423) toplusu üzrə verilir.

1870-ci il mayın 14-ü-ZAQAFQAZİYA QUBERNİYALARI: YELİZAVETPOL, BAKI, İRƏVAN VƏ QİSMƏN TİFLİSİN ALI MÜSƏLMAN SİLKİNDƏN OLAN ŞƏXSLƏRİNİN VƏ HABELƏ ERMƏNİ MƏLİKLƏRİNİN TORPAQLARINDA SAKİN OLAN DÖVLƏT KƏNDLİLƏRİNİN TORPAQ QURULUŞU HAQQINDA

ƏSASNAMƏ

1. Bu Əsasnamə ilə Yelizavetpol, Bakı və İrəvan quberniyaları və Tiflis quberniyasının Tiflis və Axaltsix qəzalarının ali müsəlman silkinin: keçmiş xan nəsillərindən olanların, bəylərin və ağaların və habelə erməni mülüklərinin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndlilərinin torpaq işləri müəyyən olunur.

2. Ali müsəlman silkinin və habelə erməni mülüklərinin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndliləri (maddə 1) mövcud fərmanlar üzrə (1846-cı il 6 dekabr¹, 1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr² və 1851-ci il 8 iyun³) pay torpağı almaq hüququnu saxlayırlar və sakin olduqları malikanələrdə pay torpaqları aşağıdakı 7-70-ci maddələrdə göstərilən şərtlərlə onların daimi istifadəsinə verilir. Kəndlilərin istifadəsinə verilmiş pay torpaqları üzərində mülkiyyət hüququ həmin fərmanlara əsasən bu torpaqların sahiblərinə (mülkədarlara. - *Red.*) məxsusdur.

¹ 6 dekabr 1846-cı il fərmanın 1-ci maddəsi nəzərdə tutulur (bax qaynaq № 67).

² 20 aprel və 28 dekabr 1847-ci il «Kəndli əsasnamələrinin» çap olunmuş mətni üçün bax: «Кавказ» qəzeti № 46, 15 noyabr 1847-ci il; Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е. СПб., 1848, т. XXII, № 21825.

³ 8 iyun 1851-ci il sərəncamı-Yerevan quberniyası və Tiflis qubemiyasının Axaltsix qəzasının mülkədar və tiuldarları haqqında fərmanda tiul irsi mülkiyyət kimi təsbit edilmişdi.

3. Kəndlilər pay torpağı müqabilində sahibkarın xeyrinə bu Əsasnamənin (71-99 maddələrinin) müəyyən etdiyi mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməyə borcludurlar.

4. Torpaq sahibləri və onların torpağında sakin olan kəndlilər arasında torpaq münasibətləri bu Əsasnamənin 100—132-ci maddələrində göstəriləyi qaydada, nizamlaşma qaydaları ilə müəyyən edilir.

5. Kəndlilər pay torpaqlarını 133-139-cu maddələrdə göstərilən qaydalar əsasında satın ala bilərlər.

I fəsil

Kəndlilərin əkin və başqa təsərrüfat torpaqları ilə təminat olumması və onların istifadə haqqında

/ bölmə. Torpaq və digər təsərrüfat yerləri ilə təminat haqda.

1. Ümumi qaydalar

7. Bu Əsasnamədə göstərilmiş qayda üzrə hər bir malikanədə adları olan istər ailəli, istərsə də subay kəndlilərin həmin malikanədə pay torpağı almaq hüququ var.

8. Bu əsasla (m. 7), mövcud Əsasnamənin və rilməsinə qədər kəndlilərin istifadəsində olan həyətyanı sahələr, meyvə, üzüm və tut bağları, əkin sahələri (əkin və biçənək) kəndlilərin daimi istifadəsində saxlanılır.

Q e y d 1. Kəndlilərin daimi istifadəsində olacaq əkin və başqa torpaq sahələri kəndlilərin pay torpağı adlanır.

Q e y d 2. Sahibkarın kəndlilərə daimi pay torpağından əlavə, mövcud mükəlləfiyyətlərdən başqa xüsusi pul və ya məhsul ödənişi hesabına müzdla müvəqqəti verdiyi torpaqlar və otlaqlar kəndlilərin pay torpağı sayılmır.

9. 8-ci maddəyə uyğun olaraq, kəndlilərin istifadəsində onların indiki pay torpaqları saxlanılmaqla, ümumən kəndli icmasının pay torpağı hər biri kişi kəndli üçün 5 desyatindən¹ artıq olarsa və sahibkarın öz ixtiyarında isə malikanədəki əkinə yararlı torpaqların üçdə birindən azı qalarsa, onda sahibkar öz əlində malikanədəki bütün torpaqların üçdə birini saxlamaq üçün artıq torpaqlardan kəsik tələb etmək hüququna malikdir.

10. 8-ci maddəyə uyğun olaraq, kəndlilərin istifadəsində onların indiki pay torpaqları saxlanılmaqla, ümumən kəndli icmasının pay torpağı hər bir

¹ Desyatın - torpaq ölçü vahidi, 1,0925 h.

kəndli kişi üçün 5 desyatindən az olarsa, onda kəndli cəmiyyətinin sahibkardan torpağın çatışmayan hissəsini tələb etmək hüququ vardır və sahibkar çatışmayan torpağı kəşib vərməyə borcludur. Əncaq kəşik üçün tələb olunan torpağın vərilməsi ilə sahibkarın istifadəsində malikanədəki (m. 9) əkinə yararlı torpaqların ücdə birindən azı qalarsa, onda yalnız göstərilən ücdə birdən artıq olan miqdarı kəşilib vərilir.

11. Sahibkar bu Əsasnamə üzrə kəndlilərin daimi istifadəsinə verilmiş pay torpaqlarını sonralar heç bir halda artırmağa borclu deyil, eyni zamanda azaltmağa da ixtiyarı yoxdur.

II. Pay torpağının tərkibi haqqında

12. Bu Əsasnaməyə görə kəndli pay torpağının tərkibinə yalnız əkinə yararlı sahələr ayrılmalıdır (8 - 18-ci maddələr)...

15. Meşələr heç yerdə kəndli pay torpağının tərkibinə salınmır. Meşəsi olan malikanələrdə kəndlilər meşə nemətlərindən sahibkarm könüllü razılığı ilə istifadə edə bilərlər¹...

16. Kəndli əkinlərindəki və biçənəklərindəki kolluqlar kəndlilərin istifadəsində saxlanılır və onların bitdiyi torpaqlar da kəndlinin pay torpağının içində sayılır. Bu Əsasnamə verilənə qədər kəndlilərin daimi istifadəsində olan və qamışlıq basmış yerlər də pay torpağı sayılır².

17. Mal-qaranı suvarmaq üçün kəndlilərin istifadəsində olan naxır bulaqları onların istifadəsində saxlanılır. Əgər naxır bulaqları sahibkarla kəndlilərin ümumi istifadəsindədirsə, onda bulaq elə ümumi istifadədə qalır. Sahibkar istəyərsə, kəndlilərlə qarşılıqlı razılıq üzrə ümumi suvat yerinə onlara ayrıca suvat ayıra bilər, yox, əgər razılaşma baş tutmazsa, onda məsələ bərtişiq hakiminin qərarı ilə həll olunmalıdır³..

// bölmə. Əkin və başqa təsərrüfat torpaqlarından istifadə haqda

1. İstifadə hüququ haqqında

¹ İslahatın 15-ci maddəsi meşələri bəylərin mülkiyyəti kimi tanıyır və kəndlilər qabaqlar birgə, hamılıqla istifadə etdikləri meşələr üçün indi ayrıca pul verməli idilər, bu da onların bəylərdən iqtisadi asılılığını saxlayırdı.

² Kolluq və qamışlıqların kəndli pay torpaqları tərkibinə daxil edilməsi əslində kəndlilərin yararsız torpaqlar hesabına torpaqsızlaşdırılması demək idi.

³ Bəylərə kəndlilər üçün ümumi ayrıca suvat ayırmaq hüququnun vərilməsi kəndlilərin mal-qarasının otlanması üçün yeni çətinliklər yaradırdı.

41. Nizamlama qaydaları əsasında kəndlilərə pay torpağı kimi təsdiq edilmiş torpaqlar müəyyən edilmiş mükəlləfiyyətlər müqabilində kəndlilərin daimi istifadəsinə verilir.

42. Ayrı-ayrı kəndli rüstülərinin (həyət evi. - *Red.*) pay torpaqlarının tərkibindəki kəndli sahələri - həyətyanı və əkin sahələri həmin tüstülərin irsi istifadəsində qalır. Kəndli əkin sahələrinin irsən keçməsi qaydası və onların bölünməsi qaydası yerli qayda-qanunla müəyyən olunur...

46. Hər bir kəndli öz sahəsini-həyətyanı torpağını və əkin yerini onunla bir kənd cəmiyyətinə mənsub olan kəndliyə verə bilər; bağlar, həmçinin başqa sənaye və ticarət müəssisələri isə hətta kənar şəxslərə də verilə bilər.

47. Kəndli başqa silkə keçməklə tərk etdiyi icmanın kəndli torpağından istifadə etmək hüququnu itirir...

49. Kəndlilər, nə qədər ki, mükəlləfiyyətləri ödəyirlər, onlara pay torpağı kimi verilmiş əkin sahələrində adət üzrə müəyyən edilmiş qaydada, yarıdan az olmayaraq, müxtəlif taxıl və ya başqa bitkilər əkməlidirlər; sahibkar kəndlilərin bilərəkdən və ya tənbellik üzündən torpağı lazımı qaydada becərməməsindən ona dəymiş zərərin əvəzini bəzi qanunvericilik hakiminin müəyyən etdiyi miqdarda tələb etmək hüququna malikdir.

55. Hər bir kəndli öz təsərrüfatında başqa azad kənd sakinləri ilə eyni hüquqda nə sahibkardan, nə də cəmiyyətdən xüsusi icazə almadan karvansara (içki satmamaq şərti ilə), fabriklər, sənaye və ticarət müəssisələri açmağa bilər.

İ f ə s i l

Torpaq sahiblərinin xeyrinə ödəniləcək kəndli mükəlləfiyyətləri haqqında

I bölmə. Ümumi qaydalar

<...>

71. Bu Əsasnamənin elan edildiyi gündən nizamlama qaydalarının həyata keçirilməsinə kimi kəndlilər istifadələrində olan əkin sahələri və təsərrüfat yerlərindən istifadə etməkdə davam edir, həmin əkin sahələri və təsərrüfat yerləri üçün sahibkarlara qabaqkı mükəlləfiyyətlərini ödəyirlər...

72. Nizamlama qaydalarının həyata keçirilməsi ilə kəndlilər onlar üçün təsbit edilmiş kəndli pay torpağı əvəzində sahibkarın xeyrinə bütün əkinçilik məhsullarından məlcəhət və ya bəhrə adlı mükəlləfiyyət və bundan əlavə məcburi iş günləri əvəzinə...pul vergisi verməlidirlər...

<...>

I bölmə. Mükəlləfiyyətlərin miqdarı haqqında

76. Kəndlilər sahibkara veriləcək məlcəhət və ya bəhrə mükəlləfiyyətinə bütün əkinçilik məhsullarını daxil etməlidirlər:

1) Bakı və Yelizavetpol quberniyalarının və Tiflis quberniyası Tiflis qəzasının xan, bəy, ağalar və məlik... malikanələrində 1/10 hissə...

77. Kəndlilər məcburi iş günlərinin əvəzinə...istifadələrində olan istər həyətyam, istərsə də əkin yerlərinin hər desyatını üçün verməlidirlər:

1) Bakı və Yelizavetpol quberniyasının (Qazax qəzası çıxılmaqla) xan, bəy və məlik malikanələri üzrə 30 qəpik.

2) Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında ağa və məlik malikanələri üzrə 15 qəpik...

III bölmə. Mükəlləfiyyətlərin ödənilməsi qaydası və bu mükəlləfiyyətlərin vaxtında ödənilməsinin təminatı

I. Mükəlləfiyyətlərin ödənilmə qaydası haqqında

79. İstər məlcəhət və ya bəhrə, istərsə də pul mükəlləfiyyətlərinin ödənilməsi vaxtı kəndlilərə torpaq sahibinin qarşılıqlı razılığı əsasında müəyyənləşdirilir və nizamla qaydalarına daxil edilir...

82. Kəndlilərin hər biri öz üzərinə düşən mükəlləfiyyəti yalnız birbaşa torpaq sahibinə və ya onun vəkil etdiyi şəxsə ödəməlidir...

<...>

II. Mükəlləfiyyətlərin vaxtında ödənilməsinin təminatı

I. Mükəlləfiyyətlərin vaxtında yerinə yetirilməsi məsuliyyəti haqqında

85. Hər bir ev ayrı-ayrılıqda istifadəsində olan sahə üçün torpaq sahibinə çatası mükəlləfiyyətlərin vaxtında ödənilməsinə cavabdehdir.

86. Hər hansı bir səbəb üzündən ləğv edilmiş və 59-cu maddəyə uyğun olaraq, kənd icmasının ixtiyarına keçmiş sahədən torpaq sahibinə çatası mükəlləfiyyətlər üçün bütövlükdə kənd icması bütün üzvlərinin elliklə zəmanəti ilə sahibkar qarşısında, 96-cı maddəyə əsasən, kənd yığıncağının qərarı ilə bu sahənin yeni ev sahibinin istifadəsinə verilənə və ya torpaq sahibinin ixtiyarına keçənə kimi məsuliyyət daşıyır.

<...>

83. Torpaq sahibinə çatası mükəlləfiyyətlər dövlət vergi rüsumları kimi bütün ciddiliyi ilə tələb olunmalıdır...

<...>

91. Kəndlilərin məcəhət və ya bəhrədən qalan borcları torpaq sahibi və ya onun müvəkkilinin tələbi və göstərişi üzrə dərhal ödənilməlidir. Əgər məcəhət və ya bəhrə barışdırıcı münəsinin təyin etdiyi müddətdə ödənilməzsə, onda o, qubemiyə kəndli işləri idarəsinin müəyyən etdiyi tariflə pul borcuna çevrilir.

92. Ödənilməmiş məcəhət və ya bəhrə üzrə pul borcu (m. 91) və həmçinin bu Əsasnamənin (m. 72) müəyyən etdiyi pul mükəlləfiyyətinin özü üzrə borcdan ayda hər manatdan bir qəpik faiz alınır... <...>

95. Torpaq sahibinin tələbi üzrə mükəlləfiyyəti vaxtında ödəməyən kəndlidən borcu kənd rəhbərliyi 92-ci maddə üzrə müəyyən edilmiş faizlə alıb verməyə borcludur, bunun üçün o, barışıq münəsinin icazəsi və razılığı ilə:

1) borclunun mülkiyyətində olan tərənəmz əmlakının gəlirini vergi qalığının ödənilməsinə sərf edə bilər.

2) vergi borclusunun özünü və ya onun ailə üzvlərindən birini kəndlilin həmkəndlisinin və ya torpaq sahibinin yanına muzdlə işləməyə göndərə bilər;* lakin kəndlini torpaq sahibinin yanına öz iradəsinin ziddinə və sahibkarın razılığı olmadan göndərmək olmaz.

3) vergi borclusunu və ya onun ailə üzvlərindən birini vergi qalığının ödənilməsinə qədər kənara, kəndlilin yaşadığı və ya qonşu qəzaya, əgər ev yeganə işçidən məhrum olursa, kəsbkarlığa göndərə bilər; uzaq olmayan başqa qubemiyələrə isə kəsbkarlığa yalnız kənd yığıncağının barışıq münəsinin tərəfindən təsdiq edilmiş qərarı ilə, özü də yalnız mükəlləfiyyəti inadla, tənbəlliyi və ya pozğunluğu üzündən ödəməyən daimi vergi borclularını göndərmək olar.

4) vergini ödəməyənlərə qəyyum qoymaq və sonuncunun icazəsi olmadan təsərrüfatçıya (kəndliyə. - *Red.*) vergi qalığı ödənilənə kimi öz əmlakından və ya gəlirindən heç bir şeyi alqı-satqıya çıxarmağa icazə verməyə bilər; və ya borcunu ödəyə bilməyən təsərrüfatçının yerinə, onu və ailəsini öz təsərrüfatından çıxarmamaq şərti ilə, yeni təsərrüfatçı təyin edə bilər.

5) vergi borclusuna şəxsən məxsus olan tərənəmz əmlakı siyahıya aldırıb satdıra bilər.

6) vergi borclusunun tərənəmz əmlakının və tikililərinin təsərrüfat üçün zəruri olmayan hissəsinin satılmasına sərəncam verə bilər.

96. Əgər 95-ci maddədə nəzərdə tutulmuş bütün cəza tədbirləri kifayət etməzsə və borc, mükəlləfiyyətin birillik məbləğinə kimi artarsa, onda torpaq sahibi barışıq münəsinin icazəsi ilə vergi borclusuna daimi istifadə hüququnda verilmiş sahəni, həmin sahəyə məxsus olan həyətəni təsərrüfatla birlikdə (əkinçi) silkindən olan başqa bir şəxsə hərraclə verilməsini tələb edə bilər...

III f ə s i l

Nizamlama qaydalarının hazırlanması, təsdiqi və həyata keçirilməsi qaydası haqqında

I bölmə. Nizamlama qaydalarının hazırlanması

100. Mövcud Əsasnamənin yerlərdə elan edilməsindən iki ay sonra nizamlama qaydalarının hazırlanmasına başlanmalıdır.

101. Nizamlama qaydaları hər bir malikanə üzrə Əsasnamənin elan edilməsindən 2 il keçənədək hazırlanmalı və qəti olaraq həyata keçirilməlidir...

111. Barışıq münşifi nizamlama qaydalarının hazırlanmasına başlamazdan ən azı 15 gün qabaq malikanəyə, həm sahibkara, həm də kəndlilərə çağırış vərəqəsi göndərməlidir (m. 100). İstər sahibkar, istərsə də kəndlilər nizamlama qaydalarının hazırlanmasında ya şəxsən iştirak etməyə və ya 103-cü maddəyə (qeyd) uyğun olaraq, öz müvəkkillərini göndərməyə borcludurlar, lakin tərəflərdən bu və ya başqasının çağırış vərəqəsində müəyyən edilmiş vaxtda gəlməməsi heç bir halda münşifin fəaliyyətini dayandırmamalıdır...

<...>

IV f ə s i l

Kəndlilərin öz pay torpaqlarını mülkiyyətə almaları haqqında

133. Kəndlilər öz pay torpaqlarını ya bütövlükdə, ya onun bir hissəsini, sahibkarla qarşılıqlı razılıq əsasında, barışıq münşifinin müəyyən etdiyi qaydada hər bir zaman və heç bir məhdudiyyət qoyulmadan ala bilərlər.

134. Kəndlilərin öz pay torpaqlarını satın alması üçün qarşılıqlı razılıq əldə edilmədikdə, kəndlilər ya ayrı-ayrılıqda, ya bütün kənd icması ilə birlikdə öz pay torpaqlarını sahibkarın icazəsi olmadan satın ala bilərlər, ancaq bu halda aşağıdakı məhdudiyyətlər nəzərdə tutulur:

1) kəndlilərin hər bir evə 15 desyatindən artıq torpaq almaq hüququ yoxdur.

2) kəndlilər 7,5 desyatindən az pay torpağına malikdirlərsə, onda hər bir ev bundan az torpaq satın almamalıdır...

136. Kəndlilər pay torpaqlarını satmamaq haqqında barışıq münşifinə yazılı surətdə müraciət edirlər, o, ödənc məbləğini kəndlilərin satın almaq istədikləri pay torpağı üçün həm pul, həm də məhsulla ödədikləri müqəbiləyə pulla qiymətinin 6 faiz kapitallaşması (yəni 16 2/3-yə vurulması) yolu ilə hesablayır, həm də müəyyən edilmiş ödənc məbləğinin kəndlilər tərəfindən ödənilmə-

vaxtını müəyyən edir və tərəflərə öz qərarını bildirməklə, müəyyən edilmiş müddətə narazı tərəfə kəndli işləri üzrə Quberniya idarəsinə şikayət etmək hüququ verildiyini elan edir, işi baxılmaq üçün həmin idarəyə keçirir...¹

138. Kəndlilərin öz pay torpaqlarını sahibkara könüllü saziş əsasında və ya öz tələbləri ilə (m. 133 və 137) mülkiyyətə keçirmələri hökumət tərəfindən heç cür yardım edilmədən həyata keçirilir, lakin bu halda 1861-ci İ 119 fevralda imperator tərəfindən təsdiq edilmiş ödənc haqqında Əsasnamənin 6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş imtiyazlardan istifadə oluna bilər².

139. Kəndlilər istər könüllü saziş üzrə (m. 1330, istərsə də öz tələbləri (m. 134) ilə pay torpaqlarını mülkiyyətlərinə keçirməklə mülkiyyətçilər zümrəsinə keçirlərsə, kəndli-mülkiyyətçilər üçün ödənc haqqında Əsasnamənin 159-179-cu maddələrində nəzərdə tutulmuş qaydalara tabe olurlar.

¹ Zaqafqaziya pay torpaqlarının satılma qiyməti Rusiyaya nisbətən çox yüksək qoyulmuşdu. Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında kəndli özünün 1 desyatın pay torpağı üçün 12 manat 50 qəpikdən 45 manata, Naxçıvan qəzasında isə 17 manat 50 qəpikdən 53 manata kimi ödənc pulu verməli idi. Bu, kəndliləri öz pay torpaqlarını ödəncə satın almaq imkanından məhrum edirdi. Yalnız varlı kəndlilər torpağı ödəncə ala bilirdilər. Ümumiyyətlə, islahatdan sonrakı dövrdə (1912-ci ilə kimi) kəndlilər yalnız 2000 desyatınə yaxın torpağı (malikanə, əkin və bağ torpaqları) satın ala bilmiş və bunun üçün 120 min manat ödənc vermişdilər (bax: Аласкеров Я.И. Землевладение и землепользование во владельческой деревне Азербайджана в пореформенный период. АКД, Б., 1982, с. 18-19).

² Rusiyadan fərqli olaraq, Azərbaycanda pay torpaqlarının ödəncə satın alınması məcburi deyildi və bu işdə hökumət kəndlilərə heç bir yardım göstərmirdi.

• Əlavələr

№1

1813 г. — Гюлистанский договор между Россией и Персией

Документы внешней политики России. М., 1970. с.403-425

Воня Битлаи вемосу
шухо.

بسم الله الرحمن الرحيم

Его Императорской Велич. *سندت قضاوت نورشاهی شاهنشاهی ایران*
целво Всероссийской и *یکدیگر را در عهد صلح و دوستی*
и Государственной великой *و از عهد صلح و دوستی*
Государь Императоръ и *و از عهد صلح و دوستی*
Самодержецъ Всероссийскій *و از عهد صلح و دوستی*
и Его Величество Кавказскій *و از عهد صلح و دوستی*
Обладатель и Властитель Персид- *و از عهد صلح و دوستی*
скаго Государства, По Высочай- *و از عهد صلح و دوستی*
шему Императорской Милости Всемъ *و از عهد صلح و دوستی*
подписавъ XIX годъ имманно, *و از عهد صلح و دوستی*
являя и утверждая взаимно друж- *و از عهد صلح و دوستی*
ны положити ениче вверителю *و از عهد صلح و دوستی*
войны, сего XIX гутійкой *و از عهد صلح و دوستی*
и восстанавити на прежнемъ *و از عهد صلح و دوستی*
основаніи табридей мекет и др. *و از عهد صلح و دوستی*
рны свободствленна дружбы и *و از عهد صلح و دوستی*
бывашиа дружбы между Импер. *و از عهد صلح و دوستی*
Россіи Всероссийскую и Персид *و از عهد صلح و دوستی*
скаго Государства, ратифи- *و از عهد صلح و دوستی*
ли за обоимъ часткоимъ для обо *و از عهد صلح و دوستی*

Договорились, взяли ина согласов. *طریقین بندہ رو وضع ہو کر کار او فریقہ دراصل*
 кои сѣ, чтобъ поступивше *کوس سفا، چو بی پستپاویتا*
 мѣра на основаніи Католической *کатоликہ کے بی*
патентомъ, то есть: *патент* *کے*
 Для стирки отдала привиле- *کے*
 рія отъ насъ уиъшлемъ, *کے*
 и владѣніи, *کے*
 дѣтъ въ собрании *کے*
 тафиници *کے*
 Ботанику *کے*
 Аврелиана *کے*
 вораде *کے*
 Касиле *کے*
 и сѣверн *کے*
 Мужичина *کے*
 мѣнаго *کے*
Вотантъ *کے*
 владѣніа *کے*
 какал *کے*
 ракою *کے*
 архитѣ *کے*
 отонда *کے*
 или *کے*
 вадѣніа *کے*
 владѣніа *کے*

اہم ذمہ داری ہے کہ وہ بات ہوگی

ہوگا وہ صرف یہ ہے کہ

ازینکہ ہوا وہی ہے جس کا

بجائے تھا اور اس کی

انہی کے ساتھ ہے

انہی کے ساتھ ہے

انہی کے ساتھ ہے

انہی کے ساتھ ہے

Авляпикшиа, ябракпато, асвуд
Геридидкии нагамкишиа, би
грыйиаси шимовица своесо Гол.
Дуря, Саваткии Тайниа даш
Воскаойиого Геридидкиа Дуря,
Прожскодичае итвизирниа фы
каши, Яки Второго Касаи при
Дуря Геридидкиа и пачкоцаго
отт своесо Голуря оттислую
мимити состалица во Висуря
и Касиа фийиситати вранин
гоно, во Маласоаи плати и
ловидоаица фудит автанном
бурматомати, Во Сидитой
иго Мы авислоидиавоаица
утопидиавоаица сафавица
Куровавоаица вилурия в фре
чичуа Галистанга прурисити
Зайога, и отриситица полкамога
разамотуряга вурдуги и свои
спурити все касатизеи фрепа
тамоавоаица каси отт
касита Валетика Нилури Гол.
Дуряга Мира и фудити в шму
Дашити каши власти и

فردین و شمر و زین و ...
باس از بریدان مرتب است ...
فردین و زین و ...
کتاب و سند و ...
کتابت برتبه ...
نام این ...
روشنتر ...
فردین ...
این ...

брать позитивные и ратные ^{قسمت و احسان و عدل و انصاف}
 формации или отрицательные по ^{از حق و عدالت و حق}
 формации в обеих сторонах ^{و در هر دو طرف}
 или саралии совраинного совраиия,
 кои гуду рудибудетопали тасовна.
 колмабудуция от обеих сторонах ^{و از هر دو طرف}
 зделанна вторичи и подучебас ота
 салий димина, Дирванъ и узманъ,
 талии ^{№ 4} ^{از طرف} ^{از طرف} ^{از طرف} ^{از طرف}
 талии ^{از طرف} ^{از طرف} ^{از طرف} ^{از طرف} ^{از طرف}
 и изъ кои въ кахпулицево время
 поведатся въ дудитопалиной
 власти каждой стороны и тасов
 отудачитоя гудити брелачуфта
 и вилит смото ^{از طرف}
Ковин дин ад пралимент талии
 обратили, что бы в каждой стороне
 остались при своемъ владении.
 владении обратили и въ димети
 махутали брелачуфта, Если сто
 парадета дасгута тали, или дудит
 стороны, то по правообраней ^{از طرف}
 или саралии обила вилити Дир
 ванъ, каждая сторона на слова
или Ковин дин ад пралимент гудит
 талии брелачуфта.

всего по истинности и
Французского и Императорского
№ 6
и протекла в течение
ней и в Копенгагене
земля и города.

و من جهت این امر بر روسیه

خبرم

Статья II.

Его Величество Император
Великий и в оных же
судимости свои и Его Вели.
цель III-ю Гурьдотаму
доплатить и изрече
весь видеть в Гурьди, или
содержать в Гурьдотам
судимости и Гурьдотам
на прочем основании, или
зрительно и до и прочим
Судимости обществу там
судимости Гурьдотам III-ю
второй от Каси и прочим
на прочем основании Гурьдотам
Директор и прочим
в судимости Гурьдотам
и прочим и прочим
и прочим и прочим

و حضرت قاضی پناه هم این امر را

در این باره از قاضی پناه

خبرم که این امر

ب جهت این امر

از قاضی پناه

از قاضی پناه

خبرم که این امر

Гарсидагата добродетелью и...
дальше...
Гарсидагата добродетелью...
дальше...
Гарсидагата добродетелью...
дальше...
Гарсидагата добродетелью...
дальше...
Гарсидагата добродетелью...
дальше...

Статья 4

Российская Империя...
дальше...
Российская Империя...
дальше...
Российская Империя...
дальше...
Российская Империя...
дальше...

Статья III.

Его Шахинос Величество

в договорительство и крепкий

призри свои от Его Величества

Империатору Всероссийскому,

сими торжественно приемлет

как бы швед, так и убогий,

присланный от Голландии три

тази присланных франции от

собою отъезда Российной дачи

ри Лангтоо: Карингетон, и

Генриетта, обращены явля

в провинцию под названием

Висландта, тою, тою же

Хелитон: Штанкина, Сирот

ина, Дуркостина, Куритос,

Бопикова и Малишкитова

от стани землии сего ханства,

Его князя соотстоя в области

хонейской дачи. Притом же

Али Давестова, Бурин и Шех

рхасовата, суровиты, сего ханства

отиз Бурин и Никитин и Сефалин,

различные образыи вое в дачи

кис и землии кабултанской.

ضمیمہ

حضرت بکر خان پادشاه محترم کے لئے

مقررہ ہوئے۔ حضرت بکر خان پادشاه کے لئے

مقررہ ہوئے۔ حضرت بکر خان پادشاه کے لئے

مقررہ ہوئے۔ حضرت بکر خان پادشاه کے لئے

مقررہ ہوئے۔ حضرت بکر خان پادشاه کے لئے

مقررہ ہوئے۔ حضرت بکر خان پادشاه کے لئے

مقررہ ہوئے۔ حضرت بکر خان پادشاه کے لئے

مقررہ ہوئے۔ حضرت بکر خان پادشاه کے لئے

Законное следит отменить *این مورد را*
 сроком в три месяца поим
 значенія и описанія гари *این مورد را*
 статья, слагающаяся из *این مورد را*
 рхос производственных и *این مورد را*
 илии производств до *این مورد را*
 вон производственных *این مورد را*
 прѣмств палатного *این مورد را*
 между собой и *این مورد را*
 илии др. *این مورد را*
 ступенчатых *این مورد را*
 свободе *این مورد را*
 этого свое *این مورد را*
 по твое *این مورد را*
 не *این مورد را*
 каже *این مورد را*
 на *این مورد را*
 бы *این مورد را*
 дурно *این مورد را*
 и *این مورد را*

Статья VII.

Верах *این مورد را*
 во *این مورد را*
 в *این مورد را*

Сторона VIII.

ضمیمہ

Это посланіе доставлено
 кардиналу и архидиакону и
 прочитано всѣмъ Св. Синоду,
 кои обрѣли шлохо отъ сего
 посланія и оному и о сего
 посланія посланіи отъ
 Братства ономъ поставленъ
 кофи посланіи оному и
 оному и оному, что они под
 писаны были и оному и
 оному или и оному, по
 чему оному и оному и оному
 оному и оному и оному
 въ сего посланія оному и оному
 посланія оному, что и оному
 оному и оному и оному и
 посланія оному и оному,
 оному и оному и оному
 посланія оному и оному и
 оному и оному и оному
 посланія оному и оному и
 оному и оному и оному

دیوبند میں پہلے دربار میں
 اس کی کاپی پڑھی اور اس کے
 ساتھ ساتھ اس کے
 ساتھ ساتھ اس کے
 ساتھ ساتھ اس کے
 ساتھ ساتھ اس کے
 ساتھ ساتھ اس کے
 ساتھ ساتھ اس کے
 ساتھ ساتھ اس کے
 ساتھ ساتھ اس کے
 ساتھ ساتھ اس کے
 ساتھ ساتھ اس کے
 ساتھ ساتھ اس کے

پاراغراف یا جمله در آنکه

فردی که این جمله در آن است...

Дорога лежи, зброєвими кінцями
Морі, залізних карбованців
кислотних, боденівних кислот
вмислюють постолюючи втратах
своих вліпцями і від фактично
тільки зброєвими кислотами

...به این ترتیب که...

...و این...

от підставного Амосіевича
отті Дамас і в сараєвському
випадку, тільки ще Іллічичичичич
сподіємося, що зрозуміло
Дамасі-Мейдани, а отже і
кислотами, зброєвими кислотами
своїх сторони рятівні Дамасі-Мей
Дамасі-Мейдани, а отже і
кислотами, зброєвими кислотами

...در این...

...و این...

вирок сиротами, зброєвими
кислотами, зброєвими кислотами
Дамасі-Мейдани, а отже і
кислотами, зброєвими кислотами
кислотами, зброєвими кислотами
кислотами, зброєвими кислотами
кислотами, зброєвими кислотами
кислотами, зброєвими кислотами

...در این...

...و این...

...در این...

...و این...

...در این...

табачныя пакупкі і імпарту са- ^{به ازای آن که در آن زمان به دست}
можнытавасты да сурэшы вст- ^{بوده اند}
седышныя, егда вышимо чытаем ^{که در آن زمان}
Карыбачурагеніем уласно виста ^{که در آن زمان}
опытывашы Гурганам встало ^{بوده اند}
посовы; вт роисфуданій і вт вост ^{بوده اند}
ышас сурдас; то васта сурдас ^{بوده اند}
воіны, гэта роісы вострыма ^{بوده اند}
мыры і востры роисидній вост ^{بوده اند}
нод фрука ўдыт сурдас ^{بوده اند}
ны востры востры; то востры ^{بوده اند}
уостры і востры востры ^{بوده اند}
ластны ашу востры востры ^{بوده اند}
сурдас сурдас, то востры ^{بوده اند}
роисидній Дурдас, востры ^{بوده اند}
Дурдас Дурдас востры ^{بوده اند}
роисидній востры востры ^{بوده اند}
фрука.

Статья VI.

Всего латыных было сто
рога ватых в сурдас, или
обветывой залосытывой во
патых сурдас и Дурдас

فصل ششم
در بیان آنکه در آن زمان...

اینکه در آن زمان...

оттѣдѣ Бирьидитиши отъ
оуриша, оубѣтѣ на кѣтѣнѣ
зѣбрути, поуритѣи, на мѣсѣхъ
ишѣишиши, пишиша, кѣтѣнѣ
пурѣдѣиши и бѣишишиши
пѣтѣрѣишиши, кѣтѣнѣ поа
лиши и кѣтѣнѣиши отъ Бѣтѣ
бѣиши, вѣишишиши отъ бѣтѣ
сѣтѣишишиши бѣтѣишишиши
и на Бирьидитиши отъ оуриша
пурѣдѣишиши бѣтѣишишиши
сѣтѣишишишишишишишишиши
кѣтѣишишишишишишишишиши

بران نصح در حیرت و کفر و هرزه ت جهنم نماند

در بر پیش رویش من مطهر شود و هیچ آن کس که بر من

و کز تیرانی در آن راه بر نماند و هر کس که بر آن

ببرند پند بر من نماند و هر کس که بر من

بماند بر من نماند و هر کس که بر من

بماند بر من نماند و هر کس که بر من

بماند بر من نماند و هر کس که بر من

Сотатъ Х.

عشق بود اسرار است و تین هفت از آن در دنیا نماند

Ботришоу тоаирова на
бѣтѣишишишишишишишишишиши
бѣтѣишишишишишишишишишиши
бѣтѣишишишишишишишишишиши
бѣтѣишишишишишишишишишиши
бѣтѣишишишишишишишишишиши

و صحبت دادند در اعمال او شکر و نورش

امر آن کس که بر من نماند و هر کس که بر من

оттѣди Библейскихъ то-

برهان فصیح در تفسیر و تکریم و تفرقه تہ بنیادینہ

бисрѣ, себѣмъ на каменѣ

در بیان شرف حق تعالی و در بیان کبریا

збогѣт, погубитѣ, на ловахъ

و اگر کسی تیرانی در بیان در وجود خدا کند

и похититѣ, каменѣ, каменѣ

F m r n u

каменѣ, каменѣ, каменѣ

در بیان تفرقه تہ بنیادینہ

каменѣ, каменѣ, каменѣ

каменѣ, каменѣ, каменѣ

каменѣ, каменѣ, каменѣ

каменѣ, каменѣ, каменѣ

каменѣ, каменѣ, каменѣ

каменѣ, каменѣ, каменѣ

каменѣ, каменѣ, каменѣ

каменѣ, каменѣ, каменѣ

Статья X.

مشکلات و سرحدات و تفرقه تہ بنیادینہ

Статья X.

Статья X.

Статья X.

Статья X.

Статья X.

Статья X.

Статья X.

و صحبت دادند و با هم ایستادند

اسرائیل و غیره و با هم ایستادند

и *спаси* и *спаси* не по... *و بقدر قدرت خود در او اجماع نموده*
 канислы вельможны особы... *دادند و هر یک حقوق خود را ابرو شدند و کفر*
 сіемихъ при Московскомъ... *در این وقت که این بزرگواران در آن*
 или прогоняли воеводы... *دیده بودند که این بزرگواران در آن*
 отъединились прогнаннымъ... *یکدیگر را از دست بفرستند و جدا شدند*
 отъ законной руцы брата... *همینکه این بزرگواران در آن*
 и во оубъ вилосты, криво не сиди... *دیدند که این بزرگواران در آن*
 гонимыя въ Москвитинѣхъ... *بودند و هر یک حقوق خود را ابرو شدند و کفر*
 купивъ и во оубъ вилосты... *دیدند که این بزرگواران در آن*
 купивъ брѣвѣноу оубо не оубав... *دیدند که این بزرگواران در آن*
 казна ѡ бы что Сябрѣвоу и... *دیدند که این بزرگواران در آن*
 сѣвъ.

منتهی شد

ضمیمہ

Статья IX.

دستور آمد این است بر آن که در این وقت

Посланъ въ Московскѣ...
 сибирскимъ купеческимъ...
 земледѣль и Пирейдеи...
 или купцы, сибирскимъ...
 ному купеческому...
 не купцы и оубо...
 купцы въ немъ...
 Московскомъ...
 и оубо въ...

باید بود و ایام بماندند تا آنکه...
درینجهت باید که در آن وقت و ایام...
ایمان بر این بزرگواران نمود و...
و از آنکه این بزرگواران در آن...

Настоящие условия
вспомогательных войск
применяются в том же
статусе

معاذت و دشمنی و در این مورد
این شرایط را در این مورد
است

Настоящие условия
вспомогательных войск
применяются в том же
статусе

این شرایط را در این مورد
است

Настоящие условия
вспомогательных войск
применяются в том же
статусе

این شرایط را در این مورد
است

Настоящие условия
вспомогательных войск
применяются в том же
статусе

این شرایط را در این مورد
است

Настоящие условия
вспомогательных войск
применяются в том же
статусе

این شرایط را در این مورد
است

Всероссийского и всего
ропки его. Взаимности
Маша Терлидиного зпт.
Воронежа и рпки. Фришмане
Порфириоселитши рпки.
Фришмане Вилгодникова
или северных или КДВ
Взаимности.

بسمه تعالی این کتاب تقدیم نمود
پس از آنکه تمام کارهای خود را در این کتاب
صاف به آید که هر کس در این کتاب را
خواند این کتاب را در دست هر کس است

Доступный же человек
тиринованного все турки
тот же Институт вилго
полюдова. Взаимности три
сильно отто Взаимности сего
дружеско к Взаимности
нельзя КДВ упишется
поны фронтит три три
листка.

بوده و هر که
کتاب را بخواند در این کتاب
فرمانی است که هر کس در این کتاب
بنامش خوانم و در این کتاب ۱۳۵۰

Взаимности Воронежского 11

Всероссийского и восто
ропы Его Величества

بسمه تعالی و بقره تعالی

Императора Николая Павловича

Всеподданнейшим образом

مجلس عالی محترم و عالی قدره قلمی از طرف

Министерства иностранных дел

с просьбой о предоставлении

کتابچه ای از کتب و اسنادی که در این باره

или сведений из архивов

Ваше Величества.

در اختیار من در دست داشته باشد

Департамента иностранных дел

и просить о предоставлении

بدان در جواب

сведений о деятельности

своей отцовской Империи

سابقه آن سلسله در روسیه در این باره

с целью ознакомления

с историей Империи

و نیز جهت آشنایی بیشتر

с историей Империи

и просить о предоставлении

تا تاریخ ۱۳۰۰ و اگر در ۱۳۰۳

сведений из архивов

Ваше Величества.

Ваше Величество

Ваше Величество

Ваше Величество

Ваше Величество

Ваше Величество

Ваше Величество

Ваше Величество

Ваше Величество

Ваше Величество

Ваше Величество

Ваше Величество

Ваше Величество

Ваше Величество

и виллики кс. Турини от от са
 Виотиниене гудодасити илдедс.
 Ви оточурт илелато. - Ви оно
 разо ситотиниене илдедс.
 или обтате Вокитиниене Дурдана
 до Делесе и Дуртинеа браиноте
 вадитате обтотавелитиниене
 гадрутине оттинесе со кину
 м или Авелоту Авелотине
 нейотине ота со илтитиниене
 кокаиниене, котротине илдедс.
 или рититиниене оттинесе
 или гадрутине илдедс.
 Аинили оттинесе, или гуроте
 вата оттинесе или илдедс.
 или илдедс.
 или оттинесе
 или оттинесе
 или оттинесе

Турини са оттинесе оттинесе
 оттинесе со оттинесе илдедс

Турини са оттинесе оттинесе
 оттинесе со оттинесе илдедс

Турини са оттинесе оттинесе
 оттинесе со оттинесе илдедс

Турини са оттинесе оттинесе
 оттинесе со оттинесе илдедс

Турини са оттинесе оттинесе
 оттинесе со оттинесе илдедс

Сенаторский Акт.

بازارگاه

Иларию Киреевичу Гривинскому.
 на имя Вашего Высочества Директора
 постановлено признать это
 место, дабы по возможности
 при изъятии, для нужды и
 всякого быти отправление, по
 то постановили еликоугодно от
 признания отставившимся
 Гривинскому дара и подрава
 нилеи от Высочайшему росли
 иному дору, по востан. на
 отъ ево. Милости просим
 спастись калю-ло по востан. Гривин-
 росли. Гривинскому дору
 рилеи ии обильности еликоу
 рилеи отставившимся
 противъ Гривин. в еликоу
 ево рилеи и востан. ево
 Гривин. в еликоу
 в Гривин. в еликоу
 1813 г. 12-го
 Гривинскому дору
 Гривинскому дору
 Гривинскому дору

1813
 12-го
 Гривинскому дору
 Гривинскому дору

Матеръ Караваджиного
 Владыкиа въ Фроулицъ Го
 листина прирочна въ
 въ, елико отъ Фроуцъ
 стоеа христови епископа
 воушиа соуа епископа
 тие митропа въ тиярѣ
 вторило надѣти дѣла, а по
 переделному илючелитъ тѣ
 сѣи епископа въ тиярѣ
 воушиа митропа Шалоу
 леи въ тиярѣ въ тиярѣ
 въ тиярѣ митропа въ тиярѣ
 въ тиярѣ митропа въ тиярѣ
 въ тиярѣ митропа въ тиярѣ

حضرت میرزا محمد علی خان صاحب
 انور شہزادہ

۱۲۲۹ ہجری -

ولید وقتدار
 میرزا محمد علی خان

**829 - cu il 18 yan var. — Türkmənçay müqaviləsi əlavə
İran ilə Rusiya arasındakı sərhəd xəttinin təyin edilməsi
barədə protokol**

Əsnadi öz rəvabete ba məntəqə-ye Qafqaz, Tehran, 1994, s. 355-370.

Türkmənçay müqaviləsinin IV maddəsinə əsasən Rusiya tərəfindən polkovnik Ramqarov, İran tərəfindən birinci mühəndis müşavir Mirzə Məsud Müstovfi, II mühəndis müşavir Mosyo Bartolomi, onların köməkçisi Mirzə Əhməd Abbas-Abad qəlasında görüşüb, həmin protokolun mətnini hazırlamışlar. Protokolu İran tərəfindən Abbas Mirzə, Rusiya tərəfindən Paskeviç imzalayıb möhür vurmuşlar. Onlar sərhəd xətlərini şəxsən yoxlayıb və aşağıdakı sərhəd xəttini müəyyənləşdirmişlər.

Sərhəd xətti:

Bəyazid ərazisi yaxınlığındakı nöqtədən çıxdıqdan sonra Kiçik Ağrıdağ zirvəsinə, əksinə yarasız olan daşlıq yerlərdən keçib, oradan Aşağı Qarasu mənbəyinə birləşir. Belə ki, Rusiyaya aid olan **Soltan topu** dağı bu xəttin solunda qalır. Aşağı Qarasu mənbəyi Buralan daşlıq ağağında. Elə bir səhradakı hər iki Ağrının müqabilindədir. Bu daşlar Araza tökülən Yuxarı Qarasu dənəsinə çox yaxındır və **Kiçik Ağrının** zirvəsindən 27 verst uzaqdır (hər verst 1-1,06 kilometrə bərabərdir - S.O.). Mənbəyi axdığı yerdən müşahidə etdikdə күncü bu yerdən şimala doğru gedir və 55 dərəcə cənubdan qərbə və Böyük Ağrı dağın zirvəsindən күncü 87 dərəcə cənubdan qərbə, **Soltan topu** dağı ətrafında sərhəd xətti ilə başyoldan keçir ki, bu yol İrəvandan Makuya gedir və bu nöqtədən 8 verst məsafədə əkinə yararlı olmayan səhradan keçib, mənbəyə və oradan sərhədi **Aşağı Qarasu** axını məcrası təyin edir.

Mənbədən bu çayın gözüne qədər (dəhnəsinə qədər - S.O.) onun mənbəyi olan Suralan (Buralan) daşlarından sonra şimal və şərq tərəfindən Arazdan **Şarur dağı** müqabilində yerləşən Arazın o biri qəpisi dəhnəsinə çatır. Sonra 24 verst məsafə keçir. Belə ki, Məzkur **Qarasuyun** sol tərəfdə qalmış bütün ərazi Rusiyaya, onun müqabil tərəfi İrana aid olur.

"Aşağı Qamsu dəhnəsindən sonra 3,5 verst Abbas-Abad qəlasına çatmamış sərhəd xətti Araz çayı məcrası ilə müəyyən edilir. Bu çayın məcrasında yerləşmiş adalar bir-birinə yaxın olduğu üçün çayın hər iki tərəfinin sərhəddi təyin edildikdən sonra İran və Rusiyaya aid olacaqdır. Çayın sol sahilinə yaxın bütün adalar Rusiyaya aiddir və onun bölgüsü aşağıdakı kimidir:

Aşağı Qarasu dəhnəsindən 4 verst aşağı Araz çayının sağ sahilində yerləşmiş **Qaraqoyunlu** kəndi müqabilində, onun solunda yerləşmiş Proşinli qışlağı müqabilindədir. Burada üç ada vardır ki, bunlardan biri İran müqabilində olanı İrana aid və rus kəndi müqabilində olan digər iki ada Rusiyaya aiddir. Araz çayının bu nöqtəsindən 8,5 verst müxtəlif yollar keçib, **Zəngana kəndinə** çatır ki, onun sağ kənarında yerləşir. Oradan isə Araz çayı 5 verst cərəyan etdikdən sonra çayın solunda yerləşmiş **Muğanlı kəndinə** çatır və bu nöqtədən 5,5 verst axdıqdan sonra Qulun gölü, Min və Ağa gölü Avasti adalarından sola doğru meyl edir və ondan 1,5 verst sonra **Əmir Avası** və Neminobərdi Avası adaları sağda qalır. Bu iki ada elə bir baş yoldadır ki, Əmbas adı keçid vasitəsilə **Xoydan İrəvana** gedir. Araz çayı buradan 3 verst axdıqdan sonra iki kiçik adadan keçir ki, Arazın sol sahilindədir. Həmçinin o çayın kənarında **Xaraba Körfəz** kəndi çayı yaxınlığında bir keçid var. 3,5 verst aşağıdakı, təqribən bir verst uzunluğu olan bir ada vardır və sağ kənara aiddir. 2,5 verst aşağıdakı Arpa çayının iki dəhnəsi yerləşir. Onun sağ tərəfində 0,5 verst fəsilədə **Kiçik göl və Yusi kəndi** yerləşir. Arpa çayı dəhnəsindən sonra **Yusi kəndindən** cari olan Qarasu kimi məşhur olmuş Kiçik çayın dəhnəsinə qədər axır. Araz çayı 5 verst davam edir. Onun sağ tərəfində **Qara Hasanlı kəndi** yerləşir. 3 verst aşağıda **Xacələr kəndi** yaxınlığında keçid vardır. Onun müqabilində bir ada vardır. Bu kənd kimi İrana aiddir və Arazın 3 verst və üç rüb aşağısında Qarasu adlanan digər kiçik çayı, İran tərəfindən axan dəhnəsinə cərəyan edir və Arazdan bir verst aşağı Rusun Dizə kəndinə yetişir ki, onun müqabilində bu çayın keçididir. Bunun müqabilində 10 ada vardır. Onlardan biri o kəndə aiddir. Araz çayı 8,5 verst axdıqdan sonra Arazın sağ sahilindən axan **Kiçik Makuçay** dəhnəsinə çatır və ona yaxın az bir məsafədə **Ərəblər kəndi** dəhnəsi yerləşir. Araz çayı bu 8,5 verst məsafəni keçdikdən sonra bu

məhəllə çatır. Dağlardan, daşlıqlardan keçdikdən sonra iki tərəfdən onun məcrasını darısqallaşdırır. Belə ki, **Şahtaxtı** daşlıqları onun solunda qalır. Nəhayət, Araz çayı səhraya, Şaxtaxtı kəndinə çatır. Araz öz məcrası ilə axıb, Kiçik **Sarı çayını** sağ tərəfində qoyur ki, o adanın dəhnəsinə yaxındır və Rusiyaya aiddir. İki digər ada İran dövlətinə aid olur. Oradan Kiçik Qaraqöl çayı dəhnəsinə çatır ki, onun sağ tərəfindən axır, Araz oradan yenidən 3 verst dağlıq yerlərdən axıb, 4 adaya yaxınlaşır ki, onun üçün Rusiyaya, birisi İrana aiddir. Bu adalardan 1,5 verst aşağı Araz çayını adalan **Sınuq Köprüyə** çatır. Belə ki, Qarquluq kəndi yaxınlığındadır və onun sağ tərəfində yerləşir. Bu məkandan bir verst aşağıda üç ada vardır ki, hər üçü sağ kənara aiddir. Orada Araz öz məcrasını cənuba doğru dəyişir. 5,5 verst keçdikdən sonra bir verstdən artıq uzunluğunda olan ada yerləşir ki, İrana aiddir və bir verst aşağıda həmin məcrə ilə digər bir adaya çatır ki, Rusiyaya aiddir. Oradan isə 1,5 verst daha cərəyan edir. Qıyqac dəhnəsinə çatır ki, orada onun sağ tərəfindən axır. Arazın suyu buradan yenə şimal ilə cənub arasından axıb, 3 verst aşağıda İrana aid adadan keçir və orada Qıyqac keçidinə yaxın aşağı axıb, buradan yenə cənub və şərqə tərəf cərəyan edir. **Kolalı** adlanan kiçik çay dəhnəsinə çatır ki, onun 4,5 verstliyində yerləşir. Belə ki, onun sağ kənarında yerləşən iki adadan keçir. Bu nöqtədə Araz sərhədi geniş səhradan keçib, 1,5 verstliyində, sol sahilində yerləşmiş iki adaya çatır. Sonra məcrasını davam etdirən Araz çayı sağında yerləşən Kolalı kəndinə çatır. Oradan isə həmin adda olan kiçik çay axır. Araz çayı burada həmişə sərhəd xətti olub, şərq ilə cənub arasında axır, sonra sağında yerləşmiş **Qam Dərə** adlanan dərə yaxınlığından axır, sol sahilində yerləşən kiçik adadan keçir. Araz çayı 6,5 verst axınıni davam etdirdikdən sonra **Qızıl Qışlaq** keçidinə çatır. Orada Rusiya tərəfində yerləşmiş **Qadiri Təpəsi** əyindən keçib, xeyli dolaşıqdan sonra cənuba doğru axır. Arazdan 3 verst aşağıda, soldan iki kiçik çayın suyu ona birləşir. Onlardan birinin adı **Şomdara, digəri Naxçıvançaydır**. Ondən 7,5 verst aşağıda **Bolğan Luluy** keçidinə çatır ki, onun yaxınlığında, sol kənarında bir ada vardır ki, Bolğan kəndinin 0,5 fərsəxliyində (bir fərsəx 6 kilometrə bərabərdir. S.O.) yerləşir ki, Rusiyaya aiddir. Onun 1,5 verstliyində iki ada vardır. Sol sahilə aid olan bu adalardan 4 verst aşağıdakı digər bir ada vardır ki, İrana aiddir. Bunlar Şah Abbas dövründə Arazın üzərində olan və xaraba qalmış qədim körpüdən bir verst uzaqlıqda yerləşir. Bu nöqtədə Rusiya-İran sərhəd xətti olan Araz çayı öz məcrasına tabe olmaqdan çəkinir. Lakin Türkmənçay müqaviləsinin IV maddəsinə əsasən 3,5 verst yan diaqonal sahənin Abbasabad binaları xarici çevrəsindən hər tərəfə çəkilməlidir. Sərhəd xətti yarım diaqonaldır ki, həmin yarım diaqonalların qurtaracağından keçərək onları əhatə edir. Arazın sağ sahilində yerləşmiş II yarım diaqonalları qurtaracağından silindvəri əlamət qoyulmuşdur ki, iki zər' (Zər' 104 santimetrə bərabərdir - S.O.) hündürlüyündə bina olub və ətrafına xəndək qazmışlar. Bu əlamətlərdən birincisi Abbas-Abaddən çəkilib **Sərar və Həqabə** körpüsü yaxınlığındakı ada yaxınlığında yerləşir və İrana aiddir. 350 zər uzaqlıqda olan **İkinci əlamət** yenə dərə kənarında yerləşib və Abbas-Abaddən Makuya gedən yol bu iki əlamətin arasından keçir. **Dördüncü əlamət** qumluq bir ərazidə qoyulubdur. IV əlamətdən 574 zər' fasilədə **Vəlamət** yerləşir ki, təpə üzərində tikilibdir. Uzun bir dərənin kənarında yerləşir və bu əlamətdən 574 zər' fasiləsi vardır. **Vəlamət** bir təpədə yerləşib ki, Abbas-Abaddən Xoya gedən baş yoldadır.

Sərhəd xətti VII yarım diaqonallın sonunda yerləşir. Keçmiş əlamətlərdən 788 zər' fasilədə çəkilibdir və arxa təpələrin hündürlüklərindən keçir. **VIII əlamət** keçmiş əlamətdən 1140 zər' uzaqlıqda, təpə başında yerləşir və sərhəd boyu davam edir. Bu əlamətə daxil olmanın dərənə beş dərədən sonra oradan yer sərhəd xətti keçir ki, onun hündürlüyü get-gədə artır. Ondən sonra dərən **Kəlaş Oğlu** dərəsindən keçib **IX əlamətə** çatır. Bu əlamətin keçmiş əlamətdən 1514 zər' fasiləsi vardır. Bundan sonra, yeni **IX əlamətdən** sonra sərhəd xətti şərqə doğru uzanır, yüksək hündürlüklərdən keçir ki, **Kəlaş Oğlu** silsilə dağların əyində yerləşir və 2 verst 800 zər' məsafəni keçib **X əlamətə** çatır. Sonra 5 dərədən keçir ki, birincisinin adı **Qəzalə Dərə** və digər üçü **Şahdərəsinə** qədər və axırıncısı **Qumuzu Dərədir**. Daş qala üzərində tikilmiş bu **X əlamətdən** sonrakı **Qırmızı Dərə** kənan müqabilində yerləşir. Sərhəd xəttinin son **XI əlamətinə** birləşmək üçün Hinqəba dərəsindən keçib Araz çayı kənan yaxınlığında keçmiş əlamətdən 500 zər' fasilədə oraya birləşir. Bu **XI əlamət** Arazın sol sahilində, təpə üzərində qoyulmuşdur ki, ondan sonra I əlamətdən 7 verstdir. Sərhəd xətti X3 yarım diaqonallın Abbasabaddən 3,5 verst aşağıda yerləşmiş son sərhəd xəttidir.

İki dövlət arasında yenə Arazın məcrası 21 verst qədər *Yeddi Böliükdən* aşağıya qədər sərhəd xəttidir. Yəni *XI Məmur əlaməti* yerləşir. Burada Araz çayı şərqə doğru cərəyan edib, *Qusaqçan* dərəsindən keçib, dənizqal dağ keçidinə tökülür. Ona görə ki, çayın sol sahilində böyük Bəhram daşları və yol کنارında böyük qayalar vardır. 7 fərsəx məsafədəki dənizqal yol çətinliklə bu dağlardan keçib, *Bəhram* dağından çətin keçiləsi qayalardan axan *Ağdərə* çayına axır. Araz həmin məcrası isə *Busi* və onun qarşısında olan *Aşağıdağ* qayalarından keçir və oradan 7 verst Araz çayını cənub və şərqə cərəyan edir. Onun sağ sahilindəki Qarsılıqan və onun sol sahilində yerləşən digər *Arsındağa* çatır. Bu iki dərənin müqabilində iki ada vardır ki, Rusiya dövlətinə aiddir. Oradan 1,5 verst keçdikdə Araz çayı *Halmir* kəndinə yaxın çatır. Orada *Dərəşundan* gələn yola az çalmış çatıb, kiçik *Qalmir* kənd çayını Arazın sağ sahilindən axır və Xoy şose yoluna enib, *Qalmir* kəndi ətrafından keçib Arazda daxil olur. Oradan isə Araz şimal və şərqə doğru axır. 1,5 verst məsafədən sonra *Kilsə* adlı kiçik çayın dənəsinə çatır, axır. Astan kilsəsindən sonra Arazdan iki verst məsafədə və sağ sahilində yerləşən Astan kilsəsinə axır. Sonra *Kilsədə, Morusgöran* adlı iki kiçik çay sahilində Arazın məcrası şərqə döndür. Sol tərəfdə, 5 verst məsafədə *Culka və Ağlar Dərəsi* ilə birləşib şimal və şərqə 4,5 verst məsafəyə axır. Orada qədim xaraba qalmış Culfə şəhərindən keçir və ona yaxın *Həsənlu* çayının sol sahilindən Arazda daxil olur. Həmçinin *Əhmənçay* arasından 3 rüb' verst aşağıda xaraba *Kersevis* körpüsündən keçir. Bu nöqtədən sonra Araz səhradan keçib, cənub-şərqə doğru axır. 2,5 verst lüyində sağ sahilində yerləşən 3 adaya çatır. Həmin fasilə ilə aşağıda bu adalardan digər iki adaya çatır ki, yenə İrana aiddir. Onlardan birisinin böyüklüyü bir verstdir, digəri isə üçüncü adanın müqabilindədir ki, Rus dövlətinə aiddir və *Şahqulu* qalası ətyində yerləşibdir ki, *Təbci* keçidi Arazın bu məkanından 4,5 verst fasilədə həmin su məcrasına axıb, Rus tərəfində olan *Mayhi* kəndinə yetirir. Araz bu kəndə çatmamış sağ sahilində olan adadan keçir ki, dərə ilə sərhəddir. Belə ki, onun sol sahilində *Qızıl Xacə* daşları ilə həmsərhəddir və Araz çayını axmaqla 3 böyük ada təşkil edir. Bu nöqtədən Araz çayını axmaqla keçmiş məcrasına dönüb bəzər dərəsindən 13,5 verst axdıqdan sonra Rusa aid iki adadan keçir. Həmin adalardan birinin uzunluğu bir verst, digəri isə 1,5 verstdir. Araz çayını sonra *Gilançay* dənəsinə çatır. Onun sağ sahilində yerləşmiş *Yuxarı Azy* kəndi aşağısında və sağında yerləşən Mazara kəndi müqabilində yerləşir.

Araz *Gilançay* dənəsinə keçdikdən sonra keçmişdə qeyd etdiyimiz məcradan 5 verst cərəyan edib sağ sahilində yerləşən iki verst uzunluğunda adanın yanından keçir. Bu ada rus dövlətinə aiddir. Digər kiçik adanın yaxınlığından keçib, *Əhmədabad* keçidinə və Rusiya tərəfindən axan kiçik *Vulkançay* çayının dənəsinə axıb çatır. Bu minval ilə Araz çayını 7 verst məsafəni axıb, *Dəstə* adlı rus kəndi yaxınlığından keçir və Araz çayını Rusiyaya aid 4 adadan keçdikdən sonra *Dəstəçayı* dənəsinə çatır. Sonra bu nöqtədən şərqə doğru axıb, 3 verst məsafədə kiçik *Dirəvərs* çayına çatır ki, Rusiya tərəfdən axır və bu məsafədə 3 adadan keçir. Onlardan ikisi sağ, birisi sol sahilindədir. Araz çayını bu nöqtədən keçib cənub və şərqə doğru axır, *Ordubad çayı* dənəsi yaxınlığındakı keçidə çatır. 2,5 verst axdıqdan sonra Rusiyaya aid iki böyük adadan və İrana aid üçüncü adadan keçir. Bu nöqtədə Araz yenə məcrasını Şərqə doğru dəyişir və hər iki sahilində iri daşlar olduğu üçün dənizqal dağ keçidinə düşür. Bu daşlar 1,5 verst Ordubad çayı dənəsinə aşağı Arazın sağ sahilində yerləşmiş *Sari* kəndindən başlayır. *Ləkəs* adlı hündürülüklə birləşib, kiçik *Qanavulçay* çayını dənəsinə çatır ki, iri kənddən axır. Həmin kənd İran tərəfində yerləşir. Bu məsafədə Araz çayını İrana aid 5, Rusiyaya aid 3 adadan keçir. Bu adaların aşağısında, Rus tərəfdən 5 verst aşağı *Sartəpə* yaxınlığında bir keçid vardır. *Məlik İbrahim* qayaları və İran tərəfdən Qaradağ dağları vasitəsi ilə Araz çayını çox dənizqal dağ keçidinə düşür. Belə ki, Arazın məcrası şərqə döndür və 7 verstdə Rusiyaya aid olan *Astarudun* uzun dənəsinə keçib, həmin məşhur qayaya çatır ki, Rusiyaya aiddir. 3 verst uzunluğunda Rusiya tərəfində və Qaradağ qarşısında birləşir. Bu qayadan bir verst aşağıda Araz *Dəryəşin* dənəsinə keçir ki, Kolyə kəndi orada yerləşir və bir verst sahildən uzaqda, sol tərəfindədir. Sonra 3 verst aşağıda Arazın məcrası *Dəstəkünl* çayını dənəsinə çatır ki, Qaradağdan gəlir və 7,5 verst məsafədə Arazın məcrası onun sağ sahilində yerləşən *Kətil* dağı uçurum dağları ilə birləşir və onun sol sahilində yerləşən *Sarıta* dağlarıdır ki, bu dağlar arasında Muryaçqyas kilsəsi yerləşibdir. Bu uçurumlar Araz çayının məcrasını *Fənaqivan* dərəsinə qədər döndərir ki, çay 3 verst məsafədən sonra 3-4 verst uzunluğu olan İrana aid bir adaya çatır və bu məsafənin yarısında *Mardu* keçidi yerləşir ki, Mardu dərəsi adı ilə adlanır və sahilə yerləşir.

Həmin dəre silsilə dağlardan əmələ gəlir ki, əhalinin oradan keçməsi üçün *Mirməfər Cavan* dağından keçid çəkilib ki, bu adanın yaxınlığında, verstin döbrdə üç hissəsi fasiləsində yerləşir. Bu məkandan 2 verst aşağıda *Araz Duşal* kiçik çayı dənəsinə çatır ki, onun sol sahilində *Hacı Kələş* qayaları və sağ sahilində *Duşal* kəndi bağları yerləşir və bu məsafənin yarısında yarım verst uzunluğunda bir ada vardır ki, Rusiyaya aiddir.

Sərhədxətti bu nöqtədən, yəni Arazın suyu iki verst məsafəni keçdikdən sonra Arazın sağ sahilində yerləşən Kərdəs qalası ələyinə çatır. Bu məsafədə Rusiyaya aid iki ada yerləşir və sol sahilində *Bilovlağ* qayasıdır. İki verst aşağıda Araz çayı *Mehriçay* dənəsinə çatır ki, onun sol sahilindən axır. Oradan Araz çayı sahilindən 3 verst fasilədə Mehri yerləşir ki, *Unulağı* dağları onun yaxınlığında Araz çayını məcrasına tabe olur ki, bu məcrə Mehriçay dənəsinə şimal və şərqəsidir. 9 verst yol getdikdən sonra orada Rusiyaya aid 7 adaya çatır və 4 digər ada İrana aiddir. Oradan Arazın məcrası qıvınlı 5 verst və verstin döbrdə biri qədər məsafədə cənub və şərqə doğru axıb yarım verst məsafədə Rusiyaya aid adaya birləşir. Araz çayı oradan şərqə doğru 13 verst axdıqdan sonra Rusiya tərəfindən axan kiçik *Gəmiçay* dənəsinə cərəyan edir və orada sağ sahilə aid digər 4 adadan keçir və sol sahilində yerləşən digər ada yaxınlığında *Mizan və Rulab* kəndləri yerləşir. Həmin adda olan dağların ələyində, sərhədin bu nöqtəsində Araz çayı sahilinin bir verstliyində yerləşir və *Əliverəq və Nüqədi* kəndləri həmin məkandan Aştasu dağları ələyində, Arazın sol sahilindən 2 verst fasilədə yerləşmişlər. Arazdan 2,5 verst aşağıda *Əsişin* adlı kiçik bir çay dənəsinə çatır ki, *Muşar* kəndi aşağısındadır və Araz çayına tökülür.

Arazın sağ sahilində yerləşən *Əsişin* dağından axır. Arazın iki verst və verstin üçdə biri məsafəsində *Sarısart* dənəsinə çatır ki, həmin adda dağdan tökülür və həmin dağ Araz çayının sol sahilində yerləşir, oraya axıb, Arazın 2,5 verst aşağısında kiçik *Qululuçay* dənəsinə çatır ki, həmin adda kəndə tabedir və İrana aiddir, Araz çayına tökülür. Onun yanında o dövlətə aid ada vardır və Araz çayının 5,5 verst aşağısında İrana aid *Kələb* kəndinə çatır və Rusiya tərəfindən Araz çayı kənarında yerləşmiş *Əbəhri* dağ qayasından keçir. Araz çayı bu nöqtədə şimal və şərqə doğru axıb, 5,5 verst keçdikdən sonra İran tərəfindən axan kiçik *Çabırçayı* dənəsinə, sonra 8 verst məsafəsi olan dərəni keçib kiçik *Qumlaçay* çayına çatır ki, Rusiya tərəfindən axır. Bu yerdə iki ada vardır ki, birisi Rusiyaya, digəri İrana aiddir. Bu məhəldən 2,5 verst aşağıda Araz çayı yenidən İrana aid 3 adadan keçir. Bunlar sağ sahilə axan kiçik *Əlğü* çayının birləşdiyi yerdə yerləşir. Bu məkandan keçdikdən sonra Araz çayında 8 ada əmələ gəlir ki, İrana aiddir. IX ada rusa aiddir. Sindiyan qalası hündürükləri ələyində, Sitamedə dağı kənarındadır ki, İran tərəfdə yerləşir. Orada Araz çayı *Bəsitçay* dənəsinə çatır ki, sol sahilə yerləşmiş *Tavaçadağı* dağlarından Araz daxil olur. *Müqəddəm* kəndindən keçdikdən sonra Araz çayı dörd adadan keçir ki, ikisi Rusiyaya, ikisi İrana aiddir. Sonra Arazın sol sahilində yerləşmiş dərəyə daxil olur. Sağ sahilində yerləşmiş *Dəbəkəsdən* keçir. Arazın 4,5 verstlyinə çatır. Sonra *Maçuvandurçay* dənəsinə, Arazın sol sahilində yerləşmiş Sər qalası ələyində Araz çayına daxil olur.

Araz çayı bu məkandan cənub və şərqə axır. On bir verst məsafədə həmin dərədən *Luhəbət* dərəsindən, sonra Rusiyaya aid 12 böyük adadan keçir və İrana aid *Nəsüranı* adlı dərənin yaxınlığındakı 10 adaya çatır. Oradan sol sahilə yerləşmiş kiçik *Bərkəbat* çayının dənəsinə çatır. Həmin məcrə ilə 2 verst aşağıda 2 kiçik çay dənəsinə çatır. Birisi, *İlfaqdır*, Rusiya tərəfdən axır, digəri *Fərqəsur*. Şəraqı yaxınlığında İrana aiddir. Araz bu məkanda İrana aid iki adadan keçib 7 verst aşağıya çatdıqda iki qədim *Xudafərin* körpüsünə çatır. Oranı keçdikdən sonra İrana aid 10 və Rusiyaya aid 7 adadan keçir. Bu iki körpüdən sonra *Sərkürə* Arazın yuxarısından şərqə doğru axır. 4 verst keçdikdən sonra kiçik *Çalpaçay* çayı dənəsinə çatır ki, ondan bir verst aşağıda Larican dənəsidir. Oranın 2,5 verstliyində yuxarı *Xumarluçay* yerləşir və aşağı *Xumarluçay* da 1,5 verstlikdədir. Bu dörd çay Arazın sağ tərəfindən axır və Larican dağlarından gəlir ki, onlardan birində *Xumarlu* kəndi yerləşir. Bu dağlar *Vərəsdağın* üzübüzündə yerləşmişdir ki, Rusiya tərəfindədir. Araz, *Əsgihəmədani* adlı kiçik qayalar müqabilində yerləşmiş aşağı *Xumarluçay* dənəsinə keçdikdən sonra iki qədim *Qız qalası* arasından 6 verst axdıqdan sonra *Sığrılı* dağlarından axan və İran tərəfdə yerləşmiş *Sığruluçay* çayı dənəsinə çatır və həmin adda kəndin aşağısında birləşir. Oradan bu yerə daxil olana qədər sağ sahiləki 8 adadan keçir. Digər 7 ada sol sahilədir. *Tatar düzü* adlanan geniş bir səhra ilə sərhəddir. Arazın *Sığruluçayı* çayından 4 verst aşağıda

Çomçaqçay dəhnəsinə çatır. Onun bu məcrasında İran üçün iki ada vardır və 3 ada Rusiya üçündür. Bu **Çomçaqçay** Tatar düzü səhrasından keçib Araza daxil olur və bu məkəndəki 5 verst aşağıda, sol sahiləndən **Mantəpə** dağından keçib, iki **Göylərçay** dəhnəsinə çatır ki, sol tərəfdən **Mantəpə** dağından axır. **Selsinçay** çayından on bir ada İrana aiddir və bu məsafədə pərakəndə halda yerləşirlər. XI ada düz bu iki dəhnə qarşısındadır. Oradan Araz **Maraşyan** keçidinə çatıb, 10 verst axdıqdan sonra bu məsafədə İrana aid on bir ada vardır. Araz keçidindən 2 verst aşağıda 2 verst uzunluğunda bir adaya çatır ki, İrana aiddir. Bu adanın iki qurtaracağında **Muxtar və Sanıvan** qışlaqları yerləşir. Bu böyük adamın qurtaracağında Araz çayı şimal və şərqə axır. Geniş dərədən 16 verst keçdikdən sonra **Aslandıüz** keçidinə çatır ki, Qaradağdan axan **Rudçay** dərəsi dəhnəsinə yaxın yerdə yerləşir. Bütün bu məsafələrlə 16 verst Arazda 14 ada vardır ki, doqquz Rusiyaya, beşi İrana aiddir. 2 verst aşağıda, Arızın sol sahilində **Lumanlı** qışlağı ilə birləşir. Rusiya tərəfinə axan **Çirkin** kiçik çay dəhnəsinə çatır. İki verst məsafədə Rusiyaya aid 5 ada vardır. Bu nöqtədə Araz çayı şərqdən axıb 5 verst məsafədən sonra **Qurdçay** dəhnəsinə çatır ki, **Alaqrqu** kəndinə yaxındır. Sol sahilində onun yaxınlığında bir keçid vardır ki, həmin addadır və 6,5 verst aşağıda **Kəndulan** çayı dəhnəsinə birləşir ki, sol sahiləndən axır və **Xacəlu** kəndi onun yaxınlığında yerləşir. Burada Araz həmişə şərqə doğru axıb geniş səhradan keçir və 17 verst keçdikdə **Ulan** keçidinə çatır. Qədim **Ulan** qalası aşağısına çatır və çayın sağ sahilində yerləşir. Qala çayın adı ilə **Ulan** adlanır. Araz bu yerdə daxil olmamışdan Rusiyaya aid 12 və İrana aid 3 adadan keçir. Burada yenə 3 verst axıb, iki **Yeddi Böyük** keçidinə çatır. Yenidən bu qısa məsafədə 12 İrana və 3 Rusiyaya aid adadan keçir. Burada sərhəd nöqtəsi Yeddi Böyükün iki keçidi ortasında yerləşən nöqtəyə, yəni Yeddi Bulaq adlı yerdə çatdıqda yenə öz məcrasını davam etdirir. 21 verstlik məsafə sona çatır ki, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin IV maddəsində müəyyən ediləndir. Bütün bu məsafədə Araz çayının sahilində meşələrlə əhatə olunmuşdur. Buradan keçmək mümkün deyildir, qarışıqdır. Çünki Araz çayının suyu səhranı tutur. Araz çayı sahilinin 2,5 verstliyi bu məsafəni əhatə edir və çayın bir verstlik məcrasında 29 ada vardır ki, 19 böyük ada İrana, 10 daha kiçik ada Rusiya ya aiddir. Nəhayət, sərhəd xətti 21 verstliyin qurtaracağına çatdıqda Araz çayı məcrasını dəyişib geniş **Muğan** səhrasından keçir. Buna əsasən sərhəd xətti Araz çayının sonuna çatıb, özünün sağ sahilində **Yərim Təpə** (Bayram-təpə - S.O.) adlı təpənin qərbində Meşkindən Səlyana gedən başyolda silindvari istehkam binası tikilibdir ki, bu bina İranın şimal tərəfindən iki dövlət arasında sərhəd xəttinin sonudur və bu silindvari sərhəd xəttindən cənub səviyyəsinə, cənubdan şərqə 32,5 dərəcə əyilir və Muğan səhrasından keçir. 45 verst sərhəd xətti bu minval ilə keçdikdən sonra **Balharud** çayının sağ sahilində yerləşmiş **Biləsinvar** adlı təpə müqabilində ətrafı yarım diametrik meydanda Araz çayı ətrafına perpendikulyardır və bu təpə müqabilində bu çayın sol sahilində silindvari digər yer vardır ki, sərhəd xəttinin qurtaracağını bu nöqtədə bildirir və orta silindvari bu iki nöqtə arasında yuxarı çalxıbdır. İndi Biləsinvar müqabil nöqtəsindən, yeni **Sarıqamış ilə Adinə Bazarın birləşdiyi yerdən** 21 verst aşağıda iki dövlət arasındakı sərhəd xətti elə bir xətdir ki, **Balhandun** məcrasının mənbəyinə doğru böyən edir. Belə ki, **Biləsinvar** sona onun sol sahilinə İrana, sağ sahilinə isə Rusiyaya aiddir.

Sərhəd xətti Sarıqamış ilə **Adinə Bazarın** birləşdiyi yerdə çatdıqda çayın son məcrası ilə yuxarı çalxır. Onun sağ sahilini Rusiyaya, sol sahilini İrana aiddir. **Gəlinçay** dəhnəsi birləşdiyi 8 verst məsafədə sərhəd xətti aşkar olur. Sol sahiləndən **Dəhil və Qalu** dağları müqabilində 10 verst yuxarıda **Alazırçay** dəhnəsinə çatır və İranda olan dəyirmanına yaxındır. Orada 30 verstlikdə **Şondərçay** ilə birləşir ki, yenə İran tərəfdən axır.

Sərhəd xətti həmişə **Adinə Bazar** məcrasına doğru yuxarı çalxıb, **Gəlinçay** dəhnəsinə, çayın sağ sahilində yerləşmiş və keçmişdə şəhər olan **Adinə Bazar** yaxınlığında **Adinə Bazarı** daxil olur və Rusiyaya aiddir. 0,5 verst yuxarıda bu rayonda kiçik çay dəhnəsinə çatır ki, **Qançadağ** dağından axır. **Cənixəno** dağından 0,5 verst məsafəsi vardır. Sərhəd xətti burada **Şənbəçay** məcrası ilə yuxarı çalxır. Yeni **Ximixəno** dağı dəhnəsinin mənbəyinə qədərdir, Belə ki, kiçik çaylar **Gülüçay, Şaturluçay, Bəndərçay, Uzunçay, Xanlıçay və Gəmi Qışlaqda Şaturlu və Badam ağacı** kəndləri, həmçinin **Əlixanlı, Yamadarı, Lınar, Əliabad, Loqmaşın Dadar, Di-qad ül-sehr və Siyax** kəndinin yarısı Rusiyaya aiddir. Digər kiçik çaylar, o cümlədən **Mənaqəş, Xuluuma**, həmçinin onların kəndləri **İşu, Həməsan, Şənbə, Züleyxanlı qışlaq, Dadmast** an endə **Van Ufa və Seyaxın Məram** digər yarısı İrana aid olur.

Sərhəd xətti *Çənixanə* dağı zirvəsinə çatdıqda qərbə tərəf uzanır. Ondan sonra *QaJacuq*, *Qurquş*, *Pirşahventli*, *Rişamadar* dağının zirvələrindən və qaladan keçib *Qamdulandağ* qalasından keçib, *Pirdavud* zirvəsinə çatır. Oradan cənub və qərbə tərəf uzanıb *Cinçay* və *Dilkasçay* mənbələri arasına gəlib çatır. Oradan sərhəd xətti qərbə doğru yuxarı qalxıb *Cəkir* zirvələri arasına çatır. Sərhəd xətti həmin dağın yuxarısına çatdıqda cənuba doğru uzanıb, elə dağ zirvələrindən keçir ki, müqavilənin düzəlişinə uyğun olaraq *Miyah* məcrasını ayırır. Bu xətt *Sınaq* daşlıqlarından 1,5 verst keçib *Qamcadlağ* dağı zirvəsinə çatır və bu zirvədən 1,5 verst keçib *Rəngəbə* dağı zirvəsinə çatır elə bu vəziyyətdəki *Keçiqırmın* dərəsi sol tərəfində, *Ağz gədiyi* sağ tərəfində qalır. Sərhəd xətti burada *Meskindən Muğana* gedən bas yolda kəsisir. Sərhəd bu nöqtədən 3 verst məsafədə keçmişdəki kimi uzanır və *Şahthəişməş* dağı zirvəsinə çatır. Oradan cənub və şərqə tərəf uzanıb 2 verst fasilədə bu dağın zirvəsindən *Qaravul* dağı zirvəsinə qədər gedir. Bu yüksəklikdən aşağı düşdükdə 2 verst məsafədə *Məşgin* baş yolu ayrılır. *Murqandarkuvanda* qət olunur. Yəni yol kəsilir. Sərhəd xətti həmin məsafədə 6 verst keçdikdən sonra hündür təpəyə çatır ki, qədimdə *Qalacuu* qalası orada imiş, iki çay, yəni *Ərşəq* tərəfdə olan *Çulaçay*, *Talış* tərəfdə olan *Gəlinçay* arasında yerləşmiş *Qaracuu* dağından sonra Araz xətti *Sudaş* gədiyi və *Bərcəs* dağı yuxarısından keçir. 5 verst məsafədən sonra bu *Bərcəsdağ* dağından sərhəd şərqə doğru uzanır. *Xorasən* dağı ilə Rusiya tərəfdən və İran tərəfdən olan *Alad Xacə* dağı dağlar arasındakı hündürlüklərdən keçir. Sərhəd xətti oradan cənub və şərqə doğru uzanır. Elə dərələrin zirvəsindən keçir ki, İran tərəfdə kiçik çayların, o cümlədən *Qısa Cənlimal*, *Dağ bulağı* və *Utan* mənbəyi həmçinin Talışa tərəf axan *Mazara Dərə Əli* və *Dağbulağı* mənbələri onun yaxınlığında olan iki xaraba qalmış *Deladan* və *Dərya* kəndlərinin həmin dərələrdən qalır.

Sərhəd xətti *Tahvana* dağı zirvəsindən keçir. Buradan *Ərşəq-dən Talışa* yol keçir və 3 verstlik məsafədə *Kin* dağına çatır. Sərhəd xətti bu məkandan cənuba doğru uzanıb 6 verst keçib, sonra *Drigli Mazar Əli* qəbiristanlığına birləşir. Belə ki, *Ağbulağ*, *Ətər-kəbulağ*, *Qarı xan gölü*, *Kiloxoi*, *Kin*, *Ərəsi Kəlbulağ*, *Xacə Bulağ* mənbələrinin hamısı İrana aiddir. Digər tərəfdən *Değar* kəndindən keçən *Salaxabın*, mənbəyi həmçinin *Heldi Qol*, *Mənaqın*, *Himaran*, *Yılqar gədiyi*, *Kor Bulağ* Rusiyaya aid olur. Burada bir yol vardır ki, *Ərdəbıldən Talışa* tərəf gedir və sərhəd xətti onu kəsir. *Drigli Mazar Əli* qəbiristanlığından sərhəd 9 verst keçdikdən sonra *Osman Giti* dağı zirvəsinə çatır və həmin *San dağları* hündürlüklərindən keçib, oradan sərhəd xətti şərqə doğru davam edir və *Xacə Kök dağ*, *Qazma*, *Tuban dağlan* zirvəsindən və bir kənddən keçir. Elə bir yol ilə ki, *Değar* mənbəyi İran tərəfdə qalır və iki xaraba kənd, yəni *Aşın Gadik*, *Ləbxari gədiyi kəndləri* və *Niyati dərəsi dərəsi Şaludərə* çayını əmələ gətirən mənbələr xaraba qalmış və həmin adla adlanan kəndin yaxınlığından keçib, Rusiyaya aid olur və *Osman Giti* dağı zirvəsindən keçdikdən sonra sərhəd xətti cənub və şərqə tərəf doğru davam edib *Savalan* və *Qırpındı*, *Fı Məqsud Umşi* dağlan zirvələrindən keçir. 4 verst məsafədən sonra *Əmirzələ* dağı zirvəsinə çatır, elə yol ilə ki, *Piləçayın* 6 kiçik mənbəyi onlardan əmələ gəlir və İrana aid olur. *Matalı*, *Qamgül bulağı*, *İkinci Lanışılaf Yüzdü bulaq* mənbələri *Lənkərançaya* birləşir və Rusiyaya aid olur. *Əs-Səma* dağları zirvəsindən sərhəd xətti cənub və şərqə doğru davam edir. *Dəlkəbaş* dağlan zirvəsindən keçib 9 verstlikdə yerləşən *Kəlubutü* zirvəsinə çatır. Həmçinin *Ətiburan Usi* və *Varil Dəqəş Təpə*, *Münləsaqi* və *Cilovquli* dağları zirvələrindən keçir. Belə ki, *Fasuli bulağ*, *Daril bulağ*, *Sərsə Hüli*, *Sərdə Saqi Hüli*, *Sığ bulağ*, *Dənəhumi bulağ*, *Alasüdfəstli bulaq*, *Mürdəsaqi bulağ*, *Cilov Qulu bulağ*, *Səğxamar*, *Xəsb bulağ*, *Əlidəs bulağ*, *Raş bulağ* hamısı birlikdə mənbələri *Elçay* çayını yaradır, bunlar İrana aiddir. Digər tərəfdən kiçik çaylar, o cümlədən *Asiyay bulağ*, *Daş bulağ*, *Sihnaqın bulağ*, *Əli Teşi bulağ*, *Unuqsar bulağ*, *Qızlı bulağ* bunların hamısından *Zanuduran çay* əmələ gəlir, hamısı Rusiyaya aiddir.

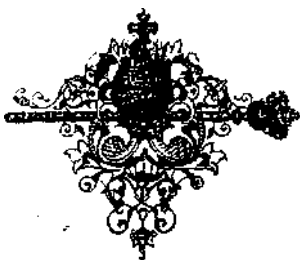
Sərhəd xətti *Kəlubutü* dağı zirvəsinə çatdıqda *Mazar Dihadar dağları*, *Mas*, *Manqaş*, *Lajın Gülbət* və *Şindin* qalalarından keçir. Oradan sərhəd xətti cənub və şərqə doğru uzanır, dağlanın hündürlüklərini əldən verir. *Gençay* qalası kiçik çaya tabe axıb, *Ağməscid çay* və *Asturu çayı* kəsisdiyi yerə birləşməsinə çatır. Belə ki, *Vənəbin*, *Xacə Pir*, *Heyrun*, *Qazkəşi*, *Sal qulun çayları*, *Basi* və *Nərgis* kəndləri İrana aid olur. *Zərdli*, *Xeyir oğlu*, *Şeyx Nobəri*, *Dədə Süleyman* çayları Rusiyaya aid olur. *Ağməscid çayı* *Astaraya birləşdikdə* orada *Ağ köpü* adlı iki qədim xaraba körpü vardır. Sərhəd xətti *Astaraçay* məcrasına tabe olur, yəni onun Xəzər dənizinə tökülən dənəsinə qədər. Belə ki, *Astara* çayının sağ sahilinə İrana, sol sahilinə isə Rusiyaya aiddir.

*Yazıldı 18 yanvar 1829-cu ildə Arız kənarında Beyramluda Bərabərdir
28 rəcəb əl-mürəccəb 1244-cü il.*

Kolonel Ramqanov

(Fars dilindən tərcümə edən prof. S.M.Onullahi).

*[Əlavələrin mətni üçün bax: Kərim K. Şükürov,
Türkmənçay 1828. Tarixi xronika, Bakı,
"Çaşıoğlu" mətbəəsi, 2006, səh. 111-132,147-159]*

Nəşriyyatın direktoru: Ə.Q.Cəfərov

Bədii redaktoru: *Zaur*

Texniki redaktoru: *Pərvanə İmran qızı*

Korrektor: *Adil*

Kömpüter: *Nərgiz Kazımova*

Yığılmağa verilib: 01.02.2007. Çapa imzalanıb: 10.05.2007.

Kağız formatı: 60ç90¹/₁₆. Ofset çapı. Ofset kağızı.

Həcmi 25 ç.v. Tirajı 500. Qiyməti müqavilə ilə.

“Çıraq” nəşriyyatında yığılıb səhifələnməmiş və çapa hazırlanmışdır.